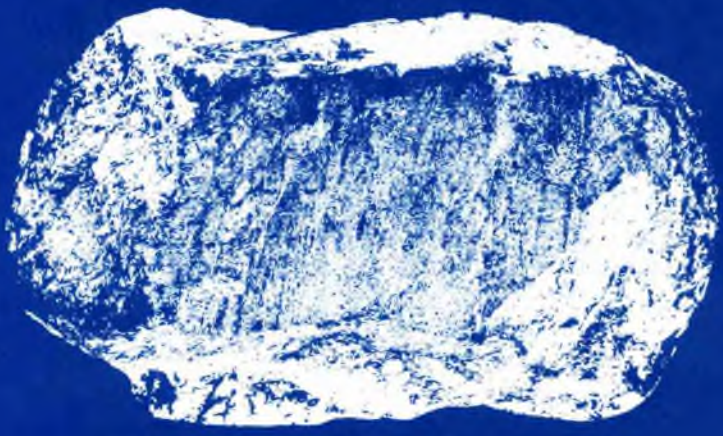
Teorie archeologie

Evžen Neustupný

Vydavatelství
a nakladatelství
Aleš Čeněk, s.r.o.

KATEDRA ARCHEOLOGIE ZČU V PLZNI

Teorie archeologie

Evžen Neustupný

Plzeň
2010

Vzor citace:
NEUSTUPNÝ, Evžen. *Teorie archeologie.* Plzeň : Aleš Čeněk, 2010. 318 s.
ISBN 978-80-7380-244-8.

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Neustupný, Evžen
Teorie archeologie / Evžen Neustupný. – Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2010. – 318 s.
ISBN 978-80-7380-244-8 (váz.)

902
– archeologie – teorie
přiručky
– učebnice vysokých škol

902 – Archeologie [8]

Práce je publikačním výstupem výzkumného záměru „Opomíjená archeologie" (MSMT 4977751314).

Teorie archeologie

© prof. PhDr. Evžen Neustupný, CSc., 2010

Recenze: prof. Mgr. Miroslav Bárta, Dr.
prof. Mgr. Jiří Macháček, Ph.D.

© Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o.,
Kardinála Berana 1157/32, 301 00 Plzeň, www.alescenek.cz, 2010

ISBN 978-80-7380-244-8

Obsah

PŘEDMLUVA **15**

BLOK I

1. ÚVOD **19**

1.1 PŘÍSTUP K TÉMATU 19

1.1.1 Plán práce 19

1.1.2 Metoda výkladu archeologického zkoumání 20

1.1.3 Úplnost výkladu 21

1.1.4 Okolí archeologie 21

1.2 ÚVOD DO TEORETICKÝCH MODELŮ 22

1.2.1 Archeologie jako teoretická a praktická činnost 22

1.2.2 Archeologická teorie 23

1.2.3 Teorie a empirie 23

1.2.4 Teoretické modely archeologie 24

1.2.5 Pojmy a věci 25

1.2.6 Modely a analogie 26

1.2.7 Generování modelů 27

1.2.8 Vzestup od abstraktního ke konkrétnímu 27

1.2.9 Použití modelů 28

1.2.10 Model a teorie 29

1.2.11 Kvantity živého a kvantity mrtvého světa 29

2. ZÁKLADY ARTEFAKTOVÉ ARCHEOLOGIE **30**

2.2.1 Artefakt jako základ lidského světa 30

2.2.2 Tvůrčí charakter lidského konání 31

2.2.3 Účelnost lidského konání 31

2.2.4 Expresivita artefaktů 32

2.2.5 Struktura artefaktů 32

2.2.6 Artefakty jako události 33

2.2.7 Vztah duchovní a artefaktové sféry 33

BLOK II

3. LIDSKÝ SVĚT **37**

3.1 POJEM LIDSKÉHO SVĚTA 37

3.1.1 Lidský svět 37

3.1.2 Archeologizovaný lidský svět 38

3.1.3 Kultura . . . 39
3.1.4 Vznik lidského světa . . . 39
3.1.5 Mimo lidský svět . . . 40
3.2 SOCIÁLNÍ TEORIE . . . 41
3.2.1 Podmínky tvůrčí činnosti . . . 41
3.2.2 Základní pojmy a vztahy . . . 41
3.2.3 Diachronie sociálního světa . . . 43
3.2.4 Synchronie sociálního světa . . . 44
3.3 ZÁKLADNÍ ELEMENTY LIDSKÉHO (SOCIÁLNÍHO) SVĚTA . . . 44
3.3.1 Artefakty . . . 45
3.3.2 Ekofakty . . . 46
3.3.3 Člověk a jeho instituce . . . 46
3.3.4 Texty . . . 47
3.4 SYSTEMATIKA SOCIÁLNÍHO SVĚTA . . . 49
3.4.1 Sociální svět . . . 49
3.4.2 Individuální svět . . . 52
3.4.3 Individuální psychika a chaos . . . 53
3.5 ZÁKLADNÍ SOCIALIZAČNÍ PROCESY . . . 54
3.5.1 Socializace jako vytváření sociálního světa . . . 54
3.5.2 Adaptace . . . 54
3.5.3 Specializace . . . 55
3.5.4 Komunikace . . . 56
3.5.5 Exprese . . . 56
3.6 HISTORIE A ZÁKONITOST SOCIÁLNÍHO SVĚTA . . . 57
3.6.1 Událostní aspekt lidského světa . . . 57
3.6.2 Struktura lidského světa . . . 57
4. ARTEFAKTY V LIDSKÉM SVĚTĚ . . . 59
4.1 PODSTATA ARTEFAKTŮ . . . 59
4.1.1 Obecnost artefaktů . . . 59
4.1.2 Artefakty a dědičnost . . . 60
4.1.3 Úloha nástrojů . . . 61
4.1.4 Složitost artefaktů . . . 62
4.1.5 Artefakty vznikajícího člověka . . . 62
4.1.6 Materiálno a ideálno . . . 63
4.1.7 Symboly na artefaktech . . . 63
4.1.8 Artefakty, pojmy a jazyk . . . 64
4.1.9 Artefakty a paradigmata . . . 65
4.2 VLASTNOSTI ARTEFAKTŮ . . . 66

4.2.1 Vlastnosti „naše“ a „jejich“ . . . 66
4.2.2 Počet vlastností . . . 67
4.2.3 Vlastnosti formální . . . 67
4.2.4 Vlastnosti prostorové . . . 68
4.2.5 Vlastnosti praktické . . . 69
4.2.6 Vlastnosti arbitrární . . . 70
4.2.7 Vlastnosti expresivní . . . 70
4.3 STUPNĚ INTENCIONALITY . . . 71
4.3.1 Izolace . . . 71
4.3.2 Přizpůsobení . . . 72
4.3.3 Formování artefaktů . . . 72
4.3.4 Spojování částí (kombinace a skládání) . . . 73
4.3.5 Pěstování rostlin a chov domácích zvířat . . . 73
4.3.6 Kombinace artefaktů se zvířecí silou . . . 74
4.3.7 Kombinace artefaktů s neživou silou . . . 74
4.3.8 Další vývoj intencionality . . . 74
4.4 ARTEFAKTY A LIDÉ . . . 75
4.4.1 Artefakty a myšlení . . . 75
4.4.2 Artefakty a lidská společnost . . . 76
4.5 EKOFAKTY JAKO NEGATIVY ARTEFAKTŮ . . . 77
4.5.1 Podstata ekofaktů . . . 77
4.5.2 Systematika ekofaktů . . . 79
4.5.3 Studium ekofaktů . . . 80
4.5.4 Ekofakty a paradigmata . . . 82
5. ÚČEL A EXPRESE ARTEFAKTŮ . . . 83
5.1 ÚČEL ARTEFAKTŮ . . . 83
5.1.1 Kategorie účelu (funkce, význam, smysl) . . . 83
5.1.2 Praktická funkce artefaktů . . . 85
5.1.3 Společenský význam . . . 86
5.1.4 Symbolický smysl artefaktů . . . 89
5.2 Účel a obvyklost (exprese) . . . 91
6. STRUKTURY A UDÁLOSTI V LIDSKÉM ARTEFAKTOVÉM SVĚTĚ . . . 93
6.1.1 Strukturalismus . . . 93
6.2 USPOŘÁDÁNÍ ELEMENTŮ LIDSKÉHO SVĚTA . . . 93
6.2.1 Uspořádání lidské kultury . . . 93
6.2.2 Uspořádání archeologických pramenů . . . 94
6.2.3 Uspořádání v čase a v prostoru . . . 96
6.2.4 Hranice v lidském světě . . . 96

6.2.5 Artefaktové systémy . . . 98
6.2.6 Uspořádání symbolů a znaků . . . 99
6.3 STRUKTURY . . . 100
6.3.1 Pojem struktury . . . 100
6.3.2 Struktury živé a mrtvé . . . 100
6.3.3 Podobnost forem . . . 101
6.3.4 Korelace a kauzalita artefaktových vlastností . . . 102
6.3.5 Synchronní a diachronní struktury . . . 103
6.3.6 Artefaktový algoritmus . . . 103
6.3.7 Normy v lidském světě . . . 104
6.3.8 Změny struktur . . . 107
6.3.9 Podmíněnost struktur . . . 108
6.4 UDÁLOSTI . . . 109
6.4.1 Pojem události . . . 109
6.4.2 Protiklad struktury a události . . . 110
6.4.3 Proces a historie . . . 112
6.4.4 Střídání paradigmat a událostní archeologie . . . 113
6.4.5 Události v archeologii . . . 114
6.4.6 Individualita událostí . . . 116
6.4.7 Události jako subjekty struktur . . . 117
6.4.8 Pojem události v dřívějších paradigmatech . . . 117
7. FORMA (MOBILNÍCH) ARTEFAKTŮ . . . 120
7.1.1 Forma a přizpůsobení artefaktů . . . 120
7.1.2 Formovatelnost artefaktů a nástroje . . . 120
7.1.3 Specifičnost formy . . . 121
7.2 FORMÁLNÍ STRUKTURY . . . 122
7.2.1 Kognitivní normy mobilních artefktů . . . 122
7.2.2 Základní třídy formálních struktur . . . 123
7.2.3 Formální změny artefaktů . . . 124
7.2.4 Proces tvoření . . . 125
7.2.5 Šíření formálních změn prostorem . . . 126
7.2.6 Vlivy a difuze . . . 128
7.2.7 Diskontinuita formálních vlastností artefaktů . . . 130
7.2.8 Stupňovitost ve vývoji artefaktů . . . 132
7.3 UDÁLOSTI VE SVĚTĚ FOREM . . . 132
7.3.1 Role jednotlivců . . . 132
7.3.2 Rozpoznání individuality artefaktů . . . 133
7.3.3 Individualita tvorby forem . . . 134
7.3.4 „Rukopis“ individuálních výrobců . . . 135

7.3.5 Sledování nepravidelností . . . 135
7.3.6 Ovlivňování . . . 137
7.3.7 Šíření jednotlivých artefaktů . . . 137

BLOK III

8. PROSTOR ARTEFAKTŮ . . . 141

8.1 ZÁKLADNÍ POJMY . . . 141
8.1.1 Pojem prostorové archeologie . . . 141
8.1.2 Některé teze prostorové archeologie . . . 141
8.1.3 Pojem sídelního areálu . . . 144
8.1.4 Pojem jinosti . . . 145
8.1.5 Pojem sociální krajiny . . . 145
8.1.6 Krajina jako pseudoartefakt . . . 146
8.1.7 Chápání prostoru . . . 147
8.1.8 Nadkomunitní areály . . . 148

8.2 TEORIE SÍDELNÍCH AREÁLŮ . . . 150
8.2.1 Komunitní areál . . . 150
8.2.2 Teorie sídelních areálů v jiných kontextech . . . 152
8.2.3 Dedukce v teorii sídelních areálů . . . 153
8.2.4 Význam komponenty a její pozorovatelnost . . . 154
8.2.5 Paměť sídelních areálů . . . 156
8.2.6 Archeologické komponenty a jejich okolí . . . 158
8.2.7 Struktura komunitních areálů a krajiny . . . 159

8.3 TEORIE JINOSTI . . . 160
8.3.1 Pojem jinosti . . . 160
8.3.2 Tranzitivita jinosti . . . 162
8.3.3 Komunita a společnost . . . 163
8.3.4 Směna zboží ve společnosti . . . 163
8.3.5 Obchod bronzem . . . 165
8.3.6 Neekonomické sociální vztahy . . . 167
8.3.7 Válečnictví . . . 168
8.3.8 Pravěké války: příklad . . . 169
8.3.9 Náboženství . . . 173
8.3.10 Chápání minulého prostoru . . . 174

8.4 UDÁLOSTI V PROSTORU . . . 176
8.4.1 Pojem události v prostoru . . . 176
8.4.2 Události v komunitním světě . . . 177
8.4.3 Události v krajině . . . 180
8.4.4 Historie sociálních krajin . . . 181
8.4.5 Cestování . . . 182

9. ČAS ARTEFAKTŮ 184
9.1 ČAS V ARCHEOLOGII 184
9.1.1 Čas v přírodě a ve společnosti 184
9.1.2 Pozorovatelnost času v archeologii 185
9.1.3 Čas kalendářní a čas gramatický 186
9.1.4 Limity archeologického času 187
9.1.5 Periodicita archeologických událostí 188
9.1.6 Uspořádání událostí 189
9.1.7 Čas událostí a prostor událostí 190
9.1.8 Čas struktur a prostor struktur 191
9.2 VĚDOMÍ MINULOSTI 192
9.2.1 Vnímání času 192
9.2.2 Prostředky sociální paměti 193
9.2.3 Artefakty jako prostředek artefaktové paměti 195
9.2.4 Fáze vědomí minulosti 196
9.2.5 Jinost předků 197

BLOK IV

10. ARTEFAKTY JAKO PROSTŘEDKY ADAPTACE 203
10.1 KATEGORIE TVOŘENÍ 203
10.1.1 Socializace tvořením 203
10.1.2 Účel tvoření 203
10.2 POJEM ADAPTACE 204
10.2.1 Adaptace jako přizpůsobení vnějšího světa lidmi 204
10.2.2 Procesuální pojetí adaptace 205
10.2.3 Adaptace přírody 206
10.3 POKROK A SMĚROVANÉ ZMĚNY V LIDSKÉM SVĚTĚ 208
10.3.1 Pojem pokroku 208
10.3.2 Problémy pokroku v archeologii 209
10.3.3 Směrované změny lidského světa a jejich příčiny 210
10.3.4 Úloha nástrojů 212
10.4 HLAVNÍ STUPNĚ V ADAPTACI PŘÍRODY V PRAVĚKU 214
10.4.1 Výroba nástrojů izolací a přizpůsobením 214
10.4.2 Výroba nástrojů formováním 214
10.4.3 Oheň 214
10.4.4 Vznik kombinovaných artefaktů, umění a rituálních objektů 215
10.4.5 Vznik architektury a areálů aktivit 215
10.4.6 Vznik zemědělství 216
10.4.7 Spojení přírodní síly a artefaktu (oradlo) 217

10.4.8 Vznik sociální krajiny . . . 217
10.4.9 Vznik výrobních zařízení . . . 218
10.4.10 Vznik komunikací . . . 219
10.4.11 Vznik metalurgie železa . . . 219
10.5 HRANICE VYSVĚTLENÍ ADAPTACÍ . . . 219
10.5.1 Potrava: příklad neadaptivního chování . . . 220
10.5.2 Adaptace v oblasti Bakovského potoka . . . 222
10.5.3 Racionalistické pojetí adaptace . . . 222
11. ARTEFAKTY JAKO PROSTŘEDKY SPECIALIZACE . . . 225
11.1 TRADIČNÍ POJETÍ SPECIALIZACE . . . 225
11.1.1 Člověk jako sociální bytost . . . 225
11.1.2 Principy tradičního pojetí . . . 227
11.1.3 Fáze výrobní specializace . . . 228
11.2 Vznik artefaktů a společnosti . . . 229
11.2.1 Artefakty a společnost . . . 229
11.2.2 Společenskost specializace . . . 230
11.2.3 Formy specializace . . . 231
11.2.4 Specializace a směna . . . 233
11.2.5 Specializace a společenské instituce . . . 235
11.3 SPECIALIZACE JEDNOTLIVCE . . . 236
11.3.1 Individualismus a kolektivismus . . . 236
11.3.2 Seskupování jednotlivců . . . 237
11.3.3 Specializace mužů a žen . . . 238
11.3.4 Specializace věkových skupin . . . 239
11.4 SPECIALIZACE V RODINĚ A DOMÁCNOSTI . . . 240
11.4.1 Lidské příbuzenství . . . 240
11.4.2 Exogamie a endogamie . . . 241
11.4.3 Matriarchát a patriarchát jako systém příbuzenství . . . 241
11.4.4 Patriarchát jako společenský systém . . . 242
11.4.5 Demografie rodiny . . . 243
11.4.6 Manželství . . . 244
11.4.7 Archeologické doklady rodiny . . . 245
11.5 SPECIALIZACE V KOMUNITĚ . . . 246
11.5.1 Pojem komunity a komunitního arcálu . . . 246
11.5.2 Velikost komunit . . . 246
11.5.3 Ekonomie v komunitním světě . . . 247
11.5.4 Asistence . . . 248
11.5.5 Praktická dimenze komunitních areálů . . . 249
11.5.6 Symboly v komunitách . . . 251

11.6 SPOLEČNOST 252
11.6.1 Protiklad komunity a společnosti 252
11.6.2 Společnost jako relace a struktura (pokus o formalizaci) . . . 254
11.6.3 Jiné teorie společnosti 256
11.6.4 Pohřební ritus a společnost (smysl a význam pohřbívání) . . 257
11.7 ROLE EKONOMIKY V LIDSKÉM SVĚTĚ 258
11.7.1 Pojem ekonomiky 258
11.7.2 Sociální rozměr pravěké ekonomiky 259
11.7.3 Výroba a spotřeba 261
11.7.4 Potřebnost a nezbytnost 263
11.7.5 Směna: užitečnosti a zboží 264
11.7.6 Vlastnictví artefaktů 265
12. KOMUNIKACE ARTEFAKTY 267
12.1 VÝZNAM KOMUNIKACE 267
12.1.1 Vymezení komunikace 267
12.1.2 Komunikace jako společenský jev 268
12.1.3 Struktury, kategorie a pojmy 268
12.2 FORMY KOMUNIKACE 269
12.2.1 Vznik komunikace 269
12.2.2 Symbolické systémy v artefaktové kultuře 270
12.2.3 Přirozený jazyk 271
12.2.4 Vznik a vývoj jazyka 272
12.3 KULTURA JAKO KOMUNIKAČNÍ SYSTÉM 273
12.3.1 Obsah artefaktové komunikace 273
12.3.2 Arbitrárnost 274
12.3.3 Principy omezení arbitrárnosti 276
12.3.4 Metodologie hledání smyslu znaků a symbolů 277
13. ARTEFAKTY JAKO PROSTŘEDKY EXPRESE 280
13.1 ZÁKLADNÍ POJMY 280
13.1.1 Pojem exprese 280
13.1.2 Artefakty jako výrazy (exprese) 281
13.2 TEORIE ARCHEOLOGICKÉ KULTURY 282
13.2.1 Archeologická kultura – vývoj pojmu 282
13.2.2 Pojem archeologické kultury 284
13.2.3 Vznik archeologických kultur 285
13.2.4 Kulturní hranice 286
13.3 KULTURA A JAZYK 286
13.3.1 Vznik dnešních jazyků 286

13.3.2 Formální diferenciace jazyků 287
13.3.3 Artefaktová kultura a jazyk 289
13.3.4 Filologické rekonstrukce 290
13.3.5 Etnická historie 291
13.3.6 Perspektiva etnické historie 293

Summary **294**

Seznam literatury **295**

O autorovi **313**

Rejstřík **314**

PŘEDMLUVA

Od mládí mne přitahovalo poznání, vyjádřené v rozsáhlých teoretických systémech, v nichž jednotlivé teze na sebe elegantně navazovaly nebo se alespoň řešily na základě jednoduchých principů. Myslím, že to byl jeden z faktorů, které mi imponovaly na matematice a na filozofii 19. století (dnes vidím, že šlo víceméně o sklon k dedukci a k určité míře formalizace). Velmi dlouho se mi nedařilo tyto filozofie předstihnout; to jednak zvyšovalo můj obdiv k nim, jednak mne to znepokojovalo.

V začátcích své archeologické kariéry jsem se ovšem věnoval převážně empirickému výzkumu s rozsáhlým použitím indukce. Šlo především o velmi intenzivní terénní výzkum (Most 1957–1966) a o chronologické studie. Ty mne víceméně přivedly k rozsáhlému zájmu o ekofakty, který jsem rozvinul do samostatného studijného programu.

Kromě přírodních věd jsem studoval ekonomii, metodologii věd, logiku a matematiku, včetně matematiky numerické a programování počítačů, které se tehdy objevilo. Nezapomínal jsem na deduktivní teorie. Jedním z prvních (a také posledních) produktů tohoto zájmu byla moje práce o „patriarchátu" z let 1964–1967 (Neustupný 1967), poznamenaná ponekud po formální stránce tehdejší povinnou rétorikou.

Zakrátko přišla ruská okupace roku 1968, pro mne spojená s pracovními smlouvami na šest měsíců dopředu a dalším šikanováním. Pochopil jsem, že teorie není v takových poměrech perspektivní disciplína, protože dávala možnost ideologického posuzování mé práce. Ani terénní empirický výzkum nebyl východiskem, protože větší výzkum, který by dával smysl, byl vyhrazen konformním kolegům. Prohloubil jsem proto zájem o ekofakty a metodologii, zvláště programování počítačů, protože to komunistickým ideologům vadilo nejméně. Je zajímavé, že na tomto základě vznikla moje pověst „teoretika", která mne příliš netěšila; vždycky jsem se snažil být „kompletním" archeologem.

Moje myšlenky se už nejméně od počátku šedesátých let blížily pozdější procesuální archeologii, o níž jsem ovšem v tehdejší myšlenkové izolaci nevěděl. První procesuální literatura se ke mně dostala až na konci šedesátých let a bral jsem ji s uspokojením, neboť se blížila mým názorům. Určitě jsem některé myšlenky převzal, zvláště z děl Lewise Binforda, kterého jsem si mimořádně vážil. Z pozdějších teoretických směrů mne ovlivnil postprocesualizmus, především jeho důraz na symbolizmus. To bylo něco, co jsem předtím opomenul, a američtí procesualisté se o to nezajímali. Postmoderní složku postprocesualizmu jsem však neakceptoval.

Ke skutečné teorii jsem se postupně vracel až po roce 1989, ale už na novém základě. Přemýšlení v nové atmosféře mne konečně přivedlo k vyrovnání s filozofiemi 19. století, kterých jsem si však nepřestal vážit. Dospěl jsem ke zdůraznění artefaktu a jeho úlohy v lidském světě; odtud pochází pojem „artefaktová archeologie" (srov. kapitolu 2). Z tohoto důvodu by tato knížka mohla být rovněž označena jako teorie artefaktů.

Čtenář samozřejmě pozná, že k archeologické teorii přistupuji z hlediska své specializace, kterou je postpaleolitická prehistorie Evropy, zvláště Evropy střední. Každý, kdo nepracuje eklekticky, má takový handicap. Určitě to znamená jiné důrazy na problematiku a možná i jiná řešení některých otázek. Avšak základ archeologické teorie (artefakty) zůstává stejný.

Poděkování

Za komentování rukopisu vděčím Ladislavu Šmejdovi, za jeho další posouzení svým recenzentům. Jako vždy upozorňuji, že všechny jejich rady jsem neakceptoval.

Věnování

Práci věnuji svému bratrovi Jiřímu, který nemá možnost pokračovat ve svém rozpracovaném díle.

BLOK I

1.
ÚVOD

1.1 PŘÍSTUP K TÉMATU

1.1.1 Plán práce

Ačkoliv jsem vždy měl v hlavě mapu svých hlavních myšlenek, zpracovával jsem je postupně bez nějakého systematického úsilí. „Mapa" v pozadí způsobila, že jsem nemusel základní teze měnit. Když jsem zpracoval nějakou dílčí oblast, často jsem s radostí pozoroval, jak poznatky navazují na to, co logicky předcházelo. Posilovalo mne to ve víře, že v budování archeologické teorie jsem na správné cestě.

Agregační styl práce způsobil, že jsem místy mohl do tohoto textu zařadit celé pasáže ze svých předchozích děl – českých i cizojazyčných článků, přednášek na různých konferencích a sympóziích, přednášek pro studenty i nepublikovných rukopisů. I tak jsem ale musel některá témata zpracovat nově. Přitom jsem stále narážel na nové myšlenky a objasňovaly se mi další logické vazby v předmětu. Nevěřím, že bych to mohl udělat naráz.

Musím podotknout, že jsem zdaleka do této knihy neintegroval všechno, co jsem o teorii v uplynulém půlstoletí napsal. Mám zde na mysli především témata, související s mými procesuálními zájmy.

Kapitoly celého díla se logicky rozdělují do pěti bloků.

První blok témat tvoří kapitoly 1 a 2 (Úvod a Základy artefaktové archeologie). V Úvodu vykládám svoje pojetí některých obecných pojmů, které archeologii předcházejí; zde ovšem rozsáhle navazuji nejen na svoje předchozí práce, nýbrž zejména na obecnou teorii vědy. Stavím se kriticky zejména k přírodovědeckému empirizmu. „Základy artefaktové archeologie" jsou pokusem o stručnou formulaci mého paradigmatu, které jsem postupně vytvářel v celé řadě dílčích prací.

Druhý blok (kapitoly 3, 4, 5 a 6) uvádí moji teorii lidského světa, vesměs výkladem základních pojmů a jejich souvislostí (Lidský svět, Artefakty v lidském světě, Účel a exprese artefaktů, Struktury a události v lidském artefaktovém světě). V některých případech zde podávám stručné vysvětlení pojmů, které pak detailněji diskutuji v dalších částech práce.

Třetí blok (kapitoly 7, 8 a 9) se zabývají třemi základními rozměry artefaktů: formou, prostorem a časem (Forma mobilních artefaktů, Prostor artefaktů a Čas artefaktů).

Ve *čtvrtém bloku* (kapitoly 10, 11, 12 a 13) diskutuji čtyři role artefaktů: roli adaptační, socializační, symbolickou a identifikační (Vytváření artefaktů, Lidská společnost, Komunikace a Artefakty jako prostředky exprese). V určitém slova smyslu jde o stěžejní témata archeologické teorie. Poslední část práce může být chápána jako návrat k tématu etnicity a tématům dalším, které v uplynulých desítiletích byly v archeologii opomíjeny.

1.1.2 Metoda výkladu archeologického zkoumání

Už v souvislosti s archeologickou metodou (Neustupný 2007a,19) jsem objasnil dva základně odlišné přístupy k teoretickým a metodologickým tématům. První přístup lze označit jako *historický*. Sleduje, jaké byly a jak se měnily názory jednotlivých badatelů na paradigmatické i neparadigmatické otázky, jaké byly jejich interakce, zejména „ovlivňování", kdo vyslovil nějakou myšlenku jako první, jak se odborníci seskupovali do myšlenkových proudů atd. Patří sem také dějiny „objevů", významných terénních i teoretických projektů, dějiny archeologických institucí, periodik a význačné publikace. Jinak řečeno, výklad tématu se víceméně shoduje s jeho dějinami. Poznání takových dějin se dociluje *srovnáváním* prací autorů a dalších zdrojů informací, jejich klasifikací atd. Práce koncipovaná v tomto duchu je plná citací myšlenkových předchůdců, někdy i protivníků, a snahou po detailním vysledování „historie" problému.

Toto pojetí výrazně preferuje událostní aspekt archeologie a kvete proto zejména v kulturně historickém paradigmatu. Taková metoda je běžná v publikacích historiků a archeologové ji často přejímají jako vzor pro svou práci. Má četné problémy, ale je to jistě jedna z platných procedur výkladu (ovšem paradigmatická).

Druhá metoda výkladu je *logická*. Všímá si myšlenkových struktur a v rámci nich logických souvislostí pojmů, jejich vymezení, relací a řetězení. Metoda se snaží odvodit jednotlivé teze z jiných; velkou úlohu zde hraje dedukce. V pracích tohoto typu se zpravidla věnuje menší pozornost „dějinám bádání", protože text se soustřeďuje na jiný aspekt tématu. Není to tedy proto, že by archeologové pracující touto metodou podceňovali přínos předcházejících badatelů. Toto pojetí je vlastní strukturálnímu pohledu na minulost a do archeologie ho zavedlo zejména procesuální paradigma. Je zřejmé, že tato kniha má spíše charakter logického výkladu.

Kniha obsahuje poměrně málo příkladů pro obecné teze. Často jsem si uvědomoval, že příklady by můj výklad učinily srozumitelnějším, ale obával jsem

se dvou věcí. Jednak by příklady rozsah textu podstatně narostl, ale především by hrozilo nebezpečí, že z výkladu se stane kniha o analogiích minulosti. To jsem v žádném případě nechtěl. Moje modely *jsou odvozeny z živého světa*, ale snažil jsem se o extrakci jeho struktur, nikoliv o vyprávění jeho příběhů, kam by větší množství příkladů nutně sklouzlo.

S logickým způsobem výkladu souvisí také systém citací, které jsou velmi omezené. Seznam literatury obsahuje ty práce, které byly v některé fázi přípravy díla skutečně použity nebo konzultovány.

1.1.3 Úplnost výkladu

Ačkoliv v následujících kapitolách diskutuji velký počet témat, některá jsem vypustil. Choval jsem se tak paradigmaticky, protože žádné nové paradigma nemohou zajímat všechny otázky, které byly předmětem zájmu předchozích myšlenkových směrů. Je ovšem možné, že jsem i z jiných důvodů nezahrnul některé problémy, které by si to zasluhovaly.

Některé další problémy, které diskutuji jen omezeně, si dovedu představit. Je to například přírodní prostředí, ekonomika a jiné. Systematickému výkladu se nevěnuji zejména ve dvou velmi významných oblastech lidského světa: umění a náboženství, a to přesto, že často vyzvedávám jejich důležitost pro vznik „opravdového" člověka v mladém paleolitu. Je tomu tak především proto, že o nich chystám zvláštní práci.

Chybění některých dalších problémů je způsobeno buď mojí paradigmatickou orientací, nebo tím, že jsem se necítil dostatečně připraven o nich kvalifikovaně pojednat. V některých případech jsou moje stanoviska rozptýlena na různých místech textu, kde mluvím o tématech souvisejících. Myslím, že jsem zahrnul více otázek než jiní kolegové, ale určitě ne všechny.

Vesměs rozebírám látku, které jsem se už někdy dříve věnoval, ale neváhám doplnit i témata nová a a taková, kde bylo třeba mé myšlenky přeformulovat. Na některých místech jsem musel rezignovat na výklad látky, která je podrobně rozebrána v mé metodologii (zde zpravidla postačí konzultovat stručný přehled Neustupný 2007b). Jinde v textu jsem musel „předbíhat", takže smysl některých pasáží se plně objasní až po přečtení několika následných kapitolek. Kde to bylo možné, snažil jsem se tomu zabránit stručnou předběžnou charakteristikou, ale zde zase vzniká nebezpečí opakování.

1.1.4 Okolí archeologie

Po dokončení první verze rukopisu jsem si uvědomil, že archeologie v mém pojetí má vlastně celkem málo společného s jinými společenskými vědami. Ještě nejvíce jsem se musel odvolávat na obecné teze kulturní a sociální

antropologie, ale už celkem málo na historii. Úloha těchto dvou i dalších společenských disciplín proniká ovšem celé téma archeologické teorie. Není to tak, že by šlo o jednoduché přejímání tézí, nýbrž spíše o fakt, že se pojednává o podobných problémech. Zvláštnost archeologické teorie v mém pojetí ovšem tvoří to, že *archeologie je zde o artefaktech*, které v jiných společenskovědních disciplínách figurují maximálně jako popelky. Proto je moje teorie archeologie tak odlišná.

1.2 ÚVOD DO TEORETICKÝCH MODELŮ

1.2.1 Archeologie jako teoretická a praktická činnost

Archeologie je činnost jednak teoretická, jednak praktická. *Teorie* se v naší disciplíně projevuje manipulací pojmy, vyjádřenými přirozeným nebo nějakým formálním jazykem; významnou roli v teorii hrají živé artefakty v podobě kategorií živé kultury (viz 12.1.3). Už odtud je vidět, že archeologická teorie v mém pojetí je záležitostí živé kultury, nikoliv archeologických pramenů.

Takové teorii odpovídá živá *praktická činnost* v minulém nebo současném lidském světě. Do *praktické archeologie* patří věcná manipulace s archeologickými prameny a s jejich zobrazeními (dokumentací): zacházení s mrtvými předměty není součástí archeologické teorie, i když s ní souvisí. Tomu není na překážku fakt, že i praktická archeologie má svoji teorii, kterou je „*archeologická metoda*" (srov. Neustupný 2007a,b). Také celá „druhá" archeologie, orientovaná na památky (Neustupný 2000d), patří do praktické archeologie, i když zde opět může být praktická činnost doprovázena nějakou teorií. Existuje například teorie muzeologie nebo teorie experimentální archeologie, které už nejsou teoriemi o minulosti, nýbrž teoriemi o dotyčné praktické činnosti.

Je zřejmé, že existuje úzký vztah mezi teoretickou a praktickou archeologií a *jedno nemůže být bez druhého*, ačkoliv v průběhu skutečné archeologické činnosti se tyto dva aspekty zdají být někdy odděleny. Při výkladu teoretických modelů nelze plně abstrahovat od praktické archeologie a naopak praktická archeologie není myslitelná bez archeologické teorie. Následující kapitoly zdůrazní teoretický aspekt archeologie; také proto, že knih o praktické archeologii už bylo napsáno množství.

Archeologie je jednou z těch společenských věd, které mají dobře vyvinuty oba aspekty své poznávací činnosti: teoretický i praktický. Existují ovšem obory vědy, které jsou „čistě" teoretické, tj. jejich předmětem jsou jen pojmy nebo praktická činnost vyjádřená pojmy nějakého jazyka.

1.2.2 Archeologická teorie

V současné době lze vyčlenit tři hlavní formy, v nichž se projevuje vlastní archeologická teorie. První z nich je metoda archeologie (Neustupný 2007a), která pojednává o tom, *co nás z minulosti došlo*, a tato teorie je proto de facto teorií archeologických pramenů. Archeologické prameny, mrtvé pozůstatky lidského světa, zde představují praktický aspekt oboru. Protože cílem archeologické metody je poznání živé minulosti, nemůže se striktně omezit na zkoumání minulého mrtvého světa.

Druhým oborem archeologické teorie je zkoumání toho, *jak minulost vypadala ve své živé formě*. Tu ovšem nemůžeme na základě archeologických pramenů přímo pozorovat, takže archeologická teorie v tomto slova smyslu sestává z teoretických modelů, které se teorií minulosti stávají teprve po úspěšném testování archeologickými prameny. Modely tedy spíše ukazují, jak minulost *mohla* vypadat. Tato oblast je předmětem tohoto svazku. Zde teorie vystupuje do popředí a praktický aspekt vědy se někdy objevuje jen ve formě příkladů.

Teorií (nebo „čistou teorií") se zpravidla nazývá jen to, co zde označuji jako druhý obor archeologické teorie. Často se předpokládá, že teorie je záležitostí volné tvorby myšlenek obvykle s použitím nějakých analogií. Teoretické myšlenky ve formě analogií přicházejí odjinud, například z biologie, antropologie nebo z historie. Až poslední třetina 20. století přinesla poznání, nikoliv obecně přijímané, že archeologickou teorii je nutno systematicky *budovat*. Někdy se to vyjadřuje tezí, že teprve s procesualizmem se archeologie stává opravdu samostatnou disciplínou.

Třetí součástí archeologie je spojení jejího praktického aspektu (pramenů), metody a teoretických modelů pro *výklad konkrétního úseku lidské minulosti*. Vykládají se struktury i události. Taková práce, nazvaná předběžně Pravěk v Čechách, je v pokročilé fázi přípravy.

Jiné vědecké disciplíny mají celou řadu *dílčích teorií*, které se zabývají vždy jen určitým výsekem témat. Jejich význam tkví v tom, že tam, kde je určitá oblast vědy již dostatečně připravena, lze teorii formulovat, aniž by bylo třeba čekat na oblasti jiné. Archeologie zatím takové dílčí teorie neměla. Pokusil jsem se některé z nich vytvořit: například teorii sídelních areálů (Neustupný 1986b, 1991d, 1994a), teorii odpadních areálů (Neustupný 1996e), teorii jinosti (Neustupný 1998f), teorii eneolitické společnosti (Neustupný 1964c, 1967c) aj.

1.2.3 Teorie a empirie

Původní význam slova *empirie* je pozorování nebo praktická *zkušenost* včetně experimentu. Ta se odehrává v externím věcném světě za účasti lidské mysli a praktického konání (praktické manipulace s předměty). Konkrétně je

zkušenost *způsob, jak praktickým zacházením s archeologickými prameny (např. jejich vyhledáváním, „vykopáváním", zobrazováním a katalogizováním) získáváme poznatky o těchto pramenech.* Empirická archeologie je tudíž ten aspekt praktické archeologie, který je zaměřen na poznávání archeologických pramenů.

Je zřejmé, že archeologii si nelze představit bez její empirické složky; jako empirizmus označíme její přeceňování, absolutizaci a popírání účasti teorie v procesu poznání. Z tohoto důvodu je problematické stavět empirii proti teorii nebo naopak.

Protože archeologické prameny reprezentují mrtvou minulost, zkušenost s nimi může být pouze naší dnešní zkušeností. *Archeologická empirie se tudíž pohybuje zcela v oblasti pramenů* a nemůže *sama o sobě* přispět k rekonstrukci živého světa minulosti.

Pojem archeologie je pro veřejnost spjat především s empirickým výzkumem v terénu a v laboratoři, a tento výzkum zase veřejnost (ale i mnoho archeologů) chápe jako činnost praktickou – jejím předmětem jsou věci: archeologické prameny nebo památky. O nějaké teorii lidé zpravidla neuvažují.

Archeologové sami, pokud jde o rigorózní akademické odborníky, berou ovšem činnost v terénu a v laboratořích jako empirickou složku své činnosti, která je úzce svázána s archeologickou teorií. Tato empirická činnost je po teoretické stránce často faktickou analýzou, rozkladem archeologických kontextů v terénu nebo v laboratoři; má však také aspekt praktické činnosti, takže se teorií plně nevyčerpává. Empirie je v archeologii, tak jako i v jiných disciplínách, *relativně* oddělenou činností, která se v určitém slova smyslu zdá stát proti teorii.

Teorie ovšem není možná bez empirie, tj. bez poznání prostřednictvím zkušenosti, ale *není ani představitelná empirie bez teoretické složky* poznání, ačkoliv si to někteří empirikové myslí (srov. Neustupný 1996g). Obě tyto části archeologie jsou spojeny zpětnou vazbou empirického výzkumu a jedna je nemožná bez druhé. To jsem ve svých předchozích pracích opakovaně zdůraznil (např. Neustupný 1995e).

Jestliže říkáme, že *archeologie je disciplínou empirickou*, máme tím na mysli právě spojení archeologické teorie s archeologickou praxí (prameny), nikoliv redukci naší disciplíny na praktickou činnost bez formulované teorie nebo na analýzu podporovanou vágní analogií.

1.2.4 Teoretické modely archeologie

Následující kapitoly se zabývají základy archeologické teorie. Hlavním tématem bude výzkum toho, jaký byl svět lidské minulosti, z čeho se skládal, jak byly jeho prvky uspořádány a ve kterých událostech se tento svět manifestoval.

Je to současně teorie, kterou potřebují archeologové, aby mohli vytvářet *teoretické modely pro svoje prameny*.

Nebudu se však rozsáhle zabývat tím, jak se teoretické poznatky získávají na základě archeologických pramenů (ačkoliv někdy se krátce zmíním o některých problémech z tohoto okruhu), protože to je předmět metodologie, které jsem věnoval jinou knihu (Neustupný 2007a). Nesoustředím se tedy hlouběji na mrtvý archeologizovaný svět, který je představován archeologickými prameny: výklad bude převážně *směřovat k minulému živému světu*, který bychom mohli pozorovat, kdybychom se dokázali přenést do minulosti. Minulý živý svět však nepředstavím nějak systematicky.

1.2.5 Pojmy a věci

Toto téma jsem podrobněji rozvedl ve sborníku, věnovaném St. Tabaczyńskému (Neustupný 1998e) a v přehledu archeologické metody (Neustupný 2007a). Zde zopakuji jen svoje základní téze.

Věcná skutečnost, přírodní nebo lidská, bývá nějak uspořádána, nadána pravidelnostmi, strukturami. Je tradicí empirické vědy tvrdit, že pojmy lidské mysli jsou *odrazem* takových pravidelností, pozorovaných smysly. Člověk se při takovém pojetí považuje za pasivního agenta, který jen zaznamenává, co je obsaženo ve věcech. Kupodivu, postprocesuální pojetí archeologických pramenů jako textu je teorii odrazu velmi podobné: i zde člověk jen „pročítá", co je zapsáno ve věcech.

Principem je přesvědčení, že pojmy jsou epifenoménem věcí: věci jsou primární a pojmy odvozené. Jestliže to chceme popřít, musíme nabídnout jiné řešení. Jako alternativa se nabízí názor, že původní jsou pojmy a věci jsou z nich odvozené. Myslím ovšem, že takový předpoklad by byl ještě horším východiskem.

Primárnost věcí se někdy zdůvodňuje tvrzením, že věci tu byly už před člověkem a tedy před existencí pojmů. Ale věci jako jedinečnosti i věci jako struktury jsou v předlidském stadiu něčím jiným, než když je vytváří rozumný člověk, manipuluje jimi nebo je jenom pozoruje.

Existuje ještě jedna možnost pro vysvětlení vztahu mezi věcmi a pojmy, která je odvozena z toho, co archeolog každodenně dělá. Existují struktury věcí (archeologických předmětů) a struktury mysli (archeologické pojmy), které běží *paralelně*. Člověk na základě svých analyticko-syntetických schopností vytváří struktury věcí nebo událostí a konstruuje z nich *obrazy*. Současně logickými postupy odvozuje pojmy z jiných pojmů (*pseudoobrazy*). Lidské poznání je procesem porovnávání obrazů a pseudoobrazů; jde zpravidla o velmi rychlý a velmi efektivní proces. Tam, kde dojde k úspěšnému srovnání, vytvoří se dvojice

{pojem × věcná struktura}, která je elementem lidského poznání. Tato dvojice, doplněna slovem přirozeného jazyka, je „kategorií živé kultury".

1.2.6 Modely a analogie

Téma je pro pochopení celého svazku tak významné, že se mu budu věnovat hned na počátku.

Archeologické prameny jsou předměty současného světa, které byly v zánikové transformaci připraveny o svoji původní dynamiku. Ve fázi jejich interpretace musíme ve formě teoretických modelů dodat informace, které koneckonců pocházejí z živého světa, tj. z minulosti nebo přítomnosti pozorovatelné v její živé formě.

To lze učinit zhruba dvěma metodami. Buď použijeme tzv. *etnohistorické analogie*, které jsou pozorováním konkrétních situací v lidském světě a jejich logika proto patří do oblasti etnohistorických událostí. Jakožto jedinečné události jsou etnohistorické analogie „historicky" podmíněny svým časem a prostorem, tedy konkrétním úsekem kalendářního času a konkrétním místem (polygonem) v geografickém prostoru, kde se udály. Artefakty se zde na obou stranách (na straně etnohistorické i archeologické) berou jako události, tj. jako projevy individuální činnosti v jejím historickém kontextu, závislém na místě a času. Právě tyto aspekty (individualita, místo a čas) jsou však v situaci archeologické i v situaci analogické (etnohistorické) dramaticky odlišné, což nedává možnost rozumného srovnávání. Nejde tedy v případě etnohistorických analogií o vytváření obrazů a pseudoobrazů, které jsem stručně popsal v minulé kapitolce, jak by se při povrchním posouzení mohlo zdát.

Zdůraznil jsem mnohokrát (naposledy Neustupný 2007a), že cesta etnohistorických analogií je problematická a mnohdy scestná, i když v ojedinělých případech efektní a efektivní. Můj přístup ovšem neznamená výzvu k zahození poznatků etnografie, historie a dalších věd o živé skutečnosti; navrhuji jen, aby se jim dostalo v procesu poznání adekvátního místa při budování teoretických modelů.

Druhým postupem je ten, který podrobně rozvádím v této práci a který jsem velmi stručně naznačil v předchozí kapitolce: jde o srovnávání *struktur*, které nemají rysy individuality, závislosti na kalendářním čase a geografickém prostoru, a teprve jejich prostřednictvím uchopení událostí. Teoretickým modelům je „historické" podmínění cizí, protože struktury neprobíhají v kalendářním čase, nýbrž v čase struktur (čase „gramatickém") a při srovnání s archeologickými strukturami zde vlastně srovnáváme logicky souřadné konstrukty. Oproti analogiím ovšem ztrácíme mnoho živé konkrétnosti. Někteří archeologové se s tím nemohou smířit a opakovaně volají po etnohistorických analogiích jako hlavním (nebo jediném) zdroji poznání minulé dynamiky.

1.2.7 Generování modelů

Jde o téma, které má metodologie a teorie společné. Vytváření modelů pro konkrétní situace patří spíše do metodologie, ale obecný proces generování modelů má výrazné aspekty teoretické.

Základní tezí je, že model pro archeologii nelze získat na základě archeologie samotné, pokud má obsahovat dynamiku minulého lidského světa. K tomu je zapotřebí (jiných) pramenů, jejichž prostřednictvím můžeme pozorovat minulý pohyb.

To zcela nevylučuje, abychom jako model použili *naše dřívější poznání* archeologických pramenů, pokud bylo získáno regulérní archeologickou metodou, při níž hrály roli modely získané z živého, přímo pozorovatelného světa. V tomto smyslu se tvorby modelů mohou zúčastnit i předchozí archeologické teorie (srov. kapitolu 3.3 u Macháčka 2007). Hlavním problémem zde je, jaké teorie. Jde nepochybně o metodu velmi produktivní, ale také dosti riskantní, protože z dřívějších teorií se do modelu mohou dostat i elementy dřívějšího paradigmatu, nedostatečně testované hypotézy apod. Často už de facto nevíme, jak se určitá teze v takovém modelu ocitla, protože musíme připustit přechod od jednoho takového modelu k druhému v mnoha krocích: regres nikoliv nekonečný, ale po několika krocích už velmi nepřehledný.

Jde o to, zda testování teoretických modelů bereme ve smyslu Binfordově jako *testování hypotéz* (které lze získat jakýmkoliv způsobem, třebas halucinací – srov. Binford 1968, 16), nebo tak, jak jsem je popsal já (systematické budování teorie – srov. Neustupný 1967c,1986a, 1993a, 2007a aj.). Poznamenejme jenom, že hypotézou v Binfordově pojetí může být jakákoliv teze o studovaném kontextu bez ohledu na to, jak byla získána; pokud je nesprávná, neobstojí v procesu testování. Není ovšem jasné, jak v takovém případě najdeme tu pravou hypotézu, která má šanci v testování obstát, jestliže hypotézy vybíráme náhodně nebo (možná) na základě halucinace.

1.2.8 Vzestup od abstraktního ke konkrétnímu

Metodu vzestupu od abstraktního ke konkrétnímu popsal německý filosof G. W. F. Hegel (Hegel 1961, Ovsjannikov 1962, 110). Ve svém Kapitále ji úspěšně použil Karel Marx a mne inspirovala při studiu eneolitické společnosti (Neustupný 1967c aj.). Rétorika této mé práce je sice poznamenána ideologickými požadavky své doby a také mými tehdejšími teoretickými názory, ale metoda vzestupu je dostatečně zřejmá a na těchto faktorech nezávislá.

Budování teoretických modelů mojí metodou je postupné přibližování k minulé skutečnosti z velmi abstraktního počátku a záměrné *směrování modelu ke konkrétní teorii minulosti*, charakterizované bohatostí určení: pozitivní

korelace teoretického modelu a archeologických struktur není tudíž neočekávaným produktem. Na začátku vytváření teoretického modelu předpokládám jen velmi abstraktní poznání minulosti a toto poznání pak postupně obohacuji (konkretizuji) v dalším procesu modelování a v každém kroku je testuji na základě archeologických pramenů.

Tuto metodu lze chápat tak, že se v ní realizuje vzájemné přibližování pojmů a struktur věcí, tedy pseudoobrazů a obrazů. Začínáme systémem pojmů a k nim hledáme struktury věcí. Hegeliánským *vzestupem od abstraktního ke konkrétnímu* jsem popsal metodu získání teoretického modelu eneolitického (přílohového) zemědělství (Neustupný 1967c; viz tab. 1) a tato metoda nutně zahrnovala dřívější archeologické poznání, iterativně doplňované. Později jsem zdůraznil tvorbu modelů na základě dynamické skutečnosti víceméně *bez účasti předchozích archeologických teorií* (Neustupný 1993a).

pojmy modelu (pseudoobrazy)	**archeologické prameny** (obrazy) pro střední Evropu
oradlo	stopy oradla, využití tažné síly dobytka
pole (strukturovaný artefakt)	nálezy formálně vymezených polí
konkretizace: velikost pole	1 jitro
konkretizace: tvar pole (optimalizace otoček)	přibližně čtvercový tvar
konkretizace: obdělání (dvousměrné obdělávání) pole	křížová orba
konkretizace: doba obdělávání (zaplevelení) pole	1–2 roky
teorie: oradlo umožňuje vznik polí, která mají ustálenou velikost a tvar, jsou obdělávána křížovou orbou po dobu maximálně několik let	archeologické struktury lze interpretovat uvedeným konkrétním modelem, který se tak stává jejich teorií

1.2.9 Použití modelů

Teoretické modely je nutno použít v několika bodech archeologického poznání. Toto téma jsem poněkud obšírněji rozebral v knize o archeologické metodě (Neustupný 2007a), a proto zde jen sumarizuji.

První model (obvykle ho nazývám předběžný) je nutno použít už ve fázi analýzy kontextů – jinak bychom nevěděli, jak máme prameny členit na objekty

a které deskriptory máme při jejich popisu zvolit. Druhý model použijeme pro interpretaci struktur zjištěných v kontextu. Odtud pak vyplývá další iterace modelu, použitého pro další stupeň deskripce atd.

1.2.10 Model a teorie

Tento odstavec má víceméně charakter varování. Někteří archeologové mají dojem, že už proces formulace modelu je pozitivním archeologickým poznáním (někdy dokončeným) a více už není zapotřebí. K tomu často vede použití předchozího archeologického poznání jako předběžného modelu. Typické je, že archeologové, kteří takovou zkratku provádějí, se obvykle ani neobtěžují se syntézou nějakých struktur kontextu; nějaké analogie aplikují přímo na empirický souhrn pramenů.

Zde se rovněž úplně nebo zčásti vypouští konfrontace modelu se strukturou archeologických kontextů, jestliže struktury nejsou generovány. Procesualisté podobnému postupu říkají testování; tento termín jsem také dříve akceptoval pro to, co jsem zde označil jako konfrontaci. Ale *model je jen model, který nemůže nahradit celé archeologické poznání*, a to ani v případě, že určité prvky kontextu jsou ve své hrubé formě nějak do modelu zakomponovány.

1.2.11 Kvantity živého a kvantity mrtvého světa

Toto téma zde zmíním, neboť má relevanci k pochopení teoretických modelů. Modely nemohou být jen kvalitativní; měly by se snažit podchytit skutečné kvantity někdejšího živého světa. Jinak řečeno, modely musí mít svůj kvantitativní aspekt.

Není představitelné, že tyto kvantity by se jednoduše přebíraly z archeologických pramenů, kde jsou postiženy celou řadou kvantitativních transformací. Některé z nich (redukce) množství prvků mrtvé kultury výrazně snižuje, jiné (fragmentarizace a kumulace) je naopak zvyšují. Výsledkem je kvantitativní nereprezentativnost archeologických pramenů. Připomínám, že problém nezachování předmětů z organických materiálů v některých částech světa je jen velmi malým dílem této nereprezentativnosti.

Zpravidla dochází k drastické strukturální redukci někdejší živé kultury: to, co máme k dispozici v podobě archeologických pramenů, je jen zlomkem toho, co původně v minulosti existovalo; přitom různé druhy artefaktů mají různou pravděpodobnost zachování. Archeologické modely to musí svým kvantitativním aspektem nějak zachytit.

2.
ZÁKLADY ARTEFAKTOVÉ ARCHEOLOGIE

Tato kapitola navazuje logicky na pojem paradigmat (Neustupný 1976a, b aj.) a je víceméně programem celého následujícího textu. Jednotlivé myšlenky zde proto zbytečně nerozvádím, zejména pokud jim později věnuji rozsáhlejší pasáže.

Výklad obsahuje několik základních myšlenek (tezí), které se točí kolem ústředního pojmu artefaktu:

- základním elementem lidského světa, studovaným archeologií, jsou *artefakty*
- lidská tvořivost spočívá především ve *vytváření* artefaktů
- lidská činnost je *účelnou* aktivitou (užitím artefaktů)
- lidé vytvářejí artefakty podle svých norem (*expresivita*)
- archeologické artefakty jsou *strukturovány*
- archeologické *události* jsou artefakty.

Tato témata, teoretická i metodologická, jsem postupně rozvíjel ve svých publikacích, aniž bych zvlášť upozorňoval, že jde o víc než o řešení věcných problémů. Myslím si, že takový zájem mne opravňuje k tomu, abych tuto *paradigmatickou orientaci* označil jako *artefaktovou archeologii*.

Z hlediska koncepce celého díla je možná signifikantní, že text této kapitoly (nikoliv její myšlenky) vznikl jako jeden z posledních.

2.2.1 Artefakt jako základ lidského světa

Zdůvodním, že člověk a artefakt tvoří nerozlučitelnou dvojici. Přesto se nedomnívám, že oba póly této dvojice by v lidském světě hrály rovnou roli. Je pravda, že lidskou bytost vybavila příroda dynamikou, schopností pohybu v gramatickém čase, a to je její velká výhoda. Zůstává ale také faktem, že lidská bytost je bez artefaktu přírodní entitou blížící se lidoopům, jejichž existence na Zemi je představitelná bez lidského světa. Oproti tomu artefakt není produktem přírody: je to něco specificky lidského. Artefakt má schopnost samostatné existence, oddělené od konkrétního člověka. Proto se domnívám, že ve dvojici člověk – artefakt je artefakt vůdčím pólem (centrem) této dvojice. Artefakt je také budoucností světa.

Snažím se tudíž vybudovat z archeologie společenskou vědu, jejímž ústředním pojmem by byl artefakt, přesněji artefakt vytvořený minulým člověkem. To vytlačuje z této pozice konkurenty artefaktu, zejména abstraktního člověka bez artefaktů nebo člověka vybaveného (jen) abstraktními pojmy. Z archeologie to tvoří empirickou vědu, protože artefakt má svůj věcný základ.

Je nutno vyzvednout, že artefakty jsou určeny nejen svou formou, nýbrž také svými prostorovými atributy. Archeologie je proto nejen disciplínou pojednávající o formě, nýbrž také o prostoru lidského světa.

2.2.2 Tvůrčí charakter lidského konání

Vyzvedávám tvůrčí charakter lidského jednání, ale to, co člověk v mém pojetí tvoří, nejsou primárně (a především) abstraktní pojmy, nýbrž artefakty, které jsou spojeny s konkrétními pojmy. Abstraktní pojmy vznikají sekundárně *odvozováním* z pojmů konkrétních, které vždycky určitou míru abstrakce obsahují.

Protikladem tvůrčího přístupu ke světu jakožto primárně souboru artefaktů je jeho pasivní nebo obranářské pojetí, kdy lidská činnost jen *odráží* vnější svět nebo *se brání* jeho změnám. Zvláštní formou obrany je *boj* s vnějším světem, ať už je jím příroda nebo okolní lidské komunity. Takový zápas byl ústřední myšlenkou společenských teorií 19. století a první poloviny 20. století. Boj byl obsažen v darwinovské myšlence přírodního výběru, boj s přírodou o přežití se stával hlavním úkolem pravěkých komunit, které mimo to bojovaly mezi sebou o místo na slunci (nebo se alespoň pasivně bránily útokům cizích komunit a etnik). Mezi tyto „bojovnické" teorie patří také marxistický třídní boj a ve 20. století jeho pokračování v podobě tzv. teorie moci.

Cíl individua měl v tomto období ležet v praktických účelech nebo morálních principech daných mimo lidskou společnost (v přírodě nebo v ideologii), a intelektuálské prostředí akademických kruhů opovrhovalo reálnými cíli lidí, jako je tvoření a hromadění artefaktů nebo předpokladů pro ně (hromadění bohatství). Mluvilo se o konzumní společnosti, které si praví vzdělanci nevážili, pokud jí přímo neopovrhovali.

Tím, jak člověk formuje artefakty, vytváří souběžně lidskou společnost a její vědomí. Společnost a myšlení je produktem artefaktů především proto, že artefakty nemohou být produkty jednotlivců ani neuspořádaných kolektivů. Ostatně nevidím způsob, jak by se prvotní kolektivy mohly vytvořit, pokud by to nebylo k tvorbě artefaktů.

2.2.3 Účelnost lidského konání

Zatímco tvůrčí aspekt artefaktů souvisí s jejich vytvářením, účel artefaktů patří k jejich užívání. Účelem artefaktů se dříve obecně rozuměl jejich účel

praktický, *praktická funkce*. Teprve postupně se objevilo, že účelem je rovněž *společenský význam* a zejména *symbolický smysl*. Jinak řečeno, dům nechrání jenom před nepřízní počasí, nýbrž slouží také jako integrující element rodiny (nebo jiného společenství); kromě toho dům jako symbol může sdělovat postavení svého majitele, který jeho prostřednictvím komunikuje s jinými lidmi nebo s nadpřirozenými silami. Tyto nepraktické účely mohou být rozhodující pro vytváření artefaktu.

2.2.4 Expresivita artefaktů

Zatímco účel souvisí s užíváním artefaktů, schopnost artefaktů vyjadřovat obvyklost souvisí s jejich tvořením. Artefakt musí mít takovou formu, aby byl komunitou a společností akceptován; jeho exprese (vyjádření) musí být obvyklá.

Vlastnosti, kterých artefakt nabývá, jsou nejen symbolické, ale také jiné (praktické, společenské). Symbolické zformování artefaktů nemusí proto sloužit jen ke komunikaci, tj. být instrumentem informačního vztahu dvou individuí nebo jejich skupin, nýbrž lidé jím mohou jednoduše vyjadřovat to, co považují za *obvyklé, patřičné, nutné*. Podobně je to s jinými vlastnostmi artefaktů.

Exprese je velmi významný aspekt artefaktů, který se archeologie teprve učí poznávat. Vede k identifikaci lidí s artefaktovou kulturou, k důležitému pojmu archeologické kultury apod. Expresivita vytváří pojem etnika a umožňuje jeho studium archeologickými prostředky – tedy to, co modernější archeologie zanedbala.

S tématem expresivity souvisí velmi úzce problém kauzality. Formování artefaktů tzv. artefaktovým algoritmem a dále pak používání artefaktů je pramenem pro poznávání kauzality.

2.2.5 Struktura artefaktů

Účel artefaktu určuje jeho formu; pravidelnosti této formy (struktura artefaktu) jsou dány jeho účelem. Znovu zdůrazňuji, že zde nejde pouze o určení praktickou funkcí; kromě uvedených tří kategorií účelu může být forma zdůvodněna také expresí.

Struktura artefaktů je jejich vlastnost, která v každodenním životě i v archeologii dovoluje odlišovat artefakty, klasifikovat je a v další instanci interpretovat. Je to proto, že artefakty se shodnou strukturou jsou vytvářeny k uspokojení stejných potřeb, neboť stejné potřeby vytvářejí stejný účel. Kategorie struktury je tudíž v archeologii nezbytná a ty směry archeologie, které struktury podceňují nebo vůbec popírají, jsou s mým pojetím disciplíny neslučitelné.

2.2.6 *Artefakty jako události*

Teorie a metodologie, kterou předkládám, klade velký důraz na artefaktové struktury a všechno, co s nimi souvisí. Je však nepochybné, že minulost i přítomnost má také svoje události. Pokoušim se zde oba aspekty sloučit do jedné teorie, v níž struktury a události jsou vlastní témuž paradigmatu. Každý artefakt (respektive jeho vznik, zánik apod.) považuji za významnou událost v lidském světě; jiné události (takové, jako jsou války, vládnutí apod.) jsou zpravidla bez artefaktů nepředstavitelné.

Předchozí archeologická paradigmata tyto dva aspekty artefaktů striktně oddělovala tak, že každé paradigma bylo *buď* strukturální (například procesuální), *nebo* událostní (například kulturně historické). Vytvoření artefaktu je svědectvím o jedinečné události spojené s individuem, a je proto pro archeologii cenným poznáním. Chápání událostí jako artefaktů otevírá možnost uchopit individuum na základě archeologických pramenů.

Tentýž artefakt, který je nějakou událostí, je rovněž subjektem nějaké struktury; musí být tudíž součástí hromadného jevu a jeho strukturu proto nemůžeme (statisticky) významně poznat mimo početně vyhovující kontext. To archeologové často nechápou, jestliže jsou v datové nouzi a chtějí za každou cenu „vyždímat" ze svých pramenů nějaké poznání ve formě událostí. Vede to na jedné straně k preferenci čistého popisu, který se zdá být odrazem událostí, na druhé straně ke generování poznatků, jejichž struktura je *de facto* důsledkem náhodnosti. Těmito dvěma přístupy je zaplevelena velká část archeologické literatury a to někdy problematizuje vytváření smysluplných teoretických modelů.

2.2.7 *Vztah duchovní a artefaktové sféry*

Tzv. duchovní sféra bývá často intelektuálními disciplínami založenými na slovech vydávána za primární, ale někteří materialisté (nikoliv nutně marxisté) pokládají naopak za primární sféru „materiální". Ačkoliv artefakty považuji v určitém slova smyslu za základní, nemyslím si, že otázka, co je primární a co sekundární, by měla hluboký smysl. Zdůvodnil jsem názor (Neustupný 1996c, 2007), a už jsem ho zde krátce zmínil, že existuje rozsáhlý paralelizmus mezi oblastí pojmů a oblastí artefaktů lidského světa a obojí se vzájemně podporuje při svém vzniku.

Ideová sféra, jejíž vznik můžeme prokázat asi před 40 000 lety, navazuje *logicky* na sféru artefaktovou. Jakmile se jednou vyvine, stává se nezávislou a v jejím rámci se lidský duch může vypravit do velmi vzdálených oblastí; protože závisí na symbolických a znakových systémech arbitrární povahy, může se snadno prohlubovat a šířit.

BLOK II

3.
LIDSKÝ SVĚT

3.1 POJEM LIDSKÉHO SVĚTA

3.1.1 Lidský svět

Lidský svět je označení pro novou fázi existence planety Země, která je důsledkem toho, co lze označit jako lidská artefaktová činnost. Hlavním elementem lidského světa je *člověk tvořící artefakty* – dvojice, kterou jen jejich zánik umí rozdělit. To je důležité zdůraznit: člověk a artefakty vytvářejí vlastně dva aspekty jedné entity a nemohou existovat odděleně.

Člověk bez artefaktů je jedním z primátů, je to přírodní bytost, která nepřekračuje dimenzi předlidské živé přírody. Myšlení, které se často udává jako specifikum člověka, je nepředstavitelné bez jeho artefaktové činnosti. Podobně artefakty bez člověka jsou přírodní předměty, které jsou ovšem v přírodě nepravděpodobné a svým rozměrem ji přesahují. Už pokus představit si člověka bez artefaktů (a naopak) ukazuje do značné míry krkolomnost takových abstrakcí.

Nemá vlastně smysl otázka, co je v této dvojicí důležitější nebo původní, primární. Nemají smysl ani proklamace toho typu, že „hlavní je člověk", ani intelektuálské opovržení nad artefakty jako předmětem konzumace „spotřební společnosti". Teprve tvořením a konzumací artefaktů se totiž člověk stává člověkem.

„Opovržení" vůči artefaktům má dvě formy. Jednak je vyjadřováno mlčením: celá řada společenských věd se koncentruje na velmi abstraktní pojmy vyjadřované slovy a tuto tendenci má také ideologie založená na takových vědách: maximálně se zde berou na milost artefakty „umělecké". Druhá forma opovržení je aktivní: je to teorie, podle níž artefakty (typicky například osobní automobily, v nichž se do značné míry koncentruje artefaktová činnost člověka právě uplývající současnosti) jsou „modly spotřební (konzumní) společnosti" a je nutno proti nim bojovat. Jde o jednu z forem askeze, která nemá nic společného se skutečným lidstvím.

Pojetí artefaktu jakožto základu sociálního světa navozuje řadu myšlenek, souvisejících s environmentalistickými směry, které do archeologie pronikly ve 20. století. Je nutno uznat, že environmentalismus uvedl archeologii

do nových oblastí a nepochybně zůstane jedním z jejích trvalých aspektů. Současně také tento směr nezůstal ušetřen spojení s fundamentalistickou ideologií, která zdůrazňuje tzv. příslušnost člověka do přírody a nadřazenost „zájmů přírody" nad zájmy lidí.

Takto ideologizovaná forma environmentalismu proniká ze sdělovacích prostředků zpět do archeologie a je významnou překážkou jejího rozvíjení. Je totiž nepochybné, že člověk vznikl a rozvíjí svou existenci kumulativním vytvářením artefaktů, a že při tomto vytváření artefaktů nejen produkuje svoji společnost a myšlení, nýbrž také nezbytně a nevyhnutelně vtiskuje přírodě i řadu ekofaktových vlastností (například nejrůznější odpad, znečištění a devastaci okolí). Tak se stále větší část přírody přeměňuje na lidský svět. Archeologie podává svědectví o tom, jak v průběhu dějin tato humanizace (polidštění) světa dosahuje rostoucí intenzity a objemu.

Lidský svět je (strukturovaný) sociální svět: není to souhrn individuí, jak to hlásají některé romantické ideologie. Právě skutečnost, že člověk se stává člověkem tvořením a používáním artefaktů, jasně ukazuje společenskost lidského světa. Artefakty jsou totiž navýsost společenské, jsou nepředstavitelné jako atributy izolovaných individuí, protože tradice i těch nejjednodušších artefaktů je vždy prokazatelně společná mnoha lidem a sahá mnoho generací zpět. Existuje tvůrčí přínos jednotlivce, ale ten je vždy zprostředkován společenským rámcem.

3.1.2 Archeologizovaný lidský svět

Archeologie se zabývá v podstatě jen jedním fragmentem lidského světa: *mrtvým lidským světem,* tj. artefakty, které prošly tzv. zánikovou transformací a které už neplní v moderním světě žádné účely, k nimž byly původně vytvořeny. V tomto slova smyslu se jejím předmětem stává také minulý člověk. K tomu, abychom mrtvé artefakty vůbec měli šanci pochopit, musíme mít rafinovanou *metodu*, která k transformovaným minulým artefaktům doplní jejich dynamický aspekt, minulého člověka, jehož činnost na základě archeologických pramenů nemůžeme pozorovat. Takovou metodu jsem stručně objasnil ve svých dřívějších pracích (Neustupný 1967e, 1986a, 1993a, 2007a atd.).

Jakkoliv minulý lidský svět nemůžeme rekonstruovat bez vhodné metody, nelze se obejít ani bez druhého předpokladu poznání: musíme disponovat poměrně detailní a ucelenou *teorií živého lidského světa*. Takové teorii se budeme věnovat v následujících kapitolách. Archeologie ji musí vytvářet do značné míry sama, protože žádná *obecná teorie (živých) artefaktů a ekofaktů* neexistuje. Některé dílčí disciplíny se věnují určitým druhům artefaktů z technického hlediska, například strojírenským nebo elektrotechnickým výrobkům, a určitou všeobecnější disciplínou je zbožíznalství. Zde se ovšem o artefaktech

pojednává jako o „výrobcích", nikoliv jako o produktech lidské tvůrčí činnosti, jimiž lidé humanizují svět.

Ještě horší je to s *teorií ekofaktů*, tj. v podstatě s teorií neintencionálního působení lidí na jejich okolí (přírodní i artefaktové), kterou se věda zabývá jen příležitostně, a to jen některými aspekty, jako je např. znečištění životního prostředí.

3.1.3 Kultura

Pro pochopení pravěku (ale i dalších historických období, a dokonce i současnosti) budeme dále potřebovat pojem kultury, který je *do určité míry* shodný s pojmem sociálního světa. Pojem kultury, běžný v archeologii a v kulturní antropologii, však zastírá některé aspekty vzájemného působení artefaktů, individuí, společnosti a přírody.

Lidská kultura sestává ze všeho, co si člověk vytváří pro své působení na přírodu, pro svůj styk s jinými lidmi i co vytváří ve své hlavě (myšlenkový svět sdílený mezi lidmi). Do kultury tedy patří nejen všechny artefakty, nýbrž i způsob uspořádání společnosti, vědecké názory, umění, náboženská učení apod. Kultura je mnohem rozsáhlejší oblast našeho okolí než by naznačovalo zúžené žurnalistické a školní pojetí tohoto slova, které za kulturu bere převážně jen divadlo, beletrii, výstavy a koncerty (to vše ovšem do moderní kultury také patří, ale představuje to jen její malou část).

Základní rozdíl mezi pojmem lidské kultury a sociálního světa spočívá v tom, že do lidské kultury se nezahrnuje člověk a jeho socializační vztahy a nepatří sem také ekofakty. Na druhém straně se tam řadí instituce jakožto produkty těchto vztahů. Sociální svět je tudíž pojmem širším než lidská kultura.

3.1.4 Vznik lidského světa

Člověk má v sociálním světě mimořádné postavení: je tvůrcem artefaktů a symbolů a nositelem sociálního pohybu: *člověk je dynamickým prvkem lidského světa*. Přesto je nesprávná představa člověka jako romantického hrdiny, který tvoří podle své svobodné vůle.

Názor, že nejdříve tady byl člověk a ten vytvořil ostatní sociální svět, je nereálný. Takové pojetí je kupodivu společné náboženství (stvoření člověka) a naivnímu přírodovědnému materialismu. Směřují sem některé přírodovědné teorie o vzniku člověka, ať už domněnkou, že opice sestoupily se stromů, a tím se jejich ruce uvolnily k práci, nebo tvrzením, že některým opicím narostl dostatečně velký mozek k tomu, aby mohly myslet jako lidé.

Člověka nevytvořila žádná přírodní událost. Lidé jakožto prvky lidského světa nejsou přírodní bytosti: jsou to lidé jakožto důsledky produkce artefaktů. Platí

nejen to, že člověk vytváří artefakty, ale rovněž, že artefakty vytvářejí člověka. Člověk je tudíž nejen tvůrcem kultury, ale kultura je také tvůrcem člověka.

Ačkoliv se lidský svět mění pomalu a postupně, existují období rychlých změn (období zdánlivé nebo skutečné diskontinuity) a pomalých změn, ale *nelze stvořit naráz komplikované systémy lidského světa*. Jednou takovou teorií okamžitosti je názor o „jednorázovém" vzniku člověka, který měl proběhnout v okamžiku vzniku prvních nástrojů. Současně s touto událostí měli lidé získat všechny atributy plného lidství, tj. *plné logické myšlení*, produkující například velké množství intencionálních artefaktových vlastností (Bordes 1961 aj.), *umění* a *náboženství*. Takovou kreaci by však mohl dokázat jen Bůh, nikoliv živá bytost. Mimochodem, náboženství může sotva připustit, že by existoval člověk bez náboženství („Bůh stvořil člověka, aby byl jeho obrazem" – Genesis 27), a „člověk" staršího paleolitu je proto podle některých současníků mít musel, neboť jinak by vůbec nebyl dobrým obrazem svého Boha. Je zajímavé, s jakým odporem se setkává samotná myšlenka, že proces vzniku člověka trval velmi dlouho a byl zakončen až v mladém paleolitu asi před 40 tisíci lety, kdy se teprve objevuje nezpochybnitelné umění a náboženství a tudíž nezpochybnitelní lidé našeho typu (Neustupný 1995b, 1996c).

3.1.5 Mimo lidský svět

Protikladem lidského světa je *příroda*, ale dnes „čistá" příroda existuje jen v nitru Země a ve vesmíru. Všude jinde je příroda přetvořená buď do artefaktů (pole, stavby, komunikace apod.; movité artefakty) nebo je dotčena ekofaktovým působením lidí (příměsi ve vodních tocích a mořích, rozředění radioaktivního uhlíku v atmosféře, radioaktivní a jiný spad, odpadky všeobecně apod.) a tyto oblasti patří tudíž do lidského světa.

V části vědy a zejména v žurnalistice je vztah přírody a člověka velké téma, které se zpravidla řeší tak, že příroda je více než člověk a „neposlušného" člověka dovede mimo jiné ztrestat. Příkladem je současné oteplování, které má být způsobeno lidskou činností. Předpokládá se také, že síly přírody hluboce člověka ovlivňují skrze přírodní prostředí, a dokonce jsou i příčinou změn lidského světa. Takové působení na člověka je tím mocnější, čím dále se posunujeme do minulosti: podle některých názorů měl být pravěký lovec hříčkou přírodních sil a v důsledku toho neustále na hraně vymření. Budu mít později příležitost tyto názory kriticky posoudit.

Člověk jako přírodní bytost (organizmus) je další teoretickou entitou přírodního původu, kterou někteří vědci vydělují mimo lidský svět a staví ho jako partnera kultury. Pokud platí teze o vzájemném působení člověka a kultury v rámci lidského světa, stává se takový názor nevěrohodným.

Některé společenské vědy kladou velký důraz na *individuální lidské vědomí*, které považují za základ pochopení lidského světa. Později uvidíme, že individuální myšlenkový svět je opravdu často zdrojem interního sociálního světa, ovšem jen tehdy, pokud projde procesem akceptace a externalizace ve formě slov nebo artefaktů.

3.2 SOCIÁLNÍ TEORIE

3.2.1 Podmínky tvůrčí činnosti

Specifikou člověka, která ho odlišuje od mimolidského světa, je tvoření: vytváření artefaktů, symbolů a institucí. Jakmile se jednou vytvoří lidský svět, tj. vazba mezi člověkem a artefakty, není jiná cesta zpět než návrat člověka do zvířecího světa a návrat artefaktů do mrtvé přírody. Pochopitelnou snahou člověka je proto stále znovu reprodukovat svoje lidství: *smyslem jeho snažení je vytvářet podmínky pro svou tvůrčí činnost*. Základem je tedy snaha lidských společenství uchovat se jako lidská společenství. Jakmile se před asi 40 000 lety vytvořil kompletní člověk současného typu, platí plně uvedená specifikace.

Podmínky pro tvoření jsou přírodní (materiálové a energetické), společenské a ideologické. Lidé se snaží zabezpečit svoje podmínky pro tvorbu. Tyto podmínky jsou různě strukturovány a z toho v každé konkrétní situaci vyplývá význam jednotlivých druhů (skupin) podmínek. Protože strukturování podmínek není náhodné případ od případu, lze tu vystopovat určitá pravidla a směr.

Skutečnost, že artefakty, symbolické systémy a instituce byly vesměs chápány jako *výsledky* lidské činnosti, vytvořila situaci, kdy *podmínky* lidské existence byly často hledány mimo člověka: v přírodě nebo v nadpřirozenu. Odtud pak vyplývají názory, že hybatelem společnosti je buď její boj s přírodou, nebo naopak naplňování morálních principů daných z vnějška, z nadpřirozena. Jednotlivé směry se většinou odlišovaly tím, jak chtěly v rámci těchto názorů ponechat *lidem* větší nebo menší míru svobodné vůle.

3.2.2 Základní pojmy a vztahy

19. století vytvořilo svůdné společenské teorie, které trvaly i ve století následujícím (srov. přežívání marxismu v postprocesuální archeologii). Diskutoval se význam artefaktů a symbolů pro konstituování lidského světa, sociální svět a jeho podsvěty (ekonomie, organizace společnosti, ideologie) a také vztah sociálního světa a přírody. Avšak zdá se mi, že diskuse podle těchto klasifikačních kategorií byly jen příležitostné, nesoustavné.

Společenská teorie, kterou zde zastávám, vychází z tvůrčí aktivity lidí, kteří vytvářejí sociální svět: svět lidí a jejich produktů – artefaktů a symbolů.

Aktivita lidí se podstatným způsobem odlišuje od aktivity zvířat: aktivita zvířat je určena jejich bezprostředními potřebami, které jsou přizpůsobením (adaptací) k vnějším stimulům (ochrana před nebezpečím, ochrana mláďat, ukojení hladu apod.). Taková adaptace je řešitelná pouze na individuální úrovni; adaptace jednotlivce a adaptace druhu jsou přísně odděleny, jsou propojeny pouze mechanismem dědičnosti.

V lidském sociálním světě vzniká cíl jakožto potřeba, která nemusí být adaptací k vnějšímu účelu; účel je něco, co je dáno zevnitř lidské společnosti. Dosahování cílů se děje vytvářením artefaktů, které překonávají mechanismus přírodní dědičnosti. Artefakty uspokojují potřebu jednotlivce, ale současně se stávají (relativně) trvalou součástí sociálního světa. Lidská aktivita má proto potencionálně *tvůrčí charakter*.

Základní dělení sociálního světa lze také koncipovat tak, že má jednak dynamický prvek (kterým jsou lidé) a jednak statický prvek (kterým jsou artefakty a symboly). Sociální svět stojí mezi světem přírodním na jedné straně a světem individuálním (individuální vědomí) na straně druhé. *Externí sociální svět* lze chápat jako tu část přírodního světa, která je vytvořena lidmi, zatímco *interní sociální svět* je ta část individuálního světa, která je vyjádřena pomocí symbolických systémů a přijata jinými lidmi (nemusí jít o vědomé konstituování ve smyslu postprocesualismu).

Rozdělení toho, co zbývá po oddělení přírody a externího sociálního světa na *svět individuální a interní sociální svět* je podstatné pro vymezení archeologie. Je zřejmé, že individuální svět, tj. *to, co zůstává výlučně v hlavách individuí, je archeologickými metodami neuchopitelné*. Na druhé straně to, co je z tohoto individuálního světa vyjádřeno (zvnějšněno, externalizováno) pomocí nějakého symbolického systému s hmotným nosičem a akceptováno, tvoří externí sociální svět, který je archeologickými metodami poznatelný.

Dělení na externí a interní sociální svět je pouze určením jeho geneze, která pomáhá pochopit vztah sociálního světa k přírodě a k lidskému individuu (dva nejdiskutovanější problémy vědy vůbec). *Ontologicky je sociální svět nedělitelný*. Dynamičnost a statičnost, externost a internost (zprostředkovaná symboly a znaky) zde vystupují jen ve formě aspektů, vlastností sociálního světa. Příkladem je pravěká keramika, která je jednak hmotným artefaktem, jednak nosičem symbolické informace.

Sociální svět sestává ze tří podsvětů, které se vzájemně nevylučují: prostředků (zobecněných nástrojů), institucí a textů (ideologických výtvorů). Sociální svět není ovládán praktickou funkcí artefaktů; artefakty jsou často *nosiči*

symbolů, které jsou poloarbitrární nebo arbitrární vzhledem k formě artefaktů. To vytváří obrovskou variabilitu lidské kultury (sociálního světa), pro kterou nelze najít racionalistické vysvětlení, založené na praktické funkci artefaktů.

Sociální svět nemůže být vytvořen individuem, lidé se proto při jeho vytváření nutně *specializují*. Tato specializace má socializační účinek, tj. vytváří, *generuje lidskou společnost* ve formě institucí. Konkrétní formy specializace generují vždy konkrétní formu společnosti.

úroveň událostí	**úroveň struktur**	**účel struktur**
lidé (jednotlivci)	instituce	význam institucí
artefakty	prostředky	funkce prostředků
symboly	texty	smysl textů

3.2.3 Diachronie sociálního světa

Téma *vzniku sociálního světa* je totožné s tématem vzniku člověka (ovšem s vyloučením tělesné formy, která je pro toto téma nepodstatná). Jasně se vyčleňují dvě fáze vzniku člověka: období staršího a středního paleolitu a období od mladšího paleolitu dále.

V první fázi není ještě plně vytvořena struktura sociálního světa: ideologický podsvět chybí téměř úplně, podsvět prostředků a institucí je v počáteční formě. Zejména chybí takové výrazné jevy, jako je náboženství a umění.

Ačkoliv nějaké rudimentární symboly musely existovat v rámci exprese (stejně jako rudimentární nezvířecí instituce), existuje podstatný rozdíl oproti období „opravdového člověka", jako jsme my. Dříve byl tento rozdíl zastírán definicí člověka jako „živočicha vyrábějícího nástroje" (the tool-making animal: Franklin); proto se pochopitelně předpokládalo, že i v tomto období existovala nějaká ideologie srovnatelná s dneškem.

V druhé fázi (od mladšího paleolitu) je už celý sociální svět plně vytvořen stejně jako v současnosti (podsvět prostředků, institucí a textů).

Reprodukce sociálního světa je zaměřena na udržení kontinuity: svět se v každém okamžiku přednostně vytváří do té podoby, ve které byl dosud. K tomu slouží především instituce norem, zvláště artefaktových norem, která se realizuje v artefaktových algoritmech. V průběhu reprodukce se lidé přiklánějí k přirozenému konzervatizmu: snaze uchovat lidský svět v podobě, která se osvědčila.

Později uvidíme, že při vytváření lidského světa je obtížné (nemožné) jej reprodukovat v dosavadní formě; dochází ke *změnám sociálního světa*. Artefakty se neustále mění už v důsledku působení artefaktového algoritmu.

Dalším zdrojem změn je řešení problémů, které vznikají jako produkty lidské tvůrčí činnosti. Patří sem koneckonců nejen náhodné odchylky vznikající při artefaktovém algoritmu, ale i změny hlubší povahy. Jedním z příkladů je pravděpodobné vyčerpání plochy smíšeného dubového lesa při žárovém zemědělství v neolitu střední Evropy a přechod k přílohovému zemědělství (s oradlem a všemi následnými změnami).

Snad nejmarkantnější jsou změny v symbolických systémech, které jsou počínaje mladším paleolitem všudypřítomné; tvoří většinu toho, co archeologové sledují. Symboly jsou arbitrární a jejich vazba na symbolizované je proto velmi volná; změna nemusí mít žádný racionální důvod.

Sociální svět se tudíž vyvíjí sám v sobě, nikoliv na základě stimulů z přírody nebo na základě adaptace k přírodě.

3.2.4 Synchronie sociálního světa

Jestliže některé události mají vytvářet struktury, musí být vzájemně současné, synchronní. Jinak by na sebe nemohly působit. To platí přesto, že jedno z hlavních určení události je její časová souřadnice. Ačkoliv to patří převážně do metodologie, uvedu problém *pseudosoučasnosti*, který zatěžuje mnoho archeologických studií. Spočívá v tom, že se neberou do úvahy kvantitativní transformace a všechno, co se najde v jedné vrstvě na jedné lokalitě, se považuje za současné.

Pravý svět synchronie je však charakteristický pro struktury, které se nepohybují v čase událostí. Artefaktové struktury vytvářejí artefakty a jejich vlastnosti; pochopitelně jsou tyto artefakty synchronní, ale dovedeme si představit také struktury, jejichž konstituenty jsou lidé se svými instituty a ideovými systémy.

Synchronie je něco, čím se ve vyspělé archeologii začalo ve velké míře zabývat až procesuální paradigma; kulturní historie se odehrávala v diachronii.

3.3 ZÁKLADNÍ ELEMENTY LIDSKÉHO (SOCIÁLNÍHO) SVĚTA

Při budování teorie lidského světa v duchu vzestupu od abstraktního ke konkrétnímu (srov. 1.2.8) musíme začít některými *velmi základními pojmy:* je to zejména dvojice artefakt a člověk. Artefakty budeme pojímat s jejich adaptivními, sociálními, komunikačními a expresivními vlastnostmi.

Do lidského světa patří všechno, co lidé vytvářejí jako artefakty a prostřednictvím artefaktů; patří do něj tudíž:

- věcné artefakty a jejich negativy, ekofakty,
- lidé sami, jejich instituce a instituty,
- slovesné a jiné symbolové výtvory (texty v širším slova smyslu)

3.3.1 Artefakty

Artefakt je každý *předmět (*libovolně velký a komplikovaný*), který lidé záměrně (intencionálně) zformovali, aby sloužil nějakému účelu.* Toto vymezení je určitým pleonasmem, neboť intence v sobě v běžném pojetí zahrnuje určení účelu.

Artefakty mají věcný charakter, jsou to *předměty*; nepřesně se říká, že jsou hmotné. Takové určení neužívám, protože mnoho lidí vede k představě, že artefakty jsou „materiální", a proto jsou protikladem k nějakému „duchovnu", obvykle vyjadřovanému jazykem. Takový postoj je často spojen s domněnkou, že nevyjadřují více než svou praktickou funkci. Artefakty jsou ovšem *nejen lidské nástroje*, nýbrž i další předměty, které člověk vytváří, které ale jako nástroje označit nelze, například keramika, oděv, ohniště, dům, vesnice, studna, hradiště, hrob, pyramida, chrám. Artefakty jsou také například výtvarná umělecká díla se symbolickým nebo expresivním nábojem (obrazy, sochy, architektura). To jsou příklady živých artefaktů. V archeologických nálezech (v mrtvém světě) jsou typickými artefakty nádoby (včetně jejich zbytků – střepů), nástroje, ozdoby, různé nemovité památky. *Zformování artefaktů* je nutno chápat velmi obecně: patří sem nejen opracování, nýbrž například i intencionální výběr nějakého přírodního předmětu kvůli jeho přírodním vlastnostem (izolace) nebo jeho formální přizpůsobení lidským potřebám.

Nutnou vlastností artefaktů je jejich *intencionalita (intence při jejich vytváření)*, která směřuje k tomu, aby artefakt mohl sloužit nějakému účelu. Účelem je buď *praktická funkce* (sekání u sekerky), *význam ve společnosti* (např. bojová funkce zbraní) nebo *symbolický smysl* (např. skrčenost koster v hrobech, která symbolizuje nějakou ideu o posmrtném životě). Pravěké artefakty mají velmi často praktickou funkci, společenský význam i symbolický smysl zároveň. Tak např. neolitický dům, dlouhý až 40 metrů a rozčleněný na tři díly, každý s jiným účelem, měl nepochybně praktickou funkci (ochrana před klimatickými faktory), společenský význam (shromažďování rodiny) i symbolický smysl (rituální ochrana jeho obyvatel).

Už z příkladů, které jsem uvedl, vyplývá, že *některé artefakty mohou být kombinované nebo složené, značně rozsáhlé a mohou sestávat z částí (součástí)*, které jsou samy artefakty (vesnice sestává z domů apod.). Toho se ještě dotkneme později.

3.3.2 Ekofakty

Ekofakty jsou negativem vytváření nebo použití artefaktů (artefaktové činnosti); nejsou tedy entitami na úrovni artefaktů. To lze vyjádřit také tak, že jsou vedlejším produktem artefaktů, důsledkem jejich vytvoření nebo použití. Pokud je přítomna intence vytvoření faktu, nejedná se o ekofakt, nýbrž o artefakt.

Pojem ekofaktu se objevuje v 60. letech 20. století v procesuální archeologii jako entita, která je postavena na roveň artefaktů. Tomuto trendu jsem se také podvolil (např. Neustupný 1993a, 2007a). Dnes bych viděl ekofakt spíše jako entitu odvozenou od artefaktů: *ekofakt je vždy negativem nějakého artefaktu nebo jiného ekofaktu.* Někdy jde o skutečný fyzický negativ – například u tzv. skládanek štípané industrie, jindy je negativní vztah více zprostředkovaný a méně zjevný – například u těl domácích zvířat, kde pozitivem může být ohrada, vázání nohou, poskytování píce apod. Tato změna v pojetí nic nemění na významu studia ekofaktů.

Později také uvidíme, že nelze vytvořit nebo použít artefakt, aniž bychom přitom produkovali ekofakty.

3.3.3 Člověk a jeho instituce

Zdůraznil jsem, že elementem lidského světa je *člověk vytvářející artefakty.* Není to tedy bytost, která by vyrostla mimo lidský svět a přistupovala k němu jako ke svému předmětu. Artefakty jsou primárně, svou podstatou , více než svědectví o člověku; je proto nesprávné tvrzení, že v archeologii musíme za artefakty vidět člověka (někteří Američané říkají Indiána). Artefakty jsou integrální součástí lidství, není to jen informační kanál, který v archeologii přenáší poznatky o minulém člověku.

Žádný člověk, ani člověk teprve vznikající, se nerodí do vzduchoprázdna, ale vždy do nějakého sociálního světa (třebas teprve vznikajícího) a tím do nějaké kultury. Člověk je od svého sociálního světa neoddělitelný, bez něj není člověkem. Každý člověk především akceptuje (osvojí si) ten sociální svět, do něhož se narodil, a teprve pak ho mění. Všeobecně se dá říci, že každý jednotlivec, ať je sebekreativnější, přijme za svůj život nesrovnatelně více kultury, než kolik jí stačí vytvořit.

Princip zrození do sociálního světa objasňuje, proč lidé nemohou existovat mimo určité společenství, od něhož získávají „hotovou" část kultury. Lidská společnost je proto více než pouhý souhrn individuí, kteří se někde náhodou sešli a uzavřeli spolu nějakou smlouvu. Princip zrození do sociálního světa, který platí pro každého jednotlivce, zaručuje mimo jiné *kontinuitu lidské kultury*, která je nutnou podmínkou existence lidstva. Současně lidskou kulturu chrání před náhlými zvraty, které by na ni mohly mít destruktivní účinek.

Lidské instituce jsou relacemi mezi lidmi, které vznikají v průběhu vytváření a užívání artefaktů. Vytváření artefaktů zahrnuje především to, co nazveme jejich (kulturním) děděním. Užívání artefaktů je realizace jejich účelu.

Lidé nemohou vytvářet artefakty jako výtvory individuí, protože artefakty mají svoji historii (která začíná mimo rámec individuálního života) a mají formu uznanou (akceptovanou) jinými lidmi. Jednotlivec *nedokáže vytvořit něco zcela nového* (ačkoliv si to řada intelektuálů myslí), i když jednotlivec dovede věcem vtisknout *individuální vlastnosti, z nichž některé jsou nové (emergentní)*. Kdyby tomu tak nebylo, nemohlo by v oblasti artefaktů nikdy vzniknout něco původního a stále by se jen reprodukovaly artefakty, které už zde byly „na počátku světa".

Vzhledem k nevyhnutelné kontinuitě s předchozími artefakty je proto vytváření a používání artefaktů vždy sociálním procesem, v němž lidé vstupují do vztahů (relací) s jinými lidmi. Lidé přitom vytvářejí hustou síť společenských vztahů, z nichž pouze některé vztahy mají institucionalizovaný charakter, jsou to *instituce*. Jsou známy takové instituce, jako je stát, kmen, rod, rodina apod. Velmi často se pozornost vědců omezuje právě na ně (obvykle jde o instituce s vědomým členstvím, tj. lidé si příslušnosti k takové instituci uvědomují, a často má taková instituce formulovaná pravidla chování svých členů, například zákony vydávané státem). Existují ovšem velmi četné relace (*instituty*), do nichž lidé vstupují často nechtěně nebo i nevědomky (například vdovy, vlastníci domu) a tyto instituty nevytvářejí nějaké jasně ohraničené skupiny osob.

3.3.4 Texty

Každý jednotlivec se svým životem obrací trojím směrem:

- ke svému věcnému okolí, z něhož si přisvojuje látky a energii, potřebné ke tvoření, a v němž zanechává svoje výtvory;
- ke svému přítomnému společenskému okolí, z něhož čerpá kontinuitu svého lidství, a
- k minulosti, která je mu zásobárnou idejí.

Při tomto obracení člověk používá prostředky věcné povahy (artefakty), i povahy nevěcné (symboly, znaky); právě tyto prostředky – nástroje rukou a nástroje ducha – vytvářejí specifiku člověka a jsou zdrojem jeho výjimečného postavení v naší části vesmíru.

Celá ideová sféra je založena na paměti společnosti, je to informace o minulosti přefiltrovaná zájmem přítomnosti. V tomto smyslu je odvozená. To, co na gnozeologické úrovni označujeme jako dedukci, je přítomno i na úrovni ontologické: minulost, reprezentovaná idejemi, je východiskem pro vytváření přítomnosti a budoucnosti. Uvidíme, že dedukci vlastně odpovídá artefaktový

algoritmus. Ten reprezentuje paměť tvoření artefaktů. Ideje ve smyslu tohoto odstavce, nazývám texty.

Jako *texty* označuji všeobecně lidské produkty, které sestávají ze symbolů a znaků. Bylo by také možné použít termínu *slova*, ten má ale mnoho konotací. Text v mém pojetí je ovšem odlišný od textu v postprocesuálním slova smyslu, který víceméně znamená archeologický pramen v procesu jeho „čtení".

Vzniká pokušení, vydávat text za zcela nezávislý, možná primární nebo nejdůležitější element lidského světa; v pojetí této knihy však jde jen o *symbolický aspekt artefaktů*. Každý symbol má buď nějaký artefaktový nosič (nástroj, zbraň, nádobu, stavbu, papír nebo plátno, elektronický nosič apod.) nebo je produkován bezprostředně člověkem jako činnost, externalizovaná prostřednictvím jeho těla, které je ekofaktem a tudíž „negativem" artefaktů (tanec, zpěv, jazykový projev všeobecně apod.).

Symbol je lidský výtvor (například zvuk, obraz nebo předmět), který v procesu komunikace s jinými lidmi představuje (zastupuje) *něco jiného, než čím je*. Tak např. obraz soba v paleolitickém umění je symbolem zvířete, které pobíhá v tundře; současně může symbolizovat mnoho jiných pojmů. V pozdějších obdobích pravěku např. takový předmět jako kamenný sekeromlat symbolizuje bojovníka. České slovo „luk" (následnost hlásek L, U a K) symbolizuje/označuje důležitý předmět sloužící k vystřelování šípů. Symboly někdy mohou být svým tvarem podobné tomu, co symbolizují (příklad soba: sob na stěně jeskyně je podobný sobu v tundře). Jindy jsou symboly zcela nepodobné tomu, co symbolizují (případ luku, ať už toto slovo napíšeme nebo jen vyslovíme: písmena nebo hlásky L,U a K se vůbec nepodobají skutečnému luku); v tomto případě mluvíme o (zcela) *arbitrárních symbolech* neboli o *znacích*.

Nosič symbolu je specifickým artefaktem, který existuje už od počátku umění (mladý paleolit: nástěnné umění v jeskyních apod.). Nosič nějakého symbolu, například hlína, z níž je vymodelována neolitická „venuše", pochopitelně neexistuje odděleně od svého symbolu. Je to artefakt, který občas nemá žádnou praktickou funkci (ale srov. vrhač kopí nebo kterákoliv ozdoba), může však mít společenský význam a určitě má symbolický smysl.

Je chybná představa, a to zejména pro pravěk, že existují zvlášť artefakty a zvlášť symboly. Jde o vliv textů vyjádřených mluvou nebo písmem. Tuto představu také podporuje moderní situace, kdy symbolický účel některých artefaktů je maximálně potlačen na úkor převažující praktické funkce (např. šroub, výbušný motor v autě, i když i ten má nějaký výtvarný design) a naopak některá umělecká díla, která jsou symboly, nemají téměř žádnou praktickou funkci nebo společenský význam (ale mají svůj předmětný nosič a jsou to artefakty).

V pravěku, a do značné míry i mnohem později, byla *většina lidských artefaktů současně symboly*, respektive artefakty měly symbolický aspekt.

Tak jako „živé" artefakty jsou prodloužením lidských rukou, což nevylučuje jejich hlubokou souvislost s myšlením, „živé" *symboly jsou nástroji lidského mozku,* což nevylučuje jejich souvislost s lidskou praktickou činností. Člověk nemůže existovat bez obojího; proto není možné označit jako „plné" dějiny člověka období staršího a středního paleolitu, kdy jak artefakty tak symboly teprve vznikaly.

Pravěké komunity měly vedle svých artefaktových tradic také svůj *folklór*, o němž archeologové musí začít uvažovat, jakkoliv je to metodologicky obtížné; vedle „náboženství" je to totiž právě folklór, který je nesen symbolickými systémy.

Zájem o symbolické systémy, který se v archeologii v posledních desítiletích projevuje téměř na celém světě, není módní záležitostí. Jak tradiční tak i procesuální archeologie výzkum těchto systémů hrubě podcenila, ačkoliv je zřejmé, že k duchovnímu aspektu pravěké kultury se nelze dobrat bez prostřednictví symbolů. Ukazuje se, že vysvětlení pomocí symbolických struktur je případné u mnohem rozsáhlejšího okruhu jevů, než jsme si dosud dovedli představit, a že v mnoha případech (jako je např. užití kovů) symbolické aspekty artefaktů předcházejí praktickým (Kuna 1981, 1989b).

3.4 SYSTEMATIKA SOCIÁLNÍHO SVĚTA

3.4.1 Sociální svět

Budeme vycházet z tripartice světa, který je kolem nás. Je zde *přírodní svět,* který existuje nezávisle na lidech (pod hlavičkou systematiky sociálního světa zde o něm nepojednávám), *sociální svět* a *individuální svět* (který nemůžeme bezprostředně vnímat, neboť existuje pouze v jednotlivcích).

Sociální svět se dělí na externí, který je věcný, a interní, který existuje v hlavách lidí, ale je vyjádřen (externalizován, tj. přetvořen na externí sociální svět) a společensky akceptován (uznán). Na rozdíl od individuálního vědomí je interní sociální svět principiálně poznatelný na základě archeologických pramenů, protože má výstupy v externím světě, smyslově přístupném svým současníkům, a proto i archeologům. Oba aspekty sociálního světa (interní a externí) jsou spojeny procesem myšlení a lidské praktické aktivity, které mají fyzický výstup v předmětném světě, ať už je jím „čistá" příroda nebo předměty transformované člověkem do artefaktů. Z logických důvodů začneme výklad interním sociálním světem.

Interní sociální svět

Do interního sociálního světa patří všechny ideové systémy(myšlenky, názory apod.), které vznikají a existují v hlavách lidí, ale jsou „společenské", nikoliv individuální; znamená to, že je přijímají (akceptují) celé sociální skupiny, protože mají v lidském světě nějaký účel. Příkladem je artefaktový algoritmus nebo pohřební ritus. Takové ideové systémy lze obvykle vyjádřit přirozeným jazykem, písmem nebo artefakty.

K tomu, aby interní sociální svět mohl být sociálně akceptován, musí být externalizován, tj. vyjádřen v artefaktové podobě nebo v přirozeném jazyce. Externalizace znamená, že ideje se mění na externí sociální svět, který má obvykle formu artefaktů nebo folklóru. Tento fakt je zvlášť důležitý pro archeology, kteří mohou pozorovat zvnějšněné výstupy interního světa minulých lidí a na jejich základě jej rekonstruovat.

Taková možnost chybí v případě světa individuálního: interní sociální svět lze tudíž chápat jako *tu část individuálního světa, která je vyjádřena a akceptována jinými lidmi.* Fyzický výstup lidského vědomí nesestává ovšem jen ze změněných předmětů, které mají účel, nýbrž také ze signálů tvořených lidským hlasem, tancem apod. (každý takový signál musí být nesen nějakým fyzikálním kanálem).

Ideové systémy interního světa jsou dvojího typu: *jednak se zabývají adaptivní stránkou lidské existence* (přizpůsobením vnějšího světa k materiální a společenské existenci lidí), jednak *stránkou symbolickou.* V prvním případě jde o systémy idejí zaměřené na produkci artefaktů a jejich používání jakožto předmětů, např. artefaktové algoritmy a kognitivní normy, a na systémy zaměřené na fungování lidské společnosti (společenské normy). V druhém případě jde typicky o náboženství a různé součásti folklóru: všeobecně je to celá ideologie vyjádřená v tzv. textech, nikoliv nutně psaných.

Externí sociální svět

Externí sociální svět tvoří lidské artefakty a symbolové systémy, které realizují účely sociálního světa: praktickou funkci (vzhledem k přírodě a věcným systémům), společenský význam (vzhledem ke společnosti) a symbolický smysl (směrem k lidskému vědomí). Odtud vyplývá, že *účelem* externího světa artefaktů není jen vyjadřovat symboliku (jak si myslí postprocesualisté), *nýbrž celou škálu účelů;* to platí také o jazykových konstrukcích. Externí sociální svět lze tudíž chápat jako *tu část vnímaného světa, která je lidmi vytvořena (případně adaptována) a externalizována.*

Externí sociální svět tedy vždy vzniká na základě interního sociálního světa. To ovšem neznamená, že interní sociální svět by měl nějakou prioritu

před externím. Je nutno si uvědomit, že příslušnost do sociálního světa vždy předpokládá nějakou externalizaci, ať skutečnou nebo potencionální; obě formy sociálního světa tudíž vytvářejí dvojici, jejíž složky nelze oddělit jinak než abstrakcí.

Existují tři hlavní výstupy, do nichž lze externí lidský svět rozdělit; ty však nereprezentují logickou tripartici pojmu, neboť se na několika úrovních překrývají.

Praktické artefakty v tomto slova smyslu jsou intencionálně zformované věci, které slouží nějakému praktickému účelu (funkci), což implikuje, že mají strukturu, kterou do nich lidé vložili. Tato struktura může být velmi elementární, ale zpravidla je komplexnější (viz dále „Stupně intencionality"). Nepoužívám zde termín *nástroje*, protože praktickou funkci mají i artefakty jiné než nástroje – například domy nebo keramika.

Instituce jsou pravidla (nebo soubory pravidel), které řídí interakci jednotlivců nebo skupin jednotlivců. Základem institucí je společenský význam artefaktů. Zatímco praktické artefakty strukturují věcný svět, instituce *strukturují lidskou společnost* (relace mezi lidmi). Pojem instituce, jak je zde použit, odráží vztah mezi lidmi a skupinami lidí. *Instituce se ovšem často jeví jako vztahy mezi věcmi,* neboť jsou to vztahy, které vznikají mezi lidmi v průběhu jejich tvoření artefaktů. Instituce samy jsou nemateriální vztahy, které uspořádávají lidskou společnost; na rozdíl od entit, jako jsou artefakty, jsou instituce relacemi. Jako každé jiné uspořádání potřebují věcné nosiče k tomu, aby se projevily v externím světě. Tradičně uváděným artefaktovým nosičem vztahu dělby práce je kamenná sekera.

To, co označujeme jako *texty*, jsou strukturované soubory pojmů vyjádřených symboly a/nebo znaky, obvykle artefakty nebo slovy přirozeného jazyka; slouží ke komunikaci. Snad je to pro tento účel neobratný termín, ale zdá se, že má určitou logiku. Texty *strukturují lidské myšlení* a mají revolucionizující dopad na lidskou kulturu, ale přece s ní nemohou být identifikovány. V protikladu k textům, v nichž vztahy mezi symboly (nebo znaky) a jejich ideálním obsahem jsou arbitrární, vztahy, které vytvářejí věci a instituce jsou nearbitrární. Tak např. sociálním významem (společenskou funkcí) dolu na pazourek může být dělba práce (společenský vztah) nebo nějaká jiná lidská instituce, ale důl bude sotva vyjadřovat ideu nadpřirozené bytosti. Pokud ano, stane se symbolem a jako takový bude tvořit část nějakého „textu".

Věřím, že tyto tři pojmy si zasluhují pozornost archeologů bez ohledu na to, jak jsou pojmenovány. V důsledku toho se externí svět skládá ze tří podsvětů:

- podsvěta praktických artefaktů, které působí na okolní svět hlavně svou *praktickou funkcí,*

- podsvěta institucí, které fungují hlavně tak, že vnějšímu světu dávají *společenský význam*, a
- podsvěta textů, který primárně opatřuje externímu světu *symbolický smysl*.

Jak jsem nastínil, všechny tyto podsvěty mají artefaktový základ. Nejde však o rozdělení lidského světa na vzájemně se vylučující části, nýbrž daleko spíše o jeho různé aspekty.

Vždycky existovala *tendence redukovat externí sociální svět* pouze na jeden z uvedených podsvětů. Lidé, orientovaní ekonomicky, měli často tendenci uvažovat výlučně věcně nebo alespoň přeceňovat svět praktických artefaktů (zejména těch, které byly ekonomicky zabarveny). Ti, kdo byli orientováni sociologicky (a také právníci), zdůrazňovali důležitost institucí, a filosofové někdy přehlíželi cokoliv, co nepatřilo do světa textů. Všechny tyto tendence jsou dobře známy i z archeologie.

Realita praktických artefaktů, institucí a textů neimplikuje, že jsou to *oddělené nezávislé jevy*. Obvyklá námitka vznášená proti tripartici kultury jak zde byla nastíněna je, že ani artefakty ani instituce nemohou existovat bez symbolického chování, a to je ovšem pravda. Neméně je pravda, že symbolické chování je nemyslitelné mimo lidskou společnost a bez praktického použití artefaktů, což je velmi zřetelné v případě výtvarných umění a dokonce i v psané formě poezie. Je nepravděpodobné, že někdo by nesouhlasil s tvrzením, že lidské instituce nemohou být vytvořeny bez symbolických textů a bez artefaktů. Nepochybná skutečnost, že jednotlivé instituce a artefakty nemohou být realizovány bez toho, aby dříve vznikly v hlavách lidí, však neprokazuje všemohoucnost lidského mozku a jeho symbolického výstupu. *Mezi všemi dvojicemi základních elementů lidského světa existují komplikované zpětné vazby.*

3.4.2 Individuální svět

Tak jako příroda, ani svět individuální, který je neakceptovaným (možná *doposud* neakceptovaným) obsahem *vědomí jednotlivých lidí*, nepatří do sociálního světa. Ze své vlastní, osobní zkušenosti víme, že individuální svět je pro jednotlivce velmi významný. Kromě toho je *zdrojem* interního sociálního světa, který nemůže vzniknout jinak než z nějakého světa individuálního (jeho externalizací a společenskou akceptací). Přesto se zdá, že individuální vědomí, které není zvnějšněno (externalizováno) a společensky akceptováno vlastně neexistuje jinak než v jednotlivcích.

To všechno vytváří závažné problémy ve vědě, protože se interní sociální svět a svět individuální často ztotožňují; všeobecně se předpokládá, protože se to zdá být tak zřejmé, že myšlenky individuí jsou tím, co ve světě rozhoduje, a od nich se vede *přímá cesta* k pochopení sociálního světa. Celá řada společenských věd

pracuje převážně s individuálním světem (psychologie, do velké míry i sociologie, rozsáhlé oblasti historie a kulturní antropologie atd.). Mnoho vědců se dokonce pyšní tím, že studují individua, individuální vědomí, které je podle nich zdrojem společenského pohybu.

Předchozí odstavce naznačují, že rozlišit mezi světem individuálním a interním společenským je často obtížnou úlohou; kdybychom byli důslední, o individuálním světě bychom vlastně nemohli nikdy mluvit, protože jakékoliv vědomí nebo výrok o něm je už jeho externalizací.

Je nepochybné, že individuální svět je nutno brát v úvahu, ale společenský (sociální) svět vzniká akceptací a externalizací individuálního světa, a teprve po těchto operacích je možno ho plnohodnotně vědecky zkoumat. Nebudu zde rozebírat jednotlivé případy, ale metody studia individuálního světa zůstávají často sbírkou subjektivistických úkonů. V oblasti archeologie mám na mysli některé postprocesuální postupy „vcítění" do mysli minulých lidí, výklady smyslu symbolů („sémantická analýza"), „logické" rozvíjení (vyprávění) souvislostí mezi symbolickými systémy (do značné míry hermeneutika) apod.

3.4.3 Individuální psychika a chaos

Na úrovni událostní historie se zdá, že jednotlivé události nemají vysvětlení nějakými pravidelnostmi (strukturami) lidského světa, nýbrž pouze v oblasti lidské psychiky, která je ovšem vlastností individuí. To jenom posiluje víru událostních historiků a archeologů, že běh světa nemá žádná pravidla, nýbrž cele vyplývá z psychiky jednotlivců.

Z hlediska individuální psychiky působí lidský svět jako pole chaotických událostí. Skutečné události (tvoření artefaktů) se chápou jako epizody a pseudoudálosti válečného nebo demografického charakteru se chápou jako zásahy do neměnného chodu věcí (zčásti katastrofy), které jsou součástí světového chaosu.

Je tomu tak nejen z hlediska moderních historie: je velmi pravděpodobné, že takto působil lidský svět i na minulé lidi – doklady pro to máme i v chápání zcela moderních událostí prostými lidmi, kteří nemají žádné pojetí „historických" zákonů. Pojímání událostí v lidském světě jako chaosu, nebo možná lépe jako neměnného světa, do kterého zasahuje chaos, bylo v minulosti mimo jiné způsobeno i „pomalým časem": střední délka individuálního života byla příliš krátká, než aby lidé mohli pozorovat kauzální souvislosti, které se neprojevovaly okamžitě.

Především není možno vůbec předpokládat, že by chápání lidského světa jako chaosu mohlo vzniknout bez nějakého chápání minulosti jako času událostí.

3.5 ZÁKLADNÍ SOCIALIZAČNÍ PROCESY

3.5.1 Socializace jako vytváření sociálního světa

Socializační procesy jsou takové, v nichž se lidé snaží o vtažení vnějšího světa do světa sociálního. Socializace, kterou lidé vnější svět strukturují, tj. dávají mu lidský řád (pořádek), je teorií i historií vytváření lidského světa. Proti člověku stojí ve vnějším světě jednak příroda, jednak lidé jako přírodní bytosti, jednak lidské vědomí jakožto vlastnost lidských individuí. Podle zacílení na jeden z těchto faktorů je socializace buď adaptací přírody, specializací lidí, nebo komunikací mezi lidmi.

Jednotlivé druhy socializace nejsou nezávislé a vzájemně oddělené procesy. Lidé, když vytvářejí sociální svět, zpravidla *současně* dávají jeho prvkům praktickou funkci (prostřednictvím adaptace), společenský význam (prostřednictvím specializace) a symbolický smysl (prostřednictvím komunikace).

Schéma vzniku sociálního světa procesem socializace naznačuje následující tabulka:

vnější svět	**druh socializace**	**výsledek**
příroda	adaptace	struktury sociálního světa
člověk jako přírodní bytost	specializace	
individuální vědomí člověka	komunikace	

Socializace v kterékoliv formě je realizace lidství, která má svůj smysl sama v sobě: lidé tím, že prostřednictvím artefaktů socializují vnější svět, reprodukují samy sebe jako dynamický prvek lidského světa.

Protože socializace je vytvářením lidského světa prostřednictvím artefaktů, je to nejvýznamnější proces, který archeologie může sledovat. Současně s tím je běh socializace, který je vyjádřen stupňováním intencionality artefaktů (viz část 4.3), také základním obrazem lidské historie a vhodným periodizačním kritériem. Následující stručné charakteristiky socializace budou rozvedeny podrobněji v kapitolách 10-13.

3.5.2 Adaptace

Adaptací budeme rozumět přizpůsobení vnějšího světa lidským potřebám, tedy *nikoliv přizpůsobení člověka k vnějšímu světu (ať už přírodnímu nebo lidskému) a jeho změnám.* V tom je velmi podstatný rozdíl oproti většině tradičních

adaptačních teorií, zejména oproti procesuální archeologii. Tradiční pojetí adaptace navazuje na pojetí biologické, které se rozšířilo především vlivem darwinizmu.

Adaptace v našem slova smyslu má hodně společného s praktickou činností, která se nazývá ekonomikou, respektive s tou částí ekonomiky, která se někdy označuje jako „výroba". Předmětem adaptace (tj. objektem, který se adaptací mění) je vnější svět (příroda i předmětný lidský svět), to však neznamená, že *příčiny* adaptace jsou vždy praktické (srov. osídlení Bakovského potoka, kde příčiny byly spíše společenské, srov. Neustupný 2000f, 2003a). Teorie adaptace je v počátcích, neboť dříve byla téměř vždy chápána jako přizpůsobení člověka k přírodě.

Tak například na konci neolitu ve střední Evropě došlo k určitému rozporu mezi lidmi a přírodou tím, že neolitické komunity vyčerpaly žárovým zemědělstvím rovinné plochy porostlé smíšeným dubovým lesem; k adaptaci dochází vytvořením relativně stálých přílohů (polí) a zavedením oradla, tedy prostřednictvím artefaktů. Tímto způsobem si člověk adaptuje, socializuje část přírody.

3.5.3 Specializace

Socializace lidí jako přírodních bytostí probíhá procesem, který prozatímně označíme jako specializaci. Specializace je totiž hlavním prostředkem, jímž se vytvářejí vztahy mezi lidmi (Neustupný 1995d). Člověk vytváří sociální vztahy mezi lidskými bytostmi (instituce) diferenciací, tj. vytvářením takových rozdílů, které nemají přírodní základ.

Mimopřírodní základ specializace je v tom, že *specializace spočívá ve spojení různých lidí s různými artefakty*. To za podmínek přírodní dědičnosti nebylo možné: k odlišení jedinců mohlo dojít pouze složitým a zdlouhavým procesem přírodního výběru. Specializace je tedy proces, který je bezprostředně spojen s vytvářením a používáním artefaktů.

Sdílení i přenos artefaktů a jejich produktů mezi jednotlivými osobami i mezi skupinami osob už v nejstarším období znamená, že všechny osoby neměly k těmto artefaktům stejný vztah, jinak by jejich sdílení nebo přenos neměly smysl. Musíme zde tedy předpokládat určitou *specializaci a následující směnu (přenos)*, i když její formy se nám dnes jeví jako velmi abstraktní a je nepochybné, že v nejstarších obdobích vytvářely velmi slabé společenské vazby. Kdyby ovšem k takové specializaci nedocházelo, artefakty by se vlastně příliš nelišily od tělesných orgánů zvířat. Byla to právě *tato specializace, která vytvářela lidskou společnost, protože strukturovala soubor jedinců, mezi nimiž dříve existovaly jen přírodní vazby.*

Právě proto, že specializace je spojena s různými artefakty, které používají různí lidé, není možné specializaci spustit nebo ukončit individuálním rozhodnutím. Socializace lidí prostřednictvím specializace je tudíž trvalý proces, který se může jen prohlubovat.

Alternativní název pro specializaci je *diferenciace*, ale tento termín je poněkud znehodnocen tím, že se používal jako synonymum pro diferenciaci lidské společnosti do tzv. tříd a souvisí proto úzce s teorií třídního boje. V tomto smyslu se ho také hojně užívalo v archeologii.

3.5.4 Komunikace

Socializace individuí probíhá prostřednictvím komunikace, která se odehrává vždy na základě nějakého symbolického systému, a to mezi individuálními lidmi nebo jinými bytostmi. Člověk z obsahu individuálního vědomí vytváří prostřednictvím symbolů *texty (ať už artefaktové nebo jazykové), které se stávají součástí externího světa, pokud jsou akceptovány.* Socializace individuálního světa a jeho proměna na lidský svět tedy probíhá prostřednictvím komunikace.

Jako text označíme každý systém symbolů nebo znaků s vědomím, že takový systém nutně neodpovídá textu psanému v přirozeném jazyce. Musím také upozornit, že text v tom smyslu, v němž ho používám v této knize, je výrazná kategorie živé kultury a má jen málo společného s postprocesuálním pojímáním archeologických pramenů jako textu.

Komunikaci jakožto socializaci individuálního světa charakterizuje *symbolická únosnost* (nosnost). Je možno ji pojímat jako míru komunikace, tj. produkce a užívání symbolických textů akceptovaných společností. Ty ovšem vytvářejí smysl artefaktů; jsou někomu určeny. Specializace v této oblasti vytváří pro konkrétní „texty" jednak autory (odesilatele, specialisty v oboru vytváření a používání symbolů), jednak příjemce; symbolická únosnost je mírou toho, jak jsou vytvářené texty akceptovány (nebo obráceně mírou toho, jak jsou texty vytvářeny, protože se pociťuje jejich potřebnost).

3.5.5 Exprese

Exprese je využití symbolů a dalších vlastností artefaktů mimo lidskou komunikaci k vyjádření obvyklosti. Nádoba nemusí být vyrobena určitou technologií (tato technologie nevytváří žádnou zprávu, určenou jiným lidem nebo bytostem), může se tak stát jednoduše proto, že tak je to obvyklé, vhodné, že se to sluší. Exprese se často může křížit s komunikací, ale je samostatnou formou socializace vytvářející nebo posilující skupinovou identitu.

3.6 HISTORIE A ZÁKONITOST SOCIÁLNÍHO SVĚTA

Minulé artefakty jako archeologické prameny v sobě sjednocují dva aspekty:

- jsou svědectvím o *pravidelnostech neboli strukturách* lidského chování (například o účelu artefaktů) a jsou proto dokladem toho, co se někdy označuje jako zákonitosti v sociálním světě;
- jsou svědectvím o *minulých událostech* (zejména o vytvoření, jednotlivém použití a zániku artefaktů), a proto jsou dokladem historie.

Hrob jednak svědčí o pohřebních zvycích daného období a regionu (pravidelnostech, strukturách), jednak o pohřbu určitého konkrétního člověka (události).

Nelze si představovat, že v sociálním světě existují odděleně události a struktury: jsou to jen dva aspekty sociálního světa artefaktů, které nám umožňují jeho lepší pochopení. *Struktury existují jen v jednotlivých událostech, a události jsou vždy spojeny s nějakou strukturou* (obvykle s mnoha strukturami najednou). Tyto otázky podrobněji diskutuje kapitola 6.

3.6.1 Událostní aspekt lidského světa

Událostí (v lidské společnosti) se zpravidla rozuměla určitá poměrně náhlá změna lidského světa, která je jedinečná a obvykle nepředvídatelná, protože je důsledkem nějakého individuálního rozhodnutí. (Historická) událost se proto chápala jako něco subjektivního, co je těžko uchopitelné pomocí archeologických pramenů. Přesto se věřilo, že některé události je možno dokumentovat archeologicky: byly to zejména důsledky *válečných událostí*, jako je zničení osad, opevnění apod., a dále minulé *migrace*, které měly zanechávat stopy v podobě náhlých změn „materiální" kultury.

K definici archeologické události jsem přistoupil ze širšího hlediska a jako událost jsem označil všechny *změny vnějšího světa, které působí změnu podmínek lidské existence*. Jestliže přijmeme tuto definici, musíme také přijmout, že vytvoření jakéhokoliv artefaktu (v širokém slova smyslu) stejně jako objevení nového ekofaktu mohou být interpretovány jako události. V tomto smyslu je každý artefakt, a dokonce i každý ekofakt svědectvím o nějaké zcela konkrétní, individuální události. *Minulost se tak naplňuje událostmi, které jsou zachytitelné prostřednictvím archeologických pramenů.*

3.6.2 Struktura lidského světa

Pojem struktury souvisí s uspořádáním, pořádkem v sociálním světě; dříve se takovému uspořádání říkalo *zákonitosti*. V tomto slova smyslu je struktura protikladem události.

Jako strukturu lidského faktu označím takovou síť jeho prvků, bez nichž by se jednalo o fakt jiného druhu (srov. Neustupný 1993a, 113 s mírně odlišným přístupem k definici struktury). V důsledku toho struktury rozlišují třídy (druhy) lidských faktů. Odtud vyplývá, že *řada různých faktů má tutéž strukturu*. Pojem struktury nejen generuje třídy faktů, nýbrž také třídy takových tříd: tímto způsobem uspořádává (strukturuje) skutečnost.

Některé struktury existují nezávisle na tom, zda si je lidé uvědomují. Jsou však také *kognitivní struktury* (Neustupný 1997a, 314). Uvědomování minulosti sestává z přiřazování jednotlivých událostí jejich skutečným nebo předpokládaným kognitivním strukturám.

4.
ARTEFAKTY V LIDSKÉM SVĚTĚ

4.1 PODSTATA ARTEFAKTŮ

4.1.1 Obecnost artefaktů

Laici i odborníci jiných věd si velmi často neuvědomují, jak obecně je artefakty a ekofakty naplněn náš současný svět. Lidé žijí a pracují v domech, které jsou artefakty, naplňují je nejrůznějšími předměty, jako je nábytek, stroje apod. Oděvy jsou artefakty. Lidé používají televizory, počítače, ledničky. Cesty, chodníky a silnice, stejně jako vozidla, která se po nich pohybují, jsou artefakty. Za městem čekají pole – jiný druh artefaktů, podobně jako sady, zakládané lesy, rybníky. Květiny, které lidé pěstují na zahradě jako „kousek přírody", jsou ve skutečnosti ekofakty (mohou být také artefakty). Totéž platí i o většině potravin rostlinného nebo živočišného původu. Ekofaktem je i tělo samotného člověka.

Existuje přesvědčení, že v mnoha zemích světa se zachovala „nedotčená" příroda. To je ale většinou iluze. V Africe je krajina silně narušena žárovým zemědělstvím a pastvou dobytka, a v ledovcích Antarktidy je jako ekofakt obsažen radioaktivní izotop uhlíku, který vznikl pokusnými výbuchy atomových zbraní.

Ani cesta zpět do minulosti nás nepřivede do čisté přírody nezasažené člověkem. Jedna z teorií o zmizení mamutů počítá s jejich vyhubením člověkem už v paleolitu, ale od neolitu je mnoho dokladů o systematickém a rozsáhlém „útoku na přírodu". V Evropě šlo především o vypalování pralesů a o jejich další redukci se postarala domácí zvířata. V pylových diagramech, například v prostoru bývalého Komořanského jezera u Mostu, lze sledovat postupnou redukci lesa v průběhu celého zemědělského pravěku (Neustupný 1985). V době železné lze prokázat, že míra odlesnění krajin byla rozsáhlejší než dnes (Neustupný 2000a, 2001f).

V pracích zasažených „ekologickou" ideologií se často dočteme, že podstatné zhoršování životního prostředí začíná až s kapitalizmem, předtím existoval soulad mezi člověkem a přírodou. Není to pravda, míra devastace životního prostředí byla už ve středověku obrovská a v pravěku značná.

Nechci zdůrazňovat tuto činnost člověka, protože pozitivní tvorba artefaktů naprosto převládala; jak uvidíme, u „destrukčního" působení lidí prostřednictvím

ekofaktů jde vesměs o nevyhnutelný negativ lidské tvůrčí aktivity. Ale míra produkce artefaktů a ekofaktů byla už od pravěku enormní; produkovala to, co nazveme lidským světem. V této situaci je jistě pozoruhodné, že lidstvo si nevytvořilo žádnou obecnou vědu, která by zobecňovala tvorbu jeho artefaktů a v návaznosti na to ekofaktů. Stále se vyskytují společenští vědci, kteří význam artefaktů bagatelizují, pokud ho vůbec neodmítají.

4.1.2 Artefakty a dědičnost

Vznik lidských artefaktů byl událostí, která ve svých důsledcích znamenala změnu historie Země a potencionálně změnu celého Vesmíru.

Podstatou vznikajících artefaktů je oddělení určitých orgánů od celostního biologického organizmu. K této události mimořádného významu došlo u některých vyšších opic v určitém stadiu jejich vývoje, nepochybně už na konci třetihorního období. Artefakt vznikl jako oddělení části opičího těla a její relativní osamostatnění.

Tím se artefakt vymkl působení přírodní dědičnosti, takže

- konkrétní artefakt může *použít* kromě jeho tvůrce kdokoliv jiný;
- znalost artefaktu může *dědit* (převzít) ve společnosti kdokoliv;
- tempo jeho změn uniká pomalosti *biologického času* a přírodní *omezenosti prostředí;*
- *rozměry artefaktu* v podstatě překročují jakékoliv omezení (ale v praxi omezení existují: ruce kamenných soch nemohou činit libovolně daleko, u hliněných nádob se při dosažení určité velikosti stěny zhroutí vlastní vahou);
- *formální rozrůznění* artefaktů je dáno jen stupněm fantazie, což umožňuje jejich symbolickou úlohu v procesu komunikace (progrese od štípaných nástrojů přes broušené ke keramice a litým bronzům: postupné osvobozování od závislosti na materiálu);
- jejich oddělenost od lidských těl způsobuje, že je lze velmi rychle *nahrazovat jinými artefakty* (v každém okamžiku je k dispozici celá řada „výměnných" orgánů, které nadto lze postupně nebo střídavě sdílet s jinými lidmi; srov. výbavu „Ötziho", který zřejmě všechen svůj majetek nosil s sebou).

Za krátkou dobu existence artefaktů dosáhl lidský svět takových změn, jaké dřívější Země neznala.

Předlidská příroda při vzniku lidského světa přežívá vedle něj a tvoří jeho hmotovou a energetickou bázi. Není to nic divného, neboť podobně kdysi při vzniku života na Zemi přežila i neživá příroda, kterou pak postupně dobývaly rostlinné i živočišné organizmy.

Archeologie je nesmiřitelná s jakoukoliv formou ideologie o návratu k přírodě nebo podřízenosti člověka přírodě, s teoriemi o životě v „souladu" nebo „symbióze" s přírodou (rozumí se s tzv. nedotčenou přírodou mimo člověka). Je nepochybné, že člověk se nemá chovat k přírodě jako její bezohledný likvidátor, ale současně je zřejmé, že *lidský svět je více než předlidská příroda*, jakkoliv z ní hmotově a energeticky vychází. Archeologie je pravděpodobně hlavní disciplínou, která je zodpovědna za vědecké vysvětlení těchto skutečností.

Vznikající člověk pomocí artefaktů zrušil omezení, daná živé přírodě, a vytvořil tak něco, co přírodu překonalo. Artefakty tím, že se oddělily od jeho tělesných orgánů, ruší přírodní závislost života na *živočišné dědičnosti*. Proto se člověk dovedl rozšířit po celé Zemi a pokrýt téměř celý její povrch svými výtvory; stal se *„pánem tvorstva"* a je jím přes protesty různých fundamentalistů. Na nepřízeň přírody reaguje změnou svého vnějšího okolí a prostřednictvím svých artefaktů se stále více stává nezávislým na jejích proměnách.

Artefakty je třeba chápat jako něco, co vyčleňuje člověka z přírody, co ho staví *mimo přírodu* (ale nikoliv proti přírodě), vytváří jeho specifiku v rámci světa a odděluje ho od závislosti na přírodě. Od samého počátku svého vznikání člověk *tvoří* sociální svět ve formě artefaktů, ekofaktového působení a bazálních symbolů, později ve formě artefaktových systémů, institucí a textů (k těmto pojmům srov. Neustupný 1995a). Sociální svět je proto ve stále menším měřítku *omezován* okolní přírodou a ve stále větším rozsahu tuto přírodu *určuje*.

4.1.3 Úloha nástrojů

Klíčovým pojmem této práce je artefakt; nástroj je jen jeden druh artefaktů. Je to takový *předmět, kterým se působí na nějaké předměty, aby se změnily*. Cílem změny předmětů (přírodních nebo artefaktových) je obvykle jejich účel. Typickými nástroji jsou tudíž nože, sekery, nádoby na vaření, oheň v ohništi apod. Patří mezi ně nepochybně lovecké zbraně, ale u zbraní určených k boji je zde problém, zda lidi, na něž se v boji zbraněmi působí, máme považovat za „předměty" a jejich případné usmrcení za cílovou změnu. Uvedená definice nástroje je širší než obvyklá (artefakt, jímž se vyrábí jiný artefakt), ale přesto vyřazuje z kategorie nástrojů velké množství předmětů. Nástroji nejsou například domy, různé schránky (například keramické zásobnice), oděv, hroby, ohrazení atd. Na druhé srtaně mohou být nástroji například neopracované valouny, které jsou maximálně izoláty. Za nástroj se obvykle považuje předmět, který lze uchopit rukou.

V ovzduší teorií, podle nichž byl život bojem s přírodou o přežití a/nebo bojem s jinými komunitami, byly nástroje velmi důležitou kategorií. Proto například teorie tří dob se zakládala na materiálech, z nichž se vyráběly *nástroje*, a nikoliv artefakty všeobecně (kámen, bronz, železo).

V marxistické ekonomii byly nástroje jádrem tzv. výrobních sil, které určovaly vývoj výrobních vztahů, a tudíž i celé společnosti. Tuto roli připsali ekonomové nástrojům proto, že se údajně měnily nejrychleji. Nástroje měly vznikat procesem vynalézání, jehož stimulem byla buď náhoda, nebo společenská potřeba. Konec 19. století a století 20. byly opravdu dobou neobyčejného množství takových vynálezů.

4.1.4 Složitost artefaktů

Jednou z vlastností artefaktů je jejich složitost. Z hlediska složitosti (nebo složenosti) se artefakty dělí na jednoduché, kombinované a složené. *Jednoduché artefakty* sestávají obvykle z jednoho kusu, který je vytvořen z jednoho materiálu. Ve starším a středním paleolitu se zdají být artefakty vesměs jednoduché (příkladem je pěstní klín nebo moustierské drasadlo), ale i v pozdějších dobách jsou velmi charakteristické jednoduché artefakty (například hliněné nádoby; teprve nádoba s příslušející pokličkou tento princip porušuje). Na jednoduchém artefaktu můžeme rozpoznat části (například ostří u drasadla, hrdlo či dno u nádoby), které jsou však vesměs z téhož materiálu a nejsou oddělitelné, aniž by se celý artefakt zničil.

Artefakt kombinovaný má nejméně dva *díly*, které jsou obvykle z různých materiálů. Příkladem je sekera s topůrkem. Díly jsou výměnné, takže teoreticky je kombinovaný artefakt „věčný": napřed se vymění topůrko, pak tělo sekery, pak znovu topůrko atd. Prokazatelně se kombinované artefakty objevují až od mladého paleolitu a s postupem vytváření artefaktů jejich podíl narůstá.

Artefakt složený sestává z několika *součástí*, které mají obvykle samostatnou existenci a samostatný účel. Příkladem je pohřebiště skládající se z jednotlivých hrobů nebo jídlo, sestávající z několika chodů. Teprve složené artefakty otevírají plné možnosti artefaktového světa. Objevují se ovšem až od mladého paleolitu a zejména pak od neolitu.

4.1.5 Artefakty vznikajícího člověka

Když následovníci Benjamina Franklina definovali člověka jako živočicha vyrábějícího nástroje, měli možná na mysli počátky lidského rodu, oproštěné od pozdější rafinovanosti kultury. V nejstarších kulturách opravdu převládaly nástroje (což Franklin nevěděl) a ve starším a středním paleolitu byly jediným prokazatelným artefaktovým projevem předků člověka.

Později uvidíme, že artefakty mají *současně* praktickou funkci, společenský význam a symbolický smysl, ale zdá se, že nejstarší artefakty, nástroje, měly před počátkem mladšího paleolitu opravdu jen praktickou funkci a nějaký elementární společenský význam nebo expresi. Symbolický smysl při komunikaci

je nejen neprokazatelný, nýbrž i velmi nepravděpodobný. To jsou fakta, která nás nutí pohlížet na kategorii artefaktů bezprostředních předchůdců člověka jako na něco specifického.

Výlučnost praktické funkce jakožto vedoucí kategorie účelu měla nepochybně důsledky také v „pomalosti" změn tohoto období. Nebyl to jediný důvod, ale je jisté, že tam, kde chybí rozmanitost arbitrárních forem nesených symbolickými atributy, nezůstává mnoho místa pro formální variabilitu.

V souvislosti s těmito úvahami upozorňuji, že tato kniha pojednává o období hotového, úplného člověka v posledních 40 000 letech a její teze lze někdy jen obtížně vztáhnout na období vznikajícího člověka (starší a střední paleolit).

4.1.6 Materiálno a ideálno

Podle běžného názoru se lidský svět skládá ze dvou sfér: sféry hmotné (materiální – často se používá zcela nevhodného termínu „materiální kultura"), která má být přírodního původu nebo být přímo s přírodou totožná, a sféry duchovní, která je specificky lidská. Taková dichotomie, jakmile ji v jakékoliv podobě zformulujeme, plodí známý problém, co je prvotní nebo autonomní, a co je druhotné nebo odvozené. Odtud se pak dostáváme k otázce, která minulé generace velmi zajímala, totiž k problému materialismu a idealismu; některé ideologie, například komunismus, byly touto otázkou přímo posedlé.

Určitá forma ideálna existuje ovšem i u zvířat (nepochybně jejich mozek není prázdný) a naopak velká část materiálna (a tato část neustále roste) je lidského, artefakového nebo ekofaktového původu. Nemohu uvěřit, že mezi lidskými artefakty a (dnešní) krajinou na Měsíci bychom měli položit rovnítko (obojí je „materiální") jen proto, abychom skutečnost vtěsnali do nějaké vžité dichotomie. Vyjádřil jsem přesvědčení, že takové zdání je produkováno protikladem mezi duševní a fyzickou prací, který – přes své předstupně – je charakteristický pro moderní lidstvo. Domnívám se proto, že protiklad materialismu a idealismu je problémem umělým, vhodným pro rozpravu intelektuálů, nikoliv pro vědeckou diskusi. Je to problém individuí, nikoliv lidské společnosti.

Zaujatost společenských věd pojmem „materiální kultury", který na řadě míst této knihy kritizuji, je patrná z toho, že termín *materiální* je obtížné nahradit nějakým neangažovaným pojmem. Používám obvykle slovo *věcný* nebo *artefaktový*, někdy se obecněji odvolávám na *vnější svět*.

4.1.7 Symboly na artefaktech

Jestliže abstrahujeme od systémů nesených jazykem nebo tóny, mají všechny symboly a znaky věcný nosič a jsou to tudíž artefakty. Nemůžeme se

proto domnívat, že takové symboly existují mimo artefakty jako zvláštní entity. Na druhé straně artefakty mohou existovat, aniž by byly symboly: to dokládá celý starší a střední paleolit.

Symboly a znaky jsou arbitrární, tj. jejich forma nemá nic společného s tím, co označují.To vytváří možnost, aby tentýž pojem byl vyjádřen různými symboly v závislosti na místě, času a dalších okolnostech, například etnicitě. Jakmile se artefakty stanou nosiči symbolů, nastává rozsáhlá formální diferenciace artefaktů. Vytvářejí se jejich regionální varianty a dochází k jejich rychlému vývoji v čase – už proto, že tentýž artefakt je obtížné produkovat dlouhou dobu a ve vzdálených oblastech v nezměněné formě, jestliže vzor pro tuto produkci nemohl být trvale k dispozici (viz 6.3.6). K obrovské formální diferenciaci lidské kultury došlo v posledních 40 000 létech právě na tomto základě.

Při charakteristice vznikajících artefaktů jsem konstatoval, že jejich podstatou je oddělení určitých orgánů od celostního biologického organismu. U symbolů dochází v tomto zvláštním případě k něčemu podobnému: symbol se odděluje od toho, co zobrazuje; prostředkem takového oddělování je jeho arbitrárnost.

Arbitrárnost symbolů a znaků představuje v archeologii značnou překážku pro rekonstrukci minulého vědomí na základě archeologických pramenů. Musíme rozlišovat to, co symbol *zobrazuje* (například obrázek ryby, slunce), od toho, co *symbolizuje* (například ryba v křesťanském náboženství, jantarové a perleťové „sluneční" disky ve středoevropském eneolitu). Symbol na artefaktu může mít jakýkoliv smysl, který z jeho formy nelze uhodnout. Kromě toho se smysl symbolu může měnit v čase a také regionálně (Bárta 1995). Výklady smyslu symbolů, které vycházejí ze zobrazeného a postupně se snaží na tomto základě symbol dešifrovat, jsou obvykle čirým subjektivizmem (který někdy „vyjde", protože je směrován ke známému cíli).

4.1.8 Artefakty, pojmy a jazyk

Každý druh artefaktu odpovídá nějakému pojmu. To vyplývá už z paralelizmu pojmů a věcí a z procesu, kterým jsou věcné a pojmové struktury porovnávány a ztotožňovány (Neustupný 2007a, 173).

V archeologii odpovídá pojmům to, co jsem nazval *kategorie*. Kromě pojmu a názvu mají kategorie svoji hmotovou (věcnou) stránku, jejíž pravidelnosti označuji jako archeologické struktury. Ty lze identifikovat například pomocí vektorové syntézy (metodou hlavních komponent a jinými), takže dostaneme polytetický celek, jehož jednotlivé rysy nejsou ani nutné ani dostačující. Těmito metodami jsem zpracovával např. současnou africkou keramiku, kde jsem opravdu dostal domorodé kategorie označované různými slovy (nepublikováno).

Pochopitelně existují také tradiční metody syntézy struktur, které zpravidla vedou k monotetickým definicím.

Ve svém článku o šňůrových sídlištích (Neustupný 1997b) jsem poměrně podrobně mluvil o normách, což je problematika podobná v tom smyslu, že různé kultury mají obvykle různé normy, ale mnohé kultury mají některé normy společné (například normy bronzové industrie v mnoha kulturách mladší doby bronzové ve střední Evropě). Tento problém lze také objasnit na příkladě přirozených jazyků: odlišnosti mezi češtinou a angličtinou nejsou jen v pojmenování, ale přímo v pojmech, které mají různý obsah a rozsah (anglické *site* oproti českému *naleziště* a *sídliště* a německému *Fundort* a *Siedlung*). Slova to jen odráží, i když nikoliv absolutně. Mezi češtinou a němčinou, které jsou si strukturálně bližší, jde často jen o převod slov; při překladu do angličtiny je to mnohem složitější.

4.1.9 Artefakty a paradigmata

Ačkoliv se mnoho archeologů domnívá, že při svém výzkumu v terénu berou maximální ohled na všechny artefakty, praktické zkušenosti a studium literatury ukazují, že tomu tak není. Určitou roli zde hraje nepozornost v průběhu výzkumu, avšak hlavní příčinou selekce určitých artefaktů jsou vědecká paradigmata.

Skutečnost, že v počátcích archeologie se například nebral velký ohled na *keramiku v hrobech*, je nepochybný fakt. Ve zprávách z této doby je často jen uvedeno, že hrob obsahoval „rozpadlou hlinčnou nádobu" nebo „střepy z nádoby"; popis nádoby chybí a nádoba sama také. Toto období je ovšem dávno překonáno a moderní archeologové se snaží získat všechny druhy artefaktů: v tom *je situace nesporně lepší než u ekofaktů,* které jsou ještě dnes na mnoha výzkumech odhazovány bez vzorkování.

Přesto, nevědomky, ale z paradigmatických důvodů, zůstává řada artefaktů nepozorována. Ze své výzkumné praxe mám zkušenost, že doly na křemenec v *Tušimicích*, zůstaly bezmála neobjevené. Když se tam našly parohové „kopáče", typický artefakt pravěkých dolů, byl přivolán archeolog s jednostrannou orientací na historizující (typologickou) archeologii. Ten „kopáče" nerozpoznal jako artefakty (protože doly na suroviny nepatřily do oblasti zájmu typologické historizující archeologie) a odevzdal je do paleontologického oddělení Národního muzea s údajem, že pocházejí z polohy pod souvislou vrstvou pískovce. Muzejní paleontologové se domnívali, že jde o zmateční informaci (recentní parohy z takové polohy evidentně pocházet nemohou), a proto kopáče zahodili.

Jiným příkladem je *nepozorování pazourkových nástrojů v hrobech kultury se šňůrovou keramikou*. V hrobech objevených před výzkumem viktetického pohřebiště (Koutecký ed. 1980) jich bylo velmi málo. Badatelům pracujícím

v rámci typologického paradigmatu to nevadilo, protože štípaná industrie nesvědčila ani o předpokládané migraci obyvatelstva se šňůrovou keramikou, ani o vlivech, které zde působily. Po publikaci Vikletic (Vencl 1970) a analýzách štípané industrie (Neustupný 1981d) se však objevil význam pazourkových nástrojů v rámci procesuálního paradigmatu: snad v souvislosti s tím začaly nově prozkoumané šňůrové hroby obsahovat velké množství štípané industrie (Kovářová 2005).

V době bronzové (ale nikoliv jen tehdy) obsahují tzv. zásobní hruškovité jámy velmi často mandlovité *valouny* z říčního štěrku, těžké až několik kilogramů, které mají na velké části obvodu stopy po opracování (tlučení). Funkce těchto valounů (artefaktů vytvořených izolací) není známa a archeologové je jen velmi zřídka sbírají: naprostá většina z nich je odhazována bez povšimnutí.

Paradigmatické ovlivnění studia artefaktů je velmi zřetelné v celé oblasti *středověké archeologie*, a to přesto, že její paradigma je zatím obtížné popsat (je však nepochybné, že je to zase určitá forma historizujících teorií). V souvislosti s tím historičtí archeologové rozsáhle ignorují svoje nejčastější nálezy – *zlomky keramiky*, které používají téměř výlučně jako rámcové chronologické ukazatele. Na druhé straně *přeceňují zbytky architektury*, u nichž se předpokládá větší pravděpodobnost korelace s psanými prameny. Jen málo prací chápe středověkou keramiku jinak (Macháček 2001).

4.2 VLASTNOSTI ARTEFAKTŮ

4.2.1 Vlastnosti „naše" a „jejich"

Celou řadu vlastností artefaktů vytvářejí archeologové v okamžiku, kdy přistupují k deskripci svých nálezů. Je otázka, zda minulí lidé by tyto vlastnosti uznali za svoje, tj. za relevantní k jejich vlastní klasifikaci. Někteří archeologové se domnívají, že bychom měli vycházet výhradně z „jejich" vlastností, které považují za autentické.

Toto řešení není tak zřejmé, jak na první pohled vypadá. Vezměme si třebas názory moderních lidí na poživatelnost/nepoživatelnost běžných hub; většinu jich považují za nepoživatelné. Někteří mykologové (zejména ti amatérští) sice okruh jedlosti podstatně rozšiřují, ale dost se v konkrétních případech liší. Nechci radit, jak by lidé měli v případě poživatelnosti nebo nepoživatelnosti postupovat, jen konstatuji rozpornost „jejich" názorů.

V archeologii začínáme analýzu kontextu seznamem vlastností artefaktů, který odvozujeme z nějakého modelu, získaného třebas z publikací starší generace archeologů. Seznam vlastností ověřujeme syntézou struktur a pak

interpretací, pravděpodobně na základě modelu v našem současném paradigmatu; tak dostaneme další iteraci deskriptivních vlastností (Neustupný 2007a aj.). V podstatě usuzujeme, že nějaká vlastnost (deskriptor) je strukturující, jestliže *významně koreluje s jinými a vytváří s nimi interpretovatelnou strukturu.*

Tato zásada má svoje problémy, ale na jejím základě je zřejmé, že nemůžeme automaticky preferovat mínění minulých lidí, pokud se neshodne s tím, co říká archeologie. Je mnoho případů, kdy lidé minulosti nerozuměli své vlastní době; my hledáme, *jaká minulost byla,* a jen sekundárně, *co si o ní mysleli její aktéři.*

4.2.2 Počet vlastností

Vědomě vytvářených vlastností artefaktů je konečný počet, avšak celkový počet vlastností je do hloubky nevyčerpatelný. Je to způsobeno především tím, že mezi ně patří také vlastnosti ekofaktové a přírodní. Vlastností je nekonečné množství přinejmenším v tom smyslu, že k jejich seznamu lze vždy připojit další vlastnost, která je v daném případě potencionálně relevantní, ale nebyla doposud uvažována.

Vzhledem k velkému počtu vlastností artefaktů se zde nebudeme pokoušet vyjmenovat všechny; není to ani možné. To si někteří archeologové neuvědomují, když vytvářejí deskriptivní systémy. Trvají na tom, že do své deskripce zařadili všechno, nebo alespoň všechno významné. Někdy mají pravdu v tom smyslu, že postihli to, co je významné z hlediska jejich paradigmatu nebo z hlediska nějaké dílčí rutinní otázky v rámci paradigmatu.

Myslím, že je obtížné vyjmenovat i jen třídy artefaktových vlastností. Proto se zde omezuji na rozčlenění podle dvou kritérií. První z nich je dáno vznikem artefaktů a rozpoznává vlastnosti formální a prostorové. Druhým kritériem je účel: zde je hlavním podrozdělením praktická funkce a symbolický smysl, který vede k arbitrárnosti.

4.2.3 Vlastnosti formální

Formální vlastnosti artefaktů můžeme nejspíše vymezit *výčtem nebo příkladem.* Artefakty jsou potenciálně určeny svými rozměry (včetně váhy), materiálním složením, technologií vytváření (včetně zpracování povrchu), barvou, tvarem, kombinací dílů i součástí. Formální vlastností je také symbolické ztvárnění artefaktu. Dále sem patří množstevní charakteristiky, zejména u kombinovaných a složených artefaktů – například počet kůlových jamek v půdorysu domu, počet hrobů na pohřebišti, počet střepů s rytou výzdobou v nálezovém komplexu apod. U všech charakteristik artefaktových archeologických pramenů musíme brát v úvahu působení transformací, a to jak kvalitativních, tak zejména kvantitativních.

Některé vlastnosti artefaktů jsou *artefaktové*: jsou intencionálně vytvořeny nebo vybrány člověkem. Sem patří nejenom tvar hliněného výrobku, nýbrž i jeho barva nebo barevný odstín, pokud je záměrný (například okrová barva nádob ve starší šňůrové keramice). Jiné vlastnosti jsou *ekofaktové*: jsou nezáměrným důsledkem lidské artefaktové činnosti (v mnoha případech barva keramiky). Velká část ekofaktových vlastností je *nevědomých* (neuvědomovaných), tj. lidé, kteří artefakt s takovou vlastností vytvářejí, si nejsou vůbec vědomi důsledku své činnosti. Příkladem je obsah stopových prvků v kovových materiálech, mineralogické složení ostřidel v keramice nebo remanentní magnetismus v pravěkých nádobách.

Konečně některé vlastnosti artefaktů jsou *přírodní*, nezpůsobené a neovlivněné člověkem. Je to nutný důsledek faktu, že archeologické artefakty vznikly na bázi nějakých přírodních předmětů a své přírodnosti se nemohou zbavit. Už tento samotný fakt zaručuje, že přírodní vědy mají v archeologii trvalé místo. Podíl přírodnosti v artefaktech je obtížné nějak posuzovat, i když evolucionistický postoj naznačuje, že podíl přírody na velmi starých artefaktech je vysoký a později klesá: v artefaktech vyrobených z tzv. umělých hmot je příroda redukována na základní chemické sloučeniny, všechno ostatní je lidského původu.

Vědomé formální vlastnosti jsou určeny účelem artefaktu; kromě praktické funkce zde při jeho formování působí také společenský význam a symbolický smysl. Značnou roli hraje exprese, tj. vědomí, jak má artefakt v dané kultuře vypadat.

Formální vlastnosti artefaktů podléhají četným transformacím, a to jak po stránce kvalitativní, tak i kvantitativní. Na tyto transformace musí brát archeologie ohled; deskripce formy se tak stává velmi komplikovanou úlohou, neboť všechny popisované vlastnosti se vlastně vyskytují ve dvojí formě – jednak formě živé kultury, jednak formě archeologických pramenů.

Velmi dlouho si archeologie všímala především formálních vlastností artefaktů, a to ještě ne všech. Zejména ekofaktové a přírodní vlastnosti, ale i některé stránky artefaktové jako prostor zůstávaly nepovšimnuty (zvláště vlastnosti množstevní), na transformace se vůbec nebral ohled. Dřívější archeologie se velmi málo zabývala kvantitativními aspekty artefaktů a jednostranně přeceňovala aspekty kvalitativní. Toto omezení zájmu bylo nepochybně způsobeno paradigmatickými problémy, které archeologie řešila. Pochopení pro něco, co formu překračuje, je charakteristické až pro poslední třetinu 20. století, a to nikoliv u všech archeologů (viz kapitolu o prostoru artefaktů).

4.2.4 Vlastnosti prostorové

Prostorové vlastnosti jsou polohové a vztahové. Poloha se udává ve třech dimenzích jako místo artefaktu na zemském povrchu. K tomu musíme zvolit

počátek souřadnicového systému, osy a jednotku vzdálenosti. Vzdálenost je míra fixující polohu artefektu vzhledem k počátku souřadnic.

Některé jednoduché množinové relace udávají prostorový vztah k jiným artefaktům (identita artefaktů, jejich překrývání, sousedství, obsahování a incidence; kvantitativním určením vztahu je prostorová korelace). Konstatujeme například, že dvě osady spolu sousedily, zatímco třetí byla od nich oddělena několika sídelními areály apod. Výrobní areál v místě X se překrýval se soudobým obytným areálem atd.

Významnou vlastností artefaktů v prostoru je jejich shlukování. Movité artefakty a ekofakty vytvářejí v prostoru shluky, které označujeme jako komplexy, areály aktivit, komunitní areály a nadkomunitní areály (v řeči archeologických pramenů jsou to nálezové celky, komponenty, sídelní areály a nadkomunitní komponenty). Budou předmětem zájmu kapitoly 8. Některé shluky stojí ale mimo tyto kategorie.

Prostorové vlastnosti artefaktů a ekofaktů studuje tzv. prostorová archeologie; není to samostatná subdisciplína archeologie, nýbrž určitý pohled na archeologické prameny (jejich prostorový aspekt). To jí nezabraňuje, aby byla velmi produktivní.

Ačkoliv kulturně historické paradigma sledovalo rozložení nálezů v geografickém prostoru, aby na jeho základě mohlo usuzovat na migrace etnik, zájem o prostorová studia byl de facto velmi omezený. K rozkvětu došlo teprve v poslední třetině dvacátého století v souvislosti s překonáváním kulturní historie teorií sídelních areálů (Neustupný 1986b aj.).

4.2.5 Vlastnosti praktické

Vlastnosti artefaktů, které je odlišují od přírodních předmětů prostřednictvím jejich účelu, jsou jednak praktické, jednak arbitrární. Je velmi důležité tyto dvě skupiny od sebe oddělit.

Praktické vlastnosti navazují především na praktickou funkci artefaktů danou jejich fyzickým vytvářením a jejich intencionálním působením na jiné fakty lidského světa a přírody. Ale některé praktické vlastnosti artefaktů mohou být jejich přírodní vlastností, která nebyla vytvořena intencionálně; to je typické pro tzv. izoláty, například neopracované valounové palice používané v dolech na kamennou surovinu.

Vytváření praktických vlastností artefaktů souvisí s tím, že to mohou být nástroje (váha kamenných palic), ale praktické vlastnosti mohou mít i artefakty, které nástroji nejsou (zahloubená podlaha domů, okraj poháru, ostří sekeromlatu). Velmi často se předpokládalo, že tyto vlastnosti jsou pro roli artefaktů v lidském světě rozhodující, pokud ne jediné.

Mezi praktické vlastnosti se také zařazovaly takové, jejichž praktičnost se jen předpokládala. Tak například rozšíření ostří u některých časně bronzových seker se vykládalo jako výhoda daná jejich praktickou funkcí, prodloužení bronzových mečů z bronzových dýk jako výhodné při jejich užití v boji, nahrazení nadzemních staveb zemnicemi jako opatření k tepelné izolaci obytného prostoru atd. O praktičnosti takových artefaktů (nebo převažující praktičnosti) většinou zapochybujeme.

4.2.6 Vlastnosti arbitrární

Již v 19. století se některé vlastnosti artefaktů vykládaly působením rituálů a tudíž myšlenkovým světem. Tak například žárové pohřby byly chápány jako vlastnosti pohřebního rituálu, které odrážely názory na posmrtný život lidí.

Zdůraznění arbitrárního rozměru ve společenských vědách přineslo zásadní obrat, který se ale neprosadil ihned. Je zásluhou jazykovědného strukturalizmu F. de Saussura (česky 1996), odtud se tento pojem rozšířil do ostatních disciplín. Archeologii zasáhl poměrně pozdě: teprve postprocesualizmus poukázal na neobyčejný význam symbolických, a tudíž arbitrárních systémů. Od 80. let se archeologové začali intenzivně zamýšlet nad tím, co všechno je v lidském světě podmíněno symbolizmem. Současně pochopili, že symbolický smysl je nesen vlastnostmi symbolických systémů, které jsou arbitrární, tj. takovými, které jsou svou formou nepodobné tomu, co symbolizují.

Dnes víme, že role arbitrárních symbolických systémů v archeologii je obrovská. Prakticky cokoliv, co v archeologii uvažujeme, je nějak spojeno se symbolickou sférou, čistě praktické vlastnosti artefaktů se vůbec obtížně prokazují. Jak uvidíme později, platí ovšem, že tentýž artefakt má obvykle kromě vlastností symbolických (arbitrárních) také vlastnosti praktické.

Velká část této knihy i archeologie vůbec je postavena na arbitrárních vlastnostech artefaktů. Lidské tvoření má možnost formovat artefakty v nepraktickém rozměru a skutečně této možnosti využívá. Některé artefakty, například štípané kamenné nástroje, poskytují jen malý prostor pro symbolické formování (to je možné jen volbou *typu* artefaktu nebo samotným faktem jejich zpracování – srov. Oliva 1982, 1985), některé jsou ale v tomto směru neobyčejně příhodné. Například pravěká keramika dává možnost rozmanitého formování a zpracování povrchu (výzdoba, malování atd.), ale v některých obdobích se všech těchto možností nevyužívá.

4.2.7 Vlastnosti expresivní

Artefakty mají současně vlastnosti praktické, arbitrární i expresivní. Expresivní vlastnosti artefaktů *vyjadřují* identitu lidí, kteří je vytvářejí. Zachycují

obvyklé, „správné" vlastnosti artefaktů v určité společnosti. Jsou záležitostí vytváření artefaktů a nesouvisejí proto příliš s jejich účelem. Pojem expresivních vlastností a artefaktů se teprve rozvíjí, ale slibuje, že nás povede k hlubšímu pochopení světa jinosti a zejména k pochopení archeologických kultur.

4.3 STUPNĚ INTENCIONALITY

Jak jsem již uvedl, artefakt je každý předmět, který lidé v průběhu socializace záměrně (intencionálně) zformovali, aby sloužil nějakému účelu. To se týká jak vlastností praktických, tak i arbitrárních. Nutnou vlastností artefaktů je tudíž jejich intencionalita (intence při jejich vytváření), tj. schopnost plnit nějaký účel. Intencionalita není vždy zcela zřejmá a jednoznačně prokazatelná. Lze rozeznat její různé stupně, které se kumulativně objevují v různých periodách; stupňování intencionality přináší *vyšší míru socializace* a je proto směrovanou změnou, která může periodizovat dějiny.

4.3.1 Izolace

Izolace je nejjednodušší projev intencionality: přírodní předmět se izoluje od svého původního prostředí a aplikuje se v nějakém jiném prostředí, někdy dosti vzdáleném. Vzniká tak *izolát*. Izolace je proto obvykle *změnou polohy v prostoru, nikoliv změnou formy*. Formální vlastnosti předmětu se při izolaci nemění; výběr probíhá podle formálních vlastností izolátu, které jsou však dílem přírody, nejsou intencionálně vytvořeny člověkem, takže neodpovídají franklinovskému pojetí nástroje.

Příkladem izolace je použití kamene s přirozeně vzniklou ostrou hranou, která umožňuje řezání; zpravidla probíhá řezání v jiném místě než kde kámen původně ležel, a proto je nutné jeho přemístění. Intence je zde přítomna, ale v rudimentární formě, takže *není vždy jasné, zda tyto případy máme považovat za artefakty*. Podle evolucionistických předpokladů muselo existovat velmi dlouhé období, kdy předkové člověka získávali svoje nástroje výhradně izolací. Lze si představit, že v principu lze takové chování dokumentovat prostřednictvím archeologických metod, ale je to velmi obtížné.

Je zřejmé, že izolace není omezena na období vznikání člověka, objevuje se *až do moderní doby*. V pozdějších obdobích je vždy spojena s bazálními praktickými potřebami lidí. Víceméně procesem izolace se získávají i jiné předměty než potencionální nástroje. Patří sem *sběr potravy* (u člověka charakteristicky jejím přemístěním do obytného areálu), *donáška vody, sběr palivového dříví*, nikoliv však sběr surovin, které mají sloužit k další výrobě (takový sběr je součástí navazujícího výrobního procesu).

To může souviset s faktem, že základy izolace existovaly už v předlidském stadiu života (krmení mláďat apod.). V předlidském stadiu však nikdy nedošlo v takovém měřítku k izolaci předmětů, které sloužily způsobem obdobným pozdějším nástrojům.

4.3.2 Přizpůsobení

Přizpůsobení je proces, při němž se izolace přírodního předmětu doplňuje *jednoduchou úpravou nějaké formální vlastnosti* předmětu (zpravidla vlastnosti jediné). Je to intencionální jednání, jehož cílem je už vytvoření jednoduchého artefaktu.

Tak např. na kamenném valounu se získává *ostrá hrana* jedním nebo několika málo údery. Cílem zde není nějaká *forma* jakožto struktura formálních artefaktových vlastností (záměrně opakovaná kombinace určitých vlastností), nýbrž pouze určitá *vlastnost* přírodního předmětu. Přizpůsobením může být například zkrácení větve tak, aby vznikla hůl nebo kyj.

Zdá se, že *usmrcení zvířete* při lovu je druhem přizpůsobení (zvíře se přizpůsobuje k transportu a konzumaci). Opět, jako v případě izolace, jsou zde v takových případech vazby na předlidské stadium, avšak pravidelná modifikace (přizpůsobení) předmětů tak, aby se z nich staly artefakty, je ve zvířecím světě neznámá.

Přizpůsobení je proces, jímž vznikají jednoduché formy oblázkové industrie (tzv. „*pebble tools*"; možná i tzv. sekáče). V pozdějších obdobích je vytváření artefaktů přizpůsobením zcela běžné.

4.3.3 Formování artefaktů

Formování je opakované přizpůsobování celé řady formálních vlastností předmětu (*nejméně dvou*), takže vzniká forma neboli *formální struktura*. Jde o typicky lidskou intencionalitu, jaká v přírodě nemá obdoby. Formování se děje podle určitého (artefaktového) algoritmu: na rozdíl od jednoduchého přizpůsobení je zde *celá sekvence kroků*, které vedou ke skutečnému (nepochybnému) artefaktu.

Základy formování lze spatřovat ve starším paleolitu (*pěstní klíny*), k výraznému pokroku došlo na konci staršího paleolitu (*levalloiská technika*, později technika *diskovitých jader*), a pak na konci středního paleolitu (*technika čepelová*).

Většina jednoduchých artefaktů vzniká procesem formování podle nějakého artefaktového algoritmu i později (až do moderní doby). Formováním lidé zpočátku tvoří jednoduchý (*jednodílný*) *artefakt*, který zpravidla sestává z jediného dílu (pěstní klín, drasadlo-nůž, později například keramická nádoba). Formují se ale i díly a součásti artefaktů kombinovaných a složených.

4.3.4 Spojování částí (kombinace a skládání)

Jak se zdá, další vývoj intencionality směřoval ke vzniku artefaktů, složených z několika dílů nebo součástí (*kombinované artefakty dvoudílné nebo vícedílné, artefakty složené*). Došlo k tomu pravděpodobně na počátku mladšího paleolitu (nejdříve asi na konci středního paleolitu), kdy vznikly artefakty s držadlem (nože s čepelí nebo čepelemi), s násadami (oštěpy s hroty) a nástroje složitěji kombinované (vrhač s oštěpem, později luk s tětivou a se šípy s hroty z tvrdého materiálu).

Teprve kombinované a složené artefakty plně překonávají omezení velikosti a omezení formy artefaktů, protože velikost a forma jednodílných artefaktů je přece jen do značné míry určena materiálem, například velikostí pazourkových jader. Vícedílné artefakty dávají větší možnost růstu a formální variability (zejména kombinací různých materiálů – dřevěné artefakty s kamennými nebo kovovými součástmi, osady sestávající z domů, sýpek atd.). Plné uvolnění velikosti a formy artefaktů je spojeno teprve s jejich skládáním ze součástí (složené artefakty).

Vznik plného lidské vědomí v mladším paleolitu je vázán na tento druh intencionality, nikoliv na jednoduché formování, které bylo známo už ve starším a středním paleolitu. Zdá se, že myšlenka kombinace několika dílů do jednoho celku s účastí dvou nebo více druhů materiálu (kombinace) nebo skládání dílčích artefaktů do jednoho složeného dovoluje teprve plný rozvoj lidského myšlení.

Archeologie si zatím artefaktů složených z dílů příliš nevšímala, neboť jednotlivé díly byly nejčastěji spojeny organickými hmotami, které se nezachovaly (dřevo, kost, kůže a šlachy), takže zachované díly na první pohled vypadají jako jednodílné jednoduše formované artefakty. Takové zdání je typické třebas u mikrolitů. Je zajímavé, že specifičnost kombinovaných a složených artefaktů byla poprvé podrobněji naznačena až při příležitosti popisu jejich rozčlenění na díly a součásti (*dismemberment*: Neustupný 1998)

Artefaktové algoritmy, kterými vznikají artefakty kombinované z dílů, jsou už dosti komplikované, protože často obsahují postupy zpracování několika různých materiálů, ale komplikovanost není jejich hlavní specifikou.

4.3.5 Pěstování rostlin a chov domácích zvířat

„Neolitická revoluce" se často považuje za největší změnu v lidském světě od vytvoření prvních artefaktů, protože v jejím průběhu lidé začali vyrábět svou potravu. Tato teze je velmi problematická, protože v *jednoduchých* zemědělských systémech (například žárové zemědělství) si toho lidé sotva byli vědomi: intencionální podíl člověka byl poměrně malý.

Význam zemědělství byl především ve schopnosti lidí vyprodukovat velké množství energeticky bohaté stravy (na úkor její kvality) a tak umožnit podstatné

zvýšení hustoty obyvatelstva, a proto i hustoty sociálních vztahů (Neustupný 1983). To vedlo k rychlému šíření neolitických společností, k rychlé kolonizaci velkých území a tím i k etnické a genetické přestavbě celých kontinentů (příklad Indoevropanů).

4.3.6 Kombinace artefaktů se zvířecí silou

Intencionalita se dále vyvíjí tak, že dílem artefaktu se intencionálně stává zvíře – ve střední Evropě jsou to v eneolitu hovězí dobytčata táhnoucí oradlo nebo vůz. Jde o velmi výraznou změnu, kdy se zvíře de facto stává součástí artefaktu. Do artefaktové sféry je zde vtažena živá příroda.

Podobně jako u předchozích fází intencionality, i spojení artefaktu se zvířecí silou vyvolalo změny ve specializaci a jejím prostřednictvím pak i další hluboké změny v sociálním světě.

4.3.7 Kombinace artefaktů s neživou silou

K prvnímu spojení artefaktů s neživou přírodou došlo při zavodňování polí prostřednictvím *vody přiváděné kanály*; akvadukty jsou dalším příkladem. Jde vlastně o vývoj, k němuž došlo až v době historické, maximálně jde o samý konec pravěku.

Teprve v 18. století byly artefakty spojeny s motorem, poháněným neživou silou (párou, předtím už vodním kolem). Parní stroj se stal dílem soustavy artefaktů, kterým dodával energii. Později roli parního stroje do značné míry převzaly stroje vyrábějící elektřinu a výbušné motory. Všeobecně se předpokládá, že důsledkem spojení artefaktů s neživou přírodní silou parního stroje byla tzv. průmyslová revoluce, která vyvolala značné urychlení pohybu lidského světa.

Hlavní význam kombinace artefaktů s neživou přírodní silou netkví ovšem ve zvýšení produktivity práce, jak se běžně předpokládá, nýbrž v dopadu na lidské myšlení, které začalo rozvíjet program plného zapojení neživé přírody do lidského světa.

Uvedené stupně intencionality současně zachycují *podstatu směrovaných změn* ve vývoji artefaktů; proto korelují s významnými změnami v pravěké i pozdější společnosti.

4.3.8 Další vývoj intencionality

Jen stručně zmíním dva další stupně ve vývoji intencionality, k nimž došlo v průběhu mého života. Je to vznik tzv. počítačů, které zatím na velmi elementární úrovni začaly přebírat úlohu lidského mozku. Připomeňme jen, že první artefakty přebíraly úlohu lidských fyzických orgánů; nyní člověk předává mimo

svůj organizmus i funkce svého mozku. Je to změna, která nepochybně povede v budoucnosti k nové fázi této části vesmíru; člověk bude překonán.

Ve velmi rudimentárním stadiu je také počátek zapojování okolního vesmíru do lidského světa a všechny jevy, které s ním souvisejí.

4.4 ARTEFAKTY A LIDÉ

4.4.1 Artefakty a myšlení

Artefakty jsou orgány člověka, oddělené od jeho těla, které vytvářejí nový typ dědičnosti. Tímto oddělením, kterým získaly tolik výhod oproti zvířecím orgánům, však artefakty nezískaly svůj vlastní život; zůstaly věcmi, předměty. Aktivním dynamickým činitelem (faktorem) je stále člověk, artefakty nemají svou vlastní nezávislou dynamiku (hybnost včetně jejího řízení).

Tyto skutečnosti vytvářejí relativní protiklad mezi člověkem a artefakty a dávají možnost diskutovat například *otázku, zda člověk vytvořil artefakty, nebo zda tomu bylo naopak*. Podle mého názoru je tato otázka nesmyslná: jde o analogii známé otázky, zda napřed byla slepice nebo vejce. Člověk tvoří s artefakty jeden celek, jehož póly nemohou existovat odděleně. To přesto, že řada „humanitních" oborů nemá zdánlivě s artefakty nic společného.

Kdysi panoval názor, že předkům lidí se zvětšil a zdokonalil mozek (například v důsledku vzpřímení postavy nebo nahrazení vegetární stravy smíšenou), ti začali myslet a vynalezli artefakty. Tento názor je typický myšlenkový produkt moderního intelektuála, který přeceňuje roli vlastního mozku.

Ve skutečnosti probíhaly *oba procesy současně a vzájemně se podporovaly*. Po miliony let, kdy jedinou formou intencionality byla izolace, docházelo k postupné, velmi malé změně lidského mozku, a tento proces vzájemného ovlivňování mozku a artefaktů pokračoval i nadále. Zatímco artefakty se principiálně mohly vyvinout skokem do velmi dokonalých forem, *mozek, který se neoddělil a zůstal prozatím součástí lidského přírodního těla, musel čekat na to, až se sám zdokonalí přírodními mechanismy dědičnosti*.

Někteří archeologové opravdu věří na velmi rychlý vývoj artefaktů na počátku staršího paleolitu a pak ve středním paleolitu, kdy už předpokládají existenci velkého množství nejrůznějších druhů nástrojů (Bordova typologie). Ve skutečnosti *se zřejmě lidský mozek plně vyvinul až na konci středního paleolitu (asi před 40 tisíci lety) a tím byla splněna jedna z podmínek pro plný rozvoj artefaktů a lidského světa vůbec*.

Jsou určité doklady o tom, že vývoj artefaktů a lidského mozku probíhal nerovnoměrně, ale takové nerovnoměrnosti zřejmě nestačily k tomu, aby se

předlidské bytosti staršího a středního paleolitu dostaly lokálně na vyšší úroveň; diference v tomto období rostla mezi bytostmi směřujícími k lidství oproti ostatní živé přírodě.

Zatím jsem poměrně abstraktně zdůrazňoval souvislost lidského myšlení s artefakty. Jde o významné téma, neboť velká část vědy o společnosti zdůrazňuje roli myšlení v lidském světě a dokonce považuje za samozřejmost, že člověk se od přírody odlišuje právě svým myšlením. Je to teze velmi rozšířená a zdánlivě nesporná, protože značná část myšlení se skutečně odehrává mimo dosah artefaktů. Dokonce se zdá, že právě „vrcholky" lidského myšlení, dokumentované filozofií, literaturou a náboženstvím, jsou artefaktům vzdálené. To nechci popírat, ale současně tvrdím, že tyto výpravy lidského myšlení mimo oblast spojenou s artefakty jsou druhotné, odvozené a vývojově pozdní.

Počátky lidského myšlení před revolucí mladého paleolitu (asi před 40 000 léty) lze jen obtížně uchopit, protože je to oblast, pro kterou neexistuje žádný živý model. Živou podobu lidského světa tohoto období si neumíme dobře představit a zřejmě nám i unikají některé jeho podstatné vlastnosti. Zde je dobré si připomenout, že i v průběhu mladšího a pozdního paleolitu stále ještě máme problémy s vytvářením interpretačních modelů pro vysvětlení struktur, které zjišťujeme formalizovanými metodami (Neustupný v Neustupný a Vencl 1995). Přesto můžeme tušit pokrok předlidského mozku na cestě od izolace a přizpůsobení k formování artefaktů typu pěstního klínu a k levalloiské technice. Zde již tušíme plně vyvinutou kauzalitu a její dynamický projev, kterým je artefaktový algoritmus.

Obrovský rozkvět lidského myšlení nastal náhle na počátku mladšího paleolitu, kdy se počátky umění, náboženství a dalších lidských aktivit objevují u většiny lidských společenství společně a naráz a charakterizují lidstvo moderního typu. Není překvapující, že s tímto rozvojem se objevuje podstatná změna ve formování artefaktů, zatím archeology zřídka pozorovaná a nijak nezdůrazňovaná: vytváření kombinovaných a složených artefaktů, obvykle na bázi tzv. čepelové techniky, ale i využitím jiných materiálů, než je kámen a v rozměrech přesahujících movité artefakty (příbytky, hroby). Zdá se, že je k tomu zapotřebí podstatného pokroku v myšlení lidí takového, bez něhož by kultura současného lidstva nemohla existovat.

4.4.2 Artefakty a lidská společnost

Ačkoliv každý jednotlivý artefakt je produktem individuálního tvůrce, *druh a typ artefaktu (jeho struktury) jsou produktem společnosti jako celku.* V tomto slova smyslu jsou artefakty vlastností lidských společenství, nikoliv jen

izolovaných individuí. Lidská společnost a její artefakty existují proto jen jako dva aspekty téhož lidského světa založeného na artefaktech.

Z tohoto důvodu je neodůvodněné říkat, že za archeologickými prameny musíme vidět člověka, že lidé minulosti (tedy nikoliv artefakty) jsou naším cílem atd. V podstatě jsou to výroky, které oddělují člověka od jeho artefaktů. Pokud se v takových výrocích člověkem, který stojí za artefakty, rozumí lidští jedinci, dochází ještě k jedné nepřesnosti. Jak už jsem zmínil, jedinci sice formují artefakty jakožto elementární archeologické události, avšak nevytvářejí jejich strukturu. Struktura je dána určitou normou, a ta je záležitostí společenského uznání (akceptace). Z tohoto důvodu je každý artefakt nejen produktem nějakého jedince (jednotlivce), nýbrž také produktem společnosti (nebo vznikající společnosti).

Vytváření lidských artefaktů vyžaduje tedy nutně oba póly lidského světa a je proto pevnou vazbou, která v tomto světě lidi spojuje. Lidská společnost, třeba počínající, nemůže bez artefaktů existovat, protože bez nich by to nebylo společenství *lidí*; ale artefakty zase potřebují společenské uznání své formy, kterého bez existence lidských společenství nemohou dosáhnout.

Specializace ve vytváření, rozdělování a pak užívání artefaktů, o jejímž nástupu zatím archeologové málo uvažovali, formuje konkrétní rysy lidských společenství.

4.5 EKOFAKTY JAKO NEGATIVY ARTEFAKTŮ

4.5.1 Podstata ekofaktů

Když lidé tvoří v intencionálním procesu artefakty, nemohou se vyhnout tomu, aby *působili na svoje okolí neintencionálně, tj. neúmyslně, a často i nevědomky*. Působí přitom tak, že jejich artefakty ale i přírodní předměty získávají tzv. ekofaktové vlastnosti. Jde o vlastnosti, které jsou důsledkem lidského působení, avšak *tyto vlastnosti lidé nezamýšleli vyvolat*.

Pozitivem, k němuž je zaměřena lidská intencionální činnost, je nějaký artefakt a na ekofakty, které při této činnosti vznikají, můžeme pohlížet jako na negativy tohoto artefaktu; zřejmé je to při vzniku takových ekofaktových odpadků, jako jsou pazourkové úštěpy vznikající při vytváření pěstního klínu. Negativem ohně jsou uhlíky v ohništi. Určitým negativem (odrazem) vytváření artefaktů (pozitivy) je lidské tělo. V některých případech formulace dvojice pozitiv – negativ vyžaduje zamyšlení (domestikovaná zvířata).

V 60. letech (ale i později) se mluvilo o ekofaktech jako o předmětech, které svou podstatou zůstávají součástmi přírody, ale mají některé vlastnosti

neintencionálně způsobené člověkem. Toto pojetí ekofaktů je nepřesné, neboť ekofaktové vlastnosti jsou vlastní i všem artefaktům. *Lidé nejsou schopni tvořit (tj. vytvářet artefakty), aniž by současně neprodukovali ekofaktové vlastnosti svého okolí.* Ekofakty tedy vždy svědčí o nějakých artefaktech a to je přivádí zpět do těsného sousedství artefaktů.

Zatímco při vytváření artefaktů působí člověk jako tvůrce (demiurg), při vytváření ekofaktů působí jako přírodní činitel. Lidé svou ekofaktovou činností mění přírodní předměty nebo artefakty a přitom jim dávají vlastnosti, které nezamýšlejí nebo o nich dokonce ani nevědí. Formy ekofaktů, ovlivněné člověkem, neplní *žádný účel*, účel ale mají „pozitivy" ekofaktů, pokud je možno je rozpoznat.

Například:

- *při výrobě keramiky* dávají lidé nádobám, aniž by to chtěli a věděli, kromě artefaktových vlastností současně i vlastnosti ekofaktové, jako je obsah stopových prvků v hlíně, množství termoluminiscenční energie, určité charakteristiky remanentního magnetismu apod.;
- *při výrobě železa* lidé čerpají okolní porosty (potřeba dřevěného uhlí) a zanechávají velká množství železné strusky (ekofakty);
- *při výrobě kamenných nástrojů* vznikají obrovská množství odštěpků kamene;
- *při chovu domácích zvířat* lidé ovlivňují těla domácích zvířat domestikací, ale nečiní tak intencionálně – např. v době bronzové lidé neměli zájem na zmenšování domácích zvířat, k němuž došlo. K ekofaktům patří i tělo samotného člověka.

Člověk jako přírodní bytost svým fyzickým životem (bez prostřednictví artefaktů) rovněž produkuje některé ekofaktové vlastnosti svého okolí, aniž by šlo o doprovodný jev tvůrčí činnosti. Jde např. o udupávání země, zanechávání výkalů aj. Je charakteristické, že se i tato činnost velmi rychle zapojuje do rámce kulturního chování a je spojena s nějakými artefakty (vyšlapané cesty mezi domy v osadě, místa vyhrazená k vyprazdňování).

Některé ekofaktové vlastnosti mají na člověka nepříznivý dopad. Je to např. *produkce odpadu*. O jeho některých rizicích lidé v podstatě ani neví. Sem např. spadá rozprašování radioaktivních prvků do ovzduší spalováním tuhých fosilních paliv, zejména v nejaderných elektrárnách. Proto je velmi *naivní snaha těch moderních lidí, kteří v podstatě chtějí vyrábět artefakty, ale bez současné produkce „škodlivých" ekofaktových vlastností.*

Ekofakty jsou významným produktem a součástí lidského světa. Z teoretického i praktického hlediska je důležité se touto kategorií zabývat, aby je bylo možno oddělit od artefaktů, využít jich k charakteristice těch artefaktů, jichž jsou negativem, a aby bylo možno definovat jejich působení na lidský svět.

4.5.2 Systematika ekofaktů

V současné době je *prakticky celý povrch Země pokryt nějakými artefakty nebo ekofakty*. Zatímco artefakty není nesnadné třídit do nějakých skupin (například podle jejich účelu), systematika ekofaktů nebyla doposud předložena a nejobvyklejší je dělení podle přírodního předmětu, který byl ekofaktovými vlastnostmi modifikován (zvířecí kosti, lidské kosti, botanické zbytky, fyzikální a chemické vlastnosti půd, chemické složení materiálů apod.). Logické by bylo roztřídit ekofakty podle artefaktů, jichž jsou negativy; v řadě případů by to bylo dobře možné. Následující přehled nejtypičtějších příkladů je řazen podle různých kritérií.

Běžnými ekofakty, nacházenými při archeologických výzkumech, jsou *zbytky potravy*. Do první skupiny patří zejména pozůstatky domácích zvířat (zejména jejich *kostí*) a pozůstatky kulturních *rostlin*. Obojí jsou přírodní předměty, které však mají velmi výrazné ekofaktové vlastnosti. Změny přírodních vlastností jdou tak daleko, že u některých domácích zvířat i u kulturních plodin nejsou dobře známi jejich přírodní předchůdci. Přesto se však nemůžeme domnívat, že lidé intencionálně formovali jejich vlastnosti: nejde tudíž o vlastnosti artefaktové. Teprve v nové době byly některé odrůdy zvířat i rostlin vyšlechtěny tak, aby měly zcela určité vlastnosti; v takových případech už jde o artefakty.

Při svém rozmnožování zanechávají *lidé* ekofaktové stopy na molekulárně genetické úrovni. V poslední době se molekulární biologie začíná přibližovat k využití těchto stop pro řešení různých archeologických problémů (Černý, Sieglová a Brdička 1997, Pavelka a Šmejda 2007 aj.).

Ekofaktové *zbytky nezemědělských výrobních činností* jsou v archeologických nálezech také poměrně častým jevem. Typicky jde o odpad z výroby kamenných nástrojů (zvláště *odštěpky*), odpad z výroby železa (zejména kusy železné *strusky*) a ojediněle o jiné výroby (např. zlomky *sapropelitové* suroviny, z níž se v době laténské vyráběly náramky). Vyjmenované příklady odpadků jsou tzv. *ekofakty s absolutní četností*, tj. takové, které nepodléhají snadno redukční transformaci; jsou proto obzvlášť cenné. Existují ovšem také druhy výrobních činností, které zanechávají stopy podléhající více nebo méně rychlé destrukci (např. zpracovávání parohoviny) nebo takových, které za normálních středoevropských podmínek nezanechávají téměř žádné stopy (např. výrobky založené na dřevěné surovině).

Zvláštní kategorii ekofaktů tvoří *stopy těžební činnosti* při získávání surovin, ať už kamene nebo kovových rud nebo jiných materiálů. Vlastní důlní díla jsou sice artefaktové prameny, avšak těžební odpad má charakter ekofaktu.

Množství ekofaktových vlastností vyvolávají tzv. *pyrotechnologie*, tj. působení na materiály teplem (např. vypalování keramiky). Někdy tyto procesy

produkují hmoty, jaké se bez jejich působení nevyskytují (např. bronz) a proces jejich vytváření je ireverzibilní. Příklady *ekofaktových vlastností*, vyvolaných pyrotechnologiemi, které mají archeologickou relevanci, je remanentní magnetismus a termoluminiscenční energie nashromážděná v předmětech, které v minulosti prošly ohněm.

Další skupinu ekofaktových vlastností tvoří fyzikální a chemické změny, které zanechává lidská činnost v přírodních předmětech nebo artefaktech. Nejznámější jsou *chemické ekofaktové vlastnosti* artefaktů; jejich chemické složení se hojně studuje v případě bronzů. Do oblasti jaderné chemie spadá zjišťování množství radioaktivního izotopu uhlíku za účelem datování. Ve většině případů se zkoumá hmota přírodních předmětů (uhlíky), které lze v mnoha případech označit jako ekofakty.

Je evidentní, že počet chemických a fyzikálních ekofaktových vlastností, studovaných archeologií, bude ještě dlouhou dobu narůstat.

Velké množství ekofaktů souvisí se *zemědělskou výrobní činností*. Když lidé vyrábějí z lesa pole jako typický artefakt mladšího pravěku i pozdějších období, spouštějí erozní procesy, které mají velký vliv na krajinu. Nejen, že svažité terény se zbavují humózních vrstev a v důsledku toho se mění jejich fyzikální a chemické vlastnosti (a proto i jejich úrodnost a také druh nekulturní přírodní vegetace), nýbrž splavená ornice se od mladšího pravěku až do novověku ukládá v údolích řek i menších a malých potoků a tím se radikálně mění vzhled údolí. I u malých potoků se vytvářejí souvrství hluboká mnoho metrů a dna údolí se zabahňují. Jde o velmi charakteristické ekofaktové vlastnosti krajiny.

Stupeň odlesnění je ekofaktovou *vlastností krajiny*, která je v pravěku vyvolána zejména vypalováním (žďářením) lesa pro získání polí a pastvou domácích zvířat. Vypálení lesa pro konkrétní pole je ovšem intencionální činností (výsledným artefaktem je pole), ale odlesnění celé krajiny není intencionálním aktem, podobně jako další lidské zásahy do krajiny. V tomto smyslu *je sociální krajina ekofaktem*, i když lidská sídliště, pole a kulturní lesy mají artefaktový charakter.

Předměty (objekty) s ekofaktovými vlastnostmi pokrývají dnes prakticky celý povrch Země. Velká část moří je znečištěna lidskými odpady, velehory odpadky z horolezeckých výprav a jiné „sportovní" činnosti, atmosféra (a v důsledku toho i všechny živé organismy) kysličníkem uhličitým z fosilních paliv, změnou poměru mezi C12 a C14 atd. Tyto vlivy zasahují i tvorbu ledu v Arktidě a Antarktidě.

4.5.3 Studium ekofaktů

Předchozí stručný přehled ekofaktových vlastností ukazuje, jak důležité je v archeologii jejich studium. Plného významu může ovšem nabýt pouze tehdy,

jestliže je chápáno jako *svědectví o artefaktech, jichž jsou „negativem"*. Studium ekofaktových vlastností nemůže nikdy nahradit studium vlastních artefaktů; pokud zde není zachován určitý poměr, ekofaktové vlastnosti vzaté samy o sobě nebudou adekvátním poznáním minulého lidského světa. V některých zemích, kde souběžně s ekofakty nejsou studovány přiměřeně i artefakty (často proto, že artefakty nejsou v dostatečném množství k dispozici), je výzkumná strategie prokazatelně málo efektivní; tento nedostatek nelze nahradit ani nadprodukcí teoretických modelů.

Velká většina ekofaktových vlastností jsou přírodní vlastnosti předmětů, ať už přírodních nebo lidských (artefaktových), a už z tohoto důvodu *musí být studovány přírodovědci*. To naráží na teoretické i praktické překážky.

Teoretické překážky spočívají v tom, že *výzkum archeologických ekofaktových vlastností předmětů ve většině případů nepatří k teoretickým prioritám přírodovědců*. Ti jsou proto obvykle ochotni zkoumat archeologické prameny ukázkově a v malém rozsahu, a to obvykle metodami, které mají v jejich vlastním oboru rutinní charakter. Ekofaktové vlastnosti archeologických pramenů by však obvykle vyžadovaly *systematickou pozornost a masové nasazení*, a velmi často i *vyvinutí speciálních postupů*.

Mezi praktické překážky patří skutečnost, že značná část výzkumu ekofaktových vlastností archeologických pramenů je *nákladná*, a to zejména pokud má být aplikována systematicky a masově, mají být zkoumány početně reprezentativní vzorky, sledována reprodukovatelnost měření, vyvíjeny nové metody atd. Na něco takového nejsou odborníci připraveni.

V mnoha zemích se tyto problémy řeší tak, *že ekofakty zkoumají sami archeologové*, kteří někde získají částečné poučení o přírodních vědách. Toto řešení je neuspokojivé, neboť přírodovědný přístup pak není dostatečně profesionální a nemá po teoretické a metodologické stránce dostatečnou perspektivu; někdy je to *diletantské přištipkaření*.

V některých případech nefunguje dobře ani systém, kdy celý výzkum je *ponechán přírodovědcům*. Ti mají totiž tendenci přenášet do něj zájmy, které jsou typické pro daný úsek přírodovědy v daném období. Velmi často pak archeolog dostane jen *„vědecký" popis* (např. prvkové složení látky na základě chemické analýzy) nebo taxonomické zařazení (zejména u zoologického a botanického materiálu).

Kromě toho jsou ekofaktové vlastnosti důsledkem nějaké lidské artefaktové činnosti; k jejich smysluplnému studiu je nutno o této činnosti něco vědět. Přírodovědci často takové znalosti nemají, a jsou-li ponecháni sami sobě, získají obvykle nějaký teoretický model takové činnosti na základě „zdravého rozumu", který bývá odvozen z nějakého notně zastaralého archeologického paradigmatu;

typicky sem patří názor o větším stáří pastevectví než zemědělství, odvozený z Bible a některých antických autorů.

Vedení ekofaktového výzkumu dobře poučeným archeologem je tedy nutností, která se nedá zpravidla obejít. Ekofakty jsou „jen" negativy artefaktů, ale už to zvýrazňuje jejich artefaktovou podmíněnost. Teoretické (i praktické) řešení těchto problémů není jednoduché a jeho budoucí obrysy nejsou dosud jasné. Je však zřejmé, že určitá spolupráce mezi velmi dobře poučeným archeologem a přírodovědcem bude v řadě případů jediným rozumným východiskem.

4.5.4 Ekofakty a paradigmata

Pro tradiční (historizující) paradigma byl pojem ekofaktu nepotřebný, protože ekofakty nevypovídaly o jeho základních otázkách: migracích etnických celků nebo o difuzi (šíření) archeologických typů.

Pojem ekofaktu se objevil teprve v procesuální („nové") archeologii v 60. letech jako důsledek jejího zájmu o problémy adaptace kulturních systémů k přírodnímu prostředí: bylo zapotřebí poznávat toto prostředí a to se dálo především prostřednictvím ekofaktů a přírodních pramenů. Například vznik zemědělství se považoval za neřešitelný bez výzkumu takových ekofaktů, jako jsou zbytky kulturních plodin, kosti domestikovaných zvířat, a bez údajů k takovým problémům, jako jsou změny klimatu (přírodní pramen).

Rozsáhlé studium ekofaktů se objevilo i mimo procesuální paradigma například v Anglii jako důsledek celkové chudobnosti artefaktových pramenů v situaci, kdy naopak ekofaktové prameny byly snadněji dostupné.

Postprocesuální paradigma, které archeologii považuje za „četbu textů" reprezentovaných archeologickými prameny a klade důraz na úlohu individua a symbolické systémy, je tváří v tvář ekofaktům bezradné. Je totiž nesporné, že ekofakty nejsou symboly a málo (jestliže vůbec) přispívají k poznání individuí. Kromě toho postprocesualisté podezírají výzkum ekofaktů z toho, že je návratem k adaptačním teoriím procesuální archeologie, kterou právě za tyto teorie kritizovaly.

V postprocesuálním paradigmatu se proto ekofakty téměř nestudují. To je jeden z důvodů, proč postprocesuální paradigma nemá velké šance na dlouhé přežití: výzkum ekofaktů je v současnosti jedním z nejdynamičtějších vývojových směrů moderní archeologie.

5.
ÚČEL A EXPRESE ARTEFAKTŮ

5.1 ÚČEL ARTEFAKTŮ

5.1.1 Kategorie účelu (funkce, význam, smysl)

Artefakty jsou spojeny se dvěma procesy: tvořením (vytvářením) a účelem. To naznačuje už definice artefaktu, která se na oba tyto aspekty odvolává: artefakty jsou něco, co člověk *vytvořil*, aby mu to sloužilo k nějakému *účelu*. Vytváření a účel proto generují dvě témata v rámci teoretické archeologie. Tato kapitola se zabývá především účelem.

Názory, které rozvedu v následujícím textu, se zakládají na mé typologii účelu, kterou jsem už několikrát vyložil (Neustupný 1986a, 1993a, 1995a, 2007a. etc.). Domnívám se, že účel je základem struktury artefaktů. Má tři aspekty: praktickou funkci, společenský význam a symbolický smysl.

Praktická funkce artefaktů se vztahuje k jejich příhodnosti ovlivnit nebo změnit objekty nebo fyzické podmínky vnějšího světa; funkcí domu je například ochrana lidí před klimatickými faktory. Lidé účelně aplikují artefakty, aby dosáhli svých praktických cílů. Praktická funkce je zřejmá u takových artefaktů (nástrojů), jako je sekera. Funkcí domu je obstarat přístřeší pro případ špatného počasí apod. Termín funkce budu používat pouze pro *praktickou funkci* artefaktů. V této souvislosti znovu upozorňuji, že praktická funkce (nebo funkce všeobecně) není totožná s celým účelem, a dokonce ani není jeho nejdůležitějším aspektem.

Jiným druhem účelu artefaktů je jejich *společenský význam,* neboli jejich schopnost podporovat společenské vztahy mezi lidmi, a to v podstatě v procesu specializace. Významem domu (ve společnosti) je sídlo rodiny. Lidé používají artefakty, a tím dosahují sociálních vztahů.

Zatímco praktická funkce a společenský význam jsou uvědomovány těmi, kdo jich využívají, přinejmenším některé sociální vztahy se realizují mimo individuální vědomí. Protože artefakty jsou věci, nevytvářejí samy o sobě žádné společenské vztahy, ale takové vztahy se nemohou bez nich vyvinout. Významem domu je vytvořit nebo posílit vztahy v rodině, bojové zbraně znamenají rituální válečnictví, a obecně přijímaný společenský význam fortifikace je chránit nějakou lidskou skupinu před útokem jiné.

Příkladem významu je vyjádření specializačních vztahů. Celkově lze říci, že význam artefaktů vyznačuje objektivně existující společenské skupiny tím, že tyto artefakty umožňují jednotlivcům stát se příslušníky takových skupin; nejsou to jejich pouhé odznaky (například společenský význam sekery nebo oradla). Vztah mezi formou artefaktu a jeho společenským významem není arbitrární, tj. nejde o symbol nebo znak.

Symbolický smysl artefaktů z nich vytváří symboly (znaky, odznaky) pro nějaké ideové konstrukce. Jakákoliv zbraň může být nástrojem realizace objektivních společenských vztahů prostřednictvím boje (to je její společenský význam), ale může být také pouhým odznakem určité vrstvy mužů, zejména pokud se ani k boji nehodí, jak je tomu u mnoha eneolitických sekeromlatů, bojových palic, bronzových mečů doby bronzové apod. Dlouhé jámy podél stěn neolitických domů si lze obtížně představit jako reprezentanty objektivních společenských vztahů, ale mohou dobře vyjadřovat smysl nějakých náboženských představ. Všeobecně platí, že *symbolický smysl artefaktů se nejčastěji váže k tomu, co se nazývá náboženství nebo rituál, obecněji řečeno k ideologickým textům*. Vztah mezi formou artefaktu a jeho symbolickým smyslem bývá arbitrární.

Symbolický smysl je schopností artefaktů komunikovat ideje. Lidé účelně aplikují artefakty, aby komunikovali buď s jinými lidmi, nebo s bytostmi mimo lidský svět (mrtví předkové, duchové, božstva apod.), o nichž předpokládají, že jsou s lidmi srovnatelné, a proto jsou možnými subjekty komunikace. Podávání zpráv prostřednictvím symbolických artefaktů je jedním z nejvýznamnějších typů komunikace. Dům může například komunikovat ideu bohatství, kompletní rodiny apod. Ohrazení může informovat, že jeho vnitřek je posvátný a/nebo chráněn proti zlým duchům: může duchům sdělovat, že do ohrazeného prostoru nesmí vcházet. Náboženské obřady všeobecně realizují lidskou komunikaci s nadpřirozenými bytostmi a předměty náboženských kultů jsou proto vždycky vybaveny nějakým symbolickým smyslem.

Chtěl bych upozornit, že společenský význam a symbolický smysl jsou dva odlišné aspekty účelu. Rozdíl mezi společenským významem a symbolickým smyslem je někdy velmi delikátní. *Společenský význam artefaktů* vyjadřuje jejich objektivní účel, který nezávisí na nějakých ideologických „textech". Sociální vztahy jsou autentické, faktické vazby ve společnosti, vytvořené specializací v procesu vytváření a užívání artefaktů, a to bez ohledu na to, zda tyto vazby jsou sdělovány (vyjádřeny nějakým symbolickým systémem) někomu jinému nebo nikoliv.

Archeologové velmi často společenské a ideové vztahy směšují, a proto ani od sebe neodlišují společenský význam a symbolický smysl. Naprosto

běžně se setkáváme s názorem, že pohřební ritus obsahuje přímo informace o společenské struktuře dané doby. Ve skutečnosti jednotlivé prvky pohřební ritu vyjadřují většinou pravěké náboženství, a teprve jeho prostřednictvím pravěkou společnost (Neustupný 2008a, 25). Oddělit obojí může být velmi obtížné. Neuvažuje se skutečnost, že *společenská struktura je relativně dlouhodobou charakteristikou komunit, zatímco jejich symbolika je relativně krátkodobá*, protože je arbitrární. To má zásadní význam pro pochopení diskontinuity v sekvencích archeologických kultur: kultury, které reprezentují tutéž populaci, se mohou radikálně změnit ve svých symbolických aspektech několikrát za tisíciletí, zatímco je obtížné předpokládat, že podobně radikálně by se mohla změnit jejich společenská struktura (a také jazyk). Jiným významným rysem účelu je skutečnost, že jeho jednotlivé aspekty se obvykle kombinují: artefakty mají *zároveň* praktickou funkci, společenský význam a symbolický smysl. Ohrazení například může současně sloužit

- praktickému účelu neboli mít funkci (například když nevpouští zvířata ani dovnitř ani ven),
- společenský účel neboli význam (například tím, že znesnadňuje přístup lidských nepřátel) a
- symbolický účel neboli smysl (například tím, že vymezuje posvátný prostor).

To je důvod, proč někteří archeologové mohli absolutizovat funkci artefaktů (což je snadné, neboť nějaká praktická funkce je téměř vždy přítomna), zatímco jiní se domnívali, že artefakty nemají jiný účel než symbolický smysl (protože každý artefakt lze použít k nějakému druhu komunikace). Všechny takové názory jsou jednostranné.

Protože tři aspekty účelu ve skutečném životě pravěkých komunit vždycky přicházejí současně, je velmi pravděpodobné, že *pravěcí lidé sami nebyli často schopni je oddělit*. Archeologové, kteří je nevyčleňují, zůstávají de facto na úrovni pravěkých lidí.

5.1.2 Praktická funkce artefaktů

Praktickou funkci mají především nástroje (sekera, motyka, pluh atd). Zde obvykle nevznikají žádné problémy a obecně se uznává, že nástroje mohou mít současně také nějaký význam nebo i smysl. Praktickou funkci mají ovšem i movité artefakty, které nelze označit jako nástroje, jako je oděv nebo keramika. Funkce je zde nepochybná u oděvu, méně nesporná u některých speciálních nádob, například u tzv. misek Lublaňských blat ve středním eneolitu střední Evropy. V těchto případech se zdá, že praktická funkce opravdu chybí.

Tím se dostáváme ke kategorii artefaktů, které praktickou funkci nemají. Patří sem nejen většina ozdob a nářadí k provádění rituálních úkonů (např. eneolitické

keramické bubny), nýbrž také nejrůznější symboly – například „sluneční kotouče" v kultuře kulovitých amfor a kultuře se šňůrovou keramikou. Nediskutuji zde artefakty, jejichž praktická funkce je vysoce problematická, například u nedostatečně vypálené keramiky nacházené masově v tzv. knížecích hrobech období halštat C.

Velká část nemovitých artefaktů má funkci. Pokud lidé budují nějaké ohrazení, přisuzují mu praktickou funkci. Jakýkoliv druh fyzické překážky má totiž řadu praktických výhod, stejně jako nevýhod. Také v případě ohrazení a fortifikací, pokud jejich vnitřní část byla v pravěku obydlena, lze předpokládat praktické funkce. Ačkoliv je často obtížné prokázat, že osídlení vnitřku je současné s ohrazením, je to v některých případech alespoň pravděpodobné.

Život v ohrazeném místě přináší výhody omezeného prostoru. Malé děti nemohou například odejít a ztratit se v lese, divoká zvířata se nemohou snadno dostat dovnitř a domácí zvířata ven. Koncentrace lidí a jejich artefaktů uvnitř ohrazení má také nevýhody, například v případě ohně, dále tím, že prohlubuje lokální erozi apod.

To jsou všechno vedlejší efekty ohrazeného prostoru. Není mi známo, že by byl dobře dokumentovaný případ pravěkého ohrazení, pro něž by bylo možno předpokládat praktickou funkci jako jediný a rozhodující (určující) druh účelu, ačkoliv někteří archeologové to stále předpokládají.

Funkci musíme odlišovat od (praktického) *užití*. Funkce je strukturální vlastnost artefaktu, něco, k čemu artefakt pravidelně slouží, k čemu je určen při svém vytváření (viz definici artefaktu). To nevylučuje, aby v ojedinělém, jednotlivém případě byl artefakt užit ke zcela odlišné činnosti. Tak například sekera je určena k práci se dřevem. Jestliže ji někdo užije pro kopání země, není to rozšíření její funkce, nýbrž individuální užití. Takové kopání je událost.

5.1.3 Společenský význam

Z movitých artefaktů mají společenský význam především nástroje a zbraně. To v případě, že skutečně slouží jako prostředky dělby činností (specializace) ve společnosti. Typicky sekery odlišují tu vrstvu příslušníků pravěkých komunit (obvykle dospělé muže), která s nimi pracuje, a tak se reálně odlišuje od žen a dětí. Podobně je tomu se zbraněmi.

Problém mnoha zbraní je v tom, že jejich provedení (materiál ale i zpracování) často neumožňuje, aby se s nimi efektivně bojovalo. Do této kategorie patří například jak sekeromlaty kultury se šňůrovou keramikou, tak měděné dýky kultury zvoncovitých pohárů. První proto, že jsou vyrobeny z měkké a rozpadavé horniny, druhé proto, že mají většinou velmi malé rozměry. To naznačuje, že buď mělo rituální válečnictví eneolitu takový charakter, že praktická nepoužitelnost zbraní

nehrála velkou roli, nebo zbraně byly vesměs symboly a měly především symbolický smysl. To by znamenalo, že zbraně byly především odznaky válečníků. Tyto úvahy naznačují, jak delikátní je někdy rozhodnutí o tom, zda nějaký artefakt měl společenský význam, nebo symbolický smysl (nebo obojí zároveň).

Podobně jako v případě funkce, i u společenského významu může jít o pouhé použití nějakého artefaktu. Při opravě nějakého artefaktu mohou lidé použít vhodný kámen (izolát), aniž by takový předmět získal společenský význam. Podobně lze kámen nebo přizpůsobenou větev užít k boji, aniž by tím kámen nebo větev měly ve společnosti význam. Pokud by se tak dělo pravidelně, význam by vznikl.

Podobné nejistoty panují někdy v oblasti nemovitých artefaktů. V následujících odstavcích se zmíním o dvou druzích společenského významu pravěkých ohrazení a fortifikací, které jsou často uváděny jako možná vysvětlení takových artefaktů: jejich obranná vojenská úloha a jejich role v pravěkém obchodě.

Ve své obecnosti jsou válka a násilí typické společenské vztahy. Artefakty, které obsluhují válku a/nebo obranu mají proto společenský význam. Bylo to dokonce téměř výlučné *vysvětlení pravěkých fortifikací a mnoha ohrazení* (např. Vencl 1983, 1984, 2000, 2002 etc.; k tomu Kuna 2002). V polovině devadesátých let jsem to z mnoha důvodů zpochybnil (Neustupný 1995a, 2006 aj.). Argumenty lze shrnout následujícím způsobem:

- Jakákoliv fortifikace může mít defenzivní účel, pouze když je sama bráněna. Ale mnoho pravěkých fortifikací je tak obrovských, že malé středoevropské komunity, sestávající z několika rodin, je nemohly hlídat a bránit.
- V mnoha případech leží pravěká opevnění daleko od hustě obydlených oblastí, často v místech, kde v okolí je řídké nebo žádné soudobé osídlení. To se zdá být případ laténských oppid, ale běžné je to i v jiných případech.
- Některá pravěká opevnění jsou vybudována na vysokých horách, kam je obtížné se dostat. Úsilí nutné k přístupu kontrastuje s praktickými aspekty lidského života.
- Je mnoho případů takzvaných neúplných fortifikací, které nechávají velkou část obranných linií bez ochrany.
- V některých případech jsou tzv. fortifikace dost problematické, protože jejich části jsou buď příliš mělké (příkopy), nebo nízké (valy).
- Příkopy, zejména v době neolitu a eneolitu, mají „nepotřebné" množství vstupů (tzv. *causewayed camps*), které zeslabují jejich obrannou funkci.
- Pokud v pravěku existovala nějaká vojenská taktika nad rámec rituálního válečnictví, byl to neočekávaný přepad vesnice (Shnirelman 1994). Velké fortifikace, které malé pravěké komunity nemohly bránit, představovaly pochybnou obranu před takovými přepady.

Ačkoliv nelze vyloučit, že tzv. opevnění čas od času ochraňovala lidi před nepřáteli, uvedené argumenty jasně demonstrují, že ochrana před lidským nepřítelem nemohla být jejich prvotním účelem.

Jiným vysvětlením fortifikací a ohrazení je *obchod*. Obchod je sociální vztah podporovaný artefakty a ekofakty. Pravěké obchodování archeologové doposud posuzovali hlavně z hlediska směňovaných komodit a jejich pohybu prostorem, zatímco studiu procesu směny a areálům, kde probíhala, se věnovali zřídka (srov. Salač 2006).

Model, který se předpokládá pro pravěké obchodování, často obsahuje pojem cestujících obchodníků, kteří šli od vesnice k vesnici (nebo od jednoho opevnění k druhému), nebo je to model postupný, předpokládající obchod mezi sousedními komunitami. Zřídka byl zkoumán předpoklad, že by mohly existovat *trhy* – zvláštní místa určená ke směně, kam čas od času přicházeli lidé ze vzdálených míst. Pravěká opevnění se ovšem často považovala za místa, kde *rovněž* probíhal obchod; v tomto případě se obchod obvykle objasňoval jako sekundární funkce opevnění.

Jestliže ovšem pravěké fortifikace považujeme za místa obchodování, získáváme platné vysvětlení. Některé body na seznamu proti obranné teorii budou stále platit, ale vcelku získáme mnohem méně zranitelné vysvětlení. Může být vysvětlena dokonce poloha některých opevnění mimo hustě osídlenou oblast, neboť idea přenesení tržiště do vzdáleného, a tudíž neutrálního místa nepostrádá logiku. Je zřejmé, že vysvětlení opevnění jako tržišť zasluhuje více pozornosti archeologů.

Problémy určení účelu ohrazení (a některých dalších artefaktů) mizí, pokud předpokládáme jejich *mnohostranné použití*. Ohrazení může podle takového pojetí současně být pevností, útočištěm, náboženským střediskem, správním střediskem, místem vojenské posádky, mocenským centrem, výrobním střediskem, místem obchodování atd. Při dostatečném množství archeologických pramenů se obvykle najde pro každý z těchto účelů přímý nebo nepřímý doklad.

Ačkoliv víceúčelovost nelze vůbec vyloučit, přece se v mnoha případech jedná jen o doklady již zmíněného *užití* ohrazení v protikladu k jeho *účelu*. Kromě toho se nebere do úvahy, že například samotné obývání nějakého rezidenčního areálu v rámci ohrazení vyvolává nutnost výroby některých artefaktů (kamenných, bronzových aj.), které jsou vytvářeny se stejnou frekvencí i mimo ohrazené areály a nemohou být proto považovány za doklad jeho specifického účelu.

Je signifikantní, že J. Macháček diskutuje pro časně středověké Pohansko podrobněji jen tři účely: munitio, palatium a emporium (Macháček 2007).

5.1.4 Symbolický smysl artefaktů

Vysvětlit ohrazení a opevnění výlučně nebo převážně praktickou funkcí a/nebo společenským smyslem (válečná hypotéza) se zdálo být rozumným předpokladem, dokud se věřilo, že pravěké společnosti se řídily převážně nebo výlučně principy racionality – něčím, co moderní lidé předpokládají ve svém vlastním případě (zatímco realita je často odlišná). Taková vysvětlení se obvykle spojovala s teoriemi, podle nichž se pravěké komunity skládaly z divochů bojujících o svůj holý život s přírodou a jinými divochy. Současná archeologie a antropologie (srov. Sahlins 1974, Boserup 1965) ovšem dokládá, že

- život byl v pravěku snadný (ačkoliv ne zcela bezpečný), neboť lov a jednoduché zemědělství poskytovalo dost potravy, a tudíž ponechávalo prakticky každému spoustu volného času, a
- rituální válečnictví, které se praktikovalo v mnoha obdobích pravěku, nebylo jatkami, neboť boj obvykle probíhal mezi jednotlivci a/nebo malými skupinami lidí (Shnirelman 1994) a primárním účelem nebylo zabití protivníka.

Ve světě, který se řídil takovými principy, neexistovalo pravidelné umírání z hladu, nebylo místa pro rozsáhlý boj o přežití a pro hospodářství zaměřené na holé potřeby života.

Už z těchto důvodů mnoho artefaktů mohlo být vytvářeno pro potřebu komunikace s jinými lidmi nebo bytostmi, které byly s lidmi srovnatelné. Dokonce nástroje a jiné artefakty, o nichž se věřilo, že jsou velmi praktické z definice (takové, jako jsou vrhače oštěpů, sekery nebo domy) měly prokazatelně vlastnosti, které jasně sloužily ke komunikaci, tj. měly symbolický smysl. Téměř každý lidský výtvor té doby nesl nějaký druh symbolické výzdoby, a mohl být použit při kontaktu s jinými lidmi nebo s nadpřirozenými silami. V tomto smyslu se lidé prehistorických dob těšili větší svobodě než v pozdějších obdobích historie, kdy artefakty takové jako keramika (ale také například mnoho nástrojů) se produkovaly podle striktních požadavků ekonomie.

Teorii, kterou jsem vyložil v předchozích odstavcích, budu nyní aplikovat na imobilní artefakty, konkrétně na ohrazení a opevnění. Především budu diskutovat *první problém*: máme nějaký důvod věřit, že ohrazení a fortifikace sloužily jako symboly ke komunikaci s lidmi nebo s nadpřirozenými bytostmi? To odpovídá otázce, zda ohrazení a fortifikace lze plně vysvětlit jejich praktickou funkcí a/nebo společenským významem, což jsem již diskutoval. Došel jsem k závěru, že tyto druhy nemovitých artefaktů neměly žádnou významnou praktickou funkci nebo společenský význam v oblasti obrany proti lidským nepřátelům, takovou, že by je byla schopna plně vysvětlit.

Současně s tím se zdá pravděpodobné, že mohly mít význam jako trhy (jiný společenský význam). Tento druh účelu ovšem nevytváří dostatečnou základnu

pro kopání a vršení takových náročných konstrukcí, které představuje mnoho ohrazení a opevnění. Trhy mohly snadno fungovat bez ohrazení a případně mohly být obklopeny jen lehkou ohradou, pokud to vůbec bylo nutné.

Existují ovšem bohaté doklady, že pravěká ohrazení a opevnění byla užívána pro náboženské ceremoniály (například Bertemes 1991), o nichž jsem už uvedl, že znamenaly komunikaci s nadpřirozenými silami. Není proto pochybnosti, že pravěká ohrazení a opevnění měla rozsáhlý symbolický význam.

Druhá otázka spočívá v hledání obsahu sdělení, tj. toho, jaký mají smysl; je to vlastně rekonstrukce minulých sdělení. Nutně začíná hledáním pojmových kategorií, které mohou produkovat ohrazení a fortifikace, včetně jejich jazykového významu vyjádřeného v přirozeném jazyce. Existoval v pravěkém životě nějaký důležitý pojem, který vyžadoval komunikaci a může být nějak vztažen k takovým artefaktům, jako jsou ohrazení a fortifikace? Abychom odvodili takové pojmové kategorie, musíme zřejmě použít teoretický model vhodné oblasti minulosti, odvozený z nějakých „živých" dat.

Již dříve jsem uvedl, že jedním z důležitých pojmů minulosti byl pohyb ve vertikální dimenzi (Neustupný 1995a). Bylo to hlavně proto, že pravěcí lidé žili víceméně ve dvou dimenzích (v ploše), což činilo pohyb ve třetí dimenzi něčím vzácným, mimořádným, a proto vhodným kandidátem pro symbolický smysl. Je to v protikladu k našemu modernímu životu, v němž pohyb nahoru a dolů je samozřejmostí, která nevyvolává žádný pocit neobvyklosti. Pravěcí lidé asi nerealizovali pohyb ve vertikálním rozměru v abstraktní podobě, ale v řadě zvláštních aktů konaných při vytváření nemovitých artefaktů. Některé komunity možná (teoreticky) nepociťovaly takový pohyb jako něco, co je zapotřebí označit symbolem, ale mnohé tak činily za pomoci vhodných komunikačních prostředků.

Tvoření artefaktů ve vertikální dimenzi je vhodným výchozím pojmem pro vzestup od abstraktního ke konkrétnímu; druhým takovým pojmem je tvoření artefaktů v řadě, v linii, a to zejména takové, která uzavírá nějakou plochu. Z těchto dvou pojmových jader lze vybudovat velkou část teorie nemovitých artefaktů.

Každá souvislá čára (posloupnost bodů), která vymezuje ohrazení, i když je přerušena, je totiž něco, co se neobjevuje samo o sobě v přírodě: je to prvek, který vytváří pořádek, strukturu v lidském světě. Souvislé linie, které dělí horizontální prostor a vymezují ohrazení, zejména pokud jsou uzavřené, musely mít tudíž konotaci pořádku, pravděpodobně posvátného. Vybral jsem právě tyto dva pojmy – pohyb ve vertikálním směru a vytváření souvislých linií – protože výstavba ohrazení a/nebo fortifikací vytvářela artefakty, které zasahovaly do vertikální dimenze a současně vytvářely prostorově vymezené plochy.

Při odvozování pojmových kategorií musíme vzít do úvahy fakt opozic, které jsou vždy přítomny v každém symbolickém systému. Hlavní opozice ke kopání

příkopů a budování valů je v každodenním životě reprezentována ve dvou dimenzích. Příkopy a valy tvořily opozici k jiným symbolům spojeným s životem a smrtí lidí v jiných sektorech sociálního života.

Symboly a znaky nejsou ovšem absolutně arbitrární. Jedním ze způsobů, jak je limitována arbitrárnost symbolů, je jejich shlukování do hnízd: znamená to, že formálně podobné symboly a znaky mají tendenci se vztahovat k podobným pojmům. Takové shlukování do hnízd je u symbolů a znaků jednou z forem omezení jejich arbitrárnosti.

Chtěl bych připomenout, že horizonální rovina je také porušena kopáním hrobu a vršením mohyly nad ním. Kromě toho pravěcí lidé také často podle této logiky posuzovali stavění domů (Hodder 1990). Jinak řečeno: hroby, mohyly, valy, příkopy a někdy i domy představují hnízdo symbolů. Některé kulturní skupiny byly tak fundamentalistické, že raději zůstaly bez hloubení jakýchkoliv dutin pod zemí s výjimkou hrobů. Ve většině středoevropských regionů to byla například kultura se šňůrovou keramikou (Neustupný 1997b).

Z obdobných důvodů vymezený areál patří do téhož hnízda jako kolo a symbol slunce. To, že symbol patří do téhož hnízda ještě neznamená, že nese stejnou zprávu, ale určitě to omezuje arbitrárnost jednotlivých symbolů v hnízdě.

Pokud vyjdeme z dosti obecné definice posvátnosti, která vyplývá z předchozích odstavců, můžeme konstruovat další pojmy a hledat jejich symboly. Jak jdeme vzhůru touto cestou pochopení někdejších symbolů, musíme dávat dobrý pozor, abychom nezašli příliš daleko. Podle mého názoru nelze smysl starých symbolů a znaků rekonstruovat jinak než víceméně v obecných obrysech. To, co patří témuž hnízdu na základě formy, nemusí patřit témuž hnízdu z hlediska smyslu.

Mnoho archeologů, kteří se snaží určit smysl pravěkých symbolů, se utíká k etnohistorickým analogiím, které obvykle vybavují řešení jejich problémů specifickým a velmi živým líčením. Jsem velmi skeptický vzhledem k této metodologii, neboť takové analogie závisí na příliš mnoha historických okolnostech, které je obtížné od sebe oddělit. Metoda etnohistorických analogií nám proto nabízí velké množství řešení, z nichž je nemožné vybrat jedno nebo několik málo; to způsobuje, že ve většině případů metoda selhává, protože řešení je nezdůvodnitelné. Pokud se analogie vyhledávají systematicky, najde se obvykle nějaká analogie pro jakékoliv představitelné řešení.

5.2 ÚČEL A OBVYKLOST (EXPRESE)

V rámci *tvoření* artefaktů vzniká jiná logika než při aplikaci některé kategorie účelu. Zdůrazňuji, že forma artefaktu musí mít nejen schopnost plnit nějaký

účel, nýbrž také musí být akceptovatelná pro komunitu a společnost, v nichž vytváření atefaktu probíhá. Akceptovatelnost je mírou obvyklosti, „správnosti" formy, je to exprese artefaktu. Exprese (vyjádření) prostřednictvím artefaktů produkuje identitu a vytváří proto strukturu, která je v podstatě totožná s archeologickou kulturou. To odpovídá *tradičním definicím* archeologické kultury, která má být opakovaným souborem typů nacházených v nálezových celcích téže doby na určitém území (např. Childe 1956, 16).

Z tohoto důvodu musíme k účelu vytvořit určitou protiváhu, expresi. Je to pojem velmi podobný účelu, ale přece jen odlišný. Zatímco účel jedná s artefakty jako s instrumenty, exprese je pojímá jako vyjádření (něčeho). Na rozdíl od komunikace není exprese reciproční vztah; vyjadřuje nějakou ideu navenek, ale nepočítá s přijetím informace nějakým konkrétním individuem.

Expresi budu věnovat zvláštní kapitolu. Zde jen poznamenám, že exprese vyjadřuje, že artefakt má nebo musí něčím být. Je zde odkaz na nějakou společenskou normu. Exprese stojí za intuitivním pojmem archeologické kultury a její únosnost musí být teprve prozkoumána.

6.
STRUKTURY A UDÁLOSTI V LIDSKÉM ARTEFAKTOVÉM SVĚTĚ

6.1.1 Strukturalismus

Jazykovědný strukturalizmus Ferdinanda de Saussura se stal východiskem vyspělé fáze mnoha společenských věd v první polovině 20. století. Archeologie kupodivu mezi tyto vědy nepatřila. Příčinou bylo zřejmě velmi silně rozvinuté kulturně historické paradigma, které se zdálo dostatečně vysvětlovat empirická fakta zjišťovaná archeologií; to přesto, že kulturní historie měla teoreticky velmi blízko k předstrukturalistické filologii.

Hlavní tézí de Saussura bylo rozdělení jazykovědy na zkoumání vlastního jazyka a zkoumání promluvy (řeči). *Jazyk* chápala jeho teorie jako systém pravidelností, *promluvu* jako souhrn projevů, použití jazyka. V archeologii odpovídají jazyku (artefaktové) *struktury* a promluvám jednotlivé *události* (artefakty).

F.de Saussure uvedl do vědy pojem opozice (už předtím rozsáhle například G. W. F. Hegel a K. Marx ve formě protikladu) a vysvětlil, jak může pozitivně budovat svět, nejen ho bořit ve formě revolucí. S existencí opozic ale souvisí jeden významný metodologicko-teoretický detail. Matematika a logika zobecňuje pojem množiny i na případy s jedním prvkem, strukturální pojetí ale vyžaduje soubory, které mají nejméně dva prvky: jinak by se mezi nimi nemohla vytvořit opozice a nemohly by mít strukturu. Důsledky této skutečnosti ještě věda nepromyslela, přitom pro ni mohou mít zásadní důležitost.

6.2 USPOŘÁDÁNÍ ELEMENTŮ LIDSKÉHO SVĚTA

6.2.1 Uspořádání lidské kultury

Živá lidská kultura je uspořádána v mnoha dimenzích, z nichž některé jsou dobře známy z každodenního života. Jenom naznačím, co mám na mysli, protože zde nemohu předkládat osnovu celého lidského světa a jeho problémy.

Prvním okruhem problémů je vytváření artefaktů jakožto adaptace vnějšího světa lidským potřebám, jeho humanizace.

Druhý okruh vytváří relace, které vznikají v průběhu vytváření a používání artefaktů mezi lidmi.

Třetí skupina „lidských" problémů se dotýká komunikace, ať už přirozeným jazykem nebo prostřednictvím artefaktů. Je to nezbytná podmínka konstituce kompletního lidského světa, vyvoření světa duchovního.

Čtvrtá skupina problémů souvisí s vyjádřením (expresí) lidské identity; je to základ vytváření lidských společenství v nadkomunitním světě.

Podrobněji se budu věnovat těmto čtyřem okruhům problémů v kapitolách 10, 11, 12 a 13.

6.2.2 Uspořádání archeologických pramenů

Archeologické prameny, které jsou transformovanou realitou živé minulosti, jsou utříděny mnoha směry, z nichž mnohé vytvářejí hierarchie. Hlavní problém archeologie spočívá v tom, jak lze přejít od pravidelností (struktur) pramenů k pravidelnostem (strukturám) entit minulého živého světa.

V pramenech je známa například hierarchie určená řadou

- artefakt→nálezový komplex→komponenta→sídelní areál.

Jinou hierarchií, která má v archeologii velký význam, například při studiu keramiky, je

- výzdobná technika→výzdobný prvek→výzdobný motiv.

Některá uspořádání nejsou jednosměrnou hierarchií, nýbrž mají stromovou strukturu a vyjadřují se *dendrogramy*. Při konstrukci dendrogramů je většinou třeba na archeologická data trochu „přitlačit", aby takovou strukturu přijala, a přitom dochází ke ztrátě informace.

Běžným uspořádáním je *seriace*, která předpokládá, že dané elementy lidského světa jsou seřazeny pouze v jednom rozměru, za který se obvykle považuje čas. Úspěšné seriace lze dosáhnout pouze tehdy, jestliže vybereme „chronologicky citlivé" deskriptory a informaci obsaženou v deskriptorech ostatních tak nevezmeme do úvahy.

Existují i další matematické metody, které produkují uspořádání kulturních prvků. Jde o tzv. *vektorovou syntézu*, neboli metody z „rodiny" faktorové analýzy (Neustupný 1997c, 2007a). Tak například metoda hlavních komponent uspořádává pomocí faktorových koeficientů (zátěží) archeologické prameny laténského období z oblasti Loděnického potoka takto (srov. Neustupný 1996a, Neustupný a Venclová 1996, 1998, 2000):

	faktorové koeficienty		
Faktor	1	2	3
keramika	0.68737	-0.0743	0.38479
sapropelitová kolečka	0.85588	0.06340	-0.09082
opracovaný sapropelit	0.69719	0.51518	0.10173
neopracovaný sapropelit	0.04151	0.95904	0.03106
železná struska	0.06551	0.06173	0.95589

Faktor 1 řadí velikostí svých faktorových koeficientů prameny následujícím způsobem:

- sapropelitová kolečka→opracovaný sapropelit→laténská keramika→(železná struska)→(neopracovaný sapropelit).

Pro každý prvek (artefakt nebo ekofakt) je dáno číslo (faktorový koeficient), které charakterizuje stupeň jeho souvislosti s uspořádáním (faktorem 1) jako celkem. Odtud například vyplývá, že neopracovaný sapropelit a železná struska jsou pro dané uspořádání prakticky nevýznamné (koeficienty jsou blízké nule).

Předcházející příklad uvádí tři faktory, tedy trojí různé seřazení, *tři různé hierarchie pro tutéž množinu elementů lidského světa*. To je něco, co se dříve vůbec neuvažovalo. Ještě v současné době *mnoho archeologů hledá jediné uspořádání archeologických struktur*, nejčastěji je to uspořádání v čase (chronologie). Je to typický přístup *tradiční (kulturně historické) archeologie, která uznávala prakticky jen seřazení v čase*. Odůvodňovalo se to tím, že takové seřazení odpovídá historičnosti archeologických pramenů. Jiná uspořádání byla považována za praktická pomocná schémata – např. rozdělení na hroby mužské a ženské, rozdělení „nalezišť" na sídliště, pohřebiště, depoty apod.

Skutečnost, že *elementy lidského světa* (převážně artefakty, ale i ekofakty: srov. sapropelit a strusku v uvedeném příkladě) *je možno uspořádat v několika dimenzích současně*, vyplynula velmi zřetelně až z matematického zpracování typu vektorové syntézy. Zdá se, že praxe mnoha archeologů uchovávat i při matematickém zpracování pouze dva faktory (které se pak v dvourozměrném grafu sloučí na jeden obraz v ploše) vyplývá právě z pocitu, že prameny mohou být smysluplně uspořádány pouze v jedné dimenzi. Odtud pravděpodobně vyplývá také oblíbenost tzv. korespondenční analýzy v archeologii.

Uspořádání v několika dimenzích na základě empirického materiálu je ovšem zatíženo celou řadou chyb a nemůže být jednoznačné. Je otázka, zda bychom se jednoznačného uspořádání dopracovali na základě bezprostředních informací od tvůrců artefaktových systémů. Je však zřejmé, že takové uspořádání (seřazení) je významnou vlastností artefaktových systémů.

Další vývoj v tomto směru popsal Ladislav Šmejda (2008; v tisku), který se pokusil tento postup zobecnit a vztáhnout i na řešení problémů, které nejsou striktně vázány na geografický prostor. V jeho pojetí je vhodnými metodami (typicky pomocí kombinace vektorové syntézy, GIS a editorů grafů) mapována variabilita obsažená v deskriptivních systémech bez ohledu na to, zda jsou geograficky referencované či nikoliv. Tak je kupříkladu možné vytvářet „mapy", které zobrazují v první řadě vztahy mezi událostmi a strukturami; jinými slovy se zde sleduje distribuce událostí v mnoharozměrném vektorovém prostoru, uspořádaném podle extrahovaných faktorů. Zde pak nejsou faktorová skóre vynášena do sítě geografických souřadnic, nýbrž se jejich hodnoty samy stávají souřadnicemi pro zobrazení objektů, k nimž se vážou. Tímto způsobem mapovaný prostor má značně abstraktní charakter, nicméně umožňuje podstatné rozšíření formalizovaného přístupu k řešení otázek uspořádání.

6.2.3 Uspořádání v čase a v prostoru

Není pochybnosti o tom, že minulé artefakty byl uspořádány v čase. Kromě úvah teoretických nás k tomu vedou paralely s dnešním světem, kde artefakty z doby našich prarodičů se nápadně odlišují od artefaktů našich. Při úvahách o minulém čase musíme mít stále na paměti, že čas minulosti nemůžeme *přímo* pozorovat na základě archeologických pramenů. To platí jak o čase gramatickém, tak o čase kalendářním.

Čas gramatický nevytváří zpravidla rozdíly mezi artefakty téhož druhu: je to čas, v němž jsou artefakty užívány, takže maximálně vyjevuje rozdíly v rámci užívání téhož artefaktu. Tento druh času je spojen s archeologickými strukturami, a proto například s účelem artefaktů. *Čas kalendářní* odlišuje od sebe jednotlivé archeologické události: je spojen s kalendářními daty vzniku nebo zániku určitého konkrétního artefaktu.

V předchozích odstavcích jsem diskutoval převážně mobilní artefakty charakterizované jejich formálními vlastnostmi. Prakticky každý artefakt, movitý nebo nemovitý, je i *v prostoru uspořádán mnohorozměrně*, protože i geografický prostor je rozčleněn na mnoho míst, která jej diferencují. Každý artefakt je rozdělen na části, součásti a díly a je jejich strukturovaným uspořádáním.

Uspořádání v prostoru vyvolává problém hranic.

6.2.4 Hranice v lidském světě

Uspořádání se často chápe jako postupný přechod v rámci jedné dimenze (například čas nebo prostor). Takové uspořádání může být ale přerušeno hranicí, která tvoří v rámci dimenze diskontinuitu.

Tradiční kulturně historická archeologie víceméně paušálně předpokládala, že v archeologických pramenech existují ostré hranice. Byl to důsledek analogického úsudku, že archeologické kultury a dokonce i určité typy reprezentují vzájemně *odlišná etnika*, u nichž se ostré ohraničení zdálo být samozřejmé. Tento úsudek byl odvozen z pozorování novověkých etnik a z romantické historiografie doby římské a stěhování národů. *Při nedostatku nálezů bylo obvykle v období kulturně historické archeologie snadné zdánlivé hranice mezi archeologickými skupinami vytýčit*, zejména pokud se některé body mimo víceméně uzavřené území ignorovaly jako „výjimky". Při růstu počtu nálezů však většina hranic ztrácí ostré kontury.

Procesuální archeologie předpokládala naopak víceméně kontinuální rozšíření kultury bez nějakých ostrých hranic, a to zejména proto, že v jejím rámci hrál lokální vývoj mnohem zásadnější roli.V podmínkách adaptační role lidské kultury se hranice objevily nejspíše v místech přírodních diskontinuit (například ekologických bariér). Někteří procesuální archeologové (např. Colin Renfrew) začali vůbec pochybovat o oprávněnosti vyčlenění archeologických kultur, v prostoru viděli jen kulturní kontinuum.

Kromě procesuální teorie zde nepochybně působila i omezená zkušenost archeologů z některých zemí (jako je např. Británie), kteří lokální variabilitu jen obtížně ve svých zemích pozorovali: *bylo tomu tak zpravidla pro chudobnost nálezové základny*; v cizích zemích (kde prováděli výzkumy) k tomu pak docházelo proto, že převážně poznávali jen jednu lokalitu nebo několik málo lokalit zpracovávaných v jednom projektu.

Tam, *kde je k dispozici velké množství nálezů, lze hranice v mnoha případech vymezit archeologickými nálezy*. Je to případ hranice mezi knovízskou kulturou ve středních Čechách a lužickou kulturou v Čechách severních a východních (Bouzek a Koutecký 2000, Jiráň 2002); v průběhu několika staletí, po která tyto skupiny trvají, dochází zde ovšem k menším posunům (řádově desítky kilometrů), takže hranice vypadá spíše jako pás lokalit široký desítky kilometrů.

V posledních letech došlo k neočekávanému vývoji v poznání eneolitu ve východní části Čech. Byla zde zjištěna poměrně čistá kultura bolerázského typu (dříve známá jen ze Slovenska a z Moravy: Zápotocký 2000a) a dále keramika bošáckého typu (rovněž místní a chronologická skupina kultury badenské), která byla dříve v tak čistých projevech známa jen ze Slovenska, jižního Polska a východní Moravy (Vokolek a Zápotocký 1990). Ve středních Čechách z té doby známe salzmündskou fázi kultury nálevkovitých pohárů a kamýckou fázi české badenské keramiky. Ačkoliv spektrum nálezů mezi středními a východními Čechami není doposud dostatečně známo, je přesto jasné, že taková hranice existovala (Neustupný a Zápotocký 2008).

střední Čechy	východní Čechy
kamýcká fáze české badenské kultury	bošácká fáze badenské kultury
salzmündská fáze kultury nálevkovitých pohárů	bolerázská fáze badenské kultury

6.2.5 Artefaktové systémy

V minulých odstavcích jsem vysvětlil, že z hlediska uspořádání *je lidský svět multidimenzionální, mnohorozměrný a víceúrovňový systém* (srov. Neustupný 2007a, 112). Často se budu na tuto mnohorozměrnost a víceúrovňovost odvolávat rozlišením různých *aspektů*. Tak například můžeme u artefaktů vždy rozlišit jejich aspekt událostní a strukturální, aspekty funkce, významu a smyslu apod.

Množinu prvků lidského světa, pro kterou lze definovat nějakou netriviální relaci, budeme nazývat *systém*. Tak například na množině komponent sídelního areálu lze definovat relaci vzájemného překrývání: prostor komponent rezidenčních a výrobních se v určitých sídelních areálech plně nebo částečně překrývají nebo se naopak prostorově vylučují.

Teorie systémů je matematická disciplína, která byla ve vědě módní zejména v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století. Byla jednou z prvních, která dovedla přiblížit velmi rozmanitou skutečnost vnějšího světa jednotnými formálními prostředky. Termíny, jako je pozitivní a zpětná vazba, subsystém, homeostáze, vstupy a výstupy systému, multiplikační efekt, turbulence atd. zde hrály významnou roli (Macháček 2003).

Důvod, proč zde tyto metodologické problémy diskutujeme, je v tom, že úspěchy archeologické metody při uspořádávání artefaktů prokazují, že artefakty jsou opravdu (objektivně) uspořádány, že tvoří systém a že má tudíž smysl jejich uspořádání předpokládat a hledat.

V šedesátých letech byl systémový přístup k vědeckým disciplínám velmi rozšířený. Jeho kritici poukazovali často na skutečnost, že stoupenci teorie systémů ji někdy používají jen k překladu dřívějších vědeckých termínů do slovníku této teorie, aniž by zde docházelo k nějakému vysvětlení; vše se odehrávalo na formální úrovni. Systémovost lidského světa byla jako samozřejmost přijímána procesuální archeologií, ale postprocesualisté ji často odmítali.

Je tedy možno konstatovat, že v principu lze uspořádání uchopit na základě empirického materiálu ať živé, nebo neživé kultury. Uspořádání artefaktů

můžeme také charakterizovat čistě formálně. Základem je, že každému artefaktu přiřadíme množinu jeho vlastností, jejichž prostřednictvím pak množinu uspořádáváme. Existuje řada relací a funkcí, které dovedou množiny artefaktů uspořádat.

6.2.6 Uspořádání symbolů a znaků

Symboly a znaky se velmi odlišují podle toho, zda jsou součástí přirozeného jazyka, nebo zda fungují jen v rámci prostých artefaktových souborů. Rozdíl spočívá v tom, že jazykové znaky jsou uspořádány v čase, i když je to jen čas „gramatický". Fonémy mají svou následnost, jestliže mají vytvořit morfém atd. Obdobně věta, pokud má mít smysl, musí mít určitý slovosled, daný gramatikou (nediskutuji zde výjimky velmi jednoduchých vět v některých jazycích). Literární dílo musí mít určitou strukturu, aby mělo dobrý smysl. V písmu se následnost jazykových znaků převádí do plochy (obecně prostoru) a stanoví se směr četby.

U symbolů na artefaktech je tomu jinak. Prostorové uspořádání symbolů na jednom artefaktu není uspořádáním v čase, ačkoliv se to někteří archeologové snažili prokázat pro případ složitých výzdob na keramice. Existuje korelace symbolů (například v eneolitu určitá výzdoba na hrdle odpovídá určité výzdobě na podhrdlí nádob), ale toto uspořádání nemá směr a nelze ho proto interpretovat jako průběh času.

To je hlavní důvod, proč je možno odmítnout postprocesuální teorie o archeologických pramenech jakožto analogiích k psaným textům, které stačí přečíst. „Gramatika artefaktů", například domů kultury s volutovou keramikou (Neustupný 1996c), je na úrovni korelací, které nevypovídají nic o čase a proto ani o kauzalitě.

Systémy, jejichž prvky jsou uspořádány v čase, mají mnohem pevnější a stabilnější existenci než systémy s volnou „korelační" vazbou. Je to proto, že rozpojení prvků prvního typu systémů („lingvistických") vyžaduje uvolnění celé sítě prvků, jejich nahrazení novými, a zapojení těchto nových prvků do starých nebo nových struktur. V případě druhého typu systémů („archeologických") jsou prvky spojeny mnohem slabšími vazbami, takže jejich přestavba je snazší. Proto přirozené jazyky mají mnohem větší stabilitu než artefaktové symbolické systémy archeologických kultur, které se mohou snáze změnit.

Příkladem jsou naši vlastní předkové, kteří nepochybně žili na počátku prvního tisíciletí po Kr. v nějaké kultuře doby římské a stěhování národů, pak v kultuře pražského typu, pak v hradištní, posléze přešli do kultury „gotické" a nakonec do novověké kultury středoevropského typu. Po celou tuto dobu se jejich jazyk měnil poměrně málo a pozvolna, zatímco změny artefaktové kultury byly téměř revoluční.

6.3 STRUKTURY

6.3.1 Pojem struktury

Uspořádání artefaktů a jejich částí vede k formulaci pořádku, pravidelnosti, zákonitosti: vyjevuje v artefaktech jejich strukturu. To je základní obsah pojmu struktura.

V jiné formulaci nazveme strukturou lidského faktu (součásti lidského světa) *takovou síť jeho elementů, bez níž by fakt byl faktem jiného druhu*; struktury tedy odlišují *třídy* lidských faktů navzájem. Odtud vyplývá, že řada různých faktů má tutéž strukturu. Pojem struktury umožňuje uspořádávat skutečnost hierarchicky.

Ačkoliv se v archeologii bez struktur nelze obejít (vnucují se při každém konkrétním výzkumu), mnoho odborníků se domnívá, že takový pojem nepotřebují, zejména pokud svou disciplínu chápou jako vyprávění událostí, které jsou jednotliviny. Jiní sice něco jako struktury připouštějí, ale domnívají se, že pořádek vnáší do svých pramenů archeologové. Příkladem je pojetí metod formalizované syntézy struktur (například hlavních komponent) jako prostředku redukce rozměrů. Obvykle se při tom počet rozměrů (které jsou právě produktem struktur) redukuje na dva, které je snadné zobrazit v rovině; o tom, zda eventuálně existují ještě rozměry další, se nepřemýšlí.

V této práci budu vycházet z přesvědčení, že *struktura je něco, co je objektivně obsaženo v lidském světě,* a proto i v archeologických pramenech. Počet struktur, obsažených v nějakém archeologickém kontextu, není předem znám.

Jako příklad struktury si představme eneolitickou amforu kultury nálevkovitých pohárů, výrazný *typ* pravěké keramiky. Řekněme, že tato amfora má s pravděpodobností 50% na výduti 4 ucha, s pravděpodobností 35% tři ucha a s pravděpodobností 15% je bezuchá. S pravděpodobností 40% má válcovité hrdlo a s pravděpodobností 30% procent hrdlo kónické. Tyto (simulované) definice tvaru amfory jsou evidentně polytetické. Konkrétní *individuální amfora* má oproti tomu vždy hrdlo buď nálevkovité, nebo válcové a buď tři ucha, nebo čtyři. To je rozdíl mezi amforou jakožto strukturou a amforou jakožto archeologickou událostí.

6.3.2 Struktury živé a mrtvé

Mluvím zde o strukturách *živých jevů*, které jsem kdysi označil jako *kategorie* (Neustupný 1993a, 157). Tyto živé struktury implikují jak určitou *artefaktovou (věcnou) strukturu,* srovnatelnou se strukturou archeologickou, tak i určitý *účel* tj. praktickou funkci, společenský význam, symbolický smysl zachycené v pojmu. Kromě toho má kategorie *název* v nějakém přirozeném jazyce.

Živá struktura je tudíž relativním protikladem k archeologickým strukturám, které samy o sobě účel neobsahují, jsou mrtvé. Jak jsem vysvětlil ve své práci o metodologii archeologie (Neustupný 2007a aj.), mrtvost archeologických struktur je důsledkem zánikové transformace; metody analýzy archeologických kontextů a syntézy struktur důsledky této transformace nijak neodstraňují.

Archeologické struktury se získávají na základě deskriptivního systému; pokud je dobře konstruován ze strukturujících prvků, získaných na základě dobrého předběžného modelu, je naděje na získání „reálných" struktur, které se blíží strukturám živým. Shodu s živými strukturami lze vylepšit iterativním přidáváním a ubíráním objektů a deskriptorů deskriptivního systému na základě syntézy a interpretace. V mnoha případech však docílená shoda nemusí být dobrá. Pak se mrtvé a živé struktury rozcházejí.

To má význam při interpretaci mrtvých struktur na bázi (živých) kategorií artefaktové kultury získaných z modelů, kde vlastně srovnání probíhá podle shody struktur. Archeologické struktury nejsou pak kompatibilní s „jejich" živými strukturami a interpretace nelze dosáhnout nebo ji dosahujeme jen s omezenou platností.

Již jsem naznačil, že problémy při srovnávání struktur živého světa, získaných z nějakých modelů, a struktur archeologických, získaných syntézou struktur pramenů, vyplývají z jejich rozdílného původu. První jsou produktem artefaktových algoritmů a jsou pro archeology *nepozorovatelné*, neboť se odehrávají v čase, který je archeologům přímo nepřístupný. Druhé jsou produktem syntézy struktur na základě deskriptivních systémů, které zase byly *neznámy minulým lidem*, nebo alespoň nebyly v minulosti uvědomovány. Překonání tohoto rozporu je jedním z hlavních problémů archeologie.

6.3.3 Podobnost forem

Pro archeologa je podobnost forem zpravidla spojena s analýzou artefaktů na základě deskriptivního systému; na tomto základě lze podobnost i definovat a kvantifikovat. V živé kultuře však taková analýza není nutná; už děti mladší tří let dovedou klasifikovat předměty vnějšího světa na základě jejich podobnosti, aniž by prováděly nějakou uvědomovanou analýzu. Je to běžný postup posuzování podobnosti i v našem každodenním životě. Ani tradiční archeologové nijak systematicky nepřemítali o podobnosti dvou artefaktů, když tuto podobnost používali pro klasifikaci.

Kdyby věci vnějšího světa nebyly podobné nebo kdybychom tuto podobnost nedovedli posoudit, naše orientace ve světě by byla nemožná. Z tohoto důvodu je zřejmé, že podobnost jsou schopna vnímat i zvířata v předlidském stadiu. Lidé

ovšem při posuzování podobnosti mají významnou oporu v normách, které primárně používají v průběhu artefaktových algoritmů a které jsou tudíž vlastní živému lidskému světu (srov. část 6.3.7 a 7.2.1).

V živé kultuře se podobnost forem objevuje v průběhu artefaktového algoritmu a v průběhu srovnávání vznikajících artefaktů s normou. Při aplikaci archeologické metody na mrtvou kulturu je podobnost generována prostřednictvím deskriptivních systémů a završena syntézou struktur. Zdánlivě jsou to dva dramaticky odlišné postupy, ale principy jsou velmi podobné: jak artefaktový algoritmus, tak i posuzování podobností v rámci archeologické metody produkují principiálně shodný výsledek: pravidelnosti, struktury.

Při studiu archeologických pramenů jsou při porovnávání artefaktů na základě formálních vlastností výchozími koncepty *podobnost a korelace*, které jsou v současné archeologii zároveň základními číselnými charakteristikami formy. Dlouhou dobu se však podobnost nijak kvantitativně neposuzovala. Přesto archeologové na jejím základě došli ke klasifikaci archeologických forem do typů artefaktů, mnoha period a fází i do archeologických kultur.

6.3.4 Korelace a kauzalita artefaktových vlastností

Jestliže mluvíme o korelaci artefaktových vlastností na obecné úrovni, máme na mysli jejich *souvislost*, nikoliv nutně korelaci ve statistickém slova smyslu. Je ovšem dobré vědět, s jakou pravděpodobností můžeme o souvislosti přemýšlet.

Korelace je symetrický vztah, a tím se odlišuje od *kauzální souvislosti*, která je asymetrická. Jestliže A je příčinou B, neplatí, že B je příčinou A (platí, že B je důsledkem A). Kromě toho B může být příčinou C a A může být příčinou B, aniž by bylo příčinou C (tj. vztah není tranzitivní). Přitom A, B a C mohou mít vzájemně vysoké korelace.

Je neuvěřitelné, jak často vědci směšují korelaci s kauzalitou. Relativní novost pojmu korelace v archeologii pravděpodobně působí, že takových záměn je v archeologii doposud málo.

Poměrně hojně se však setkáváme s předpokladem kauzálního vztahu na základě domněnky, že určité archeologické jevy mohou vznikat pouze v důsledku určitých přírodních jevů. Je to způsobeno paradigmatickým přesvědčením, že lidský svět je jednosměrně kauzálně spojen se světem přírodním, přičemž příroda je příčinou a kultura je následkem. Velmi často se například soudí, že hustota obyvatelstva nebo způsob obživy jsou spojeny s klimatickými jevy, které jsou ovšem jen předpokládány, nikoliv doloženy. Takový úsudek se zakládá na paradigmatické domněnce, že ničím jiným hustota obyvatelstva nebo způsob obživy nemohou být zapříčiněny.

6.3.5 Synchronní a diachronní struktury

Jsou *struktury synchronní*, kterými se např. zabýval strukturalismus v jazykovědě, a *struktury diachronní*. V archeologii je synchronní strukturou například typická výbava mužského hrobu v nějaké archeologické kultuře (takové struktury hledá například procesuální archeologie), diachronní struktury vytvářel především evolucionismus (perioda apod.).

Vlastní oblastí, kde se projevuje synchronní struktura faktu, je jeho aplikace k nějakému účelu. Mluvíme zde o synchronii, ačkoliv je zřejmé, že jde o abstrakci: ve vnějším světě nemůže existovat nic, co by nepodléhalo neustálé změně a pohybu: i synchronní struktury se proto realizují v čase. Jde však zřejmě o jiný čas než ten, v němž se odehrávají události (nazveme ho časem gramatickým).

Pro struktury diachronní se hodí označení *„procesy"*, ačkoliv proces se vždy takto nechápe (srov. např. Hodder 1991, 161). Strukturalismus o diachronii věděl, ale ze strukturálního hlediska ji nestudoval; zdá se, že ho příliš nezajímala. Příkladem procesu je abstraktní typologická řada (viz J. Neustupný 1958), jiným příkladem je vývoj, v němž se realizuje pokrok, směrování lidské existence (někdy zvaný evoluční proces). Patří sem samotný vznik člověka, realizace proměn sociálního světa a všeobecně to, co se nazývá evoluce. Je možné, že strukturální jazykověda se vyhnula studiu procesu právě proto, že bylo obtížné rozhodnout, co vlastně v jazyce představuje směrované změny, které jsou „pokrokem" (srov. Skalička 1960). Změny v jazyce, které popisovala historická filologie, byly totiž zjevně na úrovni událostí, nikoliv struktur.

Diachronní struktury závisí na charakteru synchronních vazeb. Pokud synchronní strukturální vazby jsou charakteru přirozeného jazyka, tedy silné, jsou i diachronní vazby silné: změnit v dalším časovém období jeden prvek struktury, který je vázán na mnoho jiných prvků pevnými závislostmi, je obtížné a to vede k relativní stabilitě takové struktury.

Na druhé straně strukturální vazby v lidské kultuře jsou slabé, jakkoliv korelace jednotlivých dvojic prvků kultury může být silná. Neexistuje řetězení prvků do časově určených sekvencí, což je podmínka silných vazeb.

6.3.6 Artefaktový algoritmus

Budu se zabývat problémem, jak vznikají artefaktové struktury, pravidelnosti v lidském světě. Je zřejmé, že k tomu dochází v oblasti živého lidského světa na základě událostí: artefaktový algoritmus je proces, který přetváří události na struktury. Když tento proces pochopíme, přiblížíme se i pochopení archeologických struktur.

V živé kultuře jsou pro porozumění vzniku struktur nezbytné dva pojmy: artefaktový algoritmus a artefaktové normy. Oběma se budu věnovat v oddělených kapitolkách, které následují.

Pojem artefaktového algoritmu je do značné míry opozicí syntézy struktur známé z archeologické metody (Neustupný 2007a). Syntéza struktur vychází z deskriptivního systému (množin objektů, deskriptorů a jejich zobrazení) a z něj konstruuje v mrtvém světě určité abstraktní objekty a soubory vlastností (faktory), které považuje za struktury, neboť splňují požadavek nenáhodnosti. Zdánlivou analogií je „skládání" strojů a elektronických objektů z dílčích součástek; tak se problém moderní výroby jeví ve zjednodušené podobě.

Ve skutečnosti probíhá tvoření artefaktů jinak, určitou analogií dedukce známé z teorie poznání. Je to proces aplikace určitého *algoritmu* (postupu), který je nějak kodifikován a odvolává se na nějaký *vzor, daný normou*. Kodifikace algoritmu nemusí nutně mít psanou podobu, je představitelné jeho předávání ústně, nebo dokonce jen příkladem z generace na generaci. Algoritmus může být také předáván folklórem. Výrobní linka ve strojírenské továrně je materializací artefaktového algoritmu, ale instituce učedníků, donedávna živá, patří rovněž k mechanizmům jeho fungování. Příklady artefaktových algoritmů:

Dům se staví tak, že se podle zvyklostí, které mohou být nějak vyjádřeny ve folklóru, určí jeho místo a vymezí jeho půdorys; pak se vykopou sloupové jamky, zasadí sloupy, prostor mezi nimi se vyplete proutím, to se omaže hlínou. Už předtím (nebo až potom?) se vztyčí střecha a pokryje se slámou nebo došky. Okenní a vstupní otvory se opatří krytem atd. Vzorem je všeobecně známý dům, který pravděpodobně stojí někde opodál v téže vesnici.

Podobně *výroba nádoby* byla nepochybně popsána postupem její výroby: vzala se hlína, do ní se přimísila ostřidla a směs se rozdělala vodou; pak se z dobře provlhčené směsi vyválel váleček a z něj se začaly stavět stěny nádoby atd. atd. Vzorem byla nádoba, která stála v témže nebo v sousedním domě; vzor samozřejmě splňoval nějakou normu.

6.3.7 Normy v lidském světě

Musíme předpokládat, že pravěcí lidé měli vždy k dispozici pouze jedno řešení svých problémů (závislé například na tzv. přírodních podmínkách), nebo můžeme naopak vyslovit *předpoklad, že pro tentýž problém měli různá řešení* tak, jako je často mají jejich moderní potomci?

Extrémní vysvětlení tohoto problémového předpokladu jsou dvojího typu. Příkladem jednoho z nich je *environmentalistický determinismus*, podle něhož se lidé jen více či méně dokonale přizpůsobují vnějším podmínkám (k tomuto řešení inklinuje procesualismus). Druhý názor je *liberalistický*: říká, že lidé mají *svobodnou*

vůli a mohou si vybrat; obvykle se rozumí, že vybrat si může každý jedinec. Lidé jsou aktivní v tom smyslu, že vědomě, kognitivně, vytvářejí svůj svět. To je zhruba teze postprocesualismu. Domnívám se ovšem, že takto vyhraněné formulace jsou vhodné spíše pro ideologické souboje než pro vědecká vysvětlení.

Chtěl bych ovšem argumentovat, že obě zmíněná vysvětlení nejsou nutně v nesmiřitelném protikladu. Doba zasetí obilovin je opravdu přírodně determinována a závisí na zeměpisné poloze a některých dalších přirozených okolnostech; role svobodné vůle je tu zanedbatelná. Řešení podléhá určité *„technické normě"*. Obecněji řečeno, některé systémy vnějšího světa determinují výsledek lidského chování (i když aktivita není na jejich straně): pokud jsou ve dvou komunitách tyto systémy shodné, bude shodný i výsledek (doba zasetí). Různé komunity mají možnost různých řešení jen potud, pokud nemají stejné podmínky. Zde pochopitelně ponechávám stranou symbolickou formu, kterou setba mohla mít a která podléhá jiným normám než „technickým".

Odlišná je situace v podsvětě ideologických „textů", závislých na symbolických systémech. Zda nějaká komunita pohřbívá své mrtvé ve skrčené nebo v natažené poloze, není nijak „objektivně" nebo „racionálně" určeno – nezávisí to ani na způsobu hospodaření ani na společenských institucích. Tato nezávislost nepochybně souvisí s arbitrárností symbolů; *arbitrární je i norma*, která obvykle jedno z řešení v určité komunitě nebo společnosti předepisuje. Zde zase ponechávám stranou skutečnost, že pohřeb má kromě symbolického aspektu i aspekt společenský (vyrovnání s koncem individuálního života příslušníka téže komunity), a dokonce i praktický (většinou spočívající v nemožnosti ponechat mrtvé tělo na místě úmrtí).

Každé rozhodnutí je pochopitelně individuální v tom smyslu, že musí projít hlavou nějakého individua nebo skupiny individuí. To ovšem neznamená, že výsledek by byl svobodným rozhodnutím individua ve smyslu jeho nezávislosti na sociálním světě a jeho normách. Svobodná vůle je vlastností jednotlivce a na úrovni jednotlivce (individuálního světa) vždy existuje, ale její role v sociálním světě není prostou kopií situace v individuálním světě. Sociální svět je svět jednotlivcem i jinými lidmi akceptovaný; protože je uznaný, má charakter normy (artikulované či neartikulované). Každý jednotlivec vstupuje do sociálního světa vytvořeného předchozími generacemi, které jej předávají následným generacím. Jednotlivec se tak dostává do světa *hotových technických, sociálních a symbolických norem* a nezbývá mu než tyto normy akceptovat. Nemusí být při tom pasivní, ale je jisté, že vědomě nekonstituuje velkou část norem toho sociálního světa, ve kterém žije.

Je důležité si uvědomit, že všechny sociální a kulturní normy nemusely být konkrétně zformovány nebo výslovně formulovány (artikulovány); mnoho

z nich bylo obsaženo v pravěkém folklóru (srov. Neustupný 1995a, 1996a), ale nikoliv nutně všechny. Právě vzhledem ke své relativní nezávislosti na individuích normy reprezentují v sociálním světě kontinuitu a nejsou proto předmětem neomezené svobodné vůle v přítomnosti. Normy jsou mechanizmem, který zajišťuje pohyb sociálního světa od minulosti do současnosti, a odtud vyplývá jejich orientace směrem k minulosti.

Stupeň svobody je tudíž v sociálním světě omezen normou: jen v jejím rámci je člověk při svém kulturním chování plně svoboden. Pokud jednotlivec normu poruší nebo jde za její rámec, stává se romantickým hrdinou, revolucionářem, který může uspět jen tak, že svoji vůli prosadí za novou normu.

Akceptování v případě praktického podsvětа znamená obeznámenost s ním; chování lidí probíhá v souladu s technickými normami, které mívají často deterministický charakter. V případě ideových „textů" akceptovanost znamená existenci nějaké *symbolické normy* (podřízenost normě), neboť jenom taková norma, třebas neartikulovaná, může o přijetí nebo odmítnutí rozhodnout. V praxi ale bývají technické, společenské a symbolické normy propleteny v normu jedinou, a oddělení jednotlivých aspektů je teprve výsledkem *našeho* teoretického posouzení. To je nepochybně základ skutečnosti, proč někteří badatelé vždy viděli buď pouze normy praktické („racionální") nebo naopak jen normy symbolické.

V této souvislosti se nebudu podrobněji věnovat normám společenským, které normují vztahy individuí a společenských skupin, a které se považují za předchůdce právních norem, plně artikulovaných a často i zapsaných. Jsem přesvědčen, že i tyto normy je archeologie schopna poznávat, a posuzovat tak i v této oblasti míru lidské svobody. Soustředím se na normy symbolické („kulturní" v užším slova smyslu).

Existence nějaké symbolické normy je de facto uznáním potencionální variability, protože kdyby taková variabilita neexistovala, normy by nebylo zapotřebí. Tím spíše, jestliže existuje i jiná norma, která řeší tutéž nebo podobnou situaci jinak. Opozice dvou norem není ovšem pro existenci variability nezbytná: stačí, aby existovala norma jediná a vedle ní možnost jednat jinak, *mimo tuto normu*. V tomto slova smyslu je *existence symbolických norem vyjádřením svobody*. Každá skutečná (symbolická) norma obsahuje prostor pro svobodné rozhodnutí individua. Často je ovšem delikátní otázkou posoudit, zda volba je „plně svobodná" nebo zda je určena nějakými podnormami. Jaká je tedy míra svobody v ideovém („textovém") podsvětě sociálního světa?

Přijetím nějaké normy se jednotlivec identifikuje s komunitou, které je tato norma vlastní. Jde o vyjádření (expresi) jeho sounáležitosti, jeho identifikaci s celkem. Jednotlivec se nechová *jinak* (ačkoliv by to bylo možné), ale tak, jak to přikazuje norma jeho komunity. Provádí tudíž určitou volbu a projevuje tak

svojí svobodnou vůlí: volí odlišně od moderního člověka, ovlivněného romantickou tradicí (která má svoje určité kořeny). Zpravidla zde dochází k opozici normy vůči ne-normě, nikoliv k opozici dvou různých norem. Problémem je, jak se lidé dokáží zařazovat do různých institucí, aby využili různých norem ke zvýšení stupně své svobody. Jen okrajově poznamenávám, že norma dává jednotlivci také pocit *jistoty a bezpečí*: vede totiž k chování, které je ověřené, výsledek je předem známý.

Chování v souladu s normami není tudíž jen *omezením svobodné vůle* lidí, jak je většinou chápáno, nýbrž je současně *projevem svobodné vůle*: tam, kde výsledek lidského chování je nějak jednoznačně determinován mimospolečenskými faktory, nemá norma smysl (proto např. technické normy nejsou normami v plném slova smyslu, pokud k nim není žádná alternativa). Jestliže v pravěku existují různá řešení téhož problému, jde ovšem obvykle o jeho paralelní řešení různými komunitami, zpravidla v různých místech a/nebo v různých časových obdobích (zde dochází k opozici norma versus ne-norma).

6.3.8 Změny struktur

Je zřejmé, že ke změně struktur dochází v oblasti živé skutečnosti; mění se buď artefaktové algoritmy nebo normy (nebo obojí). Archeologie dlouho předpokládala, že změna je postupná a pomalá, protože „primitivní" společnosti jsou „konzervativní" a snaží se udržet tradiční formy. To se zdálo odpovídat také postupnosti a pomalosti změn v organickém světě, které si v období evolucionizmu archeologové brali jako vzor. Kulturní historie omezila takový chod změn organickým vývojem jen na nevelkou oblast (G. Kossinna například jen na oblast nordickou), všude jinde viděla změnu jako důsledek migrace a případně následného míšení kultur. Důsledný procesualizmus, který považoval kulturu za adaptační mechanizmus, nemohl vlastně předpokládat, že ke změně struktur lidské kultury dochází jinak než adaptací k měnícím se podmínkám lidské existence – přírodním nebo kulturním. Postprocesualizmus, v němž významnou roli hrají myšlenky kulturního pluralizmu a individuální konstituce kultury, by vlastně žádné výrazné pravidelnosti (struktury) neměl rozpoznávat; o změnách by měl rozhodovat aktivní jednotlivec.

Kromě evolucionizmu vlastně všechna paradigmata uvažovala vedle eventuální postupné změny také o specifických *náhlých a hlubokých změnách* (diskontinuitách), ovšem vysvětlovala je různě. Jen postprocesualizmus bral v rozsáhlejší míře ohled na změnu symbolických systémů, ale to především proto, že na symboliku redukoval všechny ostatní části lidského světa.

Už v padesátých a šedesátých létech dvacátého století jsem se se svým otcem snažil demonstrovat, že kontinita kulturních změn byla mnohem typičtějším

případem než diskontinuita; naše kritika směřovala především proti tehdy vládnoucímu kulturně historickému paradigmatu (Neustupný E. a J. 1960 a četné další práce). Popřeli jsme migraci kultury nálevkovitých pohárů, kultur se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů, mohylové, knovízské, lužické a laténské. Byl jsem proto označován za autochthonistu.

Současně s tím mi bylo jasné, že ve všech těchto případech existuje nepopiratelná kulturní diskontinuita, která svědčí o změně, často prakticky ve všech odvětvích kultury. Dnes je situace taková, že například v případě skupin se šňůrovou keramikou se k jakékoliv formě migrace na delší vzdálenost nelze vrátit, ale vysvětlit proces změny se zatím nedaří vyložit tak, aby byl obhajitelný. Jedno je jisté: jde o změny arbitrárních symbolických systémů; změny jsou hluboké a komplexní, pokrývající prakticky celou kulturu (tématicky i teritoriálně). Kontinuita – například úprava povrchu nádob slámováním, tunelovitá úška, eneolitico-bronzový keramický komplex – je vlastně výjimkou.

Žádné dva artefakty, movité či nemovité, nejsou zcela identické a v případě struktur zde vystupuje fakt jejich polytetičnosti. Žádný deskriptor nebo část nejsou pro definici struktury dostačující a nutné; můžeme dodat, že nutná a dostačující není ani určitá kvantita deskriptoru. Rozdíly tohoto typu existují zejména v prostoru a čase. Do jaké míry můžeme rozdílnost tolerovat, a od jaké míry rozdílnosti můžeme uvažovat o rozdílné struktuře? Existuje nějaká objektivní hranice rozdílnosti, nebo rozhodnutí o kritické rozdílnosti plně spočívá na posouzení archeologů?

Jestliže struktura je takovou sítí elementů, bez níž by fakt byl faktem jiného druhu, pak vzniká otázka, kolik prvků je zapotřebí, aby nějaká struktura byla dostatečně určena a identifikována s jinou. Tuto otázku nelze řešit obecně a *de facto* mi není známo, že by se jí někdo zabýval.

6.3.9 Podmíněnost struktur

Na rozdíl od událostí, reprezentovaných v archeologii jednotlivými artefakty, jsou struktury *obecné*. Tato obecnost však není univerzálností. Taková významná struktura, jako je typ nějaké nádoby, například únětický koflík, je podmíněn geograficky (zhruba omezen na Čechy a Moravu) a chronologicky (na mladší únětickou kulturu). Dvojice malých nádobek v kultuře se šňůrovou keramikou je v hrobech omezena na dospělé ženy.

Archeologie si vždy takovou podmíněnost svých struktur uvědomovala, a proto nacházíme jen zřídka snahu vydávat je za univerzální. Archeologická kultura vždy znamenala určitou partikulární lidskou kulturu, specifickou pro určitý prostor a čas. Archeologové se proto nezapojovali do diskusí, co je to kultura jako univerzální všelidský pojem.

Relativně nejuniverzálnější jsou některé artefaktové struktury staršího paleolitu, například pěstní klíny, které jsou podmíněny jen chronologicky. V okamžiku, kdy artefakty získávají symbolické vlastnosti (tj. v mladším paleolitu), vytváří se podmínky pro rozsáhlou podmíněnost artefaktových struktur prostorovou variabilitou.

Existuje ovšem i variabilita časová, kterou archeologové vždy horlivě studovali, ale ta byla vzhledem ke krátké době individuálního života minulým lidem většinou nepozorovatelná.

Když studují například pravěká pohřebiště, archeologové objevují rozsáhlou variabilitu, která je výrazem mnoha jiných podmíněností lidského světa, než je prostor a čas. Některé z nich dovedeme rozšifrovat: je to zejména pohlaví a věk (jde o společenské, nikoliv přírodní kategorie). Ale i po odečtení této podmíněnosti zůstává nenáhodná variabilita, u níž jsou archeologové na vahách. Někdy se ukáže, že jde přece jen o chronologii (případ některých faktorů kultury se šňůrovou keramikou: Neustupný 2008g, 143), ale mnoho z této variability zůstává nevysvětleno. Jenom tušíme, že jde o podmínění symbolickými systémy, které mohou být výrazem nějakých institutů minulé společnosti.

6.4 UDÁLOSTI

6.4.1 Pojem události

Jak druhy a typy artefaktů, tak i komunitní areály a svět jinosti jsou pojmy, které strukturují (uspořádávají) svět, v němž lidé žijí. Existuje však nějaký jiný aspekt lidského světa, který přímo nenavozuje nějaký řád? Tuto otázku budeme diskutovat v následujících odstavcích. Budeme k tomu potřebovat dva klíčové pojmy: kromě archeologické struktury také *archeologickou událost*.

Jako událost označíme každou *jednotlivou změnu vnějšího světa, která vede ke změnám okolností lidské existence* (je tedy „lidská"). Jen předběžně uvádím, že toto vymezení vede k pojímání každého artefaktu jako události.

Události v pojetí této knihy jsou vždy vázány na člověka: vylučují z úvah přírodní události, které na člověka nemají žádný dopad (takové přírodní události nepochybně existují, ale jsou předmětem přírodovědy). *Podmínky* (okolnosti) lidské existence jsou ekonomické, sociální, ideologické, biologické, geologické, klimatické a jiné přírodní podmínky. To vše vede k *rozsáhlé diverzifikaci a individualizaci pojmu událost*.

Všimněme si, že zatímco struktura je něco *uvnitř* určitého elementu sociálního světa, je událost spojena se vztahy takových elementů *zvenku a navenek*, s okolím (ať už je spojena s jinými elementy sociálního světa nebo s elementy

přírody). Kromě toho je podle předchozí definice událost vždy nějak *vázána na člověka*: vylučuji tudíž takové přírodní události, které na člověka nemají vliv. Vnější svět v tomto pojetí obsahuje podsvět artefaktový, společenský i symbolický; sestává nejen z artefaktových předmětů, institucí a „textů", nýbrž i z ekofaktů a z takových přírodních předmětů, které mohou člověka ovlivnit (k těmto pojmům srov. Neustupný 1995a a 2007a).

Nejsou takové události, které by neměly určitou strukturu; kdyby ji totiž neměly, nemohli bychom takovou událost označit jinak než osobním jménem, tj. neměla by jméno druhové a v důsledku toho bychom se jich nemohli pojmově zmocnit. Na druhé straně struktury existují pouze prostřednictvím jednotlivých událostí, neexistují samy o sobě. Jinak řečeno, *události jsou „subjekty struktur"* (k subjektům archeologických struktur srov. Neustupný 1993a, 77, 80 a 2007). V předchozích větách mám ovšem na mysli struktury objektivní, které existují bez ohledu na to, zda si je lidé uvědomují. Kromě toho ovšem existují i struktury uvědomované, kognitivní. Později bych chtěl argumentovat, že *uvědomování minulosti* je právě přiřazování jednotlivých událostí jejich kognitivním strukturám.

Existují i události diachronické, například lidské činnosti, které mají určité trvání a pro které se snad hodí název *akce* (tento název také podtrhává aktivní účast konkrétních lidí); v průběhu akcí je jim vlastní určitá *časová a prostorová trajektorie*. Příkladem je život jednotlivce, válečné tažení, pohřební obřady. Akce byly doposud v archeologii velmi málo studovány, zřejmě proto, že trajektorie předpokládají znalost času (času událostí) a jsou proto obtížně zachytitelné. Každá akce je ovšem charakterizována svým počátkem a koncem (vznikem a zánikem) a tyto krajní body (nebo alespoň jeden z nich - např. smrt člověka) jsou často archeologicky identifikovatelné nebo alespoň je možno je spojit s určitou archaeologickou událostí (např. s pohřbem). Rozdíl mezi statickou událostí a dynamickou akcí je relativní, je to otázka pohledu. Každá „událost" má nějaké trvání a rozlohu v prostoru a z tohoto hlediska je akcí; každá akce může být representována jedním okamžikem a jedním bodem její trajektorie.

Aktivním elementem společenského světa je člověk nebo skupina lidí, kteří produkují události prostřednictvím svého *chování* (nejasnosti mohou vzniknout tím, že i realizace účelu, tedy strukturální záležitost, bývá někdy označována jako chování systému).

6.4.2 Protiklad struktury a události

V případě archeologické události a struktury je zřejmé, že jde o stejnou dvojici pojmů, jaké představuje promluva (řeč, *parole*) a lingvistická struktura (jazyk, *langue*) ve strukturální lingvistice (de Saussure 1996). Dichotomie mezi

strukturou a událostí má základní význam pro archeologii, podobně jako pro mnoho jiných společenských věd. Závisí ovšem na tom, jak se tento pár pojmů v archeologii aplikuje. Proto nerozebírám taková použití těchto dvou termínů, která se neshodují s tím, jak jsou chápány v této kapitole. Snažil jsem se vysvětlit svou koncepci struktury v pracích o archeologické metodě (Neustupný 1993a, 2007a), zatímco pojem události jsem načrtl poněkud obšírněji jinde (Neustupný 1997a). V těchto pojmových souvislostech mají následující odstavce smysl.

Některé přirozené jazyky mají prostředky, které pomáhají odlišit struktury od událostí: těmito prostředky jsou *neurčité a určité členy*. Neurčitý člen spojený s názvem artefaktu signalizuje, že jde o nějakou strukturu, zatímco určitý člen signalizuje jednotlivinu a tudíž událost.

Anglické *a table* označuje třídu artefaktů, které jsou jiné než obrazy, židle, domy atd. Tato třída (pojem) má určité vlastnosti, které lze vyčíslit a charakterizovat jejich frekvenci (například „stůl má častěji čtyři nohy než tři nohy"). *A table* nemá žádného výrobce, místo nebo čas výroby, a nelze ho vyfotografovat (fotografie archeologického typu je ukázka jednoho konkrétního předmětu, tedy události). *The table* se oproti tomu vztahuje ke konkrétnímu stolu, který je jiný než ostatní stoly a u kterého nemá smysl výrok „tento stůl má častěji čtyři nohy než tři nohy", zato ale takový stůl má truhláře, který ho vyrobil, má dílnu nebo továrnu, kde vznikl a dobu, kdy byl vytvořen; konkrétní stůl lze vyobrazit.

Pojem události má archeologie společný s historií podávanou na základě písemných zpráv. Zájem o události však v historii často vedl k jejich nepřiměřenému zjednodušování. *Úzké pojímání historie jako narace politických událostí* bylo v historiografii právem kritizováno (srov. Topolski 1983). Taková koncepce historie nebyla nikdy příliš vlivná *v archeologii*, neboť je sotva kompatibilní s archeologickými prameny: události, pojímané jako svobodná vůle panovníků, nelze empiricky uchopit, ale, jak jsem již upozornil, paralely existovaly. Ve své archeologické interpretaci ovšem logika „historických" událostí vytvořila tzv. kulturně historické paradigma s jeho *migracemi a difúzí*. Historie úzce chápaných událostí je neuspokojivá nejen proto, že je redukuje do omezeného počtu kategorií, ale také proto, že *přeceňuje úlohu individuí* (a individuálních faktorů vůbec) v historii.

Pouze se zmíním, že postprocesuální zásada dívat se na minulost z hlediska individuí vede k tomu, že se tato minulost pojímá jako série událostí (případně epizod), zatímco procesuální posedlost „zákony" produkuje minulost jako soubor struktur. Odtud vyplývá, že *kontroverze procesualismu a postprocesualizmu je založena na jednostrannosti*, které – jak se domnívám – se lze vyhnout. V minulosti existovaly jak události, tak struktury (pravidelnosti), jedno nemůže existovat bez druhého.

Správné pochopení termínů struktura a událost je evidentně významné, neboť, zvláště v případě struktury, jde o značně obecné difúzní pojmy. Pokusím se je vymezit v následujících odstavcích.

Oddělení procesů od *příběhů*, které jsou řetězcem událostí, je ovšem často problematické, ale zpravidla je možné. Příkladem archeologického příběhu je stavební historie středověkého domu, příslušným procesem jsou vývojové tendence ve stavbě domu. V typologii jsou procesem tzv. *abstraktní typologické řady*, které kombinují vývoj nějakého druhu artefaktu na základě archeologických nálezů z mnoha nesouvisejících prostředí (J. Neustupný 1958). Příběhem v uvedeném slova smyslu jsou tzv. *konkrétní typologické řady*, kde změny probíhaly u jednoho konkrétního výrobce nebo u skupiny následných výrobců v jednom místě. Rekonstruovat konkrétní typologické řady je velmi obtížné (náznak např. v případě depotu ze Záluží u Roudnice: Neustupný 1965b).

Studium událostí a struktur se vzájemně podmiňuje: struktury nelze syntetizovat bez znalosti individuálních událostí, a události nelze vhodně popsat a učinit je předmětem narace bez toho, abychom předpokládali nějaké struktury. Na první pohled se první část tohoto tvrzení zdá být bezproblémová. Někteří archeologové se však přesto domnívají, že struktury jsou zřejmé, že jsou dány zdravým rozumem možná jednou provždy a jejich původ je irelevantní. O druhé části tvrzení se často pochybuje na základě empirické metodologie přírodních věd: archeologové věří, že popis musí být osvobozen od jakýchkoliv předpokladů, aby se nevytvářel bludný kruh mezi empirickými fakty a teorií.

Zatímco metodologie syntézy struktur se dočkala pozornosti (srov. Neustupný 1993a, 2007a), metodologie studia událostí, pokud je mi známo, nebyla zatím detailně posuzována na základě současné vědy. Mnoho archeologů, a to nikoliv jen postprocesuálních, věří, že vyprávění událostí je jednoduchá metoda, která nepotřebuje více než řádnou kritiku pramenů, kterou se zpravidla rozumí posouzení jejich spolehlivosti. Často ale berou archeologové za samozřejmost, že adekvátní narací událostí je popis jejich nálezů, vyšperkovaný jednoduchým spojením s etnohistorickými analogiemi nebo paralelizmem s vyprávěním historických zpráv. To ale nestačí pro obnovení důvěry ve význam událostí v archeologii.

6.4.3 Proces a historie

Jak jsem již uvedl, časové změny struktur můžeme označit jako *procesy*. Jde o směrované změny, jejichž typickým příkladem je tzv. vývoj. Existují myšlenkové směry, které jednostranně zdůrazňují procesy (například marxismus) a historie jakožto příběh pro ně prakticky nemá smysl. Na druhé straně je mnoho proudů, které se zajímají výhradně o události (nikoliv nutně události v mém

slova smyslu) a jsou proto historické v užším slova smyslu. V archeologii sem patří tzv. historizující paradigmata, ať je to paradigma migracionistické (Kossinnova „sídelní archeologie") nebo difuzionistické.

Na rozdíl od procesů jsou *příběhy* souhrnem událostí, které následují v čase; příběhy jsou součástí historie. Archeologický příběh abstrahuje od struktur artefaktů, jejich pravidelností, a soustřeďuje se na jejich individuální stránku. Proto má příběh blízko k popisu. Procesualisté vyčítali často kulturním historikům, že jejich práce jsou převážně popisné (v archeologii některých komunit trvá popisnost až dodnes) a navrhovali, aby se šlo dále směrem k vysvětlení (interpretaci). Jde o typické paradigmatické nedorozumění: kulturní historici nešli daleko za popis, protože to považovali za zbytečné nebo škodlivé: domnívali se, že popisem dostatečně zachytili události. Později uvidíme, že bez současného studia struktur není popis adekvátním vyjádřením příběhu.

Události nelze chápat jen jako *události politické historie*, které závisí na vůli vládců. Na první pohled se zdá, že archeologie má k takovému pojetí událostí daleko, neboť jednotlivé vládce může jen sotva identifikovat, tím méně jejich vůli. Ve skutečnosti však pojetí některých událostí v kulturně historickém paradigmatu má k takové „událostní historii" blízko (např. nezdůvodněné migrace, dálková difuze přes oceány, zboření pevností apod.). *Zavádím proto jiný pojem archeologické události, která zhruba odpovídá aktu lidského tvoření* a jeho důsledkům pro lidský život. Toto pojetí událostí ovšem poněkud rozšiřuje význam tohoto termínu, než jak je běžně přijímán.

6.4.4 Střídání paradigmat a událostní archeologie

Jestliže sledujeme pohyb myšlení v archeologii, pak vidíme, že historizující a strukturální paradigmata, preferující buď událostní, nebo strukturální přístup, se v průběhu času střídají. Vyjadřuje to následující tabulka:

paradigma	**orientace**
romantické	historizující
evolucionistické	strukturální
kulturně historické	historizující
procesuální	strukturální
postprocesuální	prvky historizmu

Kulturně historické (tradiční, typologické) paradigma, které vznikalo kolem r. 1900 (Gustav Kossinna) bylo historizující, tj. orientované na události.

Procesuální archeologie se do velké míry soustřeďovala na hledání struktur (pořádku, pravidelností nebo zákonitostí), aniž by věnovala pozornost událostem. *Postprocesuální archeologie se více přiblížila pochopení událostí* (zejména svou relativizací struktur a zdůrazněním individuality), ale zůstala v zajetí kognitivity jako determinantu sociálního světa; nevytvořila proto koherentní teorii událostí.

Ovšem právě tradiční historizující paradigma zprofanovalo historická studia v archeologii tím, že události v archeologii chápalo velmi úzce jako migrace nebo difuzi a zcela je oddělilo od studia pravidelností (pokud vůbec pravidelnosti byly předmětem archeologie). Události se staly něčím výjimečným, řídce rozloženým v čase; čas mezi nimi byl vyplněn bezvýznamnými *epizodami* (Kuna 1997a).

Tak se stalo, že nejen procesuální, nýbrž ani postprocesuální archeologie se k událostem nevrátila. Tuto situaci považuji za velmi nezdravou: archeologie musí obnovit zájem o studium událostí. Domnívám se, že *příští paradigma se vyčlení (mimo jiné) právě na základě zájmu o archeologické události,* nebude to však na základě restituce tradičního kulturně historického paradigmatu v jakékoliv podobě.

Rozdíl mezi událostí a strukturou sociálních jevů se objevuje, když se lidé mentálně zmocňují sociálních faktů. *Struktury a události existují jako oddělené entity pouze ve světě pojmů, nikoliv reálně.* Strukturální a nestrukturální aspekt reálného světa (v našem případě sociálního světa) nejsou hmotně odděleny. Jejich oddělení v procesu lidského poznání je ovšem tak produktivní, že současná věda bez něj stěží může existovat.

Události ovšem nelze patřičně pochopit bez vytvoření protikladného pojmu (archeologické) struktury. K tomu, aby se vytvořila událostní archeologie, je zapotřebí rozšířit definici archeologické události tak, aby události pokrývaly minulost kontinuálně, a *propojit studium událostí se studiem struktur.*

Taková událostní archeologie už nebude jen o událostech.

6.4.5 Události v archeologii

Vzniká otázka, zda (a jak) můžeme archeologickými prostředky postihnout události jiné než migrace, difuze a katastrofy. Nejde o to, že uvedené případy by nebyly archeologickými událostmi, ale teoretická konfrontace událostí se strukturami ukazuje sama o sobě, že význam událostí pro lidstvo je mnohem rozsáhlejší.

Klíčem k pochopení významu archeologických událostí je definice, podle níž události jsou změny vnějšího světa, které vedou ke změnám podmínek lidské existence (viz odst. 6.4.1). Podle ní musíme také přijmout, že *vytvoření jakéhokoliv artefaktu* (v širokém slova smyslu) *stejně jako objevení nového ekofaktu*

může být interpretováno jako událost. Je to věcná forma artefaktu, nikoliv jeho formální struktura, co může být považováno za událost. Věcnou formu artefaktu lze analyticky vyjádřit pomocí *deskripce*. Artefakt pojímaný jako událost má na úrovni strukturálního účelu jen *užití*. Jak už jsem poznamenal, akce (tj. diachronické události) mají svou *trajektorii*, která nemusí být bezprostředně pozorovatelná, jejímž výsledkem však jsou stavy artefaktu a/nebo ekofaktu, na jejichž základě lze trajektorii rozpoznat.

Stává se zřejmým, že události lze charakterizovat *souborem pojmů, které se liší od pojmů aplikovatelných na struktury a procesy*. Ukázky takových pojmů jsou v následující tabulce:

úroveň událostí	**úroveň struktur**
vytvoření a zánik artefaktu	aplikace artefaktu k účelu
materiální forma	formální struktura
užití	účel
narace	formulace zákonitostí
deskriptivní systém	ortogonální faktory
deskriptory	strukturující prvky
trajektorie, genealogie	evoluce, difúze
akce	proces
polygony	areály
subjekty struktur	struktury

Jestliže vytvoření nebo užití živého artefaktu je událostí, pak *mrtvý, archeologický artefakt svědčí o události*. Tato teze je výchozím bodem rozpoznání minulých událostí na základě archeologických pramenů.

Variabilita událostí je samozřejmě mnohem větší než variabilita struktur. Jestliže si zopakujeme definici, jeden z důvodů se nám hned stane jasným: události nejsou omezeny na artefakty, kterákoliv ekofaktová vlastnost přírody rovněž svědčí o nějaké události a v některých případech i změny přírody se mohou stát událostmi. Hlavním důvodem je však fakt, že každá struktura je abstrakce řady individuálních událostí a musí být proto méně četná: struktury nemají individuální vlastnosti.

V každodenním jazyce se událost považuje za něco momentálního bez trvání. Takové pojetí událostí je příliš úzké, ale přesto je jasné, že s určitou tolerancí může být každá událost reprezentována bodem na časové ose, tj. může jí být přiřazen *okamžik*. Jestliže událost je nazírána jako akce, je reprezentována nejméně

dvěma body na časové ose. Za předpokladu, že časová osa má počátek (kalendářní nulu) a jednotky měření, je rovněž možno určit datum události jako číslo nebo interval čísel. Nulový bod osy, který umožňuje měřit časové vzdálenosti, je zvolen arbitrárně a identifikován s nějakou minulou událostí. Jednotky měření jsou v moderní době odvozeny z astronomických period (roky atd.).

Časová osa, chápaná jako soubor reálných čísel, není nikdy zaplněna diskrétními událostmi bez přerušení. Teoreticky je nepravděpodobné, že dvě různé události by byly umístěny ve stejném bodě časové osy, ale v praxi se to často stává vzhledem k omezené rozlišitelnosti časových úseků. Také se stává, že dvě nebo více událostí se navzájem překrývají. To zřejmě není ani tak spojeno s vymezením konkrétních událostí jako se skutečností, že časová osa, která v praktických aplikacích je podmnožinou reálných čísel, je určena krokem časového měřítka. Konkrétní společnosti by nepochybně mohly být charakterizovány hustotou a třídami svých událostí, ale pokud vím, empirický výzkum na tomto poli chybí.

Kalendářní čas událostí se v archeologii měří různými radiometrickými metodami, dendrochronologicky, pomocí psaných pramenů apod. Je zajímavé poznamenat, že všechny tyto metody mohou být použity bez vztahu ke strukturálním studiím. Seřadit soubor událostí na základě jejich formálních vlastností, například automatickou seriací, nelze ovšem provést bez znalosti struktury (strukturujících prvků).

Poznamenejme na tomto místě, že prostorové rozdělení událostí je reflektováno geografickým prostorem, jehož objekty jsou polygony (srov. Neustupný 1996a). Nemusí to nutně být vektorizovaný geografický prostor s nulovým bodem, souřadnicemi a metrikou. Zdá se, že tzv. relační nebo obecný geografický prostor je dostatečnou základnou pro prostorovou specifikaci událostí. Geografický prostor nepracuje s pojmem účelu, ale věrně odráží holé události.

Teorie událostí je určena k identifikaci jednotlivých událostí, k určení jejich data, polohy, formy, jejich časové genealogie (historie) a prostorové trajektorie, jejich původu a zániku. Tento seznam témat, která by měla být studována archeologií událostí, připomíná program tradiční archeologie. Principiální rozdíl je v tom, že podle mého názoru se událostí nemůžeme patřičně zmocnit bez současného studia jejich struktur.

6.4.6 Individualita událostí

Základní vlastností událostí je jejich individualita. Žádný fakt nemůže být realizován jinak než s individuálními rysy, a jeho tvůrce je individuální osoba nebo skupina takových osob, které tvoří svobodně, neboť nikdy nemohou být plně determinovány; kromě toho mohou mít zvláštní motivaci k tomu, aby událostem dali specifické vlastnosti.

Z jedné strany je individualita dvou faktů, vytvořených v různých okamžicích, zajištěna artefaktovým algoritmem tvorby: *lidé nejsou schopni vytvořit dva zcela identické artefakty.* To má za následek různost. Na druhé straně se individuální osoby snaží vytvořit fakty tak, aby byly *sociálně přijaty*, tj. snaží se jim dát sociálně akceptovatelnou formu (strukturu). To vede k určité míře stability forem. *Události jsou tudíž nositeli variability a individuality*, individuální motivace, zatímco *struktury nesou stabilitu a sociální akcetabilitu.* Jestliže je nějaká naděje na zachycení individuality na základě archeologických pramenů, jsou to události, které otevírají cestu k jejímu rozpoznání.

Události jsou vždy spojeny s individuálními lidskými bytostmi (nebo s definovatelnou a dobře ohraničitelnou skupinou individuí), zatímco struktury jsou vázány na sociální svět. Když individuální lidská bytost formuje svoje prostředí, produkuje akci (dynamickou událost).

6.4.7 Události jako subjekty struktur

Z předchozích odstavců vyplývá, že struktura nějaké události je neplatný pojem, protože událost je jedinečná a nemůže být žádnou pravidelností. Přesto zde určitý vztah je. Struktura se projevuje v konkrétních událostech a neexistuje jako samostatná entita. Události jsou podřízeny nějaké struktuře; říkáme, že jsou *subjektem struktury.*

Pokud tedy chceme najít něco, jako „strukturu události", hledáme nějakou strukturu, jejímž subjektem je daná událost. Takových struktur bude ovšem více. Ve formalizovaných úlohách, kde objektům odpovídají jednotlivé události (například hroby), odpovídají strukturám faktory jejich deskriptorů (například typy hrobové výbavy). Faktorová skóre potom indikují, do jaké míry jsou jednotlivé hroby *subjekty zjištěných faktorů* (tj. struktur). V praxi často uzavíráme na existenci subjektu v případech, kdy faktorové skóre má absolutní hodnotu větší než jedna (podrobněji Neustupný 2007a, 191).

6.4.8 Pojem události v dřívějších paradigmatech

Pojem události byl vždy spojován s nějakým *individuálním jedinečným jevem, který se neopakuje*, a to bez ohledu na to, zda tento jev byl výsledkem nějaké náhody nebo nějakých „zákonů".

Marxismus

Marxistická historie často předpokládala, že historické události jsou výsledkem zákonitostí v historických společnostech a *události byly v tomto smyslu plně determinovány zákonitostmi.* V tomto případě byly vlastně události svého druhu zákonitostmi. V souvislosti s tím se de facto události v historii ani nevykládaly,

byly nahrazovány sociologickými schematy o třídním boji apod. Skutečné *události se stávaly jen ilustracemi sociologických schemat.*

V archeologii bylo obtížné události (artefakty) potlačit a proto se „marxistické" práce skládaly z obvyklého popisu nálezů, po nichž následovala krátká „společensko-ekonomická interpretace": diskuse pasáží z prací klasiků marxismu, o nichž se předpokládalo, že se k danému tématu nějak vztahují.

Kulturně historické paradigma

Každé archeologické paradigma, pokud se vůbec událostmi v nějaké míře zabývá, zdůrazňuje svoje vlastní události. *Tradiční kulturně historické (typologické) paradigma* uvažovalo poměrně omezený soubor událostí. Především to byly migrace, které zpravidla měly mít formu, kterou jsem popsal jako expanze (Neustupný 1983a, b). O takových migracích se věřilo, že jejich *kořeny leží mimo sociální svět*; byly prostým důsledkem „přírodního jevu" jako je nekontrolovatelný demografický růst. Důvod migrací mimo migrující společnosti se často hledal i v „tlaku jiných populací", který mohl vzniknout v důsledku různých přírodních událostí (sucha apod.). Často předpokládaná „destrukce nalezišť" se téměř vždy spojovala s migrací cizí etnické skupiny.

Objevení nového typu artefaktu, pokud nebylo důsledkem migrace, se spojovalo s tzv. *difúzí*, která zůstávala nejasně definovaným pojmem. Jednotlivé události difúze jsou většinou v opozici se strukturováním lidské kultury (a všeobecně s její systematikou), neboť difundující kulturní elementy jsou považovány za nezávislé na jiných kulturních prvcích. To je logický důsledek chápání případů difúze jako jednotlivých událostí.

Jak už jsem poznamenal, klimatické a jiné přírodní události byly v tradičním paradigmatu vysoce ceněny jako příčiny, neboť je bylo možno použít k vysvětlení sociálních jevů bez použití nějakých sociálních pravidelností nebo zákonů.

Za neopakovatelné události, které nemají příčinu v žádné zákonitosti (maximálně pramení v nějaké jiné nevysvětlené události), se *v tradičních (kulturně historických) paradigmatech* považoval poměrně *malý a dosti stálý okruh jevů*:

- migrace, která měla za následek výměnu kultury nebo silné ovlivnění kultur;
- zničení celých osad, opevnění nebo domů nepřátelským vpádem;
- přírodní katastrofy, zejména:
  - výbuch sopky nebo zemětřesení,
  - rozsáhlé záplavy a povodně,
  - náhlé sucho,
  - přemnožení (obvykle považované také za přírodní událost: neovlivnitelný důsledek lidské sexuální aktivity).

Příčiny takto pojatých událostí se hledaly vesměs *mimo lidskou společnost* v přírodě nebo v náhodě. I v případě zdánlivě společenských faktorů (migrace, vpády nepřátel) stály v pozadí události přírodní. Příčiny difúze se nehledaly vůbec.

Za *archeologické doklady* uvedených událostí se například považovalo:

- „náhlá" kulturní změna, zejména:
  - objevení nebo zánik archeologické kultury, ale často
  - objevení nového typu nějakých artefaktů, jejich výzdoby apod. (zejména u Gustava Kossinny a jeho následovníků – typicky formy spon doby římské nebo stěhování národů);
- náhlá změna fyzických forem člověka;
- „neobvyklé" kulturní jevy, za něž se počítaly zejména stopy požáru (obvykle stačily doklady ohně, „popelovité vrstvy", uhlíky apod.);
- stopy zničení („pobořené" hradby nebo domy, nerituálně uložená těla v příkopech, jamách a domech, výbava domu zachovaná *in situ* apod.);
- výrazný pokles „hustoty obyvatelstva", zpravidla signalizovaný podstatným snížením počtu nalezišť;
- vrstvy sopečného popele nebo vrstvy bahna nad archeologickými nálezy.

Procesuální paradigma

Procesuální paradigma nevěnovalo událostem mnoho pozornosti: bylo to typické strukturální paradigma, které preferovalo hledání pravidelností. Mnoho „historických" událostí se v rámci procesuálního paradigmatu stávalo epizodami, reagujícími na různé demografické nebo přírodní (ekologické) události cestou adaptací. To nebyl pevný základ pro studium archeologických událostí. Procesuální paradigma ovšem *podstatně přispělo k vypracování archeologické teorie studiem strukturálního aspektu kultury*: to vytvořilo možnost postavit *do opozice archeologickou strukturu a archeologickou událost*.

Postprocesuální paradigma

Situace v tzv. *postprocesuálním hnutí* předpokládá detailnější analýzu, která dosud nebyla provedena. Přívrženci tohoto paradigmatu, kteří chtějí oponovat procesuální archeologii, zdůrazňují historičnost, roli individuálních lidských bytostí, variabilitu přístupů k pramenům a další pojmy (Hodder 1991, 1993 aj.). Postprocesuální teorie ovšem nezavádí žádné jasné vymezení událostí a struktur.

7.
FORMA (MOBILNÍCH) ARTEFAKTŮ

V následujících třech kapitolách se budeme zabývat formálním, prostorovým a časovým aspektem artefaktů. Forma, prostor a čas jsou tři základní rozměry, v nichž artefakty a jejich struktury vznikají a zanikají, mění se a pohybují; první dva z nich jsou také přímo pozorovatelné na základě archeologických pramenů.

7.1.1 Forma a přizpůsobení artefaktů

Forma je obvykle výsledkem intencionálního formování artefaktů v živé kultuře, tj. intencionálního přidávání vlastností předmětům tak, že vzniká artefaktová struktura. Přidání jedné vlastnosti označíme jako přizpůsobení a pro vlastní formování užijeme korelaci dvou vlastností (viz 6.3.4). Je to proto, že u formy požadujeme, aby její vlastnosti měly nějakou strukturu, což je u jediné vlastnosti na artefaktu problematické. V této kapitole však nebudeme přizůsobení a vlastní formu odlišovat.

Formování se provádí změnou fyzikálních, chemických nebo biologických vlastností nějakého přírodního předmětu nebo artefaktu, nebo změnou jeho prostorového uspořádání.

Již jsem uvedl, že tzv. izoláty nevytvářejí formu. Používáním izolátu, například valounové palice, však na něm mohou vzniknout ekofaktové formální vlastnosti (opotřebení), které běžně archeologové studují. Lze dokonce říci, že izolát, na němž nelze formální vlastnosti určit, lze obtížně rozpoznat.

Je známo, že i jiné formální vlastnosti jsou důsledkem ekofaktového působení na přírodní (i nepřírodní) předměty. Těla domestikovaných zvířat a například plody kulturních plodin, jakkoliv to nejsou artefakty, lze rozpoznat jako produkty domestikace právě proto, že jsou formálně pozměněny oproti nedomestikovaným předmětům. Kdyby tomu tak nebylo, jejich klasifikace jakožto důsledků lidské činnosti by byla velmi obtížná.

7.1.2 Formovatelnost artefaktů a nástroje

Předmětem, který lidé formují, může být přírodní objekt, ekofakt nebo artefakt, případně nějaká jejich kombinace. Různé látky kladou formování různý odpor a jsou různě příhodné pro vytváření specifických forem. Tak například

z keramické masy se snadno vyrobí jakýkoliv tvar, zejména kulovitý, ale příliš dlouhé nebo tenké předměty se deformují dříve, než se hlína vysuší. Z mědi a bronzu lze naopak vytvarovat drát a plech, což se nepodaří v jiných (nekovových) materiálech. Většina druhů kamene se opracovává poměrně snadno (řezáním, broušením), ale množství forem, které se z nich vyrobí, je velmi omezené. Ještě omezenější je počet forem získatelných štípáním kamene.

Jen malý počet artefaktů lze vyrobit pouhou rukou (například jednoduchou keramiku): jinde je nutný nějaký *nástroj*. To je známý problém štípaných kamenných artefaktů, k jejichž výrobě potřebujeme nějaký další předmět – nástroj z kamene, kosti nebo dostatečně tvrdého dřeva; tyto předměty, nástroje, nemusí být artefakty získané přizpůsobením nebo formováním, tj. nemusí být intencionálně upraveny – bývají to někdy izoláty. Už v pozdějších obdobích pravěku tvoří ovšem většinu nástrojů artefakty (typicky sekera nebo parohový kopáč), ale i pak se hojně vyskytují izoláty: například valounové palice v dolech z doby kamenné i bronzové.

Nástrojům, získaným izolací, se zatím v archeologii věnovalo velmi málo pozornosti. Naproti tomu jsou poměrně dobře známy nástroje typu nožů a rydel, šídel, seker apod., které jsou nějak zformovány.

V rámci racionalistického přístupu k teorii lidského světa se nástroje dlouho považovaly za určující druh artefaktů, které rozhodují o schopnosti lidí přežít v boji s přírodou a jinými lidmi, a v důsledku toho se předpokládalo, že mají rozhodující úlohu při vytváření mezilidských vztahů. Sem spadá nejen pojetí marxistické, ale i některé jiné materialistické teorie lidské společnosti. Jsou to představy, které stojí za procesuálním a (neo)evolucionistickým pojetím a které jsou tudíž stále ještě živým problémem současné archeologie.

V okamžiku, kdy lidskou společnost pojmeme jako důsledek lidského tvoření artefaktového světa, stanou se nástroje pouze jedním z druhů artefaktů (některé zůstanou mimo oblast artefaktů) a můžeme pak uvažovat o jejich reálné roli.

7.1.3 Specifičnost formy

To, že forma artefaktů je specifická pro určitou dobu, místo, sociální prostředí apod. je všeobecně známo. Až donedávna mohl každý pozorovat, že výbava domácnosti jeho prarodičů se formálně odlišuje od výbavy domácnosti rodičů a od toho, čím si domov zařizují jeho současníci. Teprve v posledních desítiletích je takové pozorování znesnadněno kratší životností artefaktů a možností zařizovat si domácnost dvakrát nebo vícekrát za život. Podobně jsou artefakty proměnlivé podle místa a sociálního postavení jejich vlastníků. Některé artefakty mizejí (sekáčky na homolový cukr) a některé přibývají (automatické pračky).

Za takovou proměnlivostí stojí nejen exprese artefaktů (jejich schopnost něco vyjadřovat, například to, co je obvyklé nebo vhodné, co je módní), nýbrž také jejich účel – praktická funkce, společenský význam a symbolický smysl.

Největší význam pro formální diferenciaci artefaktů má jejich symbolický smysl, schopnost komunikovat něco o jejich tvůrci a jejich uživateli (vlastníkovi). Připomínám, že taková komunikace neprobíhá jen s jinými lidmi, ale také (a možná především) s nadpřirozenými silami.

Symbolický smysl artefaktů se projevuje jejich arbitrárním ztvárněním a tedy principiální vhodností jakékoliv formy pro komunikaci jakýchkoli myšlenek. Proto také pozorujeme od mladšího paleolitu nebývalý rozvoj formálních specifik artefaktových forem, který se týká hlavně výrobků z postupně zaváděných nových materiálů, jaké dovolují lepší formovatelnost. Jak už jsem uvedl, je to především keramika, ale také kovy (zlato, stříbro, bronz, železo), částečně sklo a kost nebo parohovina. Není náhodou, že archeologické klasifikační systémy se zakládají převážně na artefaktech z takových materiálů.

7.2 FORMÁLNÍ STRUKTURY

7.2.1 Kognitivní normy mobilních artefktů

Pro pochopení norem mobilních artefaktů a pro jejich studium prostřednictvím archeologických struktur je dobré si uvědomit tzv. dvojí hermeneutiku symbolických systémů (Hodder 1993). Existují pojmy, které byly vlastní samotným minulým lidem („jejich" pojmy) a takové, které vytvářejí moderní archeologové („naše" pojmy). V předchozím odstavci jsme konstatovali, že „naše", archeologické poznání struktur jejich syntézou a „jejich" formování struktur artefaktovým algoritmem s použitím norem je souměřitelný proces.

Logická souběžnost procesů živé a mrtvé kultury jde však dále. Normy nejsou něčím, co musíme pro pravěk jen předpokládat, protože existence norem je přístupná archeologickému poznání: *normy se projevují jako pravidelnosti, struktury* lidské kultury. Kognitivní normy, které hledáme pro rekonstrukci minulého lidského světa, jsou ovšem jen ty struktury, které odpovídají „jejich" pojmům, nikoliv „našim" pojmům. Kognitivní struktury vytváří intencionalita, která definuje artefakt; ta ale nepřímo vytváří také jiné struktury. Přitom působí podobně jako v případě ekofaktových struktur.

Zdaleka nikoliv všechny archeologické struktury jsou kognitivními normami. Především odpadají všechny struktury typu T (srov. Neustupný 1996b), kde strukturovanost je důsledkem transformačních procesů. Ze struktur typu B, které jsou důsledkem chování pravěkých lidí, jich odpovídá „jejich" pojmům jen

část. Na základě pouhé syntézy struktur nelze ovšem určit, které z nich to jsou: to lze rozpoznat až v průběhu jejich interpretace, vysvětlení.

Struktury typu B, které se v průběhu interpretace ukáží být „jejich" strukturami (tj. strukturami minulými), lze mít za *kognitivní struktury* takové, které byly generovány vědomými normami, jaké ale nemusely být plně artikulovány. Patří sem například typy výzdoby, uložení mrtvých v hrobech, umístění obytného areálu v sociální krajině apod., ovšem nikoliv v každém případě: i takovéto struktury mohou být „naše", tj. archeologické. Jen jako komplementární vysvětlení na tomto místě udávám, že „naše", *klasifikační struktury* jsou například chronologické typy, chronologické fáze a jakékoliv jiné klasifikace, které tvoří opozice, jaké pravěcí lidé nemohli znát (chronologické rozdíly, místní rozdíly na velké vzdálenosti apod.). Je myslím zbytečné zdůrazňovat, jak velký význam pro archeologii mají *klasifikační* struktury; o významu struktur *kognitivních* asi nikdo nepochybuje.

Kognitivní normy, které lidé používají při vytváření svých artefaktů, jsou charakterizovány existencí nějakého vzoru, který může mít různou podobu. Primárně je to předmět, ke kterému se výtvor má blížit, je to *vzor exprese*. Takové vzory musíme předpokládat už od staršího paleolitu; jinak by nebylo možné vytvářet formálně shodné pěstní klíny. Současně je to doklad, že už v tomto období existovala exprese.

7.2.2 Základní třídy formálních struktur

Základními třídami formálních struktur mobilních artefaktů jsou na nejnižší úrovni *typ* a *druh*. *Typ* je „naše" struktura a druh je „jejich". Příkladem typu je acheulský pěstní klín, mladečský hrot, (neolitická) bombovitá nádoba, nálevkovitý pohár, (šňůrový) pohár českého typu, fasetovaný sekeromlat, únětický koflík, sekeromlat křtěnovského typu, jenišovický koflík, duchcovská spona, spona s očky, hrnec pražského typu. U mnoha typů si nemůžeme být jisti, zda reprezentují více než mrtvou strukturu, jejíž existence si minulí lidé nebyli vědomi. To zejména tehdy, když jde o typy chronologické. *Druh* je kategorie artefaktu, o níž se domníváme, že reprezentuje nějaký pojem minulých lidí. Druhem artefaktu je džbánek, zásobnice, dýka, náhrdelník, náramek, tepaná nádoba, mince; přitom název druhu před jeho interpretcí nemusí odpovídat účelu druhu v někdejší mrtvé kultuře (Neustupný 2007a,111). Celou řadu druhů lze „podrozdělit" do typů (Buchvaldek 1986).

Vzhledem k problémům spojeným s kognitivními strukturami si často nejsme jisti, která struktura je „naše" a která „jejich"; může platit obojí. Typy mohou nést symboly určené ke komunikaci a mohou být proto také „jejich" strukturami. Podobně to, co považujeme za chronologický nebo lokální deskriptor, může být

zároveň prostředkem exprese, a tudíž velmi důležitým prostředkem pro poznávání „jejich" kultury. Naopak mnoho druhů keramiky je ve svém výskytu časově omezeno, a proto indikuje (také) čas.

Další třídou struktur mobilních artefaktů je *fáze nebo stupeň*. Fáze je soubor chronologických typů a je tedy typicky „naší" strukturou. Fáze přitom reprezentuje nejkratší rozumně rozpoznatelný úsek času; jako stupeň se pak chápe souhrn několika následných fází. Rozšíření fáze bývá lokálně omezeno, ale prostor nehraje při její definici žádnou roli.

Fáze vzniká, jestliže při syntéze struktur, například při seriaci nebo vektorové syntéze, použijeme jako východisko vesměs typy s chronologickou informací. Pokud použijeme druhy artefaktů, vzniknou jiné struktury než fáze; zatím nemají v archeologii souhrnné jméno. Ukázal jsem na základě vektorové syntézy hrobů (Neustupný 1973a a četné další), že při zahrnutí takových deskriptorů, jako jsou zejména druhy zbraní, nástrojů, ozdob a některých druhů keramiky odpovídají výsledné struktury *výbavě hrobů* podle pohlaví a věku zemřelých.

Kultura nebo kulturní skupina je jednotka exprese; je to soubor typů, druhů, fází a dalších struktur, charakterizujících nějaké území v určité době. Odtud je už zřejmé, že při její definici nepostačují mobilní artefakty, je nutno zapojit i prostorovou informaci. Archeologické kultury se doposud definovaly na základě směsi typů a druhů, tedy bez ohledu na dvojí hermeneutiku archeologických pramenů. Bylo by jistě zajímavé pokusit se zahrnout pouze druhy artefaktů a tak získat něco jako kognitivní kultury. S tím je spojena řada problémů.

7.2.3 Formální změny artefaktů

Forma artefaktů téhož účelu se mění v závislosti na čase, prostoru, účelu a expresi. Časové a prostorové změny sleduje po metodologické stránce především chronologie a prostorová archeologie; tyto metodologické disciplíny se však nezabývají problémem, *proč a jak* k formálním změnám dochází. Těmto otázkám se vůbec archeologie doposud velmi málo věnovala a předpokládala, že mají triviální řešení.

Artefakty podléhají některým typům změn, které souvisí s jejich *účelem*. Pokud se mění jejich praktická funkce, může dojít k velmi rychlé, téměř okamžité změně. Příkladem jsou *různé netypologické změny*, jako je přechod od sekerek s tulejkou k sekerkám s obuchem.

Hlavní účelové změny jsou však spojeny se symbolickým smyslem artefaktů. Mohou se měnit *jednotlivé symbolické aspekty* (například výzdobné motivy na keramice nebo kostrový ritus na žárový), ale mohou se také radikálně změnit *celé symbolické systémy*, a to ve velmi krátké době (např. vznik a zánik kultury

se šňůrovou keramikou). Takové změny jsou zatím málo prostudovány, neboť dříve se paušálně předpokládalo, že jsou způsobeny výměnou obyvatelstva (tj. předpokládalo se, že jde o změny historické, o události).

Jednotlivé symboly (symbolické aspekty artefaktů) jsou součástí složitých systémů, které slouží ke komunikaci v rámci společnosti. V tomto směru je symbolický aspekt kultury podobný přirozenému jazyku. To ale znamená, že *nemůžeme předpokládat vzájemnou nezávislost jednotlivých symbolů v systému*: byly nepochybně provázány složitými pravidly a změna některých symbolů proto automaticky vyvolávala změnu jiných. Takové pravidelnosti typu „gramatiky" můžeme předpokládat, ale doposud jsou velmi málo probádány. V tomto směru ale existují podstatné rozdíly mezi přirozeným jazykem a kulturou.

Lidské artefakty byly často *přirovnávány k přirozeným organismům*; věřilo se, že se vyvíjejí evolučními procesy (Nils Åberg). Takové názory byly součástí evolucionistického paradigmatu, které vůbec předpokládalo rozsáhlý paralelismus mezi vývojem kultury a vývojem přírody. Protože takový „vývoj" byl víceméně automatismem, nehledaly se vůbec mechanismy, které by byly zodpovědné za změny artefaktů.

Později se za příčinu změn vydávalo *působení „vlivů"* z bližšího nebo vzdálenější okolí nebo *migrace etnik*, po které docházelo k ovlivňování (varianty kulturně historického paradigmatu). V nejlepším případě se předpokládala adaptace jakožto přizpůsobení vnějším podmínkám (procesuální paradigma).

7.2.4 Proces tvoření

Artefakty jako věcné entity lidského světa jsou spojeny se dvěma procesy:

- jejich tvořením a
- jejich účelem (použitím).

Oba tyto procesy jsou pro charakteristiku artefaktu podstatné: předmět, který má v lidském světě účel, ale nebyl vytvořen (např. přírodní ovoce, utržené ze stromu, těla zvířat) není artefaktem. Podobně je tomu s předměty, které jsou sice lidmi způsobeny, ale nemají účel (např. ohlodaná kost a vůbec všechny ekofakty).

Vytváření každého artefaktu je individuální akt, při němž konkrétní výrobce dává artefaktu *individuální vlastnosti*; v tomto smyslu je vytvoření artefaktu *událostí* (Neustupný 1997, 2007a). Současně s tím však výrobce má snahu vytvořit artefakt tak, aby byl *společensky akceptován*; dává mu proto určitou *strukturu*, která je charakteristická pro druh nebo typ artefaktu ve zcela určité komunitě a společnosti.

Protože struktura artefaktu se v archeologické metodologii získává syntézou na základě deskriptorů (získaných analýzou), vzniká u mnoha archeologů dojem, že struktura artefaktu je vlastně *složena nebo sestavena* z těchto deskriptorů.

Tento dojem ještě zvýšil oprávněný požadavek švédského archeologa Matse Malmera (1962), aby se totiž pojmy v archeologii vždy slovně definovaly, tj. aby jejich význam se neodvozoval z mnohoznačných obrázků. Předpokládá se, že výrobce má k dispozici určitou zásobu deskriptorů, které kombinuje tak, aby vznikl žádoucí produkt. Taková představa také odpovídá „modernímu" pojetí industriálního výrobku, který se montuje z jednotlivých součástek.

Když lidé tvoří jednotlivé artefakty, produkují současně události. *Algoritmus tvoření* je proto důležitou součástí metodologie událostí. Krátce jsem toto téma uvedl pod hlavičkou *artefaktový* (materiální) *algoritmus* (Neustupný 1993a, 97). Při vytváření artefaktů jde o dvojí problém:

- jak zajistit kontinuitu potlačením nežádoucí variability, a
- jak zavést změny tam, kde je jich zapotřebí.

Variabilita je žádoucí, pokud odpovídá rozrůznění praktických funkcí, potřebám komunikace prostřednictvím symbolických systémů a pokud odpovídá potřebám společenských vztahů. V tomto pojetí variabilita odlišuje struktury. *Nadměrná variabilita* přináší chaos a v oblasti lidské komunikace by v krajním případě vedla k nemožnosti předávat informace.

Na druhé straně by *nedostatek variability* neumožňoval realizaci účelů a současně by neumožňoval změnu (změna často vychází z náhodné nebo latentní variability). K difúzi by například nikdy nemohlo dojít, kdyby jediným principem byla kontinuita.

Zatímco individuální tvůrčí akt je zdrojem individuality událostí, jakmile tento akt začneme chápat jako proces, jde o struktury. Domnívám se, že artefakt vzniká *aplikací artefaktového algoritmu*, tj. postupem operací, které vedou ke kýženému výsledku vyjádřenému nějakou *normou*. Taková norma nemusí být vyjádřena slovy, většinou existuje jen jako *věcná předloha (vzor)*. Opět zde tedy máme dva aspekty, které jsou navzájem úzce propojeny:

- artefaktový algoritmus je prostá následnost kroků bez nějakého logického zdůvodnění,
- norma je struktura, pravidelnost, zákonitost (a to i tehdy, když je reprezentována jedním individuálním artefaktem – vzorem).

Artefaktový algoritmus není pozorovatelný archeologickými metodami, je nutno ho rekonstruovat a formulovat jako teoretický model. Jeho smyslem je vytvořit artefakt se strukturou tak, aby artefakt plnil účel, ke kterému je určen.

7.2.5 Šíření formálních změn prostorem

Prostorové změny artefaktů, jejich pohyb prostorem, se mohou odehrávat na úrovni archeologických událostí (pak jde zpravidla o importy) nebo na úrovni

struktur. V tomto druhém případě se předává znalost artefaktových algoritmů, které produkují jejich účel; v rámci algoritmů jde zejména o vzory dané normami.

V následujících odstavcích budu mít na mysli *šíření znalostí o jejich formách*. Jinak řečeno jde o otázku, proč se formálně stejné artefakty (a tudíž jejich struktury) nacházejí zpravidla na velkém území.

Vedoucí teorií o příčinách rozšíření téhož „typu" artefaktu na větším území byl v historizujícím paradigmatu opět *předpoklad migrace nebo difúze*, a to prakticky u všech archeologů, kteří si vůbec tuto otázku připustili. Předpokládalo se například, že určité tvary keramiky a jejich výzdobu přineslo migrující etnikum, nebo že tyto tvary a výzdoba se rozšířily v důsledku „vlivů" z okolí – méně či více vzdáleného.

Relativně méně propracovány zůstaly teorie o určení lokálních variant artefaktů společnými potřebami *lidí žijícími ve stejném prostředí* nebo kultuře, což by mělo být vysvětleni procesualistické.

Je nepochybné, že jak migrace, tak difúze mohou být v určitých konkrétních případech považovány za určité vysvětlení podobnosti artefaktů na rozsáhlejším území. Migrace je však v pravěku (i později) řešení výjimečné a teorie difúze (pokud je nějaká teorie vůbec uvažována) je velice formální a netýká se příčin: ve skutečnosti tedy vysvětluje velmi málo. Procesuální argumentace může vysvětlit použití mis v nějaké konkrétní kultuře, ale je už bezradná při výkladu forem jejich okrajů nebo výzdoby.

Podobně jako při změnách v čase, i na nějakém širším území lze předpokládat *existenci okrajových (marginálních) vlastností artefaktů*, které v některých lokalitách (podoblastech) jsou vzácné – často na hranici archeologické pozorovatelnosti, zatímco jinde se stanou dominantní.

Musíme také předpokládat existenci skutečných lokálních specifik, které se jinde nevyskytují. Ani zde není důvodu, proč bychom nemohli přijmout *lokální tvůrčí aktivitu*. Velké nebezpečí hrozí při povrchním posuzování lokálních specifik, které bylo ve 20. století určitou módou. Zejména regionální archeologové považovali velkou část variability svých nálezů za *variabilitu lokální*, neboť pro ně neshledávali přesné analogie jinde. Zpravidla se takové regionální zvláštnosti rozplývají v okamžiku, kdy se zvětší množství nálezů v sousedních oblastech a typy, původně považované za regionální zvláštnosti, se tam objeví také. Velmi častá je záměna chronologických specifik za místní (regionální) zvláštnosti.

Úvahy v předchozích odstavcích demonstrují, že každá podobnost formy, pozorovaná archeology, nemusí být dokladem migrace nebo vlivu. To se ale týká relativně menších území v souvisejících sférách jinosti. U podobností na velkých plochách, jak je tomu například v kultuře se šňůrovou keramikou nebo kultuře

zvoncovitých pohárů, je logické předpokládat, že artefakty stejných formálních struktur vznikly v omezeném počtu oblastí a do jiných míst se odtud jejich znalost rozšířila. Zde už lze aplikovat termín difuze.

7.2.6 Vlivy a difuze

Tyto odstavce jsou jen prvním přiblížením k některým tradičním tématům na pojmovém základě vyloženém v této knize. Pojem difúze, později redukovaný na *kulturní vlivy*, ovládal archeologii po větší část dvacátého století. Pokud změnu artefaktů nepřinesla přímo migrace etnika, byla to určitě difúze nebo kulturní vliv. V druhé polovině století se staly vlivy velmi obecným řešením.

Jako ovlivňování označuji přenos formálních vlastností artefaktů z jednoho místa do jiného. Vlivy, kterým obvykle, ale nikoliv nutně předcházela migrace, se považovaly za hlavního původce formálních změn minulých artefaktů. Tzv. „vlivologie" byla hlavní formou, kterou kulturně historické paradigma vysvětlovalo změnu archeologických forem, protože rozsáhlý migracionizmus se stal po druhé světové válce ideologicky neúnosný. Příčiny difúze nebo vlivů se obvykle detailněji nevysvětlovaly: všeobecně se předpokládalo, že v neolitu a eneolitu střední Evropy přicházely vlivy z jihovýchodu proto, že to bylo prostředí vývojově mnohem vyspělejší. Při úsudcích o vyvinutosti se střední a jihovýchodní Evropa srovnávala prostřednictvím arbitrárních symbolických systémů, u nichž je problém progresivnosti neřešitelný, takže takové názory jsou více než pochybné. Původně se ovšem pod vlivem G. Kossinny předpokládaly vlivy ze severu nebo pod vlivem O. Montelia z jihu, pak z jihovýchodu. To je také v dnešním pojetí středoevropského neolitu vedoucí teorie.

Přesto je existence něčeho jako difúze zřejmá. Bylo by obtížné uvěřit, že stejná forma symbolů, artefaktů nebo technologií vznikla na velkých prostorách archeologických kultur náhodně a nezávisle. Jak uvidíme, vznik nových artefaktů je dílem jednotlivců nebo malých skupin lidí a je proto nutno jej předpokládat na menším území a pak rozšíření nových forem do širokého okolí.

Zatímco pojem ovlivňování, jak jsem ho vysvětlil v předchozích odstavcích, není v rozporu s principem individuality tvorby, *pojem difuze* je postaven na jiném základě. Difúze je zpravidla chápána jako proud (vlna) formálních znaků (obvykle nějak spojených), které se pohybují prostorem. Ačkoliv se někdy mluví vágně o souvislosti difúzního proudu s obchodem, na nějaké vysvětlení se neklade důraz. V případě difúze se neuvažuje o individuálním tvůrci/tvůrcích ani o jejím strukturálním podmínění, proces probíhá „automaticky" a většinou i nepodmíněně. Příkladem difúze je šíření metalurgie mědi nebo železa, šíření „megalitické" ideje.

Podle toho, co dnes víme o dobře doložených případech vlivů nebo difúze, jde o procesy, které probíhají velmi rychle: není mi znám případ postupného šíření nějaké artefaktové formy tak, aby toto šíření bylo sledovatelné na základě archeologické chronologie. Některé difuze, o nichž se dříve jako samozřejmost předpokládalo postupné šíření prostorem v řádu tisíciletí, ukázala radiokarbonová chronologie jako sérii víceméně současných jevů. Jde například o metalurgii mědi, která se podle někdejších difuzionistů měla šířit z Předního Východu do Evropy. Dnes se ale zdá, že na Balkáně a v Karpatské kotlině (přinejmenším) je stejně stará jako v Mezopotámii (Renfrew 1973).

V některých případech se opravdu zdá, že lze zachytit původní území, odkud se určitá forma artefaktu rozšířila. Je to případ kultury se šňůrovou keramikou, v níž se šňůrové poháry pradvěpodobně šířily ze severovýchodního kvadrantu střední Evropy, kde mají typologické předlohy (nikoliv identity) v kultuře kulovitých amfor. Podobně amfory nejstarších fází šňůrové keramiky navazují tvarově i výzdobou na pozdně badenské z jihovýchodního kvadrantu (Neustupný 1972a).

Poněkud se zdráhám použít analogie z období středověku, kdy společenské mechanizmy pro šíření difúze jsou přece jen poněkud odlišné. Pro pravěk lze předpokládat šíření prostřednitvím artefaktového algoritmu. Určitě není náhoda, že velká část formálních rysů artefaktů je expresivních.

Můžeme předpokládat *dva modely*:

- První z nich je pohyb (přemístění) vzoru, podle něhož pak jinde probíhá artefaktový algoritmus. Takové přemístění může být výsledkem obchodu, ale může se také přemístit přestěhováním svého majitele (např. přestěhováním manželského partnera při sňatku). V tomto případě má vznik nové struktury původ v nějaké události. Migrace je zřejmě zvláštním případem tohoto mechanizmu.
- Druhý model difúze předpokládá šíření forem artefaktů postupným pohybem (od vesnice k vesnici, případně i na delší vzdálenost), tedy vpodstatě napodobováním vzoru. V tomto případě zůstane vzor (předloha) na svém místě, k jeho napodobení dojde třebas v sousední osadě nebo ve velmi vzdáleném prostředí; pohybuje se zde nikoliv předmět, ale tvůrce.

Nedovedu si představit, že difúze by mohla probíhat jinak než prostřednictvím vzoru (předlohy) při aplikaci artefaktového algoritmu. Teoretické objasnění difúze konkrétními mechanismy je nutné; bez něho se budeme stále pohybovat na úrovni tradičního, zcela formálního difusionismu.

Podobnost artefaktů na velkých (někdy až obrovských) plochách zůstává i tak v některých případech nedostatečně vysvětlena. Příkladem je tvar nádob tzv. cirkumpolární doby kamenné; mají charakteristický esovitý profil s vyhnutým

nebo nálevkovitým hrdlem a zaobleným nebo zašpičatělým dnem. V poslední době byly takové nádoby nalezeny v mnoha kulturách s nejstarší předneolitickou keramikou, např. v kultuře Jómon v Japonsku nebo La Hoguette v západní a střední Evropě. Není mi známo, že by tyto globální formální podobnosti byly uspokojivým způsobem objasněny.

Archeologie se musí snažit studovat difúzi a problém vlivů na základě empirického materiálu i s využitím archeologické teorie. Přitom se musí dbát zejména na detailní chronologii a spolehlivá pozorování prostoru; u obojího musíme brát ohled na možné archeologické transformace. Zdá se mi, že příklady, které známe z kulturně historického období, nejsou k pochopení této problematiky dostačující.

7.2.7 Diskontinuita formálních vlastností artefaktů

Zatímco typologická variabilita, vyplývající z artefaktového algoritmu, vede v podmínkách vysoké korelace typů ke kontinuitě, intencionální variabilita často vede k určité diskontinuitě nebo ke změnám, které mají stupňovitý průběh. Diskontinuita tudíž často indikuje změnu struktury.

Počátek většiny kulturních stupňů (a pochopitelně i jejich konec) znamená určitou diskontinuitu v čase. Ve skutečnosti je tomu často tak, že archeologové kladou počátek či konec kulturních stupňů (a kulturních skupin) právě do období diskontinuit, které zjistí nebo které předpokládají; to je další příčina diskontinuity.

Některé kontinuity a diskontinuity jsou „naše", tj. jsou to struktury, které archeologové vytyčují v archeologických pramenech, zatímco jiné jsou „jejich", tj. objektivně existovaly v minulosti.

Některé diskontinuity jsou jen zdánlivé: jsou výsledkem nedostatečných znalostí archeologie, přítomných nebo někdejších. Nejsou to tedy diskontinuity v minulé skutečnosti, *existují pouze v důsledku nedostatečnosti našich pramenů* a po čase se zaplňují. Takovou diskontinuitou se například zdál být přechod mezi starší a střední dobou bronzovou v Čechách. Z období přechodu bylo ještě v polovině 20. století známo tak málo nálezů, že téměř všichni archeologové věřili na příchod nového etnika ve střední době bronzové v období mohylové kultury. Pak byla objevena kultura věteřovská, která zaplnila samý konec straší doby bronzové, a z druhé strany skupiny střední doby bronzové, které předcházely dobře známým nálezům z mohyl. Ačkoliv ani dnes není ještě mezera mezi starší a střední dobou bronzovou beze zbytku zaplněna, diskontinuita se už nejeví tak frapantní. V souvislosti s tím se už ve střední Evropě té doby nepředpokládají žádné rozsáhlé migrace.

Zdánlivé (nebo i skutečné) diskontinuity měly velký pozitivní význam v počátcích archeologie, neboť dovolily *rozdělit archeologické nálezy do skupin*

a chronologických stupňů. Kdyby v pravěku (i později) existovalo dokonalé kontinuum a to bylo od počátku archeologie dokonale známo, byla by asi periodizace pravěku mnohem obtížnějším úkolem. Celkově malý počet nálezů, který ještě charakterizoval archeologii na konci 19. a na počátku 20. století způsobil, že i přechodných nálezů mezi archeologickými skupinami bylo málo a tyto skupiny se proto jevily jako mnohem výraznější celky. Lze tvrdit, že kdyby v té době měli archeologové dnešní množství nálezů, patrně by se sotva odvážili vypracovat kulturní skupiny. Tak například k oddělení volutové a vypíchané keramiky by možná nikdy nedošlo.

Jako *periodickou diskontinuitu* označuji případy, kdy se některé archeologické jevy objevují s určitými časovými přervami. Archeologové si takových jevů dávno všimli a hledali vysvětlení v renesanci starých forem asi takové, jako byla evropská renesance antických vzorů.

Problém je v tom, že při jakékoliv takové renesanci musí mít nový tvůrce bezprostřední kontakt se starým vzorem: zatímco při renezanci antické kultury byly takové vzory umělcům k dispozici, je jisté, že tomu tak nebylo v mnoha případech v pravěku. Tak například je nemyslitelné, že by v mladší době římské měli vzory *mísovité keramiky* z mladší doby halštatské.

Některé jevy tohoto druhu jsou velmi obtížně vysvětlitelné. Jsou to například *kruhové příkopy typu rondelů*, které se vyskytují téměř po celý pravěk s dlouhými časovými přervami. Zdá se být velmi nepravděpodobné, že by pokaždé šlo o zcela nový „vynález", ale kontinuita je zde neprokazatelná (Podborský 1992).

Nelze totiž předpokládat, že by rondely byly dlouhodobě otevřené a fungovaly po mnoho staletí. Je také obtížné předpokládat, že podobné kruhy existovaly po celý pravěk, ale my je nenacházíme v důsledku nedostatečnosti výzkumu. Neobstojí ani předpoklad, že v době, kdy u nás podobné kruhy neznáme, existovaly v bližším nebo vzdálenějším sousedství a byly k nám po několika staletích znovu přeneseny.

Někdy jsou ovšem *diskontinuity v kultuře skutečné* a neostraňuje je ani dlouhodobý detailní výzkum. Tak například u eneolitické kultury se šňůrovou keramikou ve střední Evropě se po celé 20. století marně čekalo, že její nápadný rozdíl oproti předchozím (a částečně i následným) kulturním skupinám se podaří odstranit tím, že bude nalezena přechodná fáze z některé starší kulturní skupiny.

Nový stupeň diskontinuitní kultury bývá zahájen tím, že se objeví nějaký *nový (emergentní) prvek*, který doposud v kultuře nebyl. Nové prvky mají obvykle tendenci se shlukovat, přičemž mezi nimi existují závislosti (jeden z prvků může „spouštět" vznik nebo změnu dalších); jinak řečeno, kulturní prvky tvoří strukturu, *systém s relacemi mezi jeho prvky*. Může se tak stát, že se objeví celá plejáda nových emergentních prvků, kterou pak archeologové označí jako novou

archeologickou kulturu. To je při slabých kulturních korelacích pravděpodobnější, než u silných korelací v přirozeném jazyce (viz odstavec 6.2.6).

7.2.8 Stupňovitost ve vývoji artefaktů

Stupňovitě se ovšem vyvíjejí nejen celé kulturní fáze a skupiny, nýbrž i jednotlivé artefakty. I u těchto artefaktů se objevují emergentní vlastnosti, které zde dříve nebyly. Prokazatelně *dochází i k obdobím relativně rychlých (případně okamžitých) změn*, které někdy následují po velmi dlouhé *době inerce*. V případě kamenných *sekerek* došlo například k takové velmi rychlé změně na počátku eneolitu (zavedení sekerek se symetrickým ostřím místo neolitických tesel s ostřím asymetrickým). Pak velmi dlouho nedošlo k žádným podstatným změnám, a v době bronzové byly kamenné sekerky nahrazeny bronzovými. Částečně, ale vždy dočasně, docházelo k nahrazování kamenných sekerek kovovými (měděnými) už v některých obdobích eneolitu. V době bronzové opět nastoupila velmi dlouhá perioda inerce; teprve ve střední době bronzové (ale masově až v mladší době bronzové) vznikají sekerky s tulejkou, které pak pokračují i do laténské doby železné.

Stupně ve vývoji artefaktů, zejména nástrojů, se jasně ukazují při některých „*směrovaných změnách*", které se často označují jako „vývoj" a jejich objevení v lidských dějinách se považuje za „pokrok" (viz 10.3.1). Takové změny lze označit jako procesy a jsou to tedy diachronické struktury. Podrobněji o nich budu mluvit v souvislosti s adaptační rolí lidské kultury (například vznik polí jako artefaktů, použití oradla a tažné síly dobytčat vůbec).

Někteří archeologové nechtějí změny tohoto typu uznat. Tak například S. Vencl (1984) popírá, že by v eneolitu došlo k nové fázi válečnictví, která se projevuje tím, že se objevují první artefakty (sekeromlaty a dýky), které jsou výlučně zbraněmi, nikoliv současně i nástroji. Někteří archeologové popírají vznik artefaktové paměti ve středoevropském eneolitu, která se projevila prvními zřetelnými artefakty, o nichž bylo na první pohled zřejmé, že je nevytvořili současníci (dlouhé mohyly). Kritici pojmu artefaktové paměti zdůrazňují, že minulost byla známa vždy, a že to dokazují odvolávky na minulé události ve folklóru populací, které do současné doby přežily například na úrovni mezolitu.

7.3 UDÁLOSTI VE SVĚTĚ FOREM

7.3.1 Role jednotlivců

Role jednotlivců při vytváření minulých forem je *jednou ze základních otázek současné archeologie*. Nebyla nijak rozsáhle diskutována před obdobím

postprocesualismu, protože se věřilo, že je archeologickými prostředky nepostižitelná. Skutečné řešení role individuí na základě archeologických pramenů se otvírá teprve chápáním *artefaktů jako událostí*. Dokud jsou artefakty chápány jako typy (tj. jako struktury), individualita jejich tvůrců není uchopitelná.

Je zřejmé, že ve společnosti *se nemůže realizovat nic, co neprojde vědomím alespoň jednoho individua*. Stejně tak je jasné, že jednotlivci nemohou rozhodovat pouze na základě své „svobodné vůle", aniž by brali zřetel, vědomě nebo nevědomě, na kulturní a sociální systém, v němž žijí. Mluvit o aktivní roli individua bez zmínky o systémových (strukturálních) podmínkách jeho života je stejně tak jednostranné jako mluvit o systému bez zmínky o individuu.

Studium aktivní role individua má svůj metodologický aspekt, jehož podstatou je extrémní nesnadnost zmocnit se ho pouze na základě archeologických pramenů. Aktivitu individua lze rozpoznat jen postřednictvím variability archeologických pramenů, která je však určena celou řadu faktorů, které nelze vyjmenovat předem.

Základní příčiny variability jsou historické (závislost pramenů na místě a času), ale existují i další faktory, jako je praktická funkce, společenský význam nebo smysl v oblasti ideologických sítí (hlavně symbolických). Díl variability je fixován expresí. Některé části celkové variability lze vysvětlit pravidly nebo pravidelnostmi (obecněji archeologickými strukturami bez ohledu na jejich interpretaci), ale některé možná odrážejí individualitu tvůrců artefaktů. *Abychom ji rozpoznali, musíme od celkové variability odečíst pravidelnost (a variabilitu náhodnou)*. Není jiná cesta, jak bychom mohli postihnout kreativitu individua.

Existují drobné příčiny variability, které je obtížné rozpoznat na základě archeologických pramenů, jako jsou menší geografické a chronologické variace artefaktů, rozdíly mezi geneticky a geograficky blízkými společenstvími, rozdílná poloha v sítích exprese apod. Mnoho archeologů věří, že jsou schopni takovou variabilitu rozlišit a vysvětlit, ale v praxi se často ukazuje, že jde o rozdíly náhodné. Jindy se zaměňují individuální rozdíly za chronologické nebo lokální. To se obtížně prokazuje, neboť v archeologii se všechno vyskytuje v malých počtech, které vyplývají z velmi silné redukce pramenů; jde obvykle o nereparovatelný faktor. Chtěl bych ovšem zdůraznit, že vize individuální variability je pro archeologii vysoce významná a problém nesmí být odložen jen proto, že v současné době je spojen s metodologickými problémy, jakkoliv komplikovanými.

7.3.2 Rozpoznání individuality artefaktů

Individuálnost forem artefaktů můžeme chápat dvojím způsobem:

- buď jako individualitu jednoho konkrétního artefaktu, vytvořeného konkrétním tvůrcem,

- nebo jako pravidelnost určitého souboru příznaků, které na artefaktech téhož druhu (například na keramice) produkuje určitý jednotlivý výrobce.

Teorie artefaktových algoritmů nám zaručuje, že jednotlivé artefakty jsou individuální výtvory v tom smyslu, že obsahují *náhodné vlastnosti*. Není nutné, aby každý individuální artefakt měl jiný soubor náhodných vlastností (dokonce by to ani nebylo možné).

Mezi těmito náhodnými vlastnostmi zaujímají významné místo *vlastnosti ekofaktové*, ale nejsou jediné. Ekofaktové příznaky mohou vyznačovat individualitu artefaktů především proto, že jsou neintencionální a vznikají mimo vůli (často i mimo vědomí) jejich tvůrců.

Rozpoznání individuality artefaktů má dva aspekty. Jednak jde o rozpoznání individuality příslušníky minulých komunit, jednak rozpoznání moderními archeology. První úloha není zřejmě realizovatelná na základě náhodných vlastností artefaktů, o nichž minulí lidé ani nevěděli. Zdá se, že pro minulé lidi byly všechny artefakty vyrobené tímtéž artefaktovým algoritmem víceméně totožné.

Archeologové ovšem neposuzují minulé artefakty z hlediska algoritmu, kterým byly vytvořeny a který nemohou pozorovat, nýbrž z hlediska vlastností, které vyčlenili při své analýze. Proto mohou často rozpoznat individualitu jednotlivých artefaktů lépe než jejich tvůrci (mohou například posuzovat i ekofaktové vlastnosti, jako je obsah stopových prvků v bronzové surovině, a náhodnou variabilitu artefaktových vlastností).

7.3.3 Individualita tvorby forem

Vytvoření každého artefaktu je individuální událost, která je spjata s nějakým jednotlivým tvůrcem nebo konkrétní skupinou jednotlivých tvůrců. Odtud ale vyplývá, že nový artefakt mohl být poprvé vytvořen jen na nějakém omezeném místě, kde se jeho původce pohyboval. Z tohoto místa, které může být jakkoliv veliké nebo jakkoliv malé, se znalost artefaktu mohla teprve rozšířit do dalších míst.

Jistě je možné, že ke vzniku nového artefaktu došlo souběžně, konvergentně (a možná i současně) na celé řadě míst, možná i nesousedících, to ale na principu individuality nic nemění. Bylo by nepochopitelné a nevysvětlitelné, kdyby nový artefakt vznikal současně a nezávisle na rozsáhlém území, např. na celém teritoriu nějaké archeologické kultury.

Tyto teoretické předpoklady neznamenají, že budeme schopni na základě archeologických pramenů rozpoznat prvního tvůrce a pak sledovat, jak se znalost nového artefaktu šíří prostorem a časem. Hlavní překážkou je zde kvantitativní nereprezentativnost archeologických nálezů (jejich silná redukce) a také naše naprosto nedostatečná chronologická diskriminace. Za období 50–100 let,

které dovedeme na základě archeologických pramenů vyčlenit, se prakticky každá novinka mohla rozšířit po celém území archeologické kultury i do sousedních oblastí a její výskyt se proto může zdát být současný.Předpoklad, že nový typ se z určitého centra rozšíří na nějaké území ve fázi 1 a ve fázi 2 postoupí o desítky nebo stovky kilometrů dále a pak ve fázi 3 zaujme ještě širší území, se dříve zdál být samozřejmý, ale ve skutečnosti fáze 1–3 proběhly tak rychle za sebou, že je není možno archeologicky prokázat.

Individualita vzniku artefaktu je teoretický postulát, ale v archeologii obtížně naplnitelný konkrétními doklady. Teprve po vzniku artefaktu, ale z hlediska archeologické chronologie současně, může nastoupit to, co archeologové zpravidla označují jako ovlivňování dalších artefaktů.

7.3.4 „Rukopis" individuálních výrobců

Velmi mnoho archeologů se pokoušelo najít ve svých nálezech *individuální „rukopis" nějakého konkrétního výrobce.*

Kdyby se nám takový rukopis podařilo objevit, měli bychom ovšem před sebou *problém struktury, nikoliv problém rozpoznání události.* Individuum, kterému by rukopis náležel, by zůstalo individuem, ale rukopis by byl strukturou s jediným subjektem. Příkladem pokusu o rozpoznání individuálního rukopisu tvůrce na středověké keramice je článek Petra Meduny (1998); k tomu srov. stanovisko Karla Nováčka (1999). Většina pokusů tohoto druhu je čistým subjektivizmem.

Po metodologické stránce mají takové pokusy pravděpodobně vzor v klasifikaci řeckých figurálních váz (6. až 4. století před Kr.), kde klasičtí archeologové rozpoznávají jednotlivé vázové malíře a datují pak na tomto základě s přesností na několik let. V případě těchto váz (respektive scén na vázách) však existuje ve srovnání s pravěkým materiálem obrovské množství deskriptorů, z nichž každý může nabývat velmi mnoha forem. Alespoň potencionálně je zde tudíž určitá rozlišovací možnost, jaká na běžném archeologickém materiále neexistuje. Kromě toho je zde nutné spojení s psanými prameny.

7.3.5 Sledování nepravidelností

Individualitu tvůrce můžeme demonstrovat také na nepravidelnostech v průběhu tvůrčího algoritmu. Mám na mysli takové *nepravidelnosti, na nichž lidem minulosti nezáleželo*, nikoliv nepravidelnosti způsobené neschopností přesně reprodukovat vzor. Takové „ležérní" nepravidelnosti mají zcela náhodný charakter, nikoliv však ležérnost sama.

Příkladem je rýsování trojúhelníků na některých typech eneolitické keramiky (schussenriedská, bernburská, šňůrová – v některých fázích).

Velmi často se setkáváme s názorem, že formální variabilita archeologických artefaktů musí být v daleko větší míře způsobena *individualitou tvůrce, a to speciálně jeho momentálním nápadem*. Jde o přímou analogii tzv. událostní historie, která se domnívala, že pro dějiny jsou rozhodující momentální nápady vládců a vynikajících osobností. Zejména laikové tvrdí, že některé vlastnosti konkrétního artefaktu mohou být takové, jaké jsou, prostě proto, že to pravěkého člověka právě tak napadlo.

U moderních laických výrobců je variabilita jejich produktů určena jejich individuálním experimentováním, a to zejména v těch bodech artefaktového algoritmu, kde bylo třeba překlenout nějakou znalostní mezeru.

Je pozoruhodné, že tyto typy variability *nejsme schopni v minulosti spolehlivě pozorovat*; zdá se, že lidé příliš neexperimentovali (a také že produkovali poměrně málo „nepodařených" artefaktů). Tyto závěry se však neopírají o žádná empirická pozorování, ta by bylo třeba doplnit.

Zde jde nikoliv o ležérnost artefaktového algoritmu (chybění snahy provést něco „precizně"), nýbrž o *neschopnost napodobit vzor*, tedy o *principiální nešikovnost*.

K tomuto problému lze také přistupovat na základě *experimentální archeologie*. Tak např. pravěká keramika, kterou vyráběly odrostlé děti z kroužku Mamuti, se vždy markantně odlišovala od pravěké keramiky z výzkumů. Jsem přesvědčen, že napodobování věstonické Venuše náhodně vybranými moderními lidmi by dopadlo ještě mnohem hůře.

Je možné, že je to jen první zdání, ale v některých případech se opravdu *nezdá být místo pro individuální odchylky od normy*. Zdá se, že pravěká keramika (například volutová nebo zvoncovité poháry) je všechna stejně profesionální a totéž platí například o neolitických kopytovitých sekerkách a artefaktech doby bronzové. Máme k dispozici jen velmi málo opravdu nepovedených artefaktů. *Díla nešikovných učedníků nebo samouků se zdají téměř úplně chybět*, a to přesto, že téměř všechny pravěké artefakty byly produktem prostých zemědělců z malých vesniček. To je velmi zajímavá okolnost, které si zatím archeologové nepovšimli.

Existuje několik možných *vysvětlení*, ale žádné z nich není zcela uspokojivé.

- Artefakty vyráběli specialisté, kteří zmetky neprodukovali. Pro tento názor by svědčily některé etnografické analogie (artefakty, včetně keramiky, vyráběli staří lidé, a to zřejmě nikoliv všichni);
- všichni výrobci měli mimořádné schopnosti, jaké moderní populace nemají;
- naše pozorování nejsou přesná, zmetky přece jen existují, ale my k nim nejsme dostatečně citliví.

7.3.6 Ovlivňování

Lze předpokládat, že vytvoření nové vlastnosti, která je jako každá událost dílem nějakého jednotlivce, proběhne pouze na jednom místě a do okolních míst se jeho znalost rozšíří. V těchto odstavcích máme na mysli *šíření jako událost*, nikoliv jeho strukturální aspekty (viz část 7.3.3); obojí je ovšem obtížné zcela oddělit.

V kulturně historickém paradigmatu se předpokládalo, že míšením dvou etnik po migraci vznikala „smíšená" kultura a v jejím rámci formální atributy jedné skupiny mohly přecházet na skupinu druhou nebo vytvářet novou kulturu „výsledného" etnika. Tato myšlenka se ale nijak zvlášť neanalyzovala, spíše se vlivy jen konstatovaly (popisovaly).

Příkladem takového „vlivu" byla šňůrová výzdoba na nádobách nejrůznějších eneolitických skupin počínaje nálevkovitými poháry časného eneolitu a konče kulturami střední doby bronzové.Taková výzdoba se paušálně přičítala na vrub kultuře se šňůrovou keramikou, která se ještě v polovině 20. století považovala za současnou téměř se všemi neolitickými, eneolitickými a časně bronzovými kulturami. Teprve detailní chronologie 2. poloviny 20. století prokázala, že některé „ovlivněné" skupiny se s kulturou se šňůrovou keramikou nemohly ani potkat a k ovlivnění proto dojít nemohlo.

Ačkoliv kulturně historické paradigma pojem ovlivňování do značné míry zdiskreditovalo, nelze ho v archeologii zcela odmítnout. Myšlenka o nezávislém vzniku rozsáhle shodných forem na rozlehlém souvislém území je absurdní. Ovlivnění je nutno napřed konstatovat (poznání na úrovni událostí) a teprve potom vysvětlit (v rámci nějakých struktur). Pokud přijmeme tuto logiku, dostaneme se blízko tradičnímu pojetí.

7.3.7 Šíření jednotlivých artefaktů

Předmětem následujících odstavců je šíření jednotlivých předmětů prostorem, tedy nikoliv šíření znalostí, jak dané předměty vytvořit. Tyto dvě úlohy jsou principiálně odlišné, ale v praxi je často rozlišení obtížné.

To platilo zejména v době, kdy se předměty vzdáleného původu (obvykle tzv. importy) rozpoznávaly téměř výhradně na základě jejich „cizí" formy. V situaci, kdy formální bohatství archeologických nálezů nebylo ještě dobře známo, to obvykle vedlo k přeceňování „cizosti". Tak například původně byly za „import" považovány všechny kovové předměty v eneolitu, podobně se uvažovalo o tulipánovitých pohárech michelsberské kultury a sadách čerpáčků české badenské keramiky.

Jiným případem neuspokojivých závěrů je případ nejistých nálezových celků, v nichž nezvyklé nálezy působily dostatečně cize, aby se u nich uvažovalo o cizím původu.

Nicméně už velmi záhy byl u některých předmětů správně určen jejich vzdálený původ na základě formálních znaků. Byly to například nálezy keramiky *terra sigillata* v kontextech doby římské na našem území.

Teprve posuzování materiálu, ze kterého byly předměty vytvořeny, přineslo zlom. Materiál je totiž nezávislý na ostatních formálních charakteristikách a posouzení jeho cizosti v nálezovém prostředí se často zdá být nesporné. Přesto i zde docházelo k omylům. Dobře známý je případ segmentovaných fajánsových perel starší doby bronzové, u nichž se egyptský původ zdál být neotřesitelný. Přesto C.Renfrew prokázal, že byly vyráběny lokálně, mimo jiné i ve střední Evropě.

K úspěšnému sledování cest, po nichž se artefakty šířily, přispěla znalost kamenných surovin (už pro paleolit a mezolit), stopových prvků v měděné rudě (Jiráň et al. 2008), stopových prvků v keramické hlíně apod. (Bareš a Lička 1976, Lička a Bareš 1979, Rehman, Rosinson a Shennan 1992, Gosden 1987 aj.). Vesměs se věří, že výsledky jsou nesporné. Být tomu tak nemusí, protože například obsidián, v Čechách cizí, má několik přírodních zdrojů a podobně jantar. To nemění nic na skutečnosti, že počet zdrojů je velmi omezený.

Metody určení původu nebo alespoň cizosti na základě materiálu artefaktů se často doplňují s posouzením čistě archeologických formálních prvků. Tak například hlína jedné nádoby v hrobě kultury s vypíchanou keramikou v Praze-Dejvicích ukazovala svým složením na jihovýchodní Slovensko a současně byla zdobena malováním jako v lužianské skupině (Bareš a Lička 1976, Zápotocká 1967).

BLOK III

8.
PROSTOR ARTEFAKTŮ

8.1 ZÁKLADNÍ POJMY

8.1.1 Pojem prostorové archeologie

V této kapitole se chci zamyslet nad některými teoretickými a metodologickými problémy takových odvětví archeologie, která jsou v různých zemích označována jako *studium osídlení*, případně jako *krajinná nebo sídelní archeologie*. Všechny tyto zájmy shrnu pod širší pojem *prostorové archeologie*.

Chtěl bych zdůraznit, že prostorovou archeologii nelze chápat jako samostatnou archeologickou disciplinu, nýbrž pouze jako metodologický *aspekt* archeologie, jako *pohled na archeologické prameny* z hlediska jejich prostorových vlastností; tyto prameny je nutno souběžně popisovat také z hlediska jejich formy.

Vycházím přitom z konstatování amerického archeologa Alberta Spauldinga, že pozorovatelné vlastnosti archeologických pramenů jsou výlučně dvojího druhu: formální a prostorové, zatímco časové vlastnosti nejsou přímo pozorovatelné (Spaulding 1960). Odtud vyplývají *dva aspekty archeologické metody*:

- *formální*, který se zabývá takovými vlastnostmi archeologických entit, jako je jejich tvar, výzdoba, technologie, barva apod.; dále se zabývá vztahem formy k ekofaktovým proměnným, jako je materiál artefaktu a jeho vlastnosti a
- *prostorový* , který se zabývá vztahem archeologických entit navzájem a vztahu jejich částí (dílů) k celku; dále sem patří prostorový vztah archeologických entit k přírodním.

Formálními vlastnostmi artefaktů se zabývala předchozí kapitola, tato pojednává o jejich aspektech prostorových. Prakticky jakákoliv entita archeologických pramenů má oba aspekty a musí být proto studována jak formální, tak i prostorovou archeologií. Na úrovni živého lidského světa je prostorová archeologie poznáním prostorového strukturování minulosti a také poznáním událostí ve strukturovaném prostoru.

8.1.2 Některé teze prostorové archeologie

Dřívější paradigmata studovala problémy prostoru v archeologii *neadekvátním způsobem* a vše *redukovala* na velmi omezený okruh otázek:

zkoumal se *jen malý výsek problému,* a to jen z určitých speciálních aspektů; to znamenalo velmi podstatné omezení prostorových vztahů archeologických artefaktů.

Nyní stručně vyložím základy *tří teorií*, které jsou relevantní ke studiu prostoru archeologickými metodami:

- teorii sídelních areálů,
- teorii sociální krajiny a
- teorii archeologických událostí v prostoru.

Chtěl bych znovu zdůraznit, že v prostorové archeologii existují vždy *dvojice pojmů*, z nichž jeden platí pro živou kulturu (komunita, areál aktivity, společnost) a druhý pro mrtvou kulturu, tj. archeologické prameny (například sídelní areál, komponenta sídelního areálu, krajina). Nejdříve však bude třeba se věnovat některým *rozdílům mezi komunitou a společností*. Budu zde mluvit o komunitách pravěkého typu, v jejichž rámci není rozsáhlejší specializace (viz dále). Takové komunity ovšem přežily i v evropských zemích až do dvacátého století (např. čistě zemědělské vesnice).

Komunita je skupina lidí, sestávající obvykle z několika rodin, které sídlí pospolu na jednom místě. Specializace uvnitř komunity typicky vede k *výrobě užitečností* určených pro konkrétní odběratele. Tvoření artefaktů v komunitě tudíž neprodukuje zboží, a jeho výsledkem není proto směna uvnitř komunity; převažuje zde nesymetrický *vztah asistence*, vzájemné podpory. Typický okruh toho, co se rozděluje na základě asistence, tvoří potrava, přístřeší a základní artefakty (jednoduché nástroje z místních materiálů, keramika, oděvy apod.), případně základní služby (péče o děti, příprava potravy, oprava různých předmětů apod.). Komunita ovšem může být specializovaná navenek, směrem do společnosti.

Společnost vytvářejí lidé, kteří obvykle sídlí odděleně, ale přesto mají spolu pravidelné kontakty, přímé nebo zprostředkované. Specializace ve společnosti vede k *výrobě zboží*, a má tudíž za následek rozsáhlou směnu zboží, obchod. Společnost je také scéna, na které se odehrává výběr manželských partnerů a rituální válečnictví, tj. procesy, které společnost posilují.

Rozdělení mezilidských vztahů na komunitní a společenské odpovídá základním druhům *specializace:* vytváření užitečností v komunitách, vytváření zboží ve společnosti. Vyčleněním kategorie společnosti ve významu, který je opozicí komunity (Neustupný 1998a), nahrazuji různá konkrétní společenství (kmeny, etnika, státy), která jsou archeologicky nezachytitelná buď vůbec, nebo jen velmi obtížně. *Společnost v popsaném smyslu slova (stejně jako komunitu) lze však dobře studovat na základě archeologických pramenů.*

Archeologickým odrazem komunit jsou komunitní areály (s jejich základními a archeologicky dobře viditelnými komponentami, jako jsou osady a pohřebiště), zatímco archeologickým odrazem společnosti je *krajina* – rozsáhlé území, na němž probíhá pravidelná směna zboží, výměna manželských partnerů, rituální válečnictví a některé další aktivity. Žádné jiné lidské instituce, které archeologům podsouvá etnografie, například rody, kmeny, národy apod., nezanechávají tak výmluvné archeologické stopy, jako komunity.

Jak později uvidíme, společnost produkuje nadkomunitní areály (například takzvané fortifikace), které svým charakterem jasně překračují komunitní úroveň a v některých případech dokonce leží mimo areály komunit. Společnost jako celek však nevytváří území (krajinu) odlišnou od souhrnu (sjednocení) komunitních areálů. Jde o tutéž krajinu, ve které se nacházejí jednotlivé komunitní areály, ty ale nevyčerpávají všechny artefaktové vlastnosti krajiny. Struktury obsažené v krajině přesahují strukturování jednotlivých komunitních areálů.

Rozdělení lidských institutů na komunity a společnost má v archeologii principiální význam, protože nám (mimo jiné) poskytuje klíč k pochopení prostorové organizace archeologických pramenů: máme jednak komunitní areály, jednak společenské nadkomunitní areály, které zjevně fungují mimo působnost komunit a slouží společnosti.

Je zřejmé, že prostorová archeologie v tomto pojetí má několik *úrovní* (Neustupný 2001a). V oblasti archeologických pramenů je to zejména

- úroveň artefaktových *komplexů* (tzv. nálezových celků), například hrobů, chat, výrobních zařízení apod.
- úroveň areálů aktivit (*komponent* sídelních areálů), například jednotlivých osad, pohřebišť, polí apod.
- úroveň komunitního světa, tj. v oblasti archeologických pramenů *sídelních areálů* jakožto souboru komponet, které patřily jedné komunitě
- úroveň světa jinosti *(sociální krajiny)*, jako málo ohraničeného ale strukturovaného území, kde vztahy jinosti probíhaly v širším rámci celé společnosti.

V seznamu neuvádím *„multou" úroveň*, tj. úroveň jednotlivých artefaktů, na které formální i prostorová archeologie splývají. Z hlediska formální archeologie je například významné, že nádoba kulovitého tvaru je zdobena volutou, z prostorového hlediska může být významné, kde je tato voluta na nádobě umístěna a v jakém prostorovém vztahu je k jiným výzdobným prvkům téže nádoby.

V této souvislosti bych chtěl říci, že jak tzv. sídelní archeologie (Siedlungsarchäologie, badania osadnicze) i britská krajinná archeologie (landscape

archaeology) představují *jenom fragment prostorové archeologie* a kromě toho, podle mého názoru, nedostatečně rozlišují mezi úrovní komunit a úrovní společnosti, jak se o tom ještě zmíním později. Je proto nutno odmítnout nahrazování termínu *prostorová archeologie* termínem *krajinná archeologie*, aby se dosáhlo kompatibility s neujasněným britským územ (Gojda 2000).

V následující části této kapitoly se budu zabývat úrovní sídelních areálů a úrovní krajiny. Jde zejména o problém, jaké jsou strukturující prvky na těchto úrovních a jak jsou tyto prvky uspořádány (strukturovány); pochopitelně zde mám na mysli všechny možné strukturace.

Základní teoretické a metodologické otázky prostorové archeologie jsou v těchto oblastech následující:

- otázky *struktury* lidských aktivit v místech, kde sídlily jednotlivé komunity: tyto otázky studuje *teorie sídelních areálů* (Neustupný 1986b, 1991d, 1994a, 1998b);
- otázky *struktury* lidských aktivit mimo sídelní areály: tyto otázky studuje to, co nazývám *teorií (sociální) krajiny* založené na teorii jinosti (Neustupný 1998f, 1998a);
- jaké byly události, které formovaly prostorové struktury; sem spadají zejména otázky *historie* lidských aktivit v určitém prostoru; tyto otázky studuje *teorie událostí v prostoru* (Neustupný 1998c).

Pochopitelně existuje velké množství dalších otázek relevantních ke studiu prostoru v minulosti, ty však spadají do jedné z uvedených skupin.

Otázky struktur a otázky událostí jsou nejobecnější otázky vědy a oba tyto směry výzkumu jsou v archeologii platné. Některá minulá paradigmata však absolutizovala buď události (například Kossinnovo paradigma a různé historizující směry z něj odvozené), nebo naopak absolutizovala struktury (do značné míry paradigma procesuální). To se pochopitelně dotklo také prostorové archeologie.

8.1.3 Pojem sídelního areálu

Teorii prostorové archeologie nebudu odvozovat na úrovni archeologických pramenů (to je úkol metodologie), nýbrž na úrovni živé skutečnosti. Budu proto diskutovat dva pojmy, které jsem v uplynulých desetiletích zavedl do archeologie: sídelní areály a jinost (Neustupný 1986b a 1998f). V termínech lidské společnosti, zde zřetelně odvozené z artefaktů, jde o pojmy komunity a společnosti.

Sídelní areál (komunitní areál) je odvozen z vize žijících *pravěkých* komunit, jakožto něčeho, co daleko přesahuje tradiční archeologické naleziště. Komunitní

areál je kumulací areálů aktivit, které jedna komunita využívá k nějakému účelu: areálu rezidenčního (obytného), pohřebního, areálů skladovacích, výrobních (zejména areálů polí a pastvišť), těžebních, loveckých atd. Areály aktivit nelze jednoduše vyjmenovat, v konkrétních případech se často prostorově překrývají nebo pokrývají, nebo se naopak vylučují. Těmto areálům živé kultury odpovídají v oblasti archeologických pramenů komponenty (komponenty sídelního areálu, například komponenta rezidenční). Pojem sídelního areálu mimo jiné stimuluje hledání komponent, pro které doposud chybí archeologické prameny (například pravěká pole ve střední Evropě). Pohled na minulé osídlení očima *teorie sídelních areálů* je tedy principiálně odlišný od pohledu tradiční archeologie očima empiricky zjištěných *nalezišť*.

Z rozlohy, charakteru a vzájemné polohy archeologických komponent lze usuzovat na aktivity minulých komunit (jejich strukturování).

8.1.4 Pojem jinosti

Minulou krajinu, pro jednoduchost zde mluvím o krajině pravěké, však nelze pojmout výlučně na základě teorie sídelních areálů. Je nutno připojit další pojmy z *teorie jinosti* (Neustupný 1998f; srov. část 8.1.4).

Teorie jinosti vychází z jednoduchého teoretického modelu: každý jednotlivec a skupina jednotlivců si svoje vztahy (pozitivní nebo negativní) vytváří na třech úrovních:

- na úrovni *vlastní komunity* (o těch pojednává teorie sídelních areálů);
- na úrovni *jiných komunit*, s nimiž má jeho komunita *pravidelné kontakty* (o těch pojednává teorie jinosti);
- teprve za sférou komunity a sférou jinosti leží sféra cizosti, *cizích komunit*, s nimiž neexistují žádné *pravidelné* kontakty.

Z pojmu jinosti je odvozen pojem (sociální) krajiny, v poslední době diskutovaný v archeologii, a užitečný pojem nadkomunitního areálu (komponenty); oba stručně zmiňuji v následujících odstavcích. Detailněji se budu těmito problémy zabývat v kapitole 8.3.

8.1.5 Pojem sociální krajiny

Většina dřívějších pokusů o formulaci jednotek vyšších, než je komunitní areál na základě archeologických pramenů, se zakládala na shrnutí několika komunitních areálů do určitých geografických celků. Velmi často se formulovaly tzv. *mikroregiony* jakožto soubor lokalit v povodí jednoho potoka. Toto pojetí jsem kritizoval, protože je velmi formální a není jasné, jaké společenské mechanizmy živé kultury si máme za mikroregiony představit. Podobně je

tomu s pojmem *krajiny*, tak jak je používán zejména v britské archeologii: krajina je zde buď pojem čistě geografický, nebo je to jednoduché synonymum pro nedefinovaný prostor, směšující úroveň komunity a společnosti. Krajinou v lidském světě nerozumím přírodní scénu, na níž se odehrává život minulosti, a to přesto, že takto obvykle chápe minulou krajinu široká veřejnost. Pojem „krajiny" je natolik rozplizlý, že je ve vědě téměř nepoužitelný. Nahrazuji jej proto pojmem *sociální krajiny*; tam, kde to bude ze souvislosti jasné, slovo „sociální" vynechám.

Budu stručně formulovat *teorii sociální krajiny*; tomuto pojmu dám smysl, který se zakládá na teorii jinosti. *(Sociální) krajinou* rozumím *málo ohraničené, ale bohatě strukturované území*, v němž v minulosti probíhaly vztahy jinosti. V tomto smyslu je krajina součtem (sjednocením) řady sfér jinosti, jejichž „prodloužení" může být na nějakém místě přerušeno (relativně přerušeno), kde ale přesto existuje výrazná strukturovanost daná zejména *směnou, příbuzenskými svazky a válečnictvím*, tedy obory lidské specializace, které jinost vytvářejí.

Protože v takové krajině probíhá komunikace na základě symbolických artefaktových systémů, je obvykle *územím jedné kulturní skupiny,* výjimečně několika málo kulturních skupin v tom smyslu, jak je vyčleňuje tradiční archeologie. V tomto smyslu krajinu obývá *jedno lidské společenství, jedna společnost*, spojená vztahy intenzivní komunikace na základě totožných nebo velmi podobných *symbolických systémů*, které mimo jiné zahrnují formální i prostorovou stránku archeologických pramenů.

Krajina v mém pojetí není tudíž geografickým pojmem v tom smyslu, že by měla ve všech svých částech obdobné fyzické podmínky, shodné přírodní prostředí a byla by společná přítomnosti i minulosti. De facto *ji definuje proces komunikace*, který je typicky lidským procesem, a váže se na určité konkrétní lidské populace, nikoliv na jejich přírodní prostředí; právě proto je současná krajina odlišná od minulé.

Sociální krajina se v tomto pojetí skládá z jednotlivých sídelních areálů a nadkomunitních arcálů minulosti. *Neexistuje abstraktní krajina*, kterou by měla společnou naše současnost a některé období minulosti, zkoumané archeologickými metodami. Terminologie v této oblasti prostorové archeologie není však doposud ustálena.

8.1.6 Krajina jako pseudoartefakt

Jestliže artefakt definujeme jako něco, čemu dal člověk určitou formu, aby to plnilo nějaký účel, pak je zřejmé, že pravěká krajina artefaktem v tomto slova smyslu nebyla. *Artefaktem byly komponenty krajiny* jako areály polí a někdy

i jiné areály (například pohřební), nikoliv jejich celek (komunitní areál) a tím méně už celá skupina komunitních areálů.

Archeologové si však zřídka uvědomují, že lidé žijící na úrovni pravěku v řadě případů na svoje sociální krajiny jako na artefakty pohlíželi, protože je brali jako entity vytvořené (stvořené) nějakými *bytostmi s nadpřirozenými vlastnostmi a schopnostmi*. Takové části lidského okolí, které lidé víceméně považovali za artefakty, budeme nazývat *pseudoartefakty*. Artefakty a/nebo pseudoartefakty v krajině se stávaly symbolickými systémy, které určité skupině komunit umožňovaly vzájemnou komunikaci a orientaci v krajině. Vytvářely pro minulé lidi *jednotu světa spočívající v jednotném principu tvoření*.

Jak dosvědčuje folklór „přírodních národů", zejména jejich kosmogonie, nadpřirozené bytosti *tvořily neživou i živou přírodu v podstatě tak, jako lidé tvořili artefakty*. Pro lidi minulosti musela podobnost přecházet do totožnosti, protože často nevedli jasnou linii mezi „přirozeným" a „nadpřirozeným". Svět dávných lidí měl tudíž v jejich vidění artefaktový charakter, což je v ostrém rozporu s jeho romantickým pojetím jako panenské přírody, s níž lidé údajně žili v určité přírodní harmonii.

Ještě *v moderních náboženstvích* je příroda dílem božím, nadaným nějakým božským účelem; odpovídá tudíž lidským artefaktům, ovšem artefaktům stvořeným božskými bytostmi. Všechny tyto skutečnosti zůstávaly skryty v období romantického pojímání přírody a jejího vyvyšování nad svět lidí a bude teprve nutno je restituovat.

8.1.7 Chápání prostoru

V souvislosti s archeologickými strukturami i událostmi poskytují pojmy sídelního areálu a sociální krajiny teoretické nástroje pro chápání interakcí jednotlivců (individuí), které lze lokalizovat v různých částech prostoru.

Zajímavá je otázka, jak lidé pojímali geografický prostor komunit a společností, v němž se pohybovali. Naznačil jsem tři možnosti. *Relační prostor* sestává ze souboru prvků (bodů a/nebo ploch), jejichž vzájemné vztahy jsou známy, ale nejsou definovány ani vzdálenosti ani vybrané body nebo směry. *Obecný prostor* sestává z prvků (bodů a/nebo ploch), z nichž některé jsou spojeny itineráři (cestami), jejichž délka je měřena přímo. Není ale žádný vybraný bod (počátek) a žádný vybraný směr, které by umožnily zavést systém souřadnic. Třetí možnost, *vektorový prostor*, je moderní zeměpisný pojem: je v něm definována vzdálenost a systém souřadnic, které umožňují určit všechny vzdálenosti a směry (srov. Neustupný 1996a).

Při pohledu na areály komunit je zřejmé, že relační prostor byl dostačujícím základem pro jejich konceptualizaci. Jednotlivé areály aktivit vytvářely soubor

prvků, na nichž mohla být definována relace sousedství. Ovšem nikoliv všechny vztahy se musely brát do úvahy. V současnosti nemohu najít žádný důvod, proč areály komunit by se měly modelovat nějakým jiným prostorem.

Společnosti, v protikladu ke komunitám, vyžadovaly k reprezentaci svých území v krajině komplikovanější model, ale vektorizovaná geografie nebyla nutná. Stačilo vytvořit itineráře a aproximovat délky (například časovým intervalem). Současně s tím v měřítku společností bylo také možno aplikovat relační model. Tak například pocestní mohli pro vytvoření relačních sítí využívat některé „pscudoartefakty": výrazné zlomy v terénu, které mají schopnost upoutat pozornost a mohou být tvořeny geografickými body jako vysoké hory, skály, nápadné stromy apod. (Chroustovský 2006), liniemi (např. vodní toky, kaňony) i plochami (např. pohoří, jezera). Uvedené dva modely jsou nejen praktickými nástroji pro orientaci, ale rovněž vyznačují dvě různé koncepce prostoru.

V předchozích odstavcích jsem diskutoval pouze případ dvou rozměrů vedoucích k rovině. Už jsem argumentoval (Neustupný 1995a, 1997a), že vertikální rozměr v geografickém prostoru byl v pravěku (a často i v pozdějších obdobích) něčím neobvyklým a v důsledku toho pohyb v tomto rozměru byl plný symbolického smyslu. Docházelo k tomu zejména v případech, kdy země byla narušena zahlubováním pod její povrch (hroby, příkopy atd.) nebo když byly nezvykle velké stavby budovány nad povrchem (násypy, megalitické hroby, valy, velké domy apod.). Domněnku, že pohyb vertikálním směrem za určité hranice byl symbolickým chováním, podporují nejen případy takové, jako neolitické a pozdější kruhovité příkopy (Podborský 1988, 1992, Pavlů 1982, 1984, Pavlů, Rulf a Zápotocká 1995, Hašek a Kovárník 1996), ale pravěké fortifikace všeobecně, dále zemnicové domy, neexistence jakýchkoliv podzemních dutin v některých kulturních skupinách (šňůrová keramika), megalitické hroby a domy, které takové hroby napodobovaly atd. atd.

8.1.8 Nadkomunitní areály

Společnost, reprezentovaná několika různými komunitami, které byly spojeny nějakou nadkomunitní institucí, které však nemusely být striktně vymezenými organizacemi se seznamem členů a pravidly členství, vytvářela v mladších obdobích pravěku svoje *areály, které nelze spojit výlučně s aktivitami uvnitř jedné jediné komunity*. Již dříve jsem velmi stručně zmínil jejich existenci (Neustupný 2001a). Předběžně je nazývám *nadkomunitní areály*.

Nadkomunitními areály byly především různé polohy v terénu vyznačené ohrazením, *tzv. fortifikacemi*. Taková místa, obvykle nazývaná hradiště, sloužila k *rituálnímu válečnictví* na nadkomunitní úrovni, případně rituálům obecně.

Svědčí o tom například velké množství lidských obětí, které nemohou být zbytky jedné komunity (srov. Blučinu a Velim).

Zdá se, že *některé fortifikace byly trvale spojeny s obvyklými osadami*, zejména tam, kde téměř všechny osady byly „opevěny" (v Čechách je to například v kultuře chamské nebo řivnáčské). Ve většině případů však je poloh s fortifikacemi mnohem méně než poloh „neopevněných" a už sama přítomnost „opevnění" signalizuje zvláštní postavení určité komunity mezi *jinými* komunitami. Opevněná osada je orientována do světa jinosti, do sociální krajiny. Tyto vztahy jsou málo probádány, neboť archeologové dříve každou fortifikaci považovali za výraz „přirozené" snahy bránit komunitu před vojenským nepřítelem; v tomto pojetí je fortifikace vlastností jediné komunity, zatímco v mém pojetí je řada „fortifikací" vlastností společnosti.

Velmi často, zejména od doby bronzové a pak v době železné, se na takových hradištích objevují depoty a stopy *specializované výrobní činnosti* (oppida, v méně výrazné podobě ale už mnohem dříve). Tzv. hradiště mohou tudíž, kromě své funkce rituální, *souviset také se směnou zboží*. Zdá se, že takový účel (význam) byl významný u oppid; bude nutno prozkoumat, zda jej lze prokázat také u dřívějších pravěkých hradišť. V každém případě je třeba se zamyslet nad otázkou, kdy se v pravěku objevují *tržiště* (dočasná místa směny) a zda je lze archeologicky nějak doložit.

Pokud byly pravěké fortifikace – kromě svých funkcí v ritu a zejména v rituálním válečnictví – také pravěkými tržišti, pak mohou být *uzly pravěkých cest* (Horáčková 2000). Zda tyto cesty na nadkomunitní úrovni byly totožné s řetězy cest mezi sousedními komunitami, bude teď nutno podrobit výzkumu na empirickém základě.

Výraznou aktivitou, která vytvářela nadkomunitní areály, byla *těžební činnost* směřující k získání surovin. Už od počátku se soustřeďovala převážně mimo sídelní areály jednotlivých komunit a prováděla se obvykle v krajině, kam mělo přístup více komunit (Tušimice, Krzemionki, Krumlovský les, vápencové lomy na Sázavě, lomy na surovinu k výrobě eneolitických sekerek u Vraného, alpské doly na měď apod.).

Lze tudíž shrnout, že celá řada lidských činností, které lze označit jako společenské (tj. nadkomunitní) vytvářela nadkomunitní areály v krajině definované sférami jinosti. Je charakteristické, že takové areály měly vztah k rituálu, rituálnímu válečnictví a k výrobě a směně většiny rozhodujících druhů zboží, tedy právě k *činnostem, které charakterizovaly společnost v protikladu ke komunitě*. Vytvoření jejich pojmu je dalším rozvinutím teorie prostorové archeologie. Bude nyní třeba studovat jejich roli v sociální krajině právě z hlediska jejich úlohy při formování pravěké společnosti.

8.2 TEORIE SÍDELNÍCH AREÁLŮ

8.2.1 Komunitní areál

Teorie komunitních areálů nebyla vyvinuta kumulací empirických faktů, nýbrž byla logicky vyvozena z teoretického modelu živoucí pravěké skutečnosti. Když jsem vytvářel tuto teorii, bral jsem především do úvahy potřeby pravěkých lidí (ovšem nikoliv jen potřeby praktické); předpokládal jsem, že tyto potřeby vytvořily *areály aktivit*, které nebyly nezbytně výlučné a prostorově souvislé. Strukturovaná množina všech areálů aktivit užívaných toutéž komunitou (jejich strukturované sjednocení) vytvořila pak *komunitní (sídelní) areál*. Obdobně vzájemné vztahy všech komunitních areálů v nějaké oblasti (tj. „jiné" komunity v okruhu jinosti) představují další strukturu v krajině.

Tyto úvahy vytvářejí různé areály aktivit, které zase generují jednotlivé *komponenty* (sídelních areálů) v oblasti archeologických pramenů (k pojmu komponenty srov. Neustupný 1987a). Komponenty jsou analytické jednotky pramenů, s jejichž pomocí lze popsat sídelní areály; výběr komponent určuje, jak velká část původní variability komunitních areálů bude extrahována a vysvětlena v termínech pravěkého sociálního a kulturního života.

Některé areály aktivit nemusí zanechat žádné archeologicky odhalitelné stopy, nebo jsou jejich doklady obtížně identifikovatelné. Takové areály aktivit by se přesto měly brát do úvahy. Protože se lze domnívat, že pravěcí lidé využívali nějakým způsobem velké části své krajiny, jednotlivé komunitní areály ji musely v mnoha případech pokrývat téměř souvisle.

To je nejhlubší rozdíl mezi teorií komunitních areálů a empirickým pohledem na prostorovou organizaci nálezů. Empirická teorie pracuje v termínech *naleziště* a případně mimonalezištních míst („off-site") vyznačených konkrétními archeologickými nálezy. „Naleziště" třídí na *sídliště*, *pohřebiště* a *hradiště*. Archeologickou krajinu pak representují na archeologických mapách buď body nebo malé nesouvislé plochy.

Teorie komunitních areálů naopak sociální krajinu uvažuje jako souvisle zasídlené území, v němž téměř každé místo mělo v minulosti specifickou roli (účel, nikoliv nezbytně praktickou funkci). V takové situaci archeologická mapa přestává popisovat krajinu v termínech jednotlivých bodů reprezentujících „naleziště". Krajina se stává bohatě strukturovaným prostorem, jehož větší část zaujímají sídelní areály (Kuna 1991). Mapa sídelních areálů vyjadřuje míru, v jaké si pravěcí lidé přisvojili nějaké území.

Tento postup sám o sobě vyvolává zájem o areály aktivit (a případně o celé komunitní areály), pro něž v současné době nemáme lokálně žádné empirické

doklady, ale jejichž existenci v minulosti musíme předpokládat na teoretickém základě: pole, pastviště, zdroje palivového dříví, areály specializované výroby apod. Takový přístup se už ukázal být produktivní.

Tradiční pojem naleziště a tzv. mimonalezištních nálezů („off-site") je více či méně kvalitativní, což typicky dokumentují mapy sestavené z bodů. V protikladu k tomu pojem sídelního areálu vede ke kvantitativním úvahám. Spočívá to nejen ve zjišťování velikosti celých sídelních areálů, ale rovněž velikosti jednotlivých areálů aktivit a v jejich srovnávání s demografickými parametry populací, které obývaly jednotlivé komunitní areály (srov. Neustupný 1981b, 1982a, 1983a, b, Holodňák 1987a, Waldhauser 1981). To všechno naznačuje významnost a důležitost hranic jednotlivých komunitních areálů.

Je potřebné se osvobodit od statického pohledu na komunitní areály. Jejich území bylo v neustálém pohybu a je obtížné si představit, jak bychom mohli uchopit archeologickými prostředky něco takového, jako je okamžitý pohled na areál. Tento problém souvisí s chápáním hranic nalezišť. To byl problém v tradiční archeologii neznámý: nikoho nezajímaly okrajové plochy „nalezišť", kde už bylo málo nálezů. Při terénním výzkumu takových ploch archeolog riskoval, že nenajde nic, zatímco střed „naleziště" sliboval bohaté nálezy. Proto se na všechny strany kopaly dlouhé úzké sondy, aby se neminul střed. Když jsem zformuloval otázku hranic naleziště a jejich objektivního vymezení na základě teorie pravděpodobnosti (Neustupný 1973e a 1984a), jen málo kolegů to zaujalo.

Pozdější aplikace mé metody na výsledky destruktivních výzkumů ukázaly, že pravěké komponenty neměly ostré hranice. Ačkoliv obytná komponenta má obvykle kompaktní jádro, téměř vždy se vyskytují malé skupiny nálezů (někdy jednotlivé objekty), které se nepravidelně rozkládají až do vzdálenosti několika set metrů (Kuna a Turková 1987, Kuna a Slabina 1987).

Velmi podobný jev lze pozorovat v případě pohřebních komponent. Pravěká pohřebiště, pokud jsou prozkoumána celá, sestávají z jádra (v eneolitu a v době bronzové se skládají z několika hrobových skupin) obklopeného pásem malých skupin a jednotlivých hrobů. Teoreticky jsem zdůvodňoval, že tyto malé hrobové skupiny odrážejí počínající rodiny, které byly neúspěšné ve své reprodukci, tj. vymřely dříve, než stačily vytvořit hrobové skupiny obvyklé velikosti nebo celá pohřebiště (Neustupný 1983a).

Podobné vysvětlení je možno přijmout i pro obytné komponenty, které se mohou skládat z jednorodinných domácností (Dreslerová-Turková 1989, Kuna a Turková 1987, Dreslerová 1995, Holodňák a Waldhauser 1984). Tyto domácnosti, z nichž každá sestávala z domu a několika zásobních jam, se zdají odpovídat jednotlivým rodinám.

Zdá se ovšem, že periodicita obytných a pohřebních komponent se liší. Doklady jsou doposud velmi nedostatečné, ale trvání jednotlivých hrobových skupin se možná pohybovalo kolem jednoho staletí, zatímco pohřebiště se někdy používala po několik staletí (obvykle méně než půl tisíciletí). Průměrné trvání jedné domácnosti ve vesnici se však může řádově pohybovat jen v několika desítiletích, možná méně než dvě desítileetí.

Používám této příležitosti, abych poznamenal, že průměrné trvání jedné hrobové skupiny (jedno století nebo o něco více) se zdá být delší než teoretická kontinuita jedné biologické rodiny v otcovské linii v podmínkách pravěké úmrtnosti. Nemůžeme proto očekávat, že pravidlem byla jediná nepřetržená řada otců téže rodiny. Jestliže je správná má interpretace hrobových skupin na eneolitických pohřebištích jako výrazů jednotlivých rodin (Neustupný 1983a,b), je třeba předpokládat komplikovaná pravidla, která určovala právo pohřbívat v hrobových skupinách. Taková pravidla nemusela změnit velikost domácnosti, týkala se pouze dědění v otcovské linii.

8.2.2 Teorie sídelních areálů v jiných kontextech

Už při první formulaci teorie sídelních areálů (Neustupný 1986b) jsem vyjádřil názor, že tato teorie je vhodným nástrojem pro období mladšího pravěku (tj. počínaje neolitem). V mladším pravěku byla totiž základem lidského světa komunita, která nebyla rozdělena na nějaké podkomunity, které by se odlišovaly svou specializací: hlavní opozice byly z jedné strany mezi komunitami a z druhé strany mezi jednotlivci v rámci komunit (tzv. eneolitická dělba činností – viz Neustupný 1967a). Rodiny a domácnosti v rámci komunit měly zhruba stejné postavení. V rámci komunit proto vládla asistence a směna charakterizovala vztahy ve společnosti, tj. v mimokomunitním světě jinosti.

Úvahy v této knize se většinou týkají komunit mladšího pravěku. Lze je rozšířit také na pozdější (nebo starší) komunity, pokud jejich součásti nejsou rozděleny specializací. K tomu typicky dochází ve společnostech založených na zemědělství, kde podstatný sektor společnosti tvoří komunity složené z rodin zemědělců, které nejsou nijak podstatně diferencovány. Existence zdaňování (dávek externí autoritě) nebo existence trhu mění na těchto vnitrokomunitních vztazích obvykle jen velmi málo, protože se týká vztahů *mimo komunitu*, tedy něčeho, co existovalo vždy.

Jestliže však vezmeme kupříkladu město vyspělého středověku ve střední Evropě, nacházíme zde situaci, která je velmi odlišná. Je zde bohatě strukturovaný systém specializací, které oddělují řemeslníky (podle cechů) od obchodníků, mnichů, kléru. Nechci se zde pouštět do spekulací, ale řemeslníci jednoho cechu nebo mniši jednoho kláštera mohou strukturně připomínat vesnickou

komunitu, ale existence města jako zastřešujícího celku je nepominutelná. Kromě toho pro takové „komunity" nebude charakteristická výroba užitečností a asistence. To všechno je třeba dobře promyslet.

Jak se zdá, takové „komunity" lze prokázat i pro časně středověké Pohansko (Macháček 2007), a to je pro mne nepochybným důkazem, že došlo k podstatné společenské změně; spekulace o soukromém vlastnictví v době velkomoravské nepovažuji za rozhodující. Kritéria odvozená z teorií o třídním boji v třídních společnostech bude nutno znovu hodnotit. Určitě bude zajímavé, možné překvapující, sledovat, kdy toto všechno začíná a jaký podíl takové vztahy mají na společenském systému.

8.2.3 Dedukce v teorii sídelních areálů

Principiálně lze studovat otázky prostorové archeologie dvěma způsoby, které se vzájemně prostupují, ale přece z logického hlediska nejsou ekvivalentní, a nejsou ekvivalentní ani co do své produktivnosti.

První metoda *vychází z archeologických nálezů, shromažďuje je a následně se snaží interpretovat*, co vypovídají o minulosti. Tato metoda předpokládá, že archeologické prameny jsou schopny vyprávět, víceméně *stačí jen přečíst*, co je v nich zakódováno (tzv. hermeneutická metoda; toto stanovisko je známo zejména z postprocesualismu, ale je silné i v předchozích historizujících paradigmatech). Tato metoda má velkou reputaci a s nejlepšími úmysly ji užívaly celé generace archeologů; snaží se být ryze induktivní a podle mého názoru je nehajitelná.

Druhá metoda (Neustupný 1986a,1993a, 2007a aj.) vychází z přesvědčení, že archeologické prameny jsou mrtvé předměty současného světa, pozůstatky *někdejší živé skutečnosti, která je ovšem silně transformována*. Prameny obsahují informaci o minulosti, její extrahování však *není jednoduchým úkolem*, a představuje daleko větší problém než je prosté „čtení" archeologických pramenů. *Je nutné použít modelovou teorii živého světa*, odvozenou z nějaké pozorovatelné skutečnosti (přesněji z pozorování populací s vyjádřitelným časem – např. v podání etnografie nebo historie), a *z této teorie dedukovat otázky*, adekvátní archeologickým pramenům.

Tato deduktivní metoda se už od počátečních fází archeologického výzkumu podstatně odlišuje od metody induktivní, neboť soubor otázek, které vyvolává, je zcela odlišný (Binford 1968). Induktivní archeolog se zabývá úvahami o tom, co pozoruje; deduktivní archeolog diskutuje svůj model a hledá pro jeho součásti manifestace v archeologických pramenech.

Pojetí prostoru je v tradiční archeologii diskontinuální. Na tradičních archeologických mapách jsou stopy minulých komponent sídelních areálů

reprezentovány víceméně *jednotlivými body nebo malými izolovanými polygony*. V důsledku toho se ani nediskutují areály, které musely v minulosti existovat, ale pro které nejsou žádná empirická fakta. Typickým příkladem jsou *pole z eneolitu a doby bronzové*, která jakoby ve střední Evropě neexistovala, protože se zde jejich stopy, na rozdíl od západní a severní Evropy, téměř nikdy nedochovají.

Toto diskontinuální pojetí sídelního prostoru je nepochybně důsledkem striktně induktivní metodologie, která se soustřeďuje na archeologické památky, hlavně mobilní artefakty, které bývají nalézány při metodologii běžné v dřívějších paradigmatech, a neuvažuje o tom, co v archeologických pramenech nezanechává žádné markantní stopy, ačkoliv takové stopy jsou potencionálně v archeologických pramenech pozorovatelné. *Tradiční přístup je tudíž čistě empirický: studuje naleziště*, tj. místa, kde se něco našlo, a věří, že na jejich základě induktivní metodou rekonstruuje celou minulost.

Teorie sídelních areálů, na rozdíl od tradiční metodologie, *nepracuje v termínech nalezišť* nebo mimonalezištních míst (v anglické literatuře termín „*off-site*"), nýbrž v termínech sídelních areálů, které jsou archeologickým pozůstatkem někdejších areálů komunit. V tom je podstatný rozdíl: komunitní areály vyplňují obvykle v podmínkách středoevropského pravěku prostor téměř úplně (kontinuálně), tj. bez větších mezer, a vedou tak k jeho pojímání *z hlediska minulé živé kultury*.

Společenská struktura v komunitě byla dána *strukturou komunitního areálu jako celku* (je určena vzájemnými vztahy areálů aktivit) a *strukturou uvnitř jednotlivých areálů aktivit* (například vnitřním uspořádáním osady nebo pohřebiště). Zdá se mi, že bez vyčlenění jednotlivých areálů aktivit a jejich další analýzy a hledání struktur nelze pochopit strukturu komunit.

Teorie sídelních areálů tedy studuje strukturování lidské činnosti v termínech areálů aktivit a komunitních areálů, respektive (v oblasti archeologických pramenů) v termínech komponent a sídelních areálů. Tím, že v areálech nalézá pravidelnosti nebo zákonitosti (tj. struktury), odkrývá i pravidelnosti (tj. struktury) minulých lidských společenství.

8.2.4 Význam komponenty a její pozorovatelnost

Archeologická *komponenta* (přesněji komponenta sídelního areálu) je pojmem, který pomáhá důkladněji analyzovat prostor sídelních areálů v oblasti archeologických pramenů. V oblasti živé kultury komponentě odpovídá areál aktivity. Komponentou rozumíme *strukturovaný souhrn artefaktů a komplexů, které v jednom období plnily stejný účel*; komponenta je odrazem určité specifické lidské aktivity. Jen zdánlivě jsou komponenty sídelních areálů synonyma

pro takové pojmy tradiční archeologie, jako jsou například *sídliště, pohřebiště* nebo *hradiště*. Takové tradiční kategorie jsou empiricky získané druhy nalezišť, tedy pojmu, který kritizuji.

V obvyklém pravěkém prostředí střední Evropy lze vyčlenit zejména následující komponenty:

- rezidenční (sídelní),
- pohřební,
- výrobní (zejména komponenty *nespecializované*, tj. v mladším pravěku např. pole a pastviště),
- komponentu sběru palivového dříví,
- komponentu sběru zimní píce pro dobytek,
- různé další nezemědělské výrobní komponenty, jako jsou *specializované* výrobní komponenty (těžba kamenné suroviny atd.).

Existuje však velké *množství dalších druhů komponent*. Tyto komponenty zpravidla zaplňují víceméně *souvislé území*, i když některé z nich mohou být prostorově oddělené. Počet komponent může být teoreticky velmi vysoký, protože *každé činnosti (aktivitě) v živé kultuře odpovídá nějaká komponenta*, ať už je v daném případě archeologicky pozorovatelná, nebo nikoliv. To ovšem neznamená, že každá komponenta je prostorově zcela oddělená od druhých. Pravidelně dochází k částečnému nebo úplnému *překrývání* komponent nebo k jejich částečnému nebo úplnému prostorovému *vylučování*. Můžeme uvažovat i o takových komponentách, které v současné době nelze pro daný kontext empiricky doložit, ale lze je na základě teoretického modelu očekávat.

Příkladem dvou komponent, které se částečně, ale nikoliv úplně překrývají, je komponenta hutnická a komponenta těžby a zpracování sapropelitu, které na území Loděnického projektu neměly totožné prostorové rozdělení (Neustupný a Venclová 1996, 1998). V odpadu, který vznikal při výrobě sapropelitových náramků, bylo možno vyčlenit dvě prostorově odlišné komponenty:

- jedna obsahovala převážně neopracované fragmenty sapropelitu a byla charakteristická pro prostor těžby sapropelitu a některé osady v regionu, zatímco
- druhá komponenta se sapropelitem obsahovala zejména sapropelit se stopami opracování, například okrouhlé disky, které byly při výrobě náramků vyříznuty z jejich středu.

Zdá se, že v regionu existovaly sídelní areály, které obsahovaly jen jednu z uvedených komponent.

Struktura sídelního areálu je dána právě překrýváním a vylučováním komponent. Bez pojmu komponenty nelze proto strukturu sídelního areálu vyjádřit.

Je na první pohled zřejmé, že komponenty (na rozdíl od takových kategorií, jako jsou „sídliště" nebo „pohřebiště") *nejsou rozpoznatelné pouhým pozorováním*. Už z definice komponenty vyplývá, že pro její vyčlenění (a určení jednotlivých nálezů, které k ní patří), musíme znát její *chronologické určení* obsahující také předpoklad o její kontinuitě na daném místě, a její *účel*; stačí ovšem slabší předpoklad, že všechny komplexy a další nálezy uvažované komponenty plnily *tentýž* nespecifikovaný účel.

To zdánlivě narušuje objektivitu pramenných jednotek, u nichž mnoho empiricky orientovaných archeologů podvědomě požaduje pozorovatelnost a nezávislost na předchozích „teoriích". Tento požadavek je ovšem prakticky nerealizovatelný i při jakékoliv jiné metodologii. Na *polykulturních lokalitách*, které jsou ve střední Evropě pravidlem, je v každém případě nutno už na počátku jakékoliv analýzy separovat chronologicky odlišné nálezy, a zpravidla se odlišují i nálezy z hrobů od nálezů z opuštěných chat, ačkoliv rozdíl mezi nimi není záležitostí prostého pozorování.

8.2.5 Paměť sídelních areálů

Při transformaci areálů aktivit do mrtvé kultury *mnoho z nich zanechá stopy, které budou snadno interpretovatelné* (nebo naopak nesprávně interpretované) jinými pravěkými skupinami, zejména těmi, které samy produkují podobné jevy. V terénu budou pozorovatelné po desítiletí, některé z nich po staletí.

Plná regenerace smíšeného dubového lesa trvá v mírné zóně déle než 200 let, zatímco možné přerušení časově souvislého osídlení většiny komunitních areálů bylo kratší. Délka takové přervy osídlení by se všem měla stát předmětem specializovaného výzkumu v konkrétních sídelních areálech. Ať je tomu jakkoliv, pravěcí *lidé, kteří přicházeli do nějaké krajiny, mohli v mnoha případech zaznamenat stopy jejího dřívějšího využití* i v případě, že neměli žádné informace zprostředkované přímými svědky (srov. Kuna 1998a,b).

V případech, kdy k následujícímu osídlení došlo během života lidí, kteří pamatovali osídlení předchozí, *situace mohla být snadno interpretována jako pouhé opakování, událost popsaná gramatickým minulým časem* a v důsledku toho nereprezentující skutečnou minulost. Pozorované stopy minulého osídlení byly negativy minulé lidské činnosti (ekofakty) a nejsou to tudíž známky *artefaktové* paměti.

Doposud chybí diskuse na základě archeologických kontextů, zda nějaká pravěká komunita, která přišla do sídelního areálu, mohla stopy jeho předchozího osídlení interpretovat v termínech skutečné minulosti. Většinou se předpokládá, že tomu tak bylo, ale podle mého názoru stopy dřívějších lidí mohly uniknout pozornosti, pokud nejsou interpretovány jako známky artefaktové paměti,

tj. dokud nejsou vnímány jako *skutečná minulost tvořící opozici k současnosti* (Neustupný 1997a). Taková opozice by byla spojena s pojmem předků, avšak ani přítomnost předků v nějaké společnosti nemůže zaručit uvědomování skutečné minulosti.

Vyslovil jsem názor, že skutečná minulost, která je ve strukturální opozici k současnosti, se ve střední Evropě objevuje *teprve v eneolitu*, kdy první známky artefaktové paměti na sebe berou podobu trvalých artefaktových památníků, jako jsou monumentální *předmegalitické mohyly* (případně mohyly megalitického charakteru) a permanentní zemní díla (valy, příkopy apod.: Neustupný 1995a,1997a, 1998). Mohl jsem vyslovit hypotézu, že dřívější (neolitické, zejména pozdně neolitické) domy a zemní díla byly monumentální, ale nikoliv trvalé. Sekundární les (tj. bývalé mýtiny) mohl být rozpoznán a znovu využit k praktickým účelům už v neolitu, možná s evokací gramatického minulého času, ale nikoliv nutně jako strukturální opozice mezi minulostí a současností.

Paměť krajin může objasnit empirické pozorování kontinuity jednotlivých areálů aktivity stejně tak jako celých sídelních areálů po mnoho období pravěku (Neustupný 1986a, Kuna 1998). *Neočekával bych*, přinejmenším nikoliv na teoretickém základě, *že kontinuita je jediným možným produktem paměti*. V některých případech pravěcí lidé mohli považovat za potřebné naopak kontinuitu přerušit a udělat něco odlišného od toho, co dělali doposud. Mluvil bych proto raději o *charakteristické sekvenci využití komunitních areálů* než o kontinuitě, která je jen jedním speciálním případem sekvence.

Předběžně lze poznamenat, že nedostatek paměti krajiny by pravděpodobně vedl k mnohem nižšímu stupni strukturovanosti komunitních areálů.

V padesátých a šedesátých létech se soudilo, že po nastolení zemědělské obživy bylo hlavním motivem pro přesidlování komunit *vyčerpání půdy*. Postupně se ukázalo, že pokud nějaký takový technický motiv existoval, nebylo to vyčerpání jako spíše zaplevelení polí (Peške 1987). Tím ale začínala nová fáze přirozené sukcese, takže není nutno se domnívat, že by to znamenalo neodvratnost přesídlení.

Dobu trvání jedné komponenty (která nemusí znamenat dobu trvání celého sídelního areálu) lze v některých případech odhadnout. U pohřebišť je to často o něco déle, než kolik trvá jedna typologická fáze (tedy kolem 100 let), u osad přibližně stejnou dobu. Ale máme vážné podezření, že některé komponenty trvaly o hodně kratší dobu, a podobně zase jiné dobu značně delší. Zde se ovšem zatím nemůžeme spolehnout na svou znalost archeologických pramenů: nelze totiž prokázat, že se v nich někde neskrývá hiát v délce několika desítiletí, který nedovedeme rozeznat.

8.2.6 Archeologické komponenty a jejich okolí

Počáteční studie v oboru prostorové archeologie spočívaly v *hledání přírodní podmíněnosti pravěkého osídlení*. Hledaly se korelace s nejrůznějšími přírodními parametry, ale nakonec nebylo nalezeno více než vágní závislost na *nadmořské výšce*, *sklonu terénu* a *vzdálenosti od vodního toku*. Je nepochybné, že takové závislosti v pravěku měly a mají doposud *určitý význam pro rozdělení lidských aktivit v geografickém prostoru*.

Existují evidentně některé *extrémní podmínky*, které lidem nedovolují provozovat určitý způsob obživy v některých regionech. Tak např. je nepochybné, že zemědělství evropského typu je obtížně představitelné v horských terénech, kde sníh leží do května, vegetační doba je krátká a půda je kamenitá. Zdá se, alespoň se to všeobecně předpokládá, že v minulosti byly podmínky nepříznivé pro osídlení méně snadno překonávány než v době moderní.

Někdy se zdá, i při použití kvantitativních metod, že jsou podstatné rozdíly mezi umístěním komponent z různých období pravěku v terénu. V Čechách jsem například pomocí faktorové analýzy zjistil, že osídlení kultur, které jsou si časově blízké, se nachází v podobných polohách. Martin Kuna a Dáša Dresslerová opakovali tyto výpočty pro jiné soubory dat a dospěli k velmi podobným výsledkům.

Podobný charakter má zjištění neočekávané korelace mezi šňůrovými pohřebišti a rezidenčními komponentami kultury řivnáčské (Neustupný 1997b). Vzhledem k tomu, že jde o dvě následné kultury, je to jistě pozorování významné, ale rozdíly ve využití přírodního prostředí nelze předpokládat. Tyto výsledky však nelze hodnotit jako požadavky na různé přírodní prostředí ani u kultur, které jsou si časově vzdálenější, protože jde o posuny, jejichž velikost je řádově *stovky metrů*. V každém případě komponenty různých kultur zůstávají *v těchže sídelních areálech*. Na to ukazuje i skutečnost, zjištěná M. Kunou (1996, srov. také Jechort 2003), že přibližně tytéž struktury dostaneme sledováním korelací výskytu kulturních skupin v rámci moderních katastrů jako sledováním korelací jejich výskytu v rámci menších „lokalit".

Podobným směrem ukazuje i prostorová kontinuita některých komponent, projevující se jejich dlouhodobým setrváváním na tomtéž místě. Nápadné je to zvlášť u *mohylových pohřebních komponent*, které od časného eneolitu do začátku doby železné rostou přidáváním nových mohyl ke starším. Podobný charakter má i trvalost některých rezidenčních komponent.

Platí také, že některé kulturní skupiny orientované na zemědělství středoevropského typu a chov domácích zvířat mají v rámci Čech překvapivě rozdílné rozšíření. Tak kultura chamská se nachází v jihozápadních Čechách v nadmořských výškách od 350 m do 600 metrů, zatímco kultura se šňůrovou keramikou (a četné

jiné pravěké kulturní skupiny) má horní hranici výskytu kolem 350–400 m, takže v jihozápadních Čechách prakticky chybí (srov. např. mapy v Neustupný ed. 2008). Příkladem tohoto jevu je i diferenční rozmístění kultury s volutovou keramikou a kultury lengyelské na hnědozemích a černozemích, které bylo zjištěno na jihozápadním Slovensku, ale na Moravě a v Čechách neplatí (Rulf 1983).Takové rozdíly nemohou být způsobeny vlastnostmi přírodního prostředí.

V uvedených případech je zřejmé, že totéž přírodní prostředí vyhovovalo velmi široké škále kulturních skupin a naopak různé kulturní skupiny vyhledávaly různé prostředí. Nelze se tudíž domnívat, že pravěké osídlení by bylo nějak fatálně určeno přírodou. Na druhé straně je možno očekávat, že rozmístění komponent sídelních areálů v krajině bude v některých případech *určeno symbolickými faktory* (tj. bude víceméně arbitrární) zprostředkovanými například botanickými indikátory. I v tom případě, že tomu tak je, se ovšem *na první pohled* může zdát, že jde o silné „pravidlo" vyvolané mimokulturními podmínkami.

8.2.7 Struktura komunitních areálů a krajiny

Jiný typ studií, odlišný od sledování závislostí na přírodním prostředí, je založen na vzájemném porovnání různých skupin archeologických pramenů v jednotlivých lokalitách. Toto studium považuje archeologické prameny za zbytky živých artefaktů, tj. za stopy někdejšího tvoření sociálního světa. Jejich prostorové rozložení tedy chápe především jako stopy *strukturace lidského tvořivého chování*. To znamená, že při tomto přístupu *porovnáváme archeologické nálezy s jinými archeologickými nálezy* (částečně sem patří i některé příklady z předchozí kapitolky).

Takové porovnávání je možno realizovat prostřednictvím map, na kterých je vyneseno prostorové rozdělení jednotlivých kategorií nálezů. Postupoval jsem však jiným způsobem:

- zjišťoval jsem korelace mezi kategoriemi nálezů, pak jsem
- v korelační matici hledal závislosti metodami vektorové syntézy, například tzv. analýzou hlavních komponent, a následně
- výsledky (zpravidla tzv. faktorová skóre) jsem vynášel zpět do mapy pomocí softwaru geografických informačních systémů.

Výsledky konečného kroku jsou reálná čísla, která už nevyjadřují žádnou pozorovanou proměnnou, nýbrž *proměnnou strukturální*; mapy tudíž vyjadřují *prostorové rozmístění archeologických struktur*.

Toto je standardní metoda, kterou jsem vyvinul před polovinou devadesátých let (Neustupný 1996a) a kterou jsem exemplifikoval na různých typech prostorových dat. Martin Kuna a Dáša Dreslerová s úspěchem aplikovali tentýž postup na svoje data (srov. příspěvky v Neustupný ed. 1998a).

Na základě dat z oblasti Loděnického potoka poskytnutých Natašovou Venclovou jsem tuto metodu uplatnil na nálezech doby laténské. Výhodou tohoto regionu byl současný výskyt keramiky a dvou druhů ekofaktů s absolutní četností (k termínu srov. Neustupný 2007a), o jejichž laténském stáří nemohlo být pochybnosti: hutnické strusky a sapropelitu k výrobě náramků. Přitom sapropelit N. Venclová roztřídila ještě do několika kategorií podle stupně opracování.

Metoda vedla k poznání strukturace krajiny na Loděnickém potoce v určité fázi laténské kultury: v tomto poměrně malém regionu se ukázaly různé druhy sídelních jader s keramikou i bez ní, protiklad míst získávání sapropelitu a hutnění železa, bylo možno prokázat koncové zpracování sapropelitových náramků v rezidenčních areálech (kde se také do velké míry hutnilo) (Neustupný 1996a, Neustupný a Venclová 1998). Hustý rozptyl strusky a sapropelitu (často ve vzájemné korelaci) ukazuje, že krajina byla rozsáhle odlesněna (Neustupný 2000a, b). Je možno rozpoznat další detaily a řada jich ještě čeká, aby byla z dat extrahována.

8.3 TEORIE JINOSTI

8.3.1 Pojem jinosti

V této podkapitole chci k problému entit vyšších než sídelní areály přistoupit na základě vysokého stupně abstrakce s využitím pojmu jinosti. Někdy se předpokládá, že vztahy regulující kontakty mezi komunitami nebo mezi jednotlivci z různých komunit byly víceméně stejné jako ty, jimiž se řídili jednotlivci uvnitř komunit. V následujících odstavcích poukážu na to, že takový názor nelze hájit. To, co následuje, není proto jednoduché rozšíření teorie komunitních (sídelních) areálů na rozsáhlejší území; svět jinosti generuje *sociální vztahy, které se liší od těch, jaké fungují uvnitř komunit*.

Mimokomunitní vztahy mohou být nejlépe pochopeny pomocí pojmu jinosti (Neustupný 1998f): mým prvním krokem proto bude objasnění tohoto pojmu.

Sociální svět lidí lze systemizovat mnoha způsoby. Jedním z nich jsou tři podrozdělení:

(1) *Komunitní svět*, tj. svět vlastní komunity, sestávající z členů komunity, artefaktů, institucí a symbolických textů vytvořených touto komunitou a dále z komunitního areálu, tj. strukturované množiny areálů aktivit vytvářených komunitou. Tento podsvět byl analyzován v předchozí části této kapitoly.

(2) *Cizí (neznámý) svět*, který se skládá z předpokládaných, avšak z velké části neznámých teritorií a z cizích bytostí, které je obývají. Vlastní komunita nemá s těmito bytostmi, které jsou možná nebezpečné, žádné pravidelné

kontakty. Chtěl bych v této souvislosti zdůraznit, že „cizí" v uvedeném smyslu neznamená, že o „cizím" území a jeho obyvatelích není nic známo, nebo že takové území nikdy nikdo nenavštívil, neměl s ním kontakt apod. Pouze to říká, že moje vlastní komunita nemá pravidelný sociální a fyzický styk s cizím prostředím, a jestliže nějaký kontakt vznikne, je intenzivně chápán jako něco výjimečného nebo nevhodného. Lze očekávat, že takový cizí (neznámý) svět neexistuje jen na jiných územích, nýbrž i v jiných obdobích (zvláště v minulosti).

(3) *Svět jinosti*, který zaujímá místo mezi komunitním světem a vnějším cizím světem. Sestává z lidských a dalších bytostí, které sice nepatří k naší vlastní komunitě, které však s ní sdílejí artefakty a symboly; my i oni se „vyjadřujeme" stejně (ve smyslu exprese) a žijeme v téže kultuře, která je vzájemně akceptovaná a situovaná do blízkého území. Lidé a možné nadpřirozené bytosti s takovými charakteristikami žili i v dobách odlišných od současnosti, a nyní jsou v jiném světě. Naše vlastní komunita má se světem jinosti pravidelné kontakty, o nichž se lze domnívat, že konstituují pravěkou společnost jako určitý protiklad komunity.

V tomto smyslu „jiné" znamená něco, co je odlišné od „nás", ale současně je to blízké, alespoň částečně srozumitelné, nikoliv úplně cizí, nikoliv nezbytně nebezpečné, a ne zcela nepředvídatelné. Hlavní opozice v sociálním světě je mezi „námi" a „jinými", zatímco protiklad mezi „námi" a „cizími" je zpravidla příliš abstraktní, než aby mu mohl být přičítán větší význam.

Struktura světa je do značné míry určena těmito třemi podsvěty, jejich vnitřní strukturovaností a jejich vzájemnými vztahy v kterémkoliv okamžiku lidské historie. Sociální svět je ovšem pozitivně vytvářen světem jinosti, zatímco cizí svět je pasivní prvek, který většinou do problémů vstupuje jako komplement.

Nejdůležitější vědecký pojem používaný pro studium těchto problémů je *specializace* v nejširším slova smyslu (Neustupný 1995d). Specializaci generují opozice v sociálním světě. Žádný pár jednotlivců nebo skupin jednotlivců není identický; rozdíly produkují opozice, které se projevují ve sféře lidských výtvorů (artefaktů) a počet strukturálních opozic je omezený. Nejsou to fyzické (přírodní) vlastnosti lidí, které mezi nimi diferencují, je to jejich rozdílné tvoření artefaktů. Základní vlastností sociálního světa je to, že lidské bytosti, jejich sociální aktivity a jejich produkty, jsou vždy specializovány, a rozsah specializace je omezen.

Specializace v sociální sféře je spojena s lidskými artefakty, lidskými institucemi nebo lidskými (symbolickými) texty. Bez těchto spojení by specializace byla jednoduše druhem rozdílu, jaký pozorujeme mezi přírodními bytostmi. Specializace ovšem vytváří opozice mezi jednotlivci a skupinami jednotlivců, neboť ti, kdo se nějak specializují, se odlišují od ostatních a musí používat zvláštní

procedury, aby se zapojili do sociální sítě definované lidskými produkty. Specializace operuje jak na komunitní úrovni, tak na úrovni jinosti.

Jsou dva základní druhy jinosti: prostorová a časová. Již jsem vyložil základní pojmy, s jejichž pomocí může být vymezena prostorová jinost. Pochopení *časové jinosti* je založeno na pojmu minulosti (srov. Neustupný 1997a a 1998b pro další podrobnosti; zde viz část 9.1).

Zdá se, že s postupem od pravěku k dnešku stále menší část světa zůstává pro lidi cizí. Zmenšování neznámé minulosti v průběhu lidské historie je nepopiratelné; sama existence archeologie je silným argumentem ve prospěch této teze. Rozšiřování světa jinosti je jednou ze směrovaných změn sociálního světa, která v dlouhých časových obdobích otevírá lidstvu meze svobody.

Základní idea mého teoretického modelu je to, že docházelo k pravidelným kontaktům mezi komunitním světem a světem jinosti. Tyto kontakty byly naprosto nezbytné, jestliže se lidská společnost měla reprodukovat jako lidská společnost: izolovaní jednotlivci a dokonce i izolované komunity nejsou schopny tvořit a dále rozvíjet svou kulturu a tak udržovat svou společnost. Nepředpokládám ovšem, že takové kontakty byly potřebné k přežití lidí jako přírodních bytostí v jejich údajném zápase s Přírodou.

8.3.2 Tranzitivita jinosti

Každá komunita má okruh *jiných* komunit, s nimiž má nějaký pravidelný kontakt a který nazývám *sférou jinosti* (dané komunity). Sféra jinosti se vztahuje k určité konkrétní komunitě, takže je tolik různých sfér jinosti, kolik je komunit. Individuální sféry se ovšem široce překrývají.

Komunity, které patří k jedné sféře jinosti, se v pravěku zpravidla rozkládají na nepříliš velkém území. Existuje ovšem *vztah prodloužení*. Spočívá v tom, že sféra jinosti komunity B, která sama patří do sféry jinosti komunity A, sahá dále. V důsledku toho může existovat komunita C, která patří do sféry B, ale nepatří do sféry A. Z matematického hlediska je vztah prodloužení ekvivalencí: je tranzitivní (z ApB a BpC vyplývá ApC), symetrický (platí ApB i BpA) a reflexivní (platí ApA). Samotný *vztah jinosti* ovšem ekvivalencí není, neboť není tranzitivní: z AjB a BjC nijak nevyplývá AjC.

Vztah prodloužení vytváří to, co nazývám (sociální) *krajinou* (znovu zdůrazňuji, že tento pojem krajiny je odlišný od tohoto pojmu v geografii, na němž je postavena tzv. krajinná archeologie). Zatímco komunitní areál je sídlem komunity, sféry jinosti *v krajině* jsou obývány *společností* v širším slova smyslu.

Skutečnost, že jinost je tranzitivním vztahem, prokazují systémy, které se obvykle označují jako *archeologické kultury*. Bez ohledu na to, že každá konkrétní komunita mohla mít poměrně malý okruh jinosti, symbolické systémy

takové jako archeologické kultury zasahovaly ve většině období pravěku velmi daleko. To lze pochopit na základě předpokladu tranzitivity vztahu jinosti. Diskontinuita symbolických systémů (hranice archeologické kultury) se vyskytuje tam, kde další přechod (tranzitivnost) byl obtížný, nemožný nebo nežádoucí.

8.3.3 Komunita a společnost

Kontakty, které probíhaly ve společnosti jako celku, tedy nikoliv v komunitě, *staví komunitu do protikladu ke společnosti*. Pro komunitu jsou typické vztahy asistence (které nejsou přísně reciproční), zatímco směna zboží založená na reciprocitě v pravěku uvnitř komunit neprobíhala. Podobně uvnitř komunit nebylo válčení (i když zde bylo pole pro násilí) a sňatky se pravidelně uzavíraly mimo ně. Rituál ve většině případů také směřoval do jiného světa, tj. mimo komunitu.

Společnost ve smyslu těchto paragrafů je síť nespočetných vztahů, generovaných jednotlivci a skupinami vědomě nebo nevědomky v průběhu jejich sociálního života (instituty).

Většinou je pochybné specifikovat skutečně významnou společenskou síť na základě nearcheologických analogií, neboť zprávy, které se takových sítí týkají, jsou často skoupé, neúplné (zejména z kvantitativního hlediska) a náhodně rozložené v prostoru a času; zřetelně jsou obtížně specifikovatelné na základě tradičních pozorování.

Archeologické prameny oproti tomu obsahují prameny ke vztahům vytvářeným dělbou aktivit uvnitř komunit (role pohlaví a věkových tříd, válečníků, kněží, specialistů produkujících železo nebo šperky atd.) a ke specializaci vně komunit ve světě jinosti (obchod, válčení apod.). Všechno toto, a hlavně toto, jsou sociální vztahy; archeologie má výjimečnou možnost o nich vypovídat.

8.3.4 Směna zboží ve společnosti

Často se věří, že ekonomické vztahy mimo bezprostřední komunitu se dají rozpoznat na základě map rozložení nepotravinových produktů (například bronzů), o nichž se lze domnívat, že se s nimi obchodovalo. Takové mapy teoreticky demonstrují okruhy jinosti alespoň pro případ některých snadno rozpoznatelných importů. Tímto způsobem však bohužel nikdy nelze zjistit přímé obchodní partnery, ukazuje se pouze, jak daleko se určité produkty (např. kusy nějaké suroviny) mohly dostat, když předtím prošly neznámým počtem mezičlánků.

Pokud archeologové chtějí zjistit, jak obchod plynul z jedné komunity do jiné, a tímto způsobem vymezit okruhy jinosti, musí hledat produkty, se kterými se s velkou mírou pravděpodobnosti obchodovalo v jediném kroku přímo ke konečnému spotřebiteli. Zatímco suroviny a cennosti vyrobené z kovu lze mnohokrát (opakovaně) prodat dříve než dosáhnou konečného místa užití,

mnoho typů keramiky nepodléhá opětovnému prodeji a mohou proto vyznačovat přímé obchodní vztahy. Je ovšem velmi obtížné rozpoznat běžnými archeologickými metodami keramiku, s níž se obchodovalo na krátké a střední vzdálenosti; obtíže jsou i při rozpoznávání metodami přírodních věd (Bareš a Lička 1976, Lička a Bareš 1979, Rehman, Robinson a Shennan 1992, Gosden 1987).

Obchodní stanice a trhy by se mohly stát prostředky pro posouzení rozsahu jinosti. Taková místa mohla být v pravěké Evropě častá; mnoho archeologů se pokoušelo je rekonstruovat pro dobu bronzovou ve střední Evropě. Je významné, že taková místa často splývala s něčím jako ceremoniální centra typu Velim nebo Blučina (Hrala, Šumberová a Vávra 2000, Harding et al. 2007, Salaš 1990). Když mluvím o tomto jevu, neregistruji různá „obchodní emporia" apod. založená na nepřesvědčivých informacích a jejich vysvětleních. Jsou přinejmenším náznaky toho, že oppida doby železné také sloužila tomuto účelu podobně jako jiné, méně obřadné polohy (cf. Salač 1993a). Jestliže existovala taková místa, musela hrát důležitou roli nejen ve směně výrobků, ale hlavně při budování sociálních vazeb překonáváním cizího tím, že *cizí se zde přetvářelo na jiné*.

Lépe jsme na tom v případě dálkového obchodu chápaného jako přímý transfer zboží z jednoho regionu do druhého (Salač 2006). Takový obchod implikuje, že lidé cestovali na dlouhé vzdálenosti a dostávali se do kontaktu s mnoha jinými lidmi. Tento kontakt, ať už jakéhokoliv charakteru, musel přinášet nějaké poznatky o vzdálených končinách, ale hlavně vytvářel pozitivní spoje s geograficky vzdálenými populacemi, potencionálně cizími. Je proto velmi významné rozpoznat přímá spojení při obchodu na dlouhé vzdálenosti.

To ovšem není snadný úkol. Argument, že artefakt, který vyhlíží jako cizí, cestoval ze své vlasti (místa své výroby) v několika postupných krocích, platí téměř vždy, přinejmenším jako možnost. V některých případech může pomoci keramika, která se mnohokrát neprodávala. Příkladem možného spojení na dlouhou vzdálenost je malovaná nádoba nalezená v hrobě kultury s vypíchanou keramikou v Praze-Dejvicích, již zmíněná (Zápotocká 1967). Nádoba typologicky patří lužianské skupině lengyelské kultury rozšířené na jižním Slovensku, a fyzické vlastnosti hlíny, z níž je nádoba vyrobena, ukazují na jižní Slovensko (Bareš and Lička 1976). Ačkoliv nádoba zůstala celá (a nemohla proto „cestovat" nadměrně), ani tento příklad není zcela bezpečným dokladem přítomnosti člověka z pravěkého Slovenska v pravěkých Čechách.

Jiným příkladem poměrně jistého dálkového obchodu jsou případy, kde region původu a cílový region jsou odděleny přírodní překážkou jako jsou vysoké hory nebo moře. Tak například jestliže se bukovohorská keramika a obsidiánová industrie, obojí prokazatelně domovem na jih od Karpat, objeví v okolí Krakova v jižním Polsku, je zřejmé, že musí jít o importy z jihu donesené přes hory

(Kaczanowska 1971, Kozłowski 1971). Keramika se objevuje na severu nepochybně v důsledku obchodu s obsidiánem, neboť štípaná industrie se v neolitu často transportovala v nádobách.

Dá se očekávat, že sídelní struktura pravěkých lidí ovlivňovala vztahy, které se objevovaly v okolí dané komunity. Tak například nízká hustota obyvatelstva, obvykle spojovaná s loveckým hospodářství, favorizovala difúznější vztahy, neboť krajinou lidé mohli snadno proniknout, aniž by byli zpozorováni. Vysoká hustota populace, jaká byla charakteristická pro zemědělské kulturní skupiny v pravěkých Čechách a na Moravě (a v mnoha částech Německa, Rakouska, Slovenska a Polska), musela vytvářet situaci, kdy bylo velmi obtížné přejít osídlená území bez blízkého kontaktu s domácím obyvatelstvem. Bylo to určitě nemožné za denního světla, ale muselo to být také obtížné v noci, pokud byli odvázáni psi. Taková fakta se musí brát do úvahy.

Myšlenky, které jsem doposud rozvíjel, vytvářejí teoretický model. Přesto, že při výstavbě modelu byla použita určitá znalost pravěkého období ve střední Evropě, nelze jej považovat za konečný produkt výzkumu. Produktivita teoretických modelů, jako je tento, je však zřejmá. Zatímco archeologické prameny jsou formální mrtvé předměty bez ohledu na sofistikovanost jejich analýzy (deskripce), modely obsahují dynamické pojmy, neboť jsou hlavně vystaveny na základě znalostí o živých společnostech. Jiná velká výhoda takových modelů vyplývá z faktu, že jsou budovány logicky: jejich pojmy vytvářejí systém, který je v některých ohledech podobný deduktivním teoriím. To modely odlišuje od etnografických analogií, které hromadí jednotlivá pozorování získaná v řadě různých prostředí: vnitřní vztahy pozorovaných faktů zůstávají nepředvídatelné. Metodologie vytváření teoretických modelů byla popsána zvlášť (Neustupný 1993a, 2007a) a nebudu ji zde opakovat.

Pouze uvedu, že vysvětlení se dosahuje srovnáním modelů se strukturami archeologických kontextů, získávaných archeologickou syntézou. Jestliže je srovnání úspěšné, model se stává teorií kontextu. V opačném případě musí být model vylepšen a zahájena nová iterace archeologické metody. Jsou to vždy struktury kontextu, které jsou srovnávány s modely: nevěřím, že je proveditelné jakékoliv vysvětlení (interpretace) individuálních událostí nebo nálezů.

8.3.5 Obchod bronzem

Následující paragrafy nemají představovat souvislou teorii, nýbrž spíše příklad otázek, které můžeme klást v jednom speciálním odvětví archeologie. Současně s tím chci zdůraznit, že toto důležité pole má zřejmé koreláty ve sféře prostorových rozdělení a že s uvažováním o těchto tématech se dosud nešlo do dostačující hloubky.

Ani typologické studie ani chemické analýzy pravěkých bronzových předmětů nevedly k hlubokému pohledu na obchod bronzem. Tradiční archeologie je ještě do velké míry ponořena do studia typologické variability bronzových předmětů a jejich rozdělení do typů. Přesto existují určitá obecná pravidla nebo pravidelnosti (struktury) rozpoznatelné v archeologických pramenech.

(1) Jakmile se jednou doba bronzová prosadila (ve střední Evropě v průběhu tzv. starší doby bronzové), pravěké komunity získaly pravidelný přístup k bronzu. Pokud je prozkoumán dostatečný počet hrobů, vždy se najdou nějaké bronzové artefakty; kromě toho se najdou bronzové předměty v depotech. V této době neexistují oblasti, které by byly úplně bez bronzu.

(2) Ačkoliv bronz pronikl do sféry nástrojů v několika fázích, jakmile v nějaké společnosti zdomácněl, nedocházelo k regresu, tj. k návratu ke kamenným nástrojům. Toto je obzvlášť zajímavé, protože pracovní vlastnosti kamenných nástrojů, které je téměř všude možno si opatřit z místních zdrojů, nejsou o mnoho horší než bronzové nástroje (srov. Neustupný 1967, Kuna 1981).

(3) Územní rozložení mnoha typů bronzových artefaktů se zdá být větší než rozložení typů keramiky. Kulturní skupiny založené na keramice (knovíz, lužická a velatická) jsou často dosti lokální, zatímco bronzové předměty jsou ve větším měřítku „mezinárodní". Ačkoliv lze rozpoznat typologické kontakty mezi keramikou a bronzovými artefakty, symboly, jejichž nosičem je bronz a ty, jejichž nosičem jsou jiné materiály (jako např. keramika), se pozoruhodně liší.

(4) Je třeba vyzvednout, že bronz pronikl hluboko a široce do oblasti lidských artefaktů. Téměř každý typ artefaktu mohl být vyroben z bronzu: zbraně a brnění, ozdoby, nástroje, nádoby a dokonce hudební nástroje. To se nikdy předtím nestalo s mědí a ani s železem po konci doby bronzové. Nemožnost regresu neznamenala evidentně jeho praktickou nemožnost: tytéž artefakty, jaké byly vyráběny z bronzu, by vyrobeny z jiného materiálu mohly plnit svou funkci (smysl) téměř stejně dobře.

Tyto pozoruhodné skutečnosti nemohou vyplývat z praktické funkce bronzových artefaktů; dávají tušit, že bronz a sítě jeho rozdělování hrály v pravěku (a nejen evropském) *mimořádnou společenskou a symbolickou roli*, která teprve čeká na své objasnění.

Mimo jiné, dodávky bronzu musely být spolehlivě zabezpečeny dobře fungující a dostatečně hustou sítí obchodních kontaktů (Kuna 1989a). Zatím nedokážeme na základě obchodních spojení rekonstruovat jednotlivé okruhy jinosti, ale je zřejmé, že musely zahrnovat mnoho sousedních osad. Například rozsáhlé použití náhražkových surovin místního původu by rozrušilo vztahy jinosti mezi jednotlivými komunitami a způsobilo by jejich izolaci. Velmi pravděpodobně by

také porušilo některá „iracionální" pravidla, platná ve společnostech doby bronzové.

Chtěl bych vyzvednout, že středoevropská krajina byla pokryta jednotlivými komunitními areály velmi hustě, jejich středy byly vzdáleny asi 1 až 3 km (Neustupný 1965a, Bouzek, Koutecký a Neustupný 1966, Koutecký a Muška 1979). Komunity obývající jednotlivé vesnice byly dosti malé, v průměru asi 3 rodiny (12 osob včetně dětí; Neustupný 1983a,b, 2001f). Výsledkem byla krajina hustě „naplněná" lidmi, kterou bylo obtížné proniknout bez vědomí nebo dokonce proti vůli jejích obyvatel. Jak zanedlouho vyložím, některé z komunit spolu vedly válku, což ještě dále komplikovalo tyto vztahy.

Vcelku však tato situace vytvářela stabilní síť okruhů jinosti vnímanou většinou komunit jako stabilní svět. Bez této stability by komunity doby bronzové nemohly být zásobeny bronzem, který byl jednou z jejich nejvýznamnějších (ale nikoliv praktických) potřebností.

V této souvislosti bych podotkl, že takové stálé prostředí určitě nebylo přátelské k migracím. Každá migrace by zpřetrhala sítě pro směnu bronzu a způsobila by vážné obtíže jak migrujícím komunitám, tak také těm, jejichž územím by migrace vedla. Také by mohla vážně ovlivnit jiné vzdálené komunity, neboť výměnné řetězce často dosahovaly délky několika set kilometrů.

Dá se očekávat, že radikální změna proběhla v době železné, neboť tehdy už lidé přestali lpět na sítích obchodu s bronzem, když zdroje železa byly mnohem více rozšířeny a v důsledku toho kov byl mnohem snadněji dostupný. To mohlo způsobit významnou změnu ve společenských vztazích, které byly osvobozeny od pout bronzu; nazval jsem proto tuto událost revolucí doby železné (Neustupný 1995b, 1996b). Cítím, že okruhy jinosti založené na obchodu se železem se musely podstatně změnit. Je symptomatické, že doba železná byla prvním obdobím s dobře dokumentovanými migracemi. Zbývá ovšem posoudit, zda argumentace tohoto odstavce není příliš poplatná dřívější víře v důležitost praktické funkce kovů.

8.3.6 Neekonomické sociální vztahy

Lze očekávat, že neekonomické vztahy budou probíhat především po dvou liniích: příbuzenství a války. Jak jsem dokumentoval v předchozích odstavcích, dva aspekty sociálních vztahů, ekonomický a neekonomický, nelze od sebe striktně oddělit. Účelem většiny ekonomických vztahů ve sféře jinosti není opatřit si potřebnosti života, nýbrž vytvořit abstraktní společnost, tj. společnost spojenou zbožím směňovaným na trhu. Takové ekonomické vztahy se ovšem podstatně neodlišují od toho, co se tradičně popisuje jako společenské vztahy všeobecně.

Již jsem se dotkl problému sňatků ve vztahu ke komunitám. Soubor pokrevně příbuzných komunit měl tendenci k uzavřenosti (endogamii), což znamená, že kolem něj byl cizí svět, s nímž byly sňatky silně omezeny, pokud vůbec byly možné. Ani komunální svět neposkytoval manželské partnery, zatímco mnoho částí světa jinosti ano. Mimochodem, manželství bylo jediným pravidelným sociálním mechanismem pro fyzické začlenění „jiných" lidí do vlastní komunity (zdá se, že výjimečně existovaly i jiné mechanizmy: srov. Neustupný 1982a). Sňatková pravidla zaručovala určitou reciprocitu vně komunitního světa, a tak se stávala důležitou metodou mentální asimilace *jiných* osob do vlastní komunity a metodou budování vazeb ve velké společnosti.

Z etnografické literatury víme, že komunity, z nichž lidé čerpali své manželské partnery, se v situacích, které strukturálně odpovídají pravěku, omezovaly tím, co se obvykle označuje jako kmen. Archeologové vždy hledali kmeny, a někteří se domnívali, že prostřednictvím takových společenských jednotek by bylo možno identifikovat rozdíly v „materiální kultuře", jak ji popisuje archeologie (srov. Lutovský et al. 1992). Tento názor nebere ohled na všeobecnou nestabilitu pravěkých společenství a na komplikované vztahy mezi sociální sférou a symbolickými systémy, z nichž převážně sestávají archeologické kultury.

8.3.7 Válečnictví

Soudí se, že ekonomické vztahy jsou pozitivní: ovlivňují společnost tak, že zvyšují její soudržnost. A to i v případě, že účelem ekonomických vztahů ve sféře jinosti není opatřit si potřebnosti života, nýbrž vytvořit abstraktní společnost, tj. společnost spojenou zbožím směňovaným na trhu. Válečnictví oproti tomu pokrývá skupinu sociálních vztahů, o nichž se předpokládá, že mají negativní vliv na soudržnost lidské společnosti. Jeho role je jasně odlišná od ekonomiky, ale při oceňování jejího skutečného významu bychom se na ni neměli dívat z hlediska Charty lidských práv. Musíme mít na zřeteli, že válka neimplikuje jen existenci nepřátel, nýbrž také spolubojovníků a spojenců (nepochybně pozitivní integrační aspekt), a vztah války všeobecně přivádí válčící strany do světa jinosti, a tak je vybírá z šedi cizoty.

Detailní pohled na příčiny válek v jednoduchých etnografických společnostech (Shnirelman 1994) vyjevuje, že války většinou nemají žádné racionální motivy. Záměrem válčících stran, doprovázeným chtěnými nebo nechtěnými důsledky, byla snaha vytvořit kontakt s jinými komunitami a prostřednictvím tohoto kontaktu posílit soudržnost vlastní komunity a komunit spojeneckých. Vzhledem k takovým intencím nelze hledat příčiny pravěkých válek ani v instinktu agresivity, ani v lačné ekonomické nenasytnosti, která se

snaží zmocnit materiálních předmětů ve vlastnictví jiných lidí. To také vyplývá z faktu, že *války*, jak jsem naznačil, *byly většinou ceremoniální akty*, v nichž lidé neumírali ve velkém počtu. Je zřejmé, že zabití jiných lidí a zmocnění se jejich majetku nebylo účelem pravěkého válčení, jakkoliv v průběhu delšího období mohl být zabit značný počet osob, neboť válka byla víceméně trvalou podmínkou života.

Naivní modernizující pohled na pravěké válčení v tradičních paradigmatech byl ten, že války probíhaly (hlavně nebo výlučně) mezi různými etnickými skupinami obvykle reprezentovanými různými archeologickými kulturami. Takový pohled vedl k domněnce, že války byly rozděleny dlouhými periodami míru a že zabíjení se dálo v krátkých epizodách oddělujících mírový vývoj. Skupiny se šňůrovou keramikou měly například přepadnout střední Evropu a Skandinávii a vést válku proti domácí populaci, která žila v archeologických kulturách jiných než šňůrová keramika (pozdní nálevkovité poháry, kulovité amfory, pozdní badenská apod.). Domácí populace byla vyhlazena nebo asimilována během jedné události, která v podstatě nezanechala stop jiných, než byla totální výměna archeologické kultury. Jindy (Velim) byly kostry nerituálně uložené v příkopech obklopujících archeologická naleziště vysvětleny jako oběti nájezdů lužické kultury, které zničily domácí osídlení kultury únětické (později poněkud modernizováno). Zdá se, že někteří autoři považují tento pohled za tak zřejmý, že možnou nesoučasnost jednotlivých koster ani neuvažují.

Model, který zde předkládám, vysvětluje pravěké válečnictví ve velmi odlišných termínech. Pojímá války jako vztahy ve světě jinosti, tj. vztahy operující na komunitách, které jsou prostorově i kulturně blízké, a které spolu vytvářejí abstraktní společnost. V etnologických pramenech jsou dostačující doklady pro to, že válka obvykle spojuje komunity, které mají mnoho společného, a jenom výjimečně komunity, které jsou si vzájemně úplně cizí nebo neznámé. Válčení bylo víceméně permanentní podmínkou pravěkého života a jeho hlavní pohnutkou byl jeho ceremoniální (rituální, symbolický) aspekt. Ačkoliv krevní msta mohla trvat několik desítiletí, rozdělení komunit na spojence a nepřátele bylo sotva stabilní.

8.3.8 Pravěké války: příklad

Pokusím se použít model vylíčený v předchozích odstavcích k diskusi válek v pravěkých Čechách. Soustředím se na jeden dílčí problém, zejména z hlediska eneolitu a doby bronzové.

Existují dvě velké skupiny dokladů pro pravěké válečnictví. Jedna z nich je tvořena hroby se zbraněmi (většinou se jedná o soubory zbraní, nikoliv jednotlivé

kusy), druhá skupina sestává z tzv. fortifikací. Zjistilo se, že tyto dva druhy dokladů se vzájemně vylučují: v těch obdobích pravěku, v nichž jsou hroby se zbraněni, nejsou fortifikace a opačně (J. Neustupný 1968). Toto pravidlo bylo získáno pozorováním následovaným syntézou struktur tradičními prostředky. Je možné, že se zjistí výjimky, ale o všeobecnosti tohoto pravidla je obtížné pochybovat, přinejmenším v Čechách.

Velké kulturní skupiny českého pravěku, které se svými zemřelými ukládaly zbraně, ale nestavěly fortifikace, jsou následující: šňůrová keramika, zvoncovité poháry, protoúnětická, mohylová kultura střední doby bronzové, bylanská kultura, střední latén, římské období, stěhování národů a pražský typ časného středověku. Druhý extrém (žádné hroby se zbraněmi, někdy vůbec žádné „viditelné" hroby, ale poměrně komplikované „fortifikace") jsou reprezentovány kulturami řivnáčskou, kulturou chamskou, pozdní únětickou nebo věteřovskou, knovízskou, pozdním halštatem (D) a pozdním laténem (oppida). Jsou zde určité nejasnosti způsobené tím, že mnoho lokalit nelze přesněji datovat.

Oba seznamy v předchozím paragrafu prokazují, že téměř všechna dobře známá období pravěku poskytla doklady pro nějaký druh „válečných aktivit". Takové konstatování může být ovšem zpochybněno z následujcích důvodů. V souhlase s řadou kolegů jsem nakloněn názoru, že pravěké zbraně mohly stěží sloužit boji: nejpravděpodobněji měly nějaký symbolický smysl (Zápotocký 1992, Neustupný 1995a). Nepopírám ovšem, že některé zbraně mohly zabíjet a skutečně byly k tomu účelu použity.

Problémy jsou také s „fortifikacemi". Lidské kostry nalezené v příkopech na lokalitách, jako je Blučina nebo Velim, nemohou reprezentovat osoby zabité při náhlém přepadení těchto ohrazených míst, protože byly ukládány do příkopů během delšího období. To jasně vyplývá ze skutečnosti, že kostry jsou nacházeny v různých vrstvách výplně příkopů. Nerituálně pohozených koster v příkopech je kromě toho příliš mnoho, než aby je bylo možno vysvětlit jako vyvražděné nebo obětované obyvatele těchto míst. Totéž platí pro velké množství nerituálně pohřbených koster v obilních silech knovízské kultury (Bouzek a Koutecký 1980, Koutecký 1990), o nichž se lze sotva domnívat, že všechny byly současné. Je lákavé vyložit jejich přítomnost v příkopech jako výsledek opakovaného rituálního zabíjení lidí, možná válečných zajatců.

Pokud to všechno přijmeme, vrhne to nové světlo na válečnictví těchto období. Zůstane velmi omezený prostor pro zničující války. Naopak, všechno, co je nějak spojeno s válkou, jasně ukazuje spíše na to, co bychom mohli označit jako „válečné rituály" nebo možná *rituální či ceremoniální válečnictví*. Tento

způsob válčení ovšem ukazuje, že ti, kdo vedli takové války, měli k sobě nějaký vztah: válčící strany zřejmě akceptovaly určitá ceremoniální pravidla, k nižbyly symbolické zbraně přiměřené. Zničující válka, zaměřená na zabíjení a loupení, by vyžadovala jiný soubor zbraní, jako jsou palice a kopí (srov. Shnirelman 1994) a jednoduché palisády doplněné případně psy (aby se zamezilo neočekávanému přepadení).

Přicházíme tak k myšlence, že ceremoniální boje probíhaly mezi komunitami spojenými vztahem jinosti. Ačkoliv boje mohly mít nepochybně své oběti (srov. chybějící mladé muže na pohřebišti kultury se šňůrovou keramikou ve Vikleticích: Neustupný 1983a), zabíjení nebylo účelem takových válek. Cílem bojování bylo jasně spojení komunit, které žily v sousedních sférách jinosti prostřednictvím obřadu, nebylo zaměřeno na jejich rozdělení.

Volba „buď zbraně, nebo opevnění" se zdá být záhadou v případě, že přijmeme společenský význam zbraní a fortifikací (tj. jejich „praktické" použití v boji). Zatímco vojenská technologie vyvinutého středověku a moderní doby zcela logicky reagovala vyvinutějšími defenzivními prostředky na pokroky v ofenzivní vojenské technologii, nemuselo tomu tak být v pravěku. Je snadné si představit, že buď zbraně, nebo fortifikace mohly, každý z těchto prostředků odděleně, sloužit k účelům ceremoniálního válečnictví. Nevěřím, že výběr mezi těmito dvěma možnostmi by mohl vyplývat z praktických nebo racionálních úvah. Byly použity jako znaky, a měly proto arbitrární povahu. Přesto se ale zdá, že mezi těmito dvěma ceremoniemi byl rozdíl.

Ceremoniální boje prostřednictvím ceremoniálních zbraní byla příležitost, při níž jednotlivci mohli vystavit na odiv svou statečnost. Riskovali zabití, ale jejich zápasy byly spíše obřadem než hájením vlastního života. Podle svědectví hrobů byli válečníci většinou dospělí muži, avšak takové symboly jako kamenné sekeromlaty mohli do hrobu dostat i velmi mladí chlapci, například v časné fázi kultury se šňůrovou keramikou (Cvrková, Koutecký a Brus 1991). Ne všichni dospělí muži byli pohřbeni jako bojovníci. To svědčí o skutečnosti, že byla komplikovaná pravidla o tom, kdo se měl nebo mohl účastnit boje v obřadném válečnictví.

Současně s tím se nelze domnívat, že výbava hrobů byla přímo určena sociálním postavením zemřelého. Jakýkoliv pohřební rituál vyjadřuje víru v posmrtný život a je proto součástí náboženství. Zatímco moderní náboženství je plné abstraktních symbolů, které jsou zpravidla znaky, takže je obtížné pochopit víru za nimi, pravěká náboženství byla někdy konkrétnější: dovolují nám sledovat, jak vznikají jednotlivé náboženské idejе.

Při pohledu na rituál kultury se šňůrovou keramikou vzniká například myšlenka, do jaké míry sami pravěcí lidé rozlišovali mezi skutečným životem

a posmrtným životem a zda my, archeologové, máme právo to dělat za ně. Všechno na pohřebištích vypadá reálně, jakoby určeno pro bezprostřední pokračování každodenních sociálních aktivit.

Je ovšem dostatek dokladů, že už lidé se šňůrovou keramikou si museli být vědomi rozdílů. Mrtvým nikdy nebyl dán do hrobu úplný soubor artefaktů jak byl užíván na tomto světě; byl to přísný výběr. Například lidé kultury se šňůrovou keramikou nikdy nedostali do hrobu velké hrnce (nebo zásobnice) s vlnitou plastickou páskou pod okrajem (srov. Neustupný a Smrž 1989, Vencl 1994a a Turek 1995 pro Čechy), které mohly sloužit pro skladování obilí, a stejně tak nedostali nikdy kamenná drtidla apod.; to víceméně implikuje, že do hrobu nedostali ani žádné obilí. Jestliže tato úvaha je správná, nemohli na onom světě vyrábět ani chléb a kaši, ani vařit pivo (srov. Vencl 1994b o roli piva).

Rituální pravidla tedy sestávají nejen z pozitivního výběru, nýbrž i z negativního výběru, tj. výběru takových artefaktů a produktů, které nejsou nikdy nebo jsou zřídka pohřbeny s mrtvým. Jestliže si uvědomíme problém negativní selekce, která také vyžaduje vysvětlení, možná snadněji překonáme pokušení věřit zdánlivé reálnosti rituálu kultur se šňůrovou keramikou. Tento přístup nám také pomůže si plně uvědomit, že rituál těchto kultur patří do sféry pravěkého náboženství, nikoliv do sféry sociálních vztahů.

V jiné alternativě může být ceremoniální válečnictví vyjádřeno tzv. fortifikacemi. V tomto případě je zde určitá šance rekonstruovat okruhy jinosti, které přispěly k jednotlivým fortifikacím, neboť většina z nich nepatří jediné komunitě, ale možná několika. Tato úvaha není založena jen na faktu, že počet fortifikací je mnohem menší než počet vesnic (komunit) (Turek 1997). Může ovšem trvat mnoho let, než archeologové budou umět rozpoznat prostorové rozložení sousedních opevněných center, neboť některá z nich se nevyznačují nápadnou geomorfologií. To se také týká mnoha řivnáčských výšinných sídlišť, která mohla být zničena erozí (Neustupný 1965a a 1987b).

Pravěké aktivity na opevněných místech byly velmi rozmanité; v návaznosti na mnoho dřívějších autorů jsem již zmínil možné použití některých z nich jako tržišť pro řadu sousedních občin (okruhů jinosti). Avšak hlavně to byla centra rituální.

Lze argumentovat, že koster uložených v příkopech (často nerituálně) je příliš mnoho, než aby mohly být vysvětleny jako zabití nebo obětování obyvatelé těchto opevněných míst. Musely pocházet z mnoha komunit. Vzniká pokušení vyložit jejich přítomnost v příkopech jako důsledek opakovaného rituálního zabíjení nepřátel, možná zajatců (J. Neustupný 1940). Motivace pro individuální případy zabití bude asi konkrétnější, ale domněnka, že většina těchto lidí byli váleční zajatci, se zdá být přijatelná.

Zdá se, že přinejmenším v některých obdobích pravěku byly fortifikace budovány hlavně za účelem ceremoniálního zabíjení. Zbývá určit, jaká logika mohla vést k takovému jednání. Jestliže oběti v příkopech byly zajatci, musely být zajaty jinak než výlučně při zmíněných obřadních bitvách. Mezi jiným to vyplývá ze skutečnosti, že velký podíl na osobách uložených v příkopech byly ženy a děti (Dočekalová 1990), které se obřadních bitev neúčastnily; jejich hroby přinejmenším neobsahují zbraně.

8.3.9 Náboženství

Všechny lidské skupiny žijící v nové době měly nějaký vztah ke svým vlastním myšlenkovým produktům, vyjádřeným a zvnějšněným prostřednictvím symbolů a často spojeným s nadpřirozenými silami. Tyto nadpřirozené síly a bytosti někdy sídlily mimo komunitní areály, tj. v jiném (onom) světě.

Analogicky k pozdějším obdobím je idea jiného světa v popsaném smyslu (se všemi symboly a idejemi) nazývána *náboženství* (obecně J. Neustupný 1940 a Podborský 2006). Podle mého názoru náboženství regulovalo lidské vztahy k jinému světu podobným způsobem, jako byly regulovány vztahy lidí k jiným segmentům světa (ekonomickému a sociálnímu). To může být důvod, proč rozdíl mezi světem jinosti a jiným (oním) světem se nezdál být lidem v pravěku příliš významný.

Jiný (onen) svět, jako kterákoliv sféra jinosti, byl pravěkým lidem přístupný: mohl být kontaktován symbolickými nástroji prostřednictvím vhodných rituálů. Některé z nich mohly být v časných fázích lidské kultury provozovány kýmkoliv, ale jsou přesvědčivé doklady pro to, že přinejmenším od eneolitu (Neustupný 1959b) a pak zejména v době železné byly nadpřirozené síly adresovány specializovanou skupinou osob. Zdá se, že to koresponduje s vývojem jak obchodu, tak i s rituálním válečnictvím, kde hlavní role byly také rezervovány omezené sociální vrstvě.

Speciální a velmi významnou skupinou obyvatelstva jiného světa byli *předkové*. Žili původně ve světě jinosti odlišném z chronologického hlediska, ale lidé pozdějších dob se k nim mohli obracet zvláštními druhy rituálu (převážně spojenými s pohřebním rituálem). Vzhledem k obvyklému umístění pohřebišť ve střední Evropě se ovšem zdá být pravděpodobné, že přinejmenším v některých obdobích pravěku zůstávali předkové i po smrti v komunitním světě. Pohřební areály nejčastěji tvoří část komunitních (sídelních) areálů, a jejich poloha je blíže k centru komunitního areálu než k jeho okraji. Předkové a jiné nadpřirozené bytosti se dostávali mimo komunitní svět, když se přestěhovali do nebe nebo do podsvětí, což se pravděpodobně stalo nejpozději v době železné. Poloha některých mohylových pohřebišť doby bronzové

daleko od předpokládaných obytných areálů zasluhuje z tohoto hlediska pozornosti.

Umístění předků v komunitním světě se zdá být zřejmé v případě mohylových pohřebišť, které začínají v eneolitu a kumulativně se vyvíjejí po většinu eneolitu, doby bronzové a počátků doby železné (Neustupný 1995b, 1997a). Tam, kde jsou spolehlivé doklady, většinou v podobě počtu hrobů, používala každé z takových mohylových pohřebišť právě jedna komunita. To všechno mohlo být ovšem odlišné v případě alespoň některých pohřebišť doby římské, která byla možná používána současně několika lokálními komunitami. To by znamenalo, že v tomto období byl komunitní svět odlišný pro živé a mrtvé: to by naznačovalo existenci buď nebe, nebo podsvětí. Takový jev mohl být ovšem rovněž typický pro lužickou kulturu pozdní doby bronzové a časné doby železné v mnoha částech střední Evropy, stejně jako v případě pohřebišť doby bronzové situovaných daleko od trvalých vodních toků (Šmejda 2004).

Doposud je velmi málo známo o vztazích v jednotlivých komunitních světech a světě jinosti na základě rituálů jiných než pohřebních. Takové rituály se ovšem odehrávaly přinejmenším od pozdního neolitu střední Evropy (okrouhlé přerušované příkopy, tzv. rondely: Podborský 1988, 1992, Pavlů, Rulf a Zápotocká 1995), a přinejmenším od eneolitu se odehrávaly nad komunitní úrovní. To velmi jasně vyplývá z památek, jako je Velim (střední doba bronzová, srov. Hrala, Šumberová a Vávra 2000, Harding et al. 2007), zatímco decentralizované rituální aktivity téhož typu se odehrávaly v mnoha „normálních" vesnicích knovízské kultury (mladší a pozdní doba bronzová, cf. Bouzek a Koutecký 1980, Koutecký 1990, Neustupný 1995b). Lze formulovat hypotézu, že rituální obřady takové, jaké známe z Velimi, a které byly situovány ve světě jinosti, se v jiných případech mohly odehrávat v komunitních areálech.

V některých případech se ovšem fortifikace nacházely na vrcholcích hor, někdy situovaných v řídce obydlených krajinách (Blaník, Vladař, Obří Hrad u Kašperských Hor: Chroustovský 2006); naznačují, že prostorové vztahy mezi takovými památkami a komunitami, které je vybudovaly a používaly, mohly být značně komplikované. Je obtížné říci v současné době mnoho pozitivního na toto téma, ale na otázky obklopující takové fortifikace bychom neměli zapomínat.

8.3.10 Chápání minulého prostoru

Otázka, jak lidé pravěku a doby historické viděli dynamiku své sociální krajiny, je zajímavá a je i důležitá z teoretického hlediska. Při posuzování této

otázky vyjdu z teorie jinosti. Jejími základními pojmy jsou komunitní svět, cizí svět a svět jinosti tak, jak byly vymezeny. Předpokládám, že rozdělení prostoru do uvedených tří sfér nebylo záležitostí teoretického přemítání pravěkých lidí o vesmíru, ale spíše záležitostí sociální zkušenosti nebo účelné aktivity (nikoliv nezbytně „praktické"). Chtěl bych znovu zdůraznit, že mne zajímají sociální a ideologické strukturální vztahy, nikoliv náhodná zkušenost jednotlivců.

Lze například začít uvažovat, a to na základě poznatků archeologie, *jak daleko dosahoval vědomý obzor jednotlivců*, kteří patřili různým pohlavním a věkovým strukturám. Do jakého věku byly děti a mladiství omezeni na komunitu, kdy, jak a v jaké míře začali pronikat do okolní krajiny. O tom lze uvažovat na základě archeologických pramenů. Jsou předpoklady se domnívat, že děvčata a mladé ženy opouštěly komunitní arcál při uzavření sňatku. Jak daleko do krajiny pronikali muži a za jakým účelem? Zde můžeme uvažovat o obchodních a válečných výpravách, účasti na oslavách atd. Archeologické doklady pro takové pohyby jednotlivců a malých skupin zatím nemáme, ale dokud tyto otázky nenastolíme, nebudeme je mít nikdy.

Lidé nepochybně znali svůj komunitní areál důkladně a museli mít také znalosti o území své společnosti (okolní krajině) bez ohledu na to, jak vágní byl pojem společnosti. Naznačil jsem některé trendy, které řídily změny významů těchto kategorií v historické době (zmenšující se rozsah cizího světa apod.); ve většině období pravěku byly změny tohoto druhu pomalé, takže jedna generace je sotva mohla vnímat. Je proto pravděpodobné, že většina pravěkých lidí žila ve *stabilním světě*, ve společnosti, která nerostla ani se nezmenšovala, a to ani početně ani rozlohově. Stabilita byla ovšem často narušena tím, co se zdálo být náhodnými zásahy, možná zásahy nadpřirozených bytostí.

Výjimkou z předpokládané stability byly fáze rychlých demografických událostí, jako je kolonizace nebo migrace infiltrací. V prvním případě (Neustupný 1983a) se vytvořila kolonizační vlna, která se pohybovala v jednom nebo několika směrech do dosud neosídlených (nebo řídce osídlených) území. To byl model použitelný v případě prvních zemědělců ve střední Evropě a jinde, který J. Neustupný (1976) a C. Renfrew (1987) identifikovali s prvními Indoevropany. V druhém případě (Neustupný 1982a) jednotlivé rodiny infiltrovaly do území, která už byla osídlena, a připojily se k domácí populaci; příkladem je kultura kulovitých amfor v Čechách i jinde. Pravěcí lidé si museli uvědomovat obtížnost vytvoření nových komunitních areálů v panenském pralese v oblasti, která byla doposud cizím světem, a navázání nových sociálních spojení mimo tradiční okruhy jinosti.

8.4 UDÁLOSTI V PROSTORU

8.4.1 Pojem události v prostoru

Teorie sídelních areálů a teorie jinosti se zabývá hledáním struktur, tj. pravidelností nebo zákonitostí v minulosti. Minulost ovšem měla i aspekt jiný než pravidelnost: byly to *individuální události*. Poznání událostí v archeologii dlouho bránila skutečnost, že archeologové chápali tento pojem podobně jako dřívější historikové v tzv. *událostní historii*: jako válečné události signalizované spálenými vesnicemi nebo pobořenými hradišti, jako jednotlivé migrace apod.

Už jsem uvedl, že událostmi budu rozumět vznik každého jednotlivého artefaktu. Za událost může být považována věcná forma artefaktu, nikoliv jeho formální struktura. Většina dosavadních prací v prostorové archeologii se zabývala minulými událostmi, tj. historií sídelních areálů a krajin. Takové práce se potýkají zejména se dvěma problémy:

- Každá událost je konkrétním, jedinečným *projevem nějaké struktury*. Jestliže tedy chceme vyprávět události, musíme přihlížet ke strukturám (pravidelnostem, pořádku), které za nimi stojí.

Tak například za každou jednotlivou migrací nutně stojí demografické struktury a další poznatky o pravidelnostech minulé společnosti; při studiu demografických událostí je nutno je brát v úvahu. Strukturální studium komunit ukazuje, že bez intervence moderní ideologie a moderních společenských vztahů neexistuje automatické přelidňování, a pro každou migraci tedy musíme najít přiměřený důvod.

- Archeologické prameny jsou silně přeměněným, *transformovaným obrazem minulosti*. Tyto transformace nejen částečně nebo úplně destruují minulý lidský svět a přeměňují ho na archeologické prameny, nýbrž také mění, a to někdy velmi podstatně, kvantitativní poměry mezi jednotlivými druhy artefaktů; to pochopitelně postihuje i jednotlivé artefakty. Dochází k tomu zejména proto, že jednotlivé druhy artefaktových entit mají velmi různou životnost.

Tak například posouzení otázky, zda v nějaké krajině klesá nebo stoupá počet rezidenčních areálů v době bronzové, závisí na životnosti jednotlivých artefaktů: při kratší životnosti zásobních jam se jich vyprodukuje mnohem více a pravděpodobnost nalezení areálu s podstatně vyšším počtem jam dramaticky stoupá.

Události v prostoru jsou *na komunitní úrovni* spojeny s počátkem osídlení komunitního areálu (primárním osídlením), udržováním a rozvojem areálu a zakončením jeho osídlení. Ve skutečnosti je zhotovení každého artefaktu událostí, ale nemusí být klasifikováno jako událost v komunitním světě.

Na úrovni společnosti (krajiny) byly události spojeny se směnou artefaktů (obchodem), s vytvořením tzv. fortifikací a zejména s různými těžebními areály. Až donedávna byly nadkomunitní areály považovány jednoduše za specializované sídelní areály a jejich specifika nám proto unikala.

Líčení událostí v prostoru, tj. historie komunitních areálů nebo krajiny, spočívá za této situace v registraci vzniku a zániku jednotlivých artefaktových entit, jejich rozčlenění na jednotlivé díly a součásti, v zaznamenání zmnožování nebo mizení skupin artefaktů. Z toho se usuzuje na historii lidských společenství, která danou část prostoru obývala.

8.4.2 Události v komunitním světě

Většina událostí v pravěkých krajinách je spojena s aktivitami komunit, zatímco jednotlivci a společnosti hrají mnohem menší roli. Poznamenejme, že *převažující role komunit v pravěku* vytváří pozoruhodný rozdíl ve vztahu k moderním společnostem, kde dopad „jiného" výrazně převažuje. Události na komunitní úrovni jsou spojeny s počátkem osídlení komunitního areálu (primárním osídlením), udržováním a rozvojem areálu a zakončením osídlení areálu.

Prostorové události v komunitním areálu mohou být klasifikovány podle konkrétního areálu aktivit, v němž se odehrávají: v obytné komponentě, pohřebním areálu atd. *Události v obytném areálu* mohou být například rozděleny následujícím způsobem:

- postavení domu,
- rekonstrukce (oprava) domu,
- zvětšení nebo zmenšení vesnice,
- přestěhování domu v rámci obytné komponenty,
- přestěhování domu nebo vesnice mimo současnou obytnou komponentu, ale v rámci sídelního areálu,
- přemístění vesnice mimo sídelní areál.

K tomu přistupují události v *symbolických areálech*, jako je pohřbívání mrtvých a účast na nepohřebních rituálech.

Činnosti v *nespecializovaných výrobních areálech*, které mají charakter událostí, jsou zejména vypálení parcely, orba, sklizeň, použití areálu jako pastviště, sběr palivového dříví apod. Ve *specializovaných výrobních areálech* jsou to pak například jednotlivé případy extrakce kovu z rud nebo výroby sapropelitových náramků.

Některé z těchto událostí se nezdají mít v archeologických pramenech nějaké *artefaktové koreláty*, ale některé ano (smrt člověka – hrob, sňatek – možné postavení nového domu, válčení – zbraně a fortifikace atd.). Další jsou

archeologickými fakty, které prozrazují například metalurgickou pec (kusy strusky). Klasifikace ve všech těchto případech spočívá v přiřazení jednotlivých prvků archeologických kontextů takovým artefaktovým korelátům. Tak např. objekt je klasifikován jako hrob, nějaký předmět jako nádoba nebo řezný nástroj, příkopy a valy jako opevnění.

Primárním *osídlovacím aktem* bývá přistěhování lidí buď ze sousední, nebo vzdálenější komunity. *Znalost událostní demografie* je proto předpokladem rozpoznání pravěkých událostí (demografie má také svůj strukturální aspekt, jako jsou například příčiny růstu populací).

Komunita, která se stěhuje do nějakého území, bude potřebovat úplný *komunitní areál s plným rozsahem areálů aktivity*, ne jen přístřešek k přenocování. Archeologové si často tuto nezbytnost neuvědomují. Lidé potřebují nejen domy, ale i pole (obdělávatelná technologiemi, které jsou jim k dispozici), pastviště, píci k nakrmení domácích zvířat v příští zimě (Neustupný 1981b, Dreslerová 1995a) atd. Z mnoha důvodů také potřebují určitou *hustotu sociálních vztahů* (Neustupný 1983a, 92), například proto, aby si spolehlivě zajistili své dodávky bronzu v době bronzové a zabezpečili manželské partnery. To všechno jsou strukturální předpoklady událostí v komunitě.

Chtěl bych dodat, že *mentální přisvojení krajiny* s jejími mnoha nebezpečnými místy a cizími bytostmi, s horami, které nejsou obydleny správným druhem nadpřirozených bytostí atd., mohou být také obtížně (i když možná snadněji) překonatelné. Všechny vztahy jinosti musí být navázány, aby nový komunitní areál byl obyvatelný.

To činí velmi pravděpodobným, že *stěhování lidí jako individuální událost vyjde z nějaké sousední komunity* nebo alespoň z takové, která nebude považována za cizí. Z mnoha důvodů bude preferována komunita téhož okruhu jinosti, neboť v takovém případě se změní jen málo; není rozhodující, jak bude vzdálena v geografickém prostoru. Toto je víceméně pohyb, který jsem popsal jako interní *kolonizaci* nebo kolonizaci všeobecně (Neustupný 1983a, 86-90).

Situace bude poněkud odlišná, jestliže se komunita usadí *v neznámém, nedávno opuštěném areálu bez zázemí přátelských sociálních vztahů*. Alespoň některé areály aktivit mohou být dosud rozpoznatelné, pole mohou být obdělána bez velkého dodatečného úsilí atd., ale ani tato situace úplně neodstraní všechny obtíže. Osídlení bude ovšem mnohem nesnadnější, jestliže areál bude kolonizován buď jako panenské území nebo po dlouhodobém opuštění, takže les téměř úplně regeneruje. Věřím proto, že případ *osídlení primárního lesa je jen málo pravděpodobný* s výjimkou neolitické kolonizace střední Evropy a následných primárních kolonizací periferních oblastí. Právě toto nepravděpodobné řešení však považují někteří archeologové za pravidlo: příhody o tom, jak tato či jiná

kulturní nebo etnická skupina se přistěhovala do území pokrytého hlubokými primárními pralesy se v literatuře často vyskytují.

Pokračování a rozvoj komunitních areálů přidává další události. Nejtypičtější z nich je *kumulativní působení ohně a pastvy domácích zvířat* na přírodní prostředí. Tyto faktory musely působit rozsáhlé odlesnění, erozi svahů a tvoření údolních uloženin. Jsou to typické lidské akce, které přicházejí tak pomalu, že jedna generace pravěkých lidí možná ani vůbec nezaznamenala směrovanou změnu. Je proto pro mne velmi obtížné uvěřit v teorie, podle nichž pravěké komunity byly schopny kontrolovat svoje přírodní prostředí (Dreslerová 1995a).

Je ovšem jeden druh *regulace*, který musíme předpokládat. Je to regulace *růstu populací*, který, kdyby byl uvolněn, by způsobil velké obtíže už v průběhu několika málo desítiletí. Je pravděpodobné, že obvyklé očekávané chování bylo zachyceno v *pravěkém folklóru*, o jehož existenci nelze pochybovat. Současně s tím musela být k dispozici metoda, jak ve specifickém případě rozpoznat situaci, že omezený přírodní přírůstek je přípustný, nebo dokonce vítaný vzhledem k potřebě osídlit uprázdněné komunitní areály.

Doposud se nezkoumalo, v jaké míře byly pravěké skupiny schopny *devastovat svoje okolí* do té míry, aby byly nuceny *se přestěhovat jinam*. Určité nepřímé indikátory jsou ve faktu, že jak obytné tak pohřební komponenty z neolitu, eneolitu a doby bronzové (stejně jako z mnoha období doby železné) se nezdají být používány po mnoho staletí. To je zřejmé v případech, kdy *délka osídlení obytných komponent* může být kontrolována dendrochronologicky, jako je tomu v případě „nákolních staveb" v jižním Německu a ve Švýcarsku (např. Winiger 1993). Je mnoho *pohřebišť*, jejichž trvání je omezeno jedním nebo dvěma staletími, ale velmi často si archeologové nemohou být jisti, zda pokračování pohřebiště neleží v jiné části téhož komunitního areálu.

Je nutno uvážit, že *opuštění devastovaného sídelního areálu nemuselo být úplné*. Tři rodiny se mohly například odstěhovat, zatímco jedna mohla zůstat apod. Toto je typický příklad archeologických událostí, které je nutno zkoumat v jejich plné konkrétnosti na základě archeologických pramenů.

Devastace přírodního prostředí byla právě jednou možnou příčinou, proč se komunitní areál vyprázdnil. Mohly být ovšem i jiné příčiny. Pokud vezmeme do úvahy *nejistoty populačního vývoje v důsledku všeobecně vysoké úmrtnosti* v prostředí, které se snažilo zůstat demograficky stacionární, musely být případy, kdy celé komunity vymřely nebo se jejich početnost silně redukovala. Tak například normální fungování komunity by se stalo obtížným nebo nemožným, kdyby zemřeli všichni dospělí muži v komunitě.

Vzhledem k možné diskontinuitě osídlení bych ovšem váhal s přijetím výroků jako „sídliště bylo opuštěno po několika desítiletích", jestliže jediné

doklady by pocházely z výzkumu omezeného rozsahu. Ve studiích tohoto typu je velmi obtížné být si jist, že určitý komunitní areál nebyl osídlen souvisle, neboť nyní víme, že absence objektů určité pravěké skupiny znamená v tomto směru velmi málo. Přesto, že v uplynulých desítiletích byl učiněn velký pokrok v datování inventáře archeologických objektů, délka jejich užívání a jeho intenzita doposud představuje vážný problém. Zdá se ovšem, že v některých případech uzrává situace pro řešení kontinuity osídlení určitého konkrétního komunitního areálu.

8.4.3 Události v krajině

Toto téma je rozsáhle pokryto kapitolou o nadkomunitních areálech (viz 8.1.8), která se s následujícími odstavci překrývá a doplňuje. Budu zde proto převážně sumarizovat z hlediska teorie událostí.

Část událostí v sociální krajině můžeme označit za ekonomické. Ekonomií zde budu rozumět vytváření a rozdělování artefaktů. Některé z nich se vytvářely v komunitě, některé v krajině. Již jsme viděli, že rozdělování artefaktů se v těchto dvou případech principiálně odlišuje (asistence – směna).

Ačkoliv je představitelný případ, že nějaká komunita získává suroviny pro svoje vlastní potřeby v areále, který je nesouvisející extenzí jejího komunitního území, a který proto vypadá na první pohled jako areál nadkomunitní, zpravidla tomu tak nebývá. Místem, kde se provádí ekonomická činnost za účelem směny získaných produktů, je typicky skutečný nadkomunitní areál. V tomto směru jsou příznačná místa těžby a prvotního zpracování surovin (křemenec, kovové rudy, sapropelit apod.).

Produkty získané takovou činností (zboží) musí být nějak směněny přes hranice komunit. Směna při *náhodném* setkání příslušníků různých komunit je zřejmě proti logice takové činnosti. Archeologové zpravidla uvažují o třech modelech:

- směna mezi sousedními nebo blízkými komunitami,
- dálková směna (mj. kupci cestující krajinou) a
- směna na tržištích, kam docházejí lidé z různých komunit z menší či větší vzdálenosti.

Jakkoliv je poslední model nejatraktivnější, je poměrně málo diskutován.

Událostmi v minulé společnosti,které se odehrávají v krajině, jsou také různé *oslavy* a *válčení*. Všechny etnografické i historické společnosti oslavy znají, ovšem mnoho z nich je na přechodu k rituálům a/nebo obchodování (např. novověké pouti). Válčení se zpravidla odehrává v rámci tzv. rituálního válečnictví.

Rituální události v krajině jsou spojeny se symbolickými artefakty jako jsou různé příkopy, valy, oběti v bažinách a řekách apod. (pohřební rituály se odehrávají zpravidla v rámci komunit).

Systémy expresivních artefaktů spojují komunity v rámci těchže sfér jinosti a vytváří z nich společnost žijící v krajině. Archeologové je označují jako kultury. Jejich objev a propracování na konci 19. století a na počátku 20.století ve střední Evropě znamenalo mezník ve vývoji světové archeologie, který si zatím mnoho odborníků neuvědomuje.

Z příkladů událostí uvedených v předchozích odstavcích je zřejmé, že korespondence mezi událostmi a jejich obecnými strukturami je vzdálena vzájemně jednoznačnému zobrazení: nejenže několik událostí representuje v podstatě tutéž obecnou strukturu, ale také každá událost může být zařazena do několika struktur (pluh je jak zemědělský nástroj, tak i vysoce symbolický artefakt).

8.4.4 Historie sociálních krajin

Historie krajiny je líčením osídlení krajiny jednotlivými populacemi v určité sekvenci a v závislosti na charakteru krajiny. V tomto pojetí se historie krajiny, líčená na základě archeologie, skládá z takových témat, jako je

- *sekvence* kulturních skupin charakterizovaných soubory artefaktových pramenů,
- *dějiny osídlení* jednotlivých regionů jednotlivými komunitami,
- *pohyby obyvatelstva* v krajině i mimo ni.

Odtud se pak vyvozuje *hustota obyvatelstva.*

Pro řešení většiny těchto témat nemáme obvykle dostatek archeologických pramenů, které jsou postiženy velmi silnou a velmi různou redukcí a akumulací. *Často se ovšem předpokládá, že historii minulých krajin lze na základě archeologických pramenů snadno rekonstruovat.* Obvyklý závěr vyvozený ze studia nálezů je, že region byl v některých obdobích pravěku osídlen řídce, jestliže archeologové nacházejí z těchto období málo nálezů; případně nebyl osídlen vůbec. V jiných obdobích však osídlení bylo husté, jak dosvědčuje mnoho „nalezišť". Jestliže vezmeme do úvahy sekvenci kulturních skupin v širším regionu, stane se okamžitě jasným, že zdaleka ne všechny skupiny jsou v plošně omezených regionech reprezentovány v proporcích jejich trvání a jejich početnosti.

V ještě pestřejší podobě byla taková historie krajin zastávána v dobách, kdy se věřilo, že *různé archeologické skupiny na tomtéž území představují etnické skupiny, které tam žily současně jedna s druhou* - analogicky k etnické mozaice některých částí světa, která se vytvořila zejména ve středověku. Takový názor se nyní ukázal být neudržitelný pro pravěkou Evropu a v nové literatuře se objevuje jen

sporadicky. Mozaika mohla podle kulturně historických archeologů vzniknout pouze migracemi, ale rozsáhlé etnické pohyby byly v Evropě před dobou železnou výjimečné. Přesto lze archeologickými metodami takové výjimky vystopovat na základě demografických úvah a konkrétních dokladů (Neustupný 1982a).

Každou kulturní skupinu (a někdy každou z jejích fází) můžeme charakterizovat viditelností jejích archeologických památek (Vencl 1994c); množství nálezů odpovídá spíše této viditelnosti než množství a hustotě obyvatelstva, které žilo v pravěku na daném území. Tato myšlenka *posunuje diskusi od přímých pozorování archeologických pramenů k jejich viditelnosti*, určené vzájemnou hrou transformačních procesů. Jde převážně o metodologický problém, který zde nebudu podrobněji diskutovat.

Jenom poznamenám, že *viditelnost je podmíněna mnoha transformacemi* archeologických pramenů a výsledkem je, že hustota nálezů neodpovídá hustotě pravěkého obyvatelstva, a to ani přibližně (Neustupný 1993a, 54 sq., Kuna 1994). Jestliže region je malý a nepříliš intenzivně probádaný, některé kulturní skupiny se nacházejí jen výjimečně a jejich stopy se dokonce nemusí z čistě pravděpodobnostních důvodů v pramenech objevit vůbec, zejména pokud nevezmeme do úvahy tzv. intruze (Kruťová 2001, 2002, Kuna 2002b, Neustupný 2007a).

Rekonstrukce historie krajiny se tak stává problematickou záležitostí, která vyžaduje velké množství nálezů (aby se alespoň částečně odstranily náhodné faktory) a detailní doklady o osídlení hustě pokrývající celý region. Vyžaduje také detailní chronologii a klasifikaci všeobecně, neboť bez ní ztrácí jakýkoliv počet nálezů smysl.

8.4.5 Cestování

Ačkoliv cestování jedním aspektem zapadá do strukturálního chování lidí (je důsledkem nějakých společenských vztahů, např. příbuzenství, směny nebo válčení), je rovněž *každá jednotlivá cesta spojena s přemisťováním individuí* (to se zpravidla zdůrazňuje); prakticky vždy ale jde i o *přemisťování artefaktů* (vždy o přenášení oděvu, ale jak ukazuje případ ötztalského muže, i celé řady dalších předmětů). Válečná výprava má nepochybně za důsledek přemisťování zbraní, obchod vede k transportování zboží, sňatek věna (jedním či druhým směrem); při prostých návštěvách se přenášejí artefaktové dary, něco, co je běžné až do moderní doby. To jsou fakta, která jsou velmi důležitá jako mechanismus difúze (přenos vzorů).

Existuje několik forem cestování v pravěku, z nichž zde uvádím:

- cestování jednotlivců následujících své partnery; vzhledem k exogamii musela být tato forma velmi častá;

- cestování za účelem slavností a rituálních obřadů: protože nikoliv všechny osady byly plně rituálně vybaveny (srov. neolitické rondely), musel být takový pohyb častý;
- válečné výpravy v rámci rituálního válečnictví, zřejmě běžné;
- cestování spojené se směnou surovin a produktů;
- cestování spojené s těžbou surovin;
- zaplňování mezer vznikajících nepravidelnostmi demografického růstu (vymření rodin a komunit, neočekávaně vyšší přirozený přírůstek).

Už tato poslední forma spadá de facto do demografické mobility, stejně jako další demografické pohyby, které se vesměs týkají celých kolektivů, a nikoliv individuí nebo jejich skupin: vnitřní kolonizace, kolonizace, expanze, invaze, infiltrace. Pro úplnost musím také uvést velmi nepravděpodobnou migraci z přelidnění, předpokládanou zejména kulturní historií (srov. Neustupný 1983, 84–91).

9.
ČAS ARTEFAKTŮ

9.1 ČAS V ARCHEOLOGII

9.1.1 Čas v přírodě a ve společnosti

Čas v přírodě i ve společnosti souvisí se změnou, je *abstrakcí změny*. Čas v sociálním světě je vytvářen změnou tohoto sociálního světa, jeho událostmi, akcemi a průběhem struktur. *Objektivní čas* ve společnosti je její změna, pohyb, které ovšem v pravěku nemohly být chápány jako kontinuální: v elementárním případě to byla *směna dvou následných událostí* (přesněji řečeno počátků těchto událostí) nebo *stavů nějaké struktury*.

Čas ve vědomí pravěké společnosti, tj. *subjektivní* (*kognitivní*) *čas*, byl abstraktní pojem, který byl určen opozicí nejméně dvou stavů: přítomnosti a minulosti. Nebyl to ovšem pojem abstraktního, prázdného času, času bez pohybu.

Sociální svět je sice produkován a reprodukován jednotlivými lidmi prostřednictvím událostí, to ovšem *neznamená, že pojem času by byl závislý na individuálním vědomí* (jinak řečeno, že by byl výsledkem individuálního uvědomování). Každý pojem, i pojem času, je sociálním produktem, přinejmenším proto, že

- každý pojem je získán deduktivně z jiných pojmů; tyto pojmy vznikají sice ve vědomí jednotlivce, ale na základě předaného společenského vědomí; a
- pokud pojem vzniká nově, musí být sociálně akceptován, jinak by zůstal jen součástí světa individuálního, nikoliv interního sociálního světa (k rozdílu těchto světů srov. Neustupný 1995a). Abstraktní pojmy nejsou proto nikdy prostým produktem individuální mentální aktivity.

Dokud společnost existuje jako živá instituce, nedá se její čas zastavit; teprve tam, kde společnost a její kultura umírá, mizí její čas jako pozorovatelný parametr. To se stává všem minulým společnostem, které studuje archeologie: jsou mrtvé, a to i v případě, že nevymřely. V průběhu zánikové transformace tak z formujících se archeologických pramenů zmizel pozorovatelný čas proto, že přestal existovat pohyb, změny minulých společenství. Další (pozdější) pohyb (změna) archeologických pramenů, pokud k nim dochází, je pohybem (změnou) pozdějšího nebo i současného moderního světa. Jestliže prehistorie chce rekonstruovat minulý pohyb, může tak učinit jenom proto, že zanechal stopy změn

ve formách a prostorovém rozmístění faktů minulosti; minulý čas je v archeologických pramenech *přímo* nezachytitelný.

Poněkud odlišná je situace v *historii psaných zpráv*, protože *lidská řeč* má schopnost určitým způsobem zachytit dynamiku a registrovat tak čas; tím se psané prameny principiálně odlišují od archeologických.

Jestliže se čas odvozuje abstrakcí z pohybu jednotlivých částí současného světa, pak nemá smyslu uvažovat o tom, kterému času dát přednost. Něco jiného než čas je ovšem *měření času*. To se v minulosti vždy uskutečňovalo prostřednictvím výrazných, dobře definovatelných periodických jevů společných pro větší společenství lidí. Takové jevy nacházeli lidé v přírodě (zejména v pohybu nebeských těles), ale nikoliv výlučně. Tak např. je jistě signifikantní, že události nejstarší historie se určovaly vesměs podle životního cyklu lidí (panovníků), tj. nikoliv podle měřítka odvozeného z přírody (astronomického času).

9.1.2 Pozorovatelnost času v archeologii

Čas se nezřídka vydává za základní parametr archeologických pramenů, za měřítko minulosti. Přitom se směšují dvě odlišné věci:

- čas v minulých živých společenstvích byl opravdu jedním ze základních parametrů, ale tento čas zmizel v zánikové transformaci, není to tudíž čas archeologických pramenů;
- v mrtvém sociálním světě, tj. v archeologických pramenech, je čas nepozorovatelný, můžeme na něj maximálně usuzovat z formálních a prostorových změn archeologických pramenů (tyto druhy vlastností jsou v moderní době pozorovatelné, cf. Spaulding 1960).

Archeologové, kteří lpí na empirickém obsahu své disciplíny, jsou zvyklí posuzovat artefakty jako statické objekty, kterým přisuzují časové souřadnice na problematickém základě. Nejčastěji tvrdí, že na základě archeologických pramenů je čas pozorovatelný a udávají příklady, jako je stratigrafie nebo radiokarbonová data. Striktně vzato, ve stratigrafiích se však přímo pozorují jen prostorové vlastnosti nálezů (a z nich se usuzuje na čas), při radiokarbonovém datování jsou pozorovány jejich vlastnosti formální (relativní podíl radioaktivního izotopu uhlíku C14).

Ve skutečnosti archeologické prameny nemají jinou dynamiku než tu, kterou jim udílí současní lidé nebo příroda: transport do muzea, zničení archeologickým výzkumem nebo konzervací, funkci při archeologických experimentech, přmístění erozí apod. Nás ovšem bude zajímat původní pohyb artefaktů v jejich minulosti. Jde o jejich vytváření, jejich účel, vlastní historii (zejména pohyb prostorem) a jejich ovlivňování. To všechno pozorovat nelze.

Čas je typickým příkladem něčeho, co je do archeologických pramenů vkládáno zvenčí. Nepopiratelná významnost času v archeologii se odráží v *zarputilosti, se kterou archeologové časové souřadnice svých nálezů hledají*, určitá posedlost časem. Projevuje se to tím, že chronologické určení nálezů (ať už v absolutní, nebo relativní stupnici) je nejčastěji to, na co se archeolog nejdříve soustřeďuje. Bohužel, velmi často to také bývá *jediný neempirický zájem*, kterým končí tzv. archeologická analýza.

Následující odstavce o čase mají proto převážně charakter *teoretických modelů a metodologických zásad*, které mají archeologii pomoci ve správném uchopení problematiky času.

9.1.3 Čas kalendářní a čas gramatický

Archeolog pracuje s dvojím pojetím času. První můžeme označit jako *čas kalendářní*, měřený obvykle v letech následujících po nějakém vybraném bodu na časové ose, počátku (narození Kristovo apod., takový bod je zvolen dohodou). V tomto čase se měří vybudování nějaké osady, počátek únětické kultury, zánik opevnění, zhotovení určité nádoby apod. Kalendářní čas není periodický, lze ho zobrazit do množiny reálných čísel; nemá počátek a nemá ani konec. Archeologické události (artefakty) jsou znázorněny jako body na časové ose, „akce" jsou znázorněny jako úsečky. Kontinuita artefaktů prostřednictvím artefaktového algoritmu vytváří situaci, ve které je časová osa pokryta archeologickými událostmi bez přerušení; v tomto smyslu lze spekulovat maximálně o nejstarším období před vznikem moderního člověka. Představa lidstva jako absolutních Robinsonů, kterým v některém okamžiku nezbyly vůbec žádné artefakty jako vzory pro nové artefakty, je nerealistická. Individuální události mají svůj počátek určitelný v termínech kalendářního času, i když většině archeologických událostí nedovedeme nějaké kalendářní datum s jistotou přiřadit.

Gramatický čas je relativním protikladem kalendářního. Základem jeho měření byly přírodní nebo lidské periodické (případně poloperiodické) jevy, jako je den, měsíc, rok, vláda panovníka, individuální život jednotlivce apod. Tyto jevy mají buď určitou periodu, po jejímž uplynutí se jev vrací do výchozího bodu, nebo mají svůj počátek, rozkvět a konec. Z nebytí se vrací k jinému nebytí. V gramatickém čase, v němž například trvají jednotlivé jazykové promluvy vázané jazykem jakožto souborem strukturálních pravidel, se odehrává vznik jednotlivých artefaktů a jejich zánik (životní cyklus nádoby nebo jiných „pomíjivých" artefaktů). Evidentně zde nazáleží na tom, jak dlouho po narození Krista byla vytvořena nějaká nádoba pražského typu, záleží ale na tom, jak je v nějakých časových jednotkách vzdálen její počátek od jejího konce. Gramatický čas je tudíž časem struktur: Halleyovou metodou lze poznat demografickou strukturu nějaké populace, jestliže známe stáří jednotlivých zemřelých

v době smrti (typicky gramatický čas); kalendářní vročení jednotlivých úmrtí je zde zcela irelevantní.

Je zřejmé, že kalendářní čas sledovala především kulturně historická archeologie (i když často jen ve formě relativní chronologie), zatímco gramatický čas byl uvědomován (ale nikoliv formulován) až procesualizmem. Není to ale jednoznačné pravidlo.

Můžeme dokonce formulovat problém, zda pravěkým lidem byl vždy znám kalendářní čas; podle mého názoru to archeologie prokázat nedovede. Malé děti si nedovedou představit, že jednou budou dospělé. Na druhé straně je podezření, že až do eneolitu byl lidem ve střední Evropě přístupný pouze „gramatický" čas, nikoliv čas kalendářní (malé děti si uvědomují události denního a ročního cyklu). Ale i potom bylo sledování pohybu v gramatickém čase pravidlem.

9.1.4 Limity archeologického času

Existuje celá řada chronometrických metod, z nichž vyberu na ukázku metodu radiokarbonovou a dendrochronologickou.

Radiokarbon měří zbývající obsah radioaktivního obsahu uhlíku ve vzorku. Jeho množství závisí na čase (na poločase rozpadu a době uplynulé od smrti organizmu), na předpokladu, že poměr mezi jednotlivými izotopy uhlíku se v minulosti neměnil, a na předpokladu, že uhlík ze vzorku všechen patří stejné době (problém kontaminace). Rozpad radioaktivního uhlíku je náhodný proces, který lze vždy změřit jen s určitou přesností; tuto nejistotu nelze nikdy úplně odstranit. Koncentrace radiokarbonu neklesala rovnoměrně (někdy dokonce stoupala; hlavním důvodem je kolísání intenzity zemského magnetického pole), takže i při zcela přesném změření vzorku nedostaneme jednoznačně jeho stáří (Neustupný 1970a, b). Výsledkem je velká datovací nejistota, která zřídky klesne pod půl století. Teprve průměr z velkého počtu nezávislých měření může poskytnout přesnost několika let (např. datum Džoserovy pyramidy: Neustupný 1970d, 1972a).

Větší přesnost si nárokuje dendrochronologie, která opravdu v příznivých případech datuje větší kusy některých dřevin s přesností na několik málo let. Problémem zůstává, že je obtížné tato data přenášet se stejnou přesností na další archeologické nálezy, a zejména nikoliv na nálezy z jiných vzdálených lokalit.

To vytváří celkovou obtížnost rekonstrukce absolutních kalendářních dat. Jde o principiální překážky, které nelze jednoduše odstranit a není realistická naděje na to, že by v dohledné době došlo k podstatnému zlepšení. To nám nedává naději, že bychom byli schopni oddělit od sebe spolehlivě dvě fáze bližší, než je asi jedna polovina století.

Je otázka, zda větší diskriminace nemůžeme docílit alespoň na relativně chronologické ose. Někteří archeologové, zejména Bohumil Soudský (Soudský

1960, Pavlů 2000), se pokusili vypracovat pro kulturu s volutovou keramikou chronologický systém, kde jednotlivé fáze trvaly asi 20 let, případně byly kratší. Přitom pracovali s obsahy sídlištních jam a postačovalo jim, aby v jedné jámě byly pozůstatky 30 zdobených nádob. Osobně se domnívám, že jde o přecenění chronologické variability neolitické keramiky; detailní fáze, získané těmito metodami, ukazují náhodnou variabilitu ve výzdobě keramiky.

9.1.5 Periodicita archeologických událostí

V předmoderním období jsou některé instance času obvykle spojovány s periodickými jevy, které mají svůj počátek a konec, případně počátek cyklu a konec cyklu. Periodické jevy jsou dvojího druhu (srov. tzv. „vývoj" fluktuující a „arbitrární": Neustupný 1958a). Mnoho z nich má *několik period* (přesněji více než jednu); jsou to pravé periodické jevy, jejichž příkladem je pohyb nebeských těles nebo změny profilu nádob od ostrých tvarů ke splývavým a zpět. Některé velmi příbuzné jevy však mají jen *jednu periodu*; označil bych je jako *nepravé periodické jevy*, které mají počátek, trvání a konec (příkladem je rozpad radioaktivního prvku v nějakém objektu nebo změny některých ornamentů na keramice).

Společenské jevy podléhají tudíž rozsáhlé periodicitě: mají svůj počátek, trvání a konec. *V životě tradiční společnosti periodické jevy (zejména v ročním cyklu) převládají.* Mnoho z nich se podobá pravým periodickým jevům (život jednotlivců apod.). Periodické jevy se jasně prosazují *i u artefaktů*: svědčí o tom jejich vznik, užívání, zánik (v zánikové transformaci); předtím však artefakt může posloužit jako vzor v průběhu nějakého artefaktového algoritmu, takže některé artefakty nikdy nemizí: jejich periodicita je zde prakticky úplná. Je fakt, že některé artefakty neslouží jako vzory a jejich následující transformace nakonec mohou vést až k úplnému návratu jejich substance do přírody (zejména u organických materiálů). Tento „cyklus" probíhá u většiny drobných artefaktů s periodou, která je kratší než lidský život, ale u staveb s periodou srovnatelnou s lidským životem nebo delší (životnost, střední délka života). Takové instituce, jako je archeologická kultura pak mají obvykle periodu několika staletí.

Vznik jakýchkoliv společenských faktů, tedy i periodických, je událostí v tom slova smyslu, který jsem objasnil už dříve. Často se soudí, že právě periodicita, „neustálé opakování", činí z takových událostí pouhé epizody, které mají pro dějiny jen malý význam. *Opakování události ještě nevytváří nějakou strukturu*: i opakující se události zůstávají událostmi. K tomu, abychom konstatovali opakování, není třeba více než zjistit totožnost nebo podobnost, a to je možné v rámci událostní archeologie. Domnívám se, že periodicitu archeologické události bychom neměli přeceňovat.

Pramenem periodicity prehistorických událostí bývá někdy periodicita přírodního původu (např. roční cyklus v zemědělství nebo smrt lidí). Stále častěji se však jedná o periody vytvořené lidskou činností, jak je tomu u všech artefaktů a pochopitelně i u jiných lidských výtvorů. Jak jsem již naznačil, periodicita zde souvisí s charakterem tzv. artefaktového algoritmu, kterým se produkují artefakty.

V přírodě existuje i *neperiodický pohyb* fyzikálních těles, ten ale nemůže měřit čas, sám měřítko času vyžaduje. Neperiodickým procesem je i *vývoj vesmíru* přes živé organismy směrem k člověku a odtud dále do budoucnosti, kterou zatím nedovedeme blíže charakterizovat (Neustupný 1995b, 9). Se vznikem lidské společnosti se vývoj vesmíru (jeho neperiodický pohyb) *oddělil od přírody* a pokračuje v sociálním světě; je zřejmé, že ve své příští kvalitě přeroste ještě dále.

Fyzikální pohyb, a proto i fyzikální čas je pochopitelný pouze jako pohyb a čas kontinuální, kde diference mezi dvěma nejbližšími stavy je nekonečně malá. Popisuje se proto pomocí *diferenciálních* rovnic. Oproti tomu čas, určený jednotlivými událostmi má diskrétní charakter, a to i tehdy, když v něm dochází k rozsáhlému časovému „překrývání" událostí. K jeho popisu proto postačují *diferenční* nástroje. Tím nechci říci, že fyzikální pojetí času, aplikované jako metodologický prostředek na společenské prostředí, by nemohlo být produktivní.

9.1.6 Uspořádání událostí

Události vytvářejí množiny, které jsou v matematickém slova smyslu *částečně uspořádány* v čase a určitým způsobem uspořádány v prostoru (*shlouče*ny). O *částečném* uspořádání v čase mluvím jednak proto, že následnost některých událostí je obtížné zjistit (příliš mnoho událostí se děje v době, kterou lidé považují za okamžik), u jiných událostí ani jejich současníci nepovažují dobu jejich vzniku za závažný údaj. Přesto lze všeobecně říci, že novodobé události vytvářejí množiny „hustě" uspořádané v čase, zatímco pravěké události vytvářely „řídce" uspořádané množiny, a to už před všemi transformacemi, kterými vznikají archeologické prameny.

Chtěl bych zdůraznit, že *uspořádání v čase se týká událostí, nikoliv struktur*. Struktury implicitně neoznačují ani „kalendářní" čas ani „geografický" prostor; v tomto smyslu jsou nadčasové, kalendářní čas a geografický prostor se do nich dostávají teprve prostřednictvím příslušných událostí, které jsou jejich subjekty. To je důvodem, proč událostně orientovaní archeologové (ať už v kterémkoliv slova smyslu) nemají rádi nebo dokonce nechápou snahu svých „strukturálně" orientovaných kolegů o nalezení struktury historických jevů překračující chronologii.

Subjekty struktur, jak jsem již uvedl, jsou ovšem události a jsou proto uspořádány v čase událostí. Odtud vyplývá zdání, že struktury takové, jako jsou například archeologické kultury nebo typy nádob, měří čas.

Předchozí odstavce platí o *uspořádání „živých událostí"*. V případě *archeologických pramenů* je uspořádávání v čase komplikovanějším úkolem, protože při extinkci pravěkého času v příslušné zánikové transformaci nelze říci, co je mladší a co starší. Takovou znalost však často můžeme odvodit z formální a prostorové analýzy; existuje k tomu řada tradičních i matematických algoritmů, např. tzv. *seriační analýza* (Salač 1993b, 1997). Úloha uspořádání se pak rozpadá do dvou kroků: v prvním kroku uspořádáme soubor událostí ve formálním nebo eukleidovském prostoru (stratigrafie apod.; zjistíme tak časovou strukturu souboru událostí), v druhém kroku zjistíme vlastní předpokládané uspořádání v čase. Tento postup tedy vyžaduje hledání struktur.

9.1.7 Čas událostí a prostor událostí

Událost se někdy v každodenním jazyce chápe jako něco momentálního, co nemá trvání. Takové pojetí události je nepochybně příliš úzké, ale přesto je zřejmé, že událost lze s určitou tolerancí znázornit jako bod na časové ose, tj. přiřadit jí určitý okamžik (mimochodem, i „oka mžik" něco trvá). Jestliže událost chápeme jako akci (srov. výše), lze ji charakterizovat nejméně dvěma body na časové ose. Pokud časová osa má nějaký počátek (okamžik kalendářní nuly), lze také určit datum události jako nějaké číslo nebo interval čísel. *Počáteční bod osy*, který umožňuje měření času, bývá arbitrárně ztotožněn s nějakou minulou událostí, *jednotky* bývají v moderní době odvozeny z astronomických period (roky apod.). Je charakteristické, že počátky měření času nebyly nikdy *přírodní událostí*, nýbrž události lidského světa: narození panovníka, založení Města, hedžra, stvoření světa, narození Ježíše atd.

Časová osa, chápaná jako množina reálných čísel, není nikdy diskrétními událostmi naplněna souvisle. Teoreticky je nepravděpodobné, že dvě různé události by byly situovány do téhož bodu časové osy, ale v praxi, která nutně pracuje s určitou časovou rozlišovací schopností, je to časté. Dochází také k tomu, že se dvě události (nebo akce) navzájem překrývají. To evidentně souvisí nejen s vymezením konkrétních událostí, nýbrž i s tím, že v praxi je časová osa určena krokem časové stupnice, není to množina reálných čísel. *Hustota* a *druh událostí a akcí* nepochybně charakterizují každou konkrétní společnost, ale pokud je mi známo, empirické výzkumy v tomto směru dosud chybí.

V archeologii se kalendářní čas událostí měří různými radiometrickými metodami, dendrochronologicky, pomocí psaných zpráv apod. Je zajímavé, že všechny tyto metody lze použít, aniž bychom se uchylovali ke strukturálnímu

studiu. Naopak uspořádat množinu událostí na základě jejich formálních vlastností nelze bez předchozího zjištění struktury (strukturujících elementů).

Na tomto místě jen poznamenávám, že prostorovému rozložení událostí odpovídá *geografický prostor*, jehož objekty jsou polygony (k podrobnější diskusi geografického prostoru srov. Neustupný 1996a). Není to nutně vektorový geografický prostor s počátkem, souřadnicemi a metrikou; zdá se, že tzv. relační nebo obecný geografický prostor jsou pro zařazení událostí stejně vyhovující. Geografickému prostoru je cizí pojem účelu, zato se v něm dobře odrážejí holé události.

9.1.8 Čas struktur a prostor struktur

Struktury vždy zachycují nějaký pořádek neboli uspořádání v jednom nebo v mnoha rozměrech vyjadřujících různé aspekty skutečnosti: jen část tohoto uspořádání bývá v čase. Není to však čas kalendářní, čas událostí, nýbrž pouze čas tohoto konkrétního uspořádání (čas „gramatický"). Proto se často toto uspořádání ani nevnímá jako čas, naopak se mluví o struktuře synchronních jevů.

Jak už jsem konstatoval, struktury jsou vlastní *třídám* faktů a nemá proto smysl zařazovat je v kalendářním čase jinak než intervalem výskytu jejich subjektů. *Třídy jsou ovšem neuzavřené vzhledem k novým událostem*, které jsou jejich subjekty, takže je vždy možné, že do nich ještě přibude nějaký nový subjekt, který změní jejich časové zařazení. Živým strukturám však odpovídá určitý účel (praktická funkce, společenský význam a symbolický smysl) a účel je kategorie, která je úzce propojená s gramatickým časem: funkce, význam a smysl mají vždy nějaké trvání v čase, není to však čas událostí.

Ačkoliv *účel probíhá v čase*, je evidentně irrelevantní, do kterého okamžiku kalendářního času položíme jeho počátek a kam jeho konec: důležité je jen trvání intervalu. *Kde je umístěna kalendářní nula a jakými jednotkami čas měříme, je zcela nedůležité.* Sekání sekerkou, což je realizace jejího účelu (funkce), nutně probíhá po určitou dobu. Ideologické (symbolické) působení pravěkého opevnění počíná s jeho vybudováním a končí s jeho zánikem. Velmi často je čas struktury dán dvěma událostmi, jako v předchozím případě; kdy (v kterém kalendářním roce) bylo opevnění vybudováno, je otázka událostního aspektu, zatímco působení jeho smyslu je otázkou strukturální. *Doba (čas), v níž se realizuje účel struktur, je zřejmě něco zcela odlišného od doby (času), kdy se udála nějaká událost.* V předchozích kapitolkách jsem ho označil jako čas gramatický.

Také prostor struktur je účelově určen. Jeho určitost není vytvářena nějakými souřadnicemi, nýbrž množinou účelově určených míst, tzv. *areály*. Každá živá společnost si vytváří takové areály, které nemusí být vzájemně disjunktní. V archeologii jsou výsledkem prostorové syntézy a jejich účel se zjišťuje interpretací.

Na určité úrovni jsem takové areály popsal v souvislosti s teorií sídelních areálů, je ale třeba další konkretizace i zobecnění (Neustupný 1986, 1994).

9.2 VĚDOMÍ MINULOSTI

9.2.1 Vnímání času

Čas struktur z předchozích odstavců zřejmě nevytváří jinou minulost než minulost gramatického minulého času. Gramatická minulost znamená, že něco existovalo před hodinou, včera nebo před rokem, prostě v době naší životní zkušenosti nebo zkušenosti osob, se kterými jsme osobně přišli do kontaktu; je to doba, ve které mají účel artefakty. Minulost, která je strukturální opozicí současnosti, znamená více: je to uvědomění doby, která je odlišná od času naší existence, doby, kdy žili jiní lidé (třebas naši předkové) a mnoho věcí bylo možná jinak. Je to uvědomění kalendářního času.

Trvání technologického procesu, fungování nějakého nástroje, smysl nějakého obřadu nebo působení instituce trvají v čase a mohou být v určitém slova smyslu minulostí, ale sotva kdo je takto bude brát. Nemá smysl určovat jejich dobu datem v kalendáři: kalendářní čas je spíše určen k zaznamenávání jednotlivých událostí, i když nikoliv každá společnost každou událost takto určuje.

Vědomí minulosti závisí na vnímání času událostí. Podle výkladu předchozích kapitolek lidé možná takový čas vždy nevnímali, ve střední Evropě tomu tak prokazatelně bylo až od eneolitu. Jestliže tedy mluvíme o vědomí minulosti, nemáme zřejmě na mysli minulost určenou časem struktur. To však není jediný problém.

Často se předpokládá, že minulost existovala vždy a lidé si ji uvědomovali při každém novém východu slunce, který z předchozího dne vytvářel včerejšek. V tomto pojetí je minulostí doba, kterou nelze vrátit a ani ona sama se nevrátí. Takové tvrzení se na první pohled zdá být oprávněné, nebere však ohled na to, že minulost v sobě zahrnuje dva pojmy: *objektivní minulost*, čas, který v dějinách Země předcházel nějakému konkrétnímu období, a *subjektivní, uvědomovanou minulost*, čas, který si jako minulé období, *odlišné od současnosti*, lidé uvědomovali. Pro subjektivní minulost je důležitá opozice mezi minulostí a současností; její uchopení není tudíž jen chronometrická záležitost.

Odlišnost (jinost) minulosti nelze rozpoznat na čistě událostním základě: k myšlence o časové jinosti lze dospět jen tehdy, jestliže pochopíme, že minulá událost (minulé události) reprezentuje nějakou strukturu odlišnou od struktury současnosti. Událost, která se strukturálně neliší ode dneška, je přítomnou událostí, třebaže o ní lze hovořit v minulém čase; taková událost sama o sobě nevytváří žádné

vědomí minulosti. Minulost, kterou si uvědomujeme, je *měřitelná* v čase události. Nadto uvědomovaná, subjektivní minulost předpokládá schopnost vymezit nějak protiklad mezi dneškem a včerejškem. I to ovšem znamená, že k uvědomění minulosti nemůže dojít bez *uvědomění struktur* minulých společenství.

Zdá se, že objektivní minulost, jak jsem ji vymezil v předchozích odstavcích, opravdu existovala vždy. Lze se však oprávněně domnívat, že všichni lidé minulosti, tedy například i lidé pravěcí, si uvědomovali minulost v druhém slova smyslu, tj. jako něco odlišného od současnosti? Uvědomovali si lidé takovou minulost stejně „intenzivně" ve všech historických obdobích? Jestliže nikoliv, s čím souvisí jednotlivé fáze jejího pojímání? Může archeologie přinést informace k poznání toho, co jsem právě označil jako subjektivní minulost? V této kapitolce nezodpovím explicitně takové otázky, ale domnívám se, že předchozí i následující odstavec k odpovědi vedou.

Vědomí minulosti vytváří *rozdíl mezi minulostí objektivní a minulostí subjektivní*. Zatím jsem mluvil převážně o objektivním čase (ať už to byl čas událostí nebo čas struktur), v následujících odstavcích se budu zabývat převážně *časem uvědomovaným, subjektivním*. Předchozí výklad byl nutný nejen jako téma samo o sobě, nýbrž také proto, že pojednání o vědomí minulosti evidentně předpokládá restituci událostí (protože události v uplynulých paradigmatech nikdo vážně nestudoval) a jejich vymezení oproti strukturám.

9.2.2 Prostředky sociální paměti

Vědomí minulosti sice *souvisí* s rozpoznáním chronologie, s měřením času, které odlišení minulosti od současnosti dovoluje, ale samo o sobě je nevytváří. Někdy se předpokládá, že vědomí minulosti *vzniká v důsledku objevení nebo vynálezu paměťových prostředků jako je písmo. Myslím, že je to víceméně obrácení problému.* Paměťové prostředky jsou využity k doložení minulosti tam, kde tato minulost v hlavách pravěkých lidí už existovala (vznikla z jiných důvodů, z vědomí strukturální jinosti). Studium paměťových prostředků, které vyjmenuji v dalších odstavcích, má tedy především metodologický význam: dovoluje usoudit, kdy vznikly jednotlivé formy vědomí o minulosti, jak si lidé postupně uvědomovali jinost v čase. Paměťové prostředky jsou tedy významným *svědectvím* o uvědomění minulosti, nejsou však jeho příčinou. *Příčinou uvědomění času* byly konkrétní společenské procesy, projevující se sérií událostí, v nichž lidé byli schopni rozpoznávat vzájemně různé dynamické struktury, třebas jen formální nebo velmi abstraktní. Tvrzení, že určité chápání času vytvořilo určité vědomí minulosti, se zdá být z těchto důvodů pochybné.

Vědomí minulosti se evidentně vytváří v souvislosti s tzv. paměťovými prostředky nezávislými na momentálním stavu individuálních vědomí. Jde nejen

o zavedení dějepisectví, nýbrž i o další faktory: o rozpoznanou existenci vnějšího světa, který je zjevně odlišný od současného, ale také o výskyt jakýchkoliv veřejných nápisů, které mají postavení podobné artefaktové paměti.

Prvním paměťovým médiem je *artefaktová paměť komunit*, tj. existence lidských artefaktů, které evidentně vytvořily bytosti odlišné od známých jedinců, ať jsou jejich jména skutečně známá či je dodává mýtus. Tato paměť tedy souvisí s vytvářením artefaktů, jejichž životnost je zpravidla delší než individuální lidský život. Životnost v této souvislosti musíme chápat nejen jako fyzickou existenci artefaktu, nýbrž i jako jeho uvědomované hodnocení jakožto něčeho minulého (třebas s dopadem do současnosti).

Do této kategorie patří např. mohylníky eneolitu a doby bronzové (Mizoguchi 1993), ale je nepochybné, že artefaktová paměť se týkala i jiných objektů, někdy i movitých (John 2003). Je pravděpodobné, že artefaktová paměť uvědomující si minulost jako něco odlišného od současnosti začíná ve střední Evropě v eneolitu.

Bude však třeba posoudit i některé starší doklady a zjistit, zda eneolitická artefaktová paměť nemá předchůdce. Tak např. neolitické dlouhé domy zřejmě zanechávaly dobře rozpoznatelné povrchové zbytky po mnoho staletí, takže následné neolitické osídlení se jim mohlo vyhýbat; svědčí o tom malý počet vzájemných průseků mladších a starších domů na jedné lokalitě a takové jevy, jako je např. respektování podstatně starších neolitických domů v Miskovicích pohřebištěm s vypíchanou keramikou (jedno z možných vysvětlení nálezové situace – M. Zápotocká 1998). Na druhé straně u častých návratů téže paleolitické komunity na totéž místo nejde pravděpodobně o artefaktovou paměť, protože k takovým návratům zřejmě docházelo v době pokryté individuální pamětí jednotlivců.

V dějinách lidstva existovalo poměrně dlouhé období, kdy písmo neslouží k zaznamenání minulosti, nýbrž výlučně k potřebám své doby; spadají sem např. dějiny starověkého Egypta. Protože některé záznamy byly k dispozici i pozdějším generacím (které je částečně uměly číst), mohly sloužit i k uvědomování minulosti. Toto období je charakterizováno veřejně (nebo široce) přístupnými *nápisy*, které lze považovat za druhý významný paměťový prostředek.

Teprve třetím pamětovým médiem jsou *písemné záznamy* o minulých událostech. Historiografie již dávno pochopila, že dějepisectví, které začíná ve starém Řecku, je něco jiného než egyptské nápisy. Zde je minulost plně uvědomována, práce dějepisců jsou o minulosti a jen jejím prostřednictvím také o tehdejší současnosti; vytvářejí *potencionálně* situaci, ve které minulost přestává být polem chaotických událostí. Písemné záznamy, na rozdíl od artefaktové paměti (a do značné míry i od nápisů), zpravidla umožnují určitou chronologii zaznamenaných událostí.

Jako zvláštní paměťové médium vědomě neuvádím individuální paměť a ústní podání, kterým se realizuje folklór. Jakkoliv tyto prostředky existují pravděpodobně v každé společnosti, nejsou na této společnosti a jejích individuích nezávislé, protože se odehrávají vždy jen v nějakém individuálním vědomí, nebo v bezprostřední interakci dvou či více vědomí, nikoliv mimo ně. Prostředky artefaktové paměti, nápisy a historické zprávy jsou oproti tomu takové části lidského vědomí, které se věcně oddělily od vědomí konkrétních lidských individuí (externalizovaly).

Pravěký folklór není de facto nezávislým paměťovým prostředkem, je to už zachycení určité *formy vědomí minulosti*, protože kromě odlišení událostí obsahuje i jejich strukturální odlišnost (jinost). Je jisté, a potvrzuje to už letmý pohled na etnografický folklór, že takové vědomí o minulosti vždy reprezentovalo určité společenské struktury ve velmi konkrétní formě úzce navazující na události. Pokud bychom zde chtěli vést strukturální analogie (používat etnografické případy jako teoretické modely pro pravěké případy), museli bychom nejdříve etnografický folklór z tohoto hlediska analyzovat, protože etnografický pohled je zpravidla jiný, hluboce ovlivněný synchronistickou logikou a maximálně ještě difuzionistickou historií.

Individuální paměť v pravěku sahá – vzhledem ke krátké střední délce života lidí – v průměru méně než dvě desítiletí zpět a zahrnuje tudíž nahodilou změť událostí (epizod), v nichž není možno rozpoznat vnitřní logiku (strukturu). Tato situace je násobena skutečností, že v době života jedné generace nejsou směrované společenské jevy zaznamenatelné, protože jejich stavy se v tomto období mění velmi pomalu nebo sice velmi rychle, pak ale zpravidla působí katastroficky. V moderní době, zhruba od 19. století, ale zejména v naší současnosti, se však střední délka života prodloužila na mnoho desítiletí, takže „historické vědomí" se může vytvářet na základě individuální životní zkušenosti registrující směrované historické jevy, které se nyní vyskytují s mnohem vyšší frekvencí. Lidé mají proto možnost „vnímat dějiny" a rozpoznávat jejich strukturu během svého individuálního života, případně života přímých předků.

9.2.3 Artefakty jako prostředek artefaktové paměti

Většina artefaktů je pomíjivých, a když jejich účel zanikne, přejdou do sféry archeologických pramenů; jejich další relevance je jen v oblasti archeologie, nikoliv v oblasti minulého života. Přesto existuje *skupina artefaktů*, budovaných především od našeho eneolitu a doby bronzové, které jsou *nápadné a relativně trvalé*, takže mají schopnost připomínat minulost i lidem, kteří je nechápou jako archeologické prameny. V některých případech lze dokonce uvažovat o tom, že *už byly vytvořeny jako památníky minula.*

Takovými artefakty jsou především *předmegalitické a megalitické hroby*, které začínají v časném eneolitu (kolem poloviny 5. tisíciletí před Kr.), později, zejména v době bronzové, *mohylová pohřebiště*. Jsou to první památky, které mohly u lidí evokovat myšlenku minulosti, která sahala dále než gramatický minulý čas spojený s individuální pamětí. Lze se domnívat, že *právě v eneolitu se stalo potřebným minulost takto demonstrovat, a to v souvislosti s novou úlohou předků* při dědění majetku (přílohů, dobytčat, mědi apod.).

Megalitické a jiné souřadné památky se tak staly první formou „artefaktové" (méně vhodně „materiální") paměti, určitého záznamu o minulosti, veřejně přístupného, který předchází zavedení písma. Existence této paměti je velmi významná, neboť se vytvořila *pravá minulost, která byla strukturální, společensky uznanou opozicí přítomnost* a která v důsledku toho mohla vytvořit *pravou budoucnost* přesahující gramatický budoucí čas založený na individuální paměti.

9.2.4 Fáze vědomí minulosti

V souvislosti s uvedenými paměťovými prostředky lze ve vědomí o minulosti rozpoznat určité fáze, které jsou spíše pojmy antropologickými než historickými:

Vědomí magické. Neexistuje jiná než individuální paměť, minulost je jen včerejší současností. V důsledku toho mizí jasný rozdíl mezi minulostí a současností, a proto ani budoucnost vlastně nemá samostatnou, jasně vymezenou existenci. Existuje čas struktur, ale sama existence uvědomovaných událostí je pochybná. Lze předpokládat, že magické vědomí bylo charakteristické pro mladší paleolit a možná i pro neolit.

Vědomí mytologické. Vedle paměti individuální se objevuje paměť artefaktová, tj. lidé si uvědomují artefakty (nebo jejich zbytky), jejichž vytvoření je událostí, kterou nikdo z žijících osob nepamatuje. V důsledku toho nejsou v ničí individuální paměti a jsou vnímány jako jinost. Jde o poznání prosté skutečnosti, že existovala nějaká minulost, která sestávala z jiných událostí než současnost. Interpretací tohoto poznání se vytváří svět předků a bohů, svět předchozích generací, v období pozdního pravěku zachycený v eposech, ale většinou postrádající jasněji formulované chronologické představy. Není ovšem náhoda, že právě od eneolitu máme doklady měření času, které byly potřebné k astronomickým pozorováním (Pleslová, Marek a Horský 1980). Toto vědomí o minulosti začíná v eneolitu (lze zkoumat jeho přítomnost v neolitu) a táhne se až do konce pravěku. Mytologické vědomí dokonce pravěk přesahuje jakožto vědomí toho sektoru lidských společností, který není zasažen historiografií.

Závislost mytologického vědomí na artefaktové paměti je pro archeologii velmi významná, neboť dává archeologii šanci přispět k identifikaci tohoto

vědomí na základě jejích vlastních pramenů. Jestliže odmítneme neodůvodněnou tezi, že paměťové prostředky vytvořily vědomí minulosti, a budeme je pojímat jako svědectví o uvědomování minulosti, pak neschopnost prokázat pro nějaké období existenci určitých paměťových prostředků může znamenat neexistenci odpovídající formy vědomí minulosti. Není vyloučeno, že na základě studia archeologických pramenů se podaří vyčlenit určité podfáze artefaktové paměti a nahlédnout tak hlouběji do vědomí minulosti. Rozhodně rozbor paměťových prostředků poskytuje možnost uchopit vědomí minulých lidí mnohem bezpečněji než jiné symbolické systémy.

Vědomí nápisové. K paměti individuální a artefaktové přistupuje paměť písemných záznamů na stěnách chrámů, stélách apod. Cílem těchto nápisů není zachytit minulost, nýbrž svou současnost; protože však zůstávají dlouhodobě přístupné, stávají se zdrojem vědomí o minulosti. Hrají tedy velmi podobnou roli jako předměty, které jsou součástí artefaktové paměti. Na základě tohoto vědomí vzniká poměrně dobrá představa o minulých událostech, ale chronologie měřená astronomickým časem má často mytický charakter. Typicky je to vědomí starověkých společností se znalostí písma, ale před vznikem vlastního dějepisectví.

Vědomí historiografické. Přistupuje paměť písemných záznamů, které jsou přímo určeny k zachycení minulosti (vzniká dějepisectví). V rámci historiografie se z epizod stávají historické události, ale tyto události nemají směr. Vytváří se událostní historie všímající si především politických událostí ovládaných jednotlivci. Je to vědomí omezené na vedoucí sektor společnosti, v jehož rámci plní ideologickou funkci. Sociální teorie jakožto poznání strukturovanosti sociálního světa nehraje ve vytváření tohoto vědomí žádnou roli. Toto vědomí začíná se vznikem historiografie, zpravidla kladeným do Řecka doby železné, a trvá až do doby nedávné.

Vědomí směru dějin. Na základě podstatného růstu střední délky života (prodloužení *individuální paměti*) a zvýšení *frekvence směrovaných historických jevů* za spolupůsobení *společenských teorií* vzniká vědomí o směrovanosti dějin. Často jde o rozpoznání dílčích směrů; konečný cíl, k němuž lidské dějiny směřují, je pro většinu lidí v nedohlednu. Toto vědomí je spíše záležitostí posledních desítiletí než staletí.

9.2.5 Jinost předků

Vědomí minulosti je významnou součástí obecnějšího *vědomí jinosti*, neboť uznání existence minulosti je vlastně uznáním toho, že *v jiné době existovalo něco jiného*. Jinost času je jiností předků.

Na jiném místě jsem upozornil, jaký význam pro vznik a neustálé znovuvytváření lidské společnosti měla specializace a na ni logicky navazující směna

(Neustupný 1995d). Lidská společnost se ovšem prostřednictvím ekonomické i neekonomické směny jen pomalu rozšiřovala, protože specializační síť nejdříve objímala jen vlastní komunitu a v menší míře několik komunit sousedních; nedosahovala příliš daleko. Zatímco specializace vytvářela pojem identity nebo podobnosti, chybění specializace vytvářelo pojem *jinosti*. V tomto smyslu je jinost negací specializace, ale nikoliv negací absolutní. Už to, že si lidé tuto jinost uvědomovali, svědčí o tom, že pro ně měla nějaký smysl; teprve za oblastí jinosti leží oblast neznáma.

Uvědomění si jinosti v čase znamenalo vznik *vědomí minulosti*, uvědomění si jinosti v prostoru vytvářelo *vědomí světa* jakožto protikladu k (vlastní) komunitě. Tak jako neexistovaly racionální specializační vztahy s oblastí minulosti, tak ani neexistovaly skutečné specializační vztahy k celé oblasti vnějšího světa. Zahrnutí těchto realit jinosti do vlastního vědomí ovšem nepřipouštělo, aby oblasti jinosti zůstaly vůbec nepokryty specializačními (nebo snad lépe socializačními) vztahy. Jejich pokrytí bylo ovšem možné jen symbolicky. V oblasti časové jinosti tak vznikl *svět předků*, kteří měli alespoň částečně vlastnosti odlišné od současníků a byli proto určitým způsobem specializováni. V oblasti prostorové jinosti vznikl *svět jiných lidí* a jiných komunit, které měly jiné teritorium a jiné vlastnosti. Pojem jinosti mohl jít tak daleko, že některé komunity byly někdy dokonce považovány za jiné bytosti (jiný druh živočichů, srov. Shnirelman 1994); zde ovšem přesahujeme jiný svět a dostáváme se do světa cizího.

Kontakt se sférami jinosti byl tudíž řešen na symbolické úrovni. Časová jinost se překonávala *rituály*, které směřovaly k minulému světu předků a dalších bytostí, božstev, které s jejich životem byly spojeny, případně se osamostatnily. Prostorová jinost se překonávala tím, co moderní lidé nazývají *válkou*: *rituálním válečnictvím*, které bylo částečně symbolickým obřadem, částečně skutečným zabíjením. Není překvapující, že tyto *dva světy symbolické jinosti* se často propojovaly: nejenže válka souvisela s kultem předků, nýbrž i rituální styk se světem předků a božstev vyžadoval zabíjení (často zabíjení válečných zajatců).

Bude třeba prozkoumat, *jak mohla být jinost sociálního světa vnímána pravěkými lidmi*, kteří přicházeli do kontaktu s jinými společenstvími v jiném prostoru a kteří si v ideologické oblasti vytvářeli jiné (nadpřirozené) bytosti. Předpokládá se, že v nejstarší fázi byla jinost chápána paušálně jako nebezpečí, v souvislosti se specializací však lidé stále více přicházeli do kontaktu s jiným prostředím, které bylo na první pohled odlišné od vlastního sociálního okolí. Lze se domnívat, že významné fáze vědomí jinosti budou určitým způsobem korelovat s proměnami historického vědomí, jak ho pro pravěk poznáváme studiem prostředků artefaktové paměti.

Studium uvědomované jinosti, ať časové nebo prostorové, proto úzce souvisí se socializací člověka a stává se prvořadým prostředkem *studia lidského vědomí*. Archeologie se tudíž nemusí utíkat k fantazii a předstírat hermeneutický výklad archeologických pramenů jakožto textů připravených k četbě. Při poznávání jinosti jde evidentně o studium, které je celkem dobře proveditelné na základě archeologických pramenů, ovšem při dodržování archeologické metody (Neustupný 1993a, 2007a) obohacené o studium událostí ve smyslu těchto odstavců.

BLOK IV

10.
ARTEFAKTY JAKO PROSTŘEDKY ADAPTACE

10.1 KATEGORIE TVOŘENÍ

10.1.1 Socializace tvořením

Následující čtyři kapitoly se budou věnovat socializaci vnějšího světa ve čtyřech procesech: adaptaci, specializaci, komunikaci a expresi. V průběhu těchto procesů člověk prostřednictvím artefaktů vtahuje vnější svět do světa sociálního. Vyjmenované socializační procesy jsou čtyři aspekty lidské tvůrčí činnosti, které se nutně nevylučují. Všechny spojuje to, že *socializace je důsledkem tvoření artefaktů.*

Jakmile předchůdci dnešního člověka vkročili na cestu humanizace, vytvořili si potřeby, které nebylo možno uspokojit jinak než pokračováním a prohlubováním socializace. Cesta zpět do živočišnosti byla uzavřena. Je to zřejmé od okamžiku, kdy předkové člověka přesáhli přirozené rozšíření druhů, z nichž vznikli, a bez artefaktů (například takových jako je oheň) se neobešli. Proces socializace živí sám sebe a nepotřebuje žádné stimuly vně lidské nebo předlidské společnosti.

10.1.2 Účel tvoření

Lidské tvoření artefaktů v průběhu socializace má vždy určitý účel. Základním (obecným) účelem je zajistit *podmínky pro vytváření artefaktů a tím podmínky pro pokračování společnosti.* Tyto účely se realizují dílčími kategoriemi účelu, kterými jsou praktická funkce artefaktů, společenský význam, symbolický smysl a expresivní vyjádření.

Znovu se zde ukazuje, že artefakty a lidé (lidská společnost) vytvářejí jednu entitu, jejíž dva aspekty jsou neoddělitelné. Vytváření artefaktů je nemyslitelné bez lidských tvůrců a společenský život lidí je nemyslitelný bez vytváření artefaktů. Lidé bez artefaktů jsou abstrakcí, která prokazatelně neexistuje a nikdy neexistovala, jakkoliv nejsou dořešeny otázky nejstarších artefaktů, kde existující teorie jsou často postiženy buď materialismem, nebo náboženstvím. *Téze*

o nerozlučitelném sepětí lidí a artefaktů je v určitém slova smyslu východiskem archeologie.

Tvoření je dále nepochopitelné bez rozčlenění základního účelu do jednotlivých kategorií. Na mnoha místech tohoto textu kritizuji pojetí, které dává přednost (nebo vůbec absolutizuje) roli praktického účelu artefaktů. Celá řada artefaktů je praktických (zejména nástroje), to ale neznamená, že bychom z nich a z jejich úlohy měli odvozovat celý lidský svět. Lidé tvoří proto, aby reprodukovali svoje artefakty a společnost – nikoliv proto, aby bojovali s přírodou o přežití prostřednictvím nástrojů.

Stejně tak neuvážená je preference společenského významu artefaktů, zejména zbraní a „opevnění", především v tzv. *teorii moci*. Tato teorie klade nepřiměřený důraz na zápas jednotlivců a lidských skupin o moc nad druhými lidmi. Teorie moci je v mnoha směrech pokračováním marxismu.

Ačkoliv sám kladu důraz na symbolický smysl artefaktů, nedomnívám se s radikálními *postprocesualisty*, že celou archeologii artefaktů lze zredukovat na symboly a pak archeologické prameny jednoduše přečíst jako text. To nezmenšuje zásluhu, kterou má postprocesualismus na tom, že znovu archeology upozornil na důležitost symbolů.

Kulturní historikové o úloze exprese artefaktů příliš neteoretizovali, ale *de facto* absolutizovali expresi tvrzením, že archeologická kultura je výrazem nějakého etnika. Jen to, co bylo účelné v tomto slova smyslu (expresivní), zasluhovalo jejich pozornost.

V předcházejících odstavcích jsem naznačil, že výrazná preference jedné z kategorií účelu vždy vede k určité deformaci disciplíny, nejčastěji deformaci paradigmatické.

10.2 POJEM ADAPTACE

10.2.1 Adaptace jako přizpůsobení vnějšího světa lidmi

Jak už jsem uvedl, *adaptaci* budu rozumět přizpůsobení vnějšího světa k lidskému (praktickému) užitku, tedy *nikoliv přizpůsobení člověka k vnějšímu světu a jeho změnám*. V tom je velmi podstatný rozdíl oproti řadě teorií, které mluví o adaptaci, zejména oproti evolucionistickému pojetí vývoje, ale i oproti tzv. procesuální archeologii.

Upozornil jsem už na to, že adaptace má *hodně společného s praktickou činností*, která se nazývá ekonomikou, respektive s tou částí ekonomiky, která se někdy označuje jako „výroba". Předmětem adaptace, tj. tím objektem, který se adaptací mění, je vnější svět: obvykle je to příroda, která se přetváří na artefakty

(v některých pojetích to může být i lidská společnost). Teorie adaptace je v počátcích, neboť dříve byla chápána převážně jako přizpůsobování člověka k přírodě.

Domnívám se, že je nepochybné, že *artefakty plní adaptační roli*, tj. v podstatě mají praktickou funkci. Je ovšem pravda, že v období plného lidství prakticky žádný artefakt neslouží výhradně adaptaci; *současně* má také roli specializační, komunikační a expresivní.

Pojem adaptace je původem v přírodovědě (v biologii), kde adaptace znamená přizpůsobení organismů ke změnám jejich prostředí. V přírodě je adaptace výsledkem *přirozeného výběru*, který působí na podkladě dědičné variability. Organismus (jedinec), který docílí většího počtu potomků, má větší pravděpodobnost, že předá budoucnosti svoje dědičné vlastnosti. Větší pravděpodobnost *reprodukčního úspěchu* je dána například silou jedince (známý případ jelenů zápasících o laně) nebo tím, že jednotlivec má větší pravděpodobnost přežití ve změněných podmínkách (například klimatických). Dědičné změny se tímto mechanismem zřejmě prosazují velmi pomalu, u vyšších organismů za desítky tisíc případně stovky tisíc let; závisí to, mimo jiné, na délce generace, ale většina organismů se od konce terciéru nijak podstatně nezměnila. *Stimul k přírodní změně přichází typicky zvenčí*, tedy z oblasti mimo biologický druh (často je to změna podnebí).

Adaptace v lidském světě není nutně pasivním přizpůsobením vnějším podmínkám. Tím je typicky *regres*, který je formou adaptace: regresem je například návrat nějaké komunity od zemědělství zpět k lovu a sběru potravy, který se často předpokládá, ale nikde není bezpečně doložen. V mnoha případech dochází k adaptaci tvůrčím (kreativním) *rozvinutím něčeho nového* (např. vznik přílohového zemědělství v eneolitu, metalurgie železa). Protože adaptace je přizpůsobení vnějšího prostředí lidem pomocí artefaktů, nikoliv přizpůsobení lidí k vnějšímu prostředí, je charakteristické, že *adaptace v lidském světě trvají krátkou dobu měřitelnou obvykle v letech nebo desítiletích*. Je také charakteristické, že působení artefaktů doprovází vznik velkého množství ekofaktů.

Jestliže se podíváme na změny Země zhruba *v posledních deseti tisíciletích* (od počátků zemědělství), je zcela jasné, že lidé přizpůsobují přírodu sobě, a že tomu není naopak, tj. neplatí, že by se lidé nějak přizpůsobovali přírodě. V tomto období totiž *proběhly obrovské změny vnějšího světa, které zcela zřejmě způsobil člověk, zatímco autonomní změny mimolidské přírody byly nepatrné.*

10.2.2 Procesuální pojetí adaptace

Pojetí adaptace jako přizpůsobení lidí k přírodnímu prostředí (v méně radikální formě jako přizpůsobení ke kulturnímu prostředí a stavu společnosti) vyvrcholilo v procesualismu, který v návaznosti na amerického kulturního

antropologa Leslieho Whitea (1959) chápe kulturu (celou kulturu) jako *extrasomatický prostředek adaptace*. Tuto Whitovu definici několikrát cituje L. Binford. Adaptace je v tomto případě pasivní proces, jehož stimuly jsou v podstatě mimo lidský svět. To je vidět z Binfordova pojetí „neolitické revoluce", kterou vysvětluje adaptací k novému společenskému prostředí, konkrétněji přizpůsobením (adaptací) lidské kultury k faktu, že lokálně došlo ke zvýšení populační hustoty v důsledku demografických pohybů (migrace). Binford však neříká, proč k předpokládaným migracím došlo: řešení problému proto jen přesouvá jinam, vznik zemědělství nevysvětluje (L. Binford 1968, 313–341).

V procesuálním pojetí je tudíž lidský svět (lidská kultura) pouze *prostředkem*, který umožňuje přežití (adaptační úspěch); v tomto pojetí je cílem lidské existence něco jiného než tvoření. V této knize oproti tomu zdůvodňuji, že *produkce lidského světa je tvořením*, které je lidským cílem.

Postprocesualisté vyšli z kritiky procesualismu a kategoricky odmítli adaptační roli lidské kultury, i když ojediněle najdeme v jejich pracech zmínky o tom, co je zjevně adaptací. Tyto zmínky lze srovnat se zmínkami v textech procesualistů, které občas mluví o symbolickém smyslu lidské kultury (po takové zmínce ale už dál nic nenásleduje). *Podle postprocesualistů je celá lidská kultura text, který je určen ke čtení.* Tím se ale prakticky stává zbytečným hledat nějaké adaptační procesy v lidských dějinách (adaptační v jakémkoliv slova smyslu), a postprocesualisté je skutečně nediskutují. Vedle subjektivizmu a relativizmu je to nepochybně hlavní mylná postprocesuální teze v oblasti teorie.

Tak se stalo, že adaptace přišla zkrátka: procesualistické vysvětlení je těžko přijatelné, vysvětlení postprocesuální prakticky neexistuje.

10.2.3 Adaptace přírody

Když se přece jen změní příroda, reagují na to lidé tvůrčí změnou své kultury, jejíž pomocí si nový stav přírody adaptují ke svým potřebám. Později uvidíme, že ke změnám přírody musíme připočítat také takové změny, jejichž původcem je člověk, a které mají převážně ekofaktový charakter, například vypálení valné části smíšených dubových lesů v neolitu.

V praxi mohou obě pojetí adaptace (přizpůsobení přírodě a přizpůsobení přírody) vypadat velmi podobně. Je zde však podstatný rozdíl teoretický.

Tak například v době poledové došlo během několika desítiletí (maximálně několika málo staletí) k markantní změně přírodního prostředí, především oteplení. Není sporu o tom, že člověk neměl žádné prostředky tuto změnu přivodit nebo jí zamezit, byla to „iniciativa" přírody; stimul přišel zvenčí. První ze zmíněných pojetí adaptace vysvětluje, že lidská kultura se přizpůsobila nastalým změnám přírody; kultura je v tomto případě pasivním prvkem. Druhé vysvětlení

také konstatuje změnu přírodního prostředí a dokládá, že lidé se ocitli před nutností volby: zvolili jednu možnou variantu, tj. řešení, které adaptovalo nové přírodní prostředí k jejich potřebám prostřednictvím artefaktů (například luk a šípy, poměrně hustá síť mobilních sídel). Zde je aktivním prvkem lidský svět.

Adaptační role artefaktů je dána jejich *praktickou funkcí a společenským významem*; kdyby praktickou funkci neměly, nemohli bychom o adaptaci mluvit. Stěny domu jsou dány jeho praktickou funkcí (ochrana před povětrnostními vlivy), jeho velikost kromě jiného velikostí rodiny. Tyto faktory působí, že lidské výtvory, které působí jako adaptace, *musí mít určitou formu (velikost, materiál, tvar)*, tj. jejich forma *nemůže být zcela arbitrární*, jak je tomu u symbolů, protože je určena jejich (praktickým) účelem.

Lidské výtvory (artefakty), které jsou adaptací vnějšího světa v lidských tvůrčích aktech, podléhají kromě toho určitým *limitujícím podmínkám*, které klade *vnější (přírodní) prostředí* a předchozí *stav lidské kultury*. Tak například pro vytvoření polí v krajině je limitující podmínkou délka vegetační doby, sklon terénu, určitá kvalita půdy, množství a rozložení srážek atd. Konkrétní výzkumy však ukazují, že takové omezení je velice volné a pružné (Neustupný ed. 2003). Forma domu jakožto adaptačního výtvoru je dána klimatickými poměry (stav přírody), dostupností stavebních materiálů a technik (předchozí stav lidské kultury) atd., ale také velikostí rodiny (kromě toho má dům ještě symbolický smysl). Opět jsou zde přírodní limity velmi volné. Forma zbraní je kromě dostupných materiálů dána technologií válčení, tedy předchozím stavem sociálního světa.

Tyto faktory omezují (limitují) lidské tvoření, ale neurčují ho; je možno je překonat artefaktovým působením, zvolit jiné artefakty atd. Délku vegetační doby je možno překonat skleníkem, kvalitu půdy hnojivy, sklon terénu terasováním, srážky zavlažováním, formu nástrojů dostupnými materiály (například rozšíření ostří u kovových seker).

Adaptačními procesy se zpravidla rozumějí takové, kde *adaptace probíhá vzhledem k vnějšímu (nesociálnímu) světu*. Adaptace však *může probíhat rovněž ke světu sociálnímu*, konkrétně k jeho institucím; přesto zůstává adaptací.

Stimul k adaptačním procesům přichází někdy *zvenčí:* mění se přírodní nebo sociální prostředí člověka, člověk *reaguje* na tyto změny. To znamená, že *lidé nemají v tomto případě iniciativu, ale přesto jsou aktivním prvkem* v procesu změn.

Příklad: zakládání osad

Adaptace krajiny při zakládání osad je dobrým příkladem, jak si lidé vytvářením artefaktů přisvojují svoje okolí.

Při prvotní zemědělské kolonizaci střední Evropy v neolitu byla základním mechanismem adaptace částí krajiny, která spočívala ve výběru (izolaci) určitého území a jeho následující transformaci žárovým zemědělstvím. Zde byly zásadní následující *limitující přírodní vlastnosti*:

- porost typu smíšeného dubového lesa, který snadno regeneroval z kořenů a pahýlů po spálení,
- víceméně rovný terén (svah maximálně do několika stupňů), který nedovoloval erozi povrchu, která by odnesla spálenou vrstvu se setbou dříve než setba vyklíčila,
- nadmořská výška taková, aby délka vegetační doby spolehlivě umožnila sklizeň zvolených kulturních plodin,
- blízkost trvalého vodního toku, který umožnil zásobování vodou pro lidi i domácí zvířata.

Je zajímavé, že tyto podmínky platily pro jednoduché zemědělce i v severní Americe. Ve střední Evropě se na tomto základě vytvořilo velmi husté osídlení (často se uvádí, že bylo „méně vybíravé" než kdykoliv později: Rulf 1983). Podle těchto kritérií lidé vybírali svoje sídla („izolovali" ty části území, které tyto podmínky splňovaly). Tyto části pak dále měnili jednoduchým „přizpůsobením", tj. vypalováním lesa. První intencionální zásahy do krajiny byly ještě výsledkem *jednoduchých forem intencionality*.

Dalšími fázemi tvorby krajiny již bylo vytváření trvalých polí, které jsou jednoduchými artefakty (eneolit).

10.3 POKROK A SMĚROVANÉ ZMĚNY V LIDSKÉM SVĚTĚ

10.3.1 Pojem pokroku

Společenské vědy 19. století a do určité míry i 20. století ovládal pojem pokroku, k němuž vývoj lidstva měl směřovat. Pokrokem bylo všechno, co usnadňovalo lidský život, činilo ho příjemnější, co přinášelo nějakou výhodu v interakci s vnějším světem (adaptační úspěch). Pokrokem měly být zejména změny kultury, které způsobovaly lepší praktickou funkci artefaktové sféry.

Pojem pokroku byl spojen s ideologií racionalismu. Racionalismus věřil, že všechno lidské konání má nějaký rozumný (rozumový) důvod a neracionální (nebo dokonce iracionální) chování je projevem nenormálnosti, téměř duševní choroby.

Tuto víru v pokrok a racionální uspořádání světa narušil objev obsáhlých částí lidského světa, v nichž pojem pokroku a racionality je velmi problematický.

Jsou to například všechny arbitrární jevy ve znakových a symbolických systémech, kde je absurdní tvrdit, že jeden arbitrární znak nebo symbol je lepší než druhý. Takovým problémem by bylo například tvrzení, že české označení střelné zbraně *luk* je lepší než anglické označení *bow* (nebo naopak). I v systémech, jako je např. přirozený jazyk, dochází ke změnám, ale jejich pokrokovost je více než problematická (Skalička 1960). Protože celá symbolická oblast je arbitrární, jde o obrovský rozsah společenských jevů, včetně artefaktů, kde nemá smysl mluvit o pokroku.

10.3.2 Problémy pokroku v archeologii

V lidském světě jsou rozsáhlé oblasti symbolična a neracionálna (Cowgill 1993, Webster 1996), kde je obtížné aplikovat pojem pokroku.To se pochopitelně týká také archeologie. Tvrdit, že jeden *ornament na nádobě* je lepší než druhý, je zřejmě scestné (Neustupný 1958). Ale je například také neproduktivní řešit otázku, zda lepší nebo výhodnější je *nadzemní obydlí nebo polozemnice* (mimo jiné proto, že se v eneolitu a době bronzové střídají v různých podobdobích). Teorie, že zemnice se užívaly v obdobích chladnějších, protože poskytují lepší tepelnou izolaci, naprosto neobstojí.

V mladším neolitu a v časném eneolitu se vyskytuje *velké množství kostí lovné zvěře* a skutečně se zdá, že se tehdy podstatně více lovilo a konzumovalo se více masa divokých zvířat (srov. Neustupný 2008a). To vedlo některé archeology k předpokladu, že se tehdy zhoršily klimatické podmínky pro pěstování obilí a lidé z nouze museli více lovit. To ale nelze nijak dokázat. Zdá se, že se v tomto období více lovilo z nějakých málo racionálních důvodů, například z důvodů rituálních. Pro to mluví skutečnost, že úloha lovu stoupla jen místy a jen dočasně a že současně s tím nacházíme doklady pro lov určité velmi zvláštní formy ryb (lov štik jen určité velikosti).

I u některých adaptivních změn *není vždy jasno, zda můžeme mluvit o pokroku.* Tak např. vznik *zemědělství* byl nepochybně takovou změnou, ale nebyl evidentně pokrokem ani v oblasti vynakládání množství práce na lidskou obživu (množství takové práce zavedením zemědělství vzrostlo: Boserup 1965), zemědělství mělo také některé nepříznivé ekologické důsledky (např. spuštění erozních procesů) a potrava zemědělců je výživově horší než potrava lovců a sběračů (Neustupný a Dvořák 1983).

Pojem pokroku je problematický i z jiného důvodu. Nelze popřít, že nejen *paleolitické obrazy na stěnách francouzských jeskyň*, nýbrž například i pravěká *keramika* patří mezi vrcholy světového umění. Jak je možné, že lidé, kteří byli schopni vytvořit tato vrcholná díla, byli v jiných ohledech „barbary" nebo „divochy"? Změna lidské kultury je často změnou směrem k něčemu jinému,

odlišnému, avšak nikoliv nutně změnou k něčemu, co my dnes považujeme za dokonalejší. Zdá se proto, že v souvislosti se změnami lidské kultury v pravěku nemůžeme ve všech případech mluvit o pokroku, pokud pokrok v duchu racionalistických tradic moderní evropské kultury chápeme jako něco jednoznačně kladného.

10.3.3 Směrované změny lidského světa a jejich příčiny

Přesto, že pojem pokroku je problematický, existují změny, které mají dlouhodobě určitý směr. V průběhu pravěku lze registrovat například tyto *směrované změny*:

- růst složitosti lidské kultury: artefakty jsou stále složitější;
- zintenzivňování působení lidské kultury na přírodu (její adaptace člověkem): na povrchu Země dnes stěží najdeme nějaká místa, která by nebyla dotčena nebo přímo přeměněna lidskou činností;
- vzestup spotřeby surovin a energie, které je nutno vynakládat na obživu lidí;
- růst počtu obyvatel Země a prodlužování jejich průměrného věku;
- růst specializace lidí a tím i účinnosti jejich působení na sebe navzájem i na přírodu;
- růst lidské schopnosti poznávání a tím i sebepoznání člověka i jeho poznání přírody.

Dochází i k mnoha dalším změnám, jejichž „pokrokovost" je ale pochybná. Jejich příkladem je, kromě již uvedeného zemědělství, rozsáhlé ničení evropských pralesů a lesů pravěkou pastvou.

Lidský svět podléhá v průběhu času neustálým (a často i hlubokým) změnám, ať už jde o změny směrované nebo nesměrované. Velmi výrazné jsou tyto změny v případě artefaktů, které často dovedou časově zařadit i neodborníci právě podle jejich změněné formy. V lidském světě však dochází i k řetězcům hlubších změn, které překračují úroveň jednotlivých artefaktů. Proč došlo k řadě směrovaných změn, např. ke vzniku neolitu, eneolitu, doby bronzové? Jak a proč vznikly určité sociální struktury? Jedním z úkolů archeologie je vysvětlení, proč k takovým směrovaným změnám dochází. Existuje řada řešení.

Běžná odpověď na otázku po příčinách změn kultury zní, že lidé stále dokonaleji *poznávají* přírodu i sebe samy, *vynalézají* nová řešení problémů mezi lidmi, v technice i v umění apod. Odrazem toho jsou změny v lidské kultuře včetně vynálezů, jako je například kolo, pluh, železo apod.

Podle těchto teorií žene lidi „dopředu" (tj. ve směru „pokroku") buď *zvídavost nebo dokonce lenost* (snaha ušetřit si práci). Lze však prokázat, že lidé něco vynalézají teprve tehdy, když to potřebují, a mnoho „vynálezů" spíše

přináší novou práci navíc, než aby práci šetřilo. Kromě toho jsou některé „vynálezy" tak jednoduché, že je nevysvětlitelné, proč k nim nedošlo mnohem dříve, jestliže by mohly ušetřit mnoho práce a závisel by na nich další pokrok lidstva. Příkladem je oradlo, které ve své podobě z eneolitu a doby bronzové je vlastně jen zahnutý kus dřeva, všude snadno dostupný. Představa, že naši předkové byli tak hloupí, že jim trvalo tisíciletí, než oradlo „vynalezli", je zcela nepřijatelná.

Lze sice tvrdit, že určité vynálezy předpokládají existenci jiných (například vynálezu žárovky musí předcházet vynález zdrojů elektřiny), ale pak mají tyto teorie zase obtíže s vysvětlením, proč „pokrok" postupoval tak pomalu. Je pravda, že objev něčeho vyžaduje určité období experimentování, při němž hraje roli i náhoda, avšak toto období lze podstatně zkrátit, jestliže se experimentování věnuje více osob se značnou intenzitou. Skutečnost, že v řadě období minulosti šel „pokrok" pomalu, je právě svědectvím o tom, že vynálezů nebylo ani tak mnoho zapotřebí, jestliže se jim věnovalo málo lidí s nízkou intenzitou úsilí.

Skutečné příčiny změn kultury jsou jiné než šetření lidského úsilí. Každý nový prvek, který se náhodou, nevědomky nebo i úmyslně v kultuře objeví (např. nová surovina, jako je bronz nebo železo, zničení lesů pastvou, změna specializace), vyvolává nutnost, aby se s ním vyrovnaly další části kultury. Jinak řečeno, kulturní prvky tvoří systém a nelze změnit jeden prvek, aniž by došlo k určité řetězové reakci.

Příkladem problému, který si v určitém bodě lidského světa způsobili naši evropští předci v průběhu neolitu, je *vypálení lesa na úrodných rovinatých půdách*. Byl to důsledek neolitického žárového zemědělství, které takto postupně ohněm „obdělalo" všechnu využitelnou půdu, takže postupně vznikl nedostatek lesních ploch dostatečně regenerovaných, a tak vhodných k opětnému vypálení. Jediným východiskem ze vzniklé krize bylo opuštění žárového zemědělství a vytvoření opravdových polí (přílohů) na plochách, které byly víceméně trvale odlesněny. Zavedení přílohů (které za cenu zvýšené námahy řeší klesající výnosy žárového zemědělství) vyvolalo nutnost použít oradlo, které při snížení relativních výnosů umožnilo obdělání větších ploch. Oradlo samo o sobě nemělo smysl, tvořilo jeden kombinovaný artefakt s dobytčaty, která ho táhla, a to zase vyvolalo nutnost stabilizace základního stáda domácích zvířat. Současně oradlo mělo další sérii důsledků, tak například vyprodukovalo čtvercový tvar polí, která jsou relativně stabilní, a to opět je předstupněm nového vlastnického vztahu k půdě. Oradlo s dobytčaty změnilo specializační vztahy v komunitách a spustilo tak celou řadu změn ve vztazích v těchto komunitách (Neustupný 1967). Lidé pomocí celé řady artefaktů vytvořili sociální krajinu s přílohy, tj. adaptovali svoje přírodní i artefaktové okolí.

Změny ve společnosti a kultuře tedy nevyplývaly ze zavedení oradla (tím méně z jeho „vynálezu"), nýbrž z obtíží, do nichž se neolitičtí lidé dostali, protože nepředvídali důsledky zpustošení původního pralesa svým hospodařením. Celý soubor „vynálezů", který se objevil na počátku eneolitu, nebyl tedy prvotní příčinou společenských a kulturních změn, nýbrž jejich následkem.

Jiným příkladem je *zavedení bronzu*, které vyžaduje vytvoření spolehlivé sítě jeho prodeje nebo rozdělování. Zničení lesů pastvou vyvolává mimo jiné nutnost lučního hospodářství a to zase *železnou kosu* atd.

Všechny uvedené změny probíhají rychle, takřka okamžitě, ale změna, která stojí na jejich počátku a celý proces „spouští"(vznik přílohů namísto vyžďářených ploch), je něco, co vzniklo až po dlouhém období žárového zemědělství, kdy žádné změny nebylo zapotřebí.

Lidská společnost a její kultura se tak mění v důsledku řešení problémů, které si lidé sami vytvářejí tím, že zasáhnou v nějakém bodě složitých systémových vztahů a musí proto následně adaptovat velký počet prvků svého kulturního systému. V tomto smyslu člověk vytváří sebe sama. Tam, kde lidem problémy nevzniknou, žijí dlouhou dobu bez pozorovatelných změn: to je tajemství faktu, že v některých částech světa přežili lidé na úrovni, která víceméně charakterizuje evropský pravěk.

10.3.4 Úloha nástrojů

Zvláštním druhem artefaktů (nebo předmětů všeobecně) jsou tzv. nástroje (pracovní nástroje), což jsou artefakty (včetně izolátů), mezi jejichž účely vyzvedáváme jejich *praktickou funkci*. Zatímco artefakty jsou všeobecně *produkty* lidského tvoření, nástroje jsou především *prostředky adaptace*: nástroje jsou ty artefakty, jimiž se realizuje proces adaptace.

Nástroje hrály vždy v archeologii zvláštní úlohu. Podle amerického myslitele 18. století Benjamina Franklina to jsou právě nástroje, které odlišují člověka od zvířat. Tuto myšlenku oživili materialističtí archeologové 2. poloviny 20. století. S tím pak souvisí teorie, že vznik *člověka je signalizován právě výskytem prvních nástrojů*. Tento názor na dlouhá desítiletí zablokoval pohled na vznik lidí jako na dlouhý postupný proces a vytvořil ošidnou rovnici (jakýkoliv) nástroj = (plný) člověk.

Pokud přijmeme toto rovnítko, musíme nutně uzavřít (jak to doposud činí většina archeologů), že člověk (bez přívlastků, tedy plně vyvinutý člověk) vznikl už na počátku paleolitu, a většina archeologů proto víceméně přijímá názor, že spolu s nástroji se objevily i ostatní příznaky lidství, jako je umění nebo náboženství; buď se předpokládá, že doklady „duchovního života" se z těchto dávných dob nedochovaly, nebo se předpokládá, že různé náhodné hříčky přírody

nebo náhodné konfigurace artefaktů či ekofaktů jsou výrazem „duchovního života" těchto prvních lidí (např. oblázky podobné zvířecím plastikám, pohřby medvědích lebek v jeskyni Krapina, vymezení neandertálských hrobů na Krymu rohy kozorožců, pyl květin z „pohřebních kytic" neandertálců).

Tyto teorie mají i čistě archeologický dopad v podobě tzv. *Bordesovy typologie* časně paleolitických a středopaleolitických kamenných nástrojů, kterou přijali prakticky všichni archeologové ve Starém světě. Typy tohoto systému jsou pravděpodobně odrazem náhodné tvarové variability, vznikající procesem štípání kamene.

Na tomto místě nediskutuji fakt, že některé nástroje byly tzv. izoláty, které nebyly vyráběny, nýbrž jen sbírány (například valounové palice užívané v hornictví.

Druhý názor, který poznamenal archeologii bylo tvrzení, šířené zejména *marxistickými* ekonomy a filozofy, že *nástroje tvoří určité jádro „výrobních sil"*, které se mění nejrychleji, a z něhož vyplývají změny „společenského bytí" a odtud i „společenského vědomí". Tvrdilo se, že pokrok v dějinách, a veškeré změny ve společnosti, začínají právě změnami v oblasti nástrojů. Vynález nového efektivního nástroje tak ohlašoval pokrok ve společnosti.

Preference nástrojů jakožto hybatelů dějin vyplývá z předpokladu, obvykle skrytého a nevyjádřeného, ale přesto považovaného za samozřejmost, že lidé trpí nouzí, a proto „pokrok ve výrobních silách" zvyšuje naději na jejich přežití, pokud vůbec není jeho podmínkou. Artefakty, které nejsou nástroje, pochopitelně pravděpodobnost přežití nezvyšovaly, a nebyly proto považovány za důležité.

Na první pohled vypadá teorie o rozhodující úloze nástrojů v dějinách velmi *materialisticky a racionálně*. Ve skutečnosti tomu tak není, protože za hybatele dějin se zde vlastně vydávají *nápady lidského mozku (vynálezy)*, které jsou pojímány velmi romanticky. V poslední době se ukazuje, že mnoho vynálezů bylo učiněno dávno před tím, než jich lidé prakticky využili (měď, železo, síla páry atd.): *k vynálezu kromě toho naopak často dojde, až když je ho opravdu zapotřebí*. Některé „významné" nástroje jsou tak jednoduché, že sotva mohou být vydávány za vynález. Již jsem uvedl příklad *eneolitického oradla*, jehož zavedení mělo pro eneolitickou společnost obrovský význam, ačkoliv to není více než kus dřeva.

Velmi negativní roli sehrálo přeceňování nástrojů v tom, že byla hrubě podceněna *úloha artefaktů v tvůrčím procesu*, který je zdrojem produkce a reprodukce lidského světa. V období přeceňování nástrojů se ostatní artefakty pohybovaly na okraji archeologie, byl to přívěsek, jehož posouzení archeology nebylo nijak důležité. Tak například keramika se často cenila jen jako prostředek chronologie, nikoliv jako jeden z nejmasovějších a nejrozmanitějších artefaktů, které kdy člověk tvořil.

10.4 HLAVNÍ STUPNĚ V ADAPTACI PŘÍRODY V PRAVĚKU

Existovaly určité stupně, v různých částech Země namnoze různé, v nichž si člověk přisvojoval okolní přírodu. Tyto stupně jsou vždy spojeny se zavedením určitých druhů artefaktů. Následující seznam je tudíž přehledem uzlových bodů označujících etapy ve vtažení vnějšího světa do sféry světa lidského. Není proto divu, že členění lidské historie do určitých etap nebo stupňů adaptace odpovídá také stupňům intencionality artefaktů.

10.4.1 Výroba nástrojů izolací a přizpůsobením

V této fázi je intencionalita vesměs ještě sporná (snad s výjimkou konce tohoto období – některé „oblázkové nástroje") a jde proto do značné míry o fázi archeologicky nedokumentovanou, racionalisticky předpokládanou. Je zřejmé, že míra adaptace přírody byla ještě nepatrná, i když logicky předpokladatelná. Adaptace přírody byla spíše potencí počínajících artefaktů než jejich významnou funkcí.

10.4.2 Výroba nástrojů formováním

Formování artefaktů znamená první dobře rozpoznatelnou adaptaci přírody člověkem ve starším a středním paleolitu, takovou, že intencionalita lidské tvorby je zde nepopiratelná. Po stránce vývojové i logické je základem hierarchie artefaktů prostý (jednoduchý) artefakt, který nemá žádné díly; takové artefakty vytvořené formováním začínají už ve starším paleolitu (pěstní klíny, pak levalloiské úštěpy).

Jejich vytváření bylo jen *velmi omezeným zásahem do okolní přírody*, zejména pokud staropaleolitické nástroje sloužily především ke zpracování potravy, jak se často věří. Na druhé straně toto období trvalo velice dlouho, takže došlo ke kumulativnímu jevu: při výrobě takových artefaktů, jako je pěstní klín, vznikají stovky až tisíce úštěpů a ty se většinou zachovávají. Odtud vyplývá, že na Zemi musely zbýt z tohoto období *miliardy pozůstatků*. Většinou jsou špatně identifikovatelné a často jsou uloženy ve vrstvách, které dnes neleží na povrchu, takže nebývají častým nálezem, ale jsou zde.

Formování bylo základem vytváření většiny artefaktů všech následujících období.

10.4.3 Oheň

Oheň je v lidské kultuře specifický jev, který odpovídá definici artefaktu: je to „předmět" (je prostorově omezený, např. omezený ohništěm, vypalovaným kusem lesa apod.), který lidé záměrně (intencionálně) založili, aby sloužil

nějakému účelu. Je zřejmé, že přírodní oheň (např. způsobený bleskem) artefaktem není, stejně jako lesní požár. Oheň (ohniště) je prvním prokazatelným nemovitým artefaktem.

Na velmi dlouhou dobu se oheň stal jediným artefaktem, jímž člověk dokázal využívat k adaptaci okolní přírody jinou energii než tu, kterou získá přeměnou potravy ve svém vlastním těle.

Oheň, jak už zdůraznilo mnoho archeologů, byl v pravěku jedním z nejmocnějších nástrojů. Všeobecně se věří, že rozšíření člověka mimo jeho původní oikumenu do klimaticky méně výhodných oblastí Země bylo možné díky ohni. V souvislosti s tím by první úloha ohně spočívala v topení a snad i v tepelné úpravě jídla.

Teprve mnohem později došlo k další fázi využití ohně při odstraňování lesní vegetace, která konkurovala růstu kulturních plodin. Stalo se tak v neolitu (bez komentáře ponechávám předpokládanou praktiku vypalování rozsáhlých ploch primitivními lovci v rámci jejich předneolitické lovecké strategie).

10.4.4 Vznik kombinovaných artefaktů, umění a rituálních objektů

Od mladého paleolitu jsou určující artefakty složeny z dílů (například vrhače oštěpů, nástroje s držadlem), které se tak rozrůstají do komplexity. To platí ještě více o složených artefaktech. Potenciálně proto kombinované a složené artefakty otevírají cestu ke skutečně efektivní adaptaci přírody.

Logika kombinovaných artefaktů se v určité podobě opakuje u artefaktů, které jsou *nosiči symbolů*: je zde opět *jednoduchý nebo kombinovaný artefakt, jehož dalším „dílem" je nějaký symbol nebo znak*. Jde především o zdobené artefakty, ale už od mladšího paleolitu se také vyskytují zformované přírodní materiály, které nemají jiný účel než být nosiči nějakého symbolu. Spadají sem plastiky z kosti a mamutoviny, plastiky z hlíny, ale i obrazy na stěnách jeskyň.

Domnívám se, že symboly jakožto „díly" nějakého artefaktu (třebas jen nějakého nosiče) vznikly logikou stejnou jako kombinované artefakty. Proto také obojí nastupuje společně v období mladšího paleolitu.

Bude ještě třeba prozkoumat logiku složených artefaktů. Ty jako první vytvářejí možnost strukturovat prostor, zejména geografický prostor. Tak otevírají možnost, aby lidé vytvářeli stále větší a stále komplikovanější artefakty, často nemovité, které nakonec (mnohem později) obsáhnou celou Zemi.

10.4.5 Vznik architektury a areálů aktivit

Jako architekturu můžeme označit *nemovitý artefakt se symbolickým smyslem (aspektem), který pozměňuje tvar Země*, ať na jejím povrchu, nebo pod

povrchem. V tomto smyslu jsou architekturou i pohřební památníky, např. megalitické hroby, obvyklé hrobové jámy nebo i mohyly. Toto vymezení neodpovídá plně pojetí architektury jako části umění.

Za architekturu tudíž nepovažuji jakoukoliv stavbu, která má jednoduše praktickou funkci (zejména funkci přístřeší). Takové stavby určitě existovaly už v paleolitu a nemusely být architekturou, byly obyčejnými praktickými artefakty (v nejstarším paleolitu vznikaly pouhým přizpůsobením).

Architektura se symbolickým aspektem, která je významným prostředkem změny vnějšího prostředí, vzniká nejpozději v neolitu, je ale možné, že symbolický smysl už měla v mladším paleolitu.

Protože větší architektonické entity jsou vždy složené artefakty, zabírají netriviální místo a jsou definovány jako jednotky prostorové archeologie. Areály aktivit jsou víceméně *omezené části krajiny, v nichž lidé opakovaně provádějí nějakou činnost a z toho důvodu mění její přirozenou formu* (odlesnění, jiné zásahy do vegetace, terénní úpravy, budování architektury). Nejběžnější jsou areály rezidenční, pohřební (a jiné rituální areály, například pravěká opevnění) nebo výrobní (zemědělské – pole a pastviny – i areály nezemědělské výroby). Architektura a areály aktivit změnily velmi podstatně prostředí pravěkých lidí.

10.4.6 Vznik zemědělství

Vznik zemědělství znamenal nejen *vznik obdělávaných ploch* a kulturních *plodin*, nýbrž také chov *domácích zvířat*. Kulturní plodiny a domácí zvířata byla po člověku samotném první živé ekofakty, které člověk svou činností vytvořil: byla to podstata tzv. neolitické revoluce, jejíž význam propagoval zejména Gordon Childe.

Zemědělské komunity adaptovaly ke svým potřebám ty části území, které splňovaly určité jednoduché podmínky. Především to byla určitá *nadmořská výška*. To možná souvisí s délkou vegetačního období, které je potřebné pro pěstování obilnin.

Další podmínkou byl *sklon terénu*. Neolitické žárové zemědělství vyžadovalo sklon terénu asi do 3°; při větším sklonu by došlo k odplavení vypálené vrstvy se setbou. Kromě toho bylo nutné, aby plochy s malým sklonem bylo dostatek v jednom místě, aby nebylo nutno neustále přemisťovat osadu (osetá „pole" bylo nutno hlídat před zvěří, které v té době bylo ještě dost). Podobné podmínky vyžadovalo přílohové zemědělství od eneolitu (zde bylo nebezpečí eroze). Sklon terénu favorizoval určité terény, ale nemohl pravěkému osídlení zabránit tam, kde bylo výhodné například ze společenských důvodů (viz Bakovský potok).

Třetí podmínkou pro zemědělství byla *vzdálenost od trvalého vodního toku* asi do 200 metrů. Je to pravděpodobně kvůli donášce vody pro potřebu lidí

i domácích zvířat. Tato podmínka se nezdá být vyvolána pouze praktickými potřebami, protože je známo mnoho oblastí světa (zejména v Africe), kde primitivní zemědělci donášejí vodu z velké vzdálenosti.

Čtvrtou podmínkou pro pravěké zemědělství byla určitá *kvalita půd*, která mohla v „přírodním" stavu vyživovat smíšený dubový les. Pravěcí lidé neměli možnost posoudit kvalitu půdy přímo, ale hodnotili ji prostřednictvím vegetačních indikátorů (botanických druhů, které na půdě rostly). U nás je v nižších a středních polohách vhodná půda téměř všude. Při úvahách o vhodnosti půd k osídlení pravěkými zemědělci je nutno brát v úvahu tehdejší stav půd, nikoliv stav dnešní, který je často výsledkem středověké nebo novověké půdní eroze.

Pátou podmínkou jsou vhodné *hydrologické poměry*. Jednodušší zemědělci nemohli budovat svá pole ani na poušti, ani v močálech, ani v pravidelně zaplavovaných nivách. U nás vesměs byly všude podmínky pro zemědělství z tohoto hlediska vyhovující. Mnoho dnešních močálů a zaplavovaných niv je teprve produktem středověkého a novověkého zemědělství doprovázeného mohutnou erozí (Neustupný 1987a).

Velmi výrazným důsledkem pravěkého zemědělství bylo *odlesnění* velkých ploch terénu (Neustupný 2000a, b).

Zdá se, že v rámci střední Evropy postneolitické omezování lesa už probíhalo především pastvou zvířat, nikoliv žďářením pomocí ohně. I pastva domácích zvířat je velmi mocným prostředkem odlesňování. Působí exponenciálně: jakmile míra přírůstku lesa klesne pod míru jeho ničení pastvou, probíhá odlesňování velmi rychle – během několika desítiletí. Zpočátku to nemusí být vidět, dokud zvířata vypásají jen podrost a semenáče, zatímco vysoké stromy zůstávají stát.

10.4.7 Spojení přírodní síly a artefaktu (oradlo)

Jde o zvláštní druh kombinovaného artefaktu, kdy jedním dílem je živá (mimolidská) síla, zpravidla dobytče nebo mnohem později kůň. Už oradlo mělo velký význam pro adaptaci přírody, protože bez něj by nebylo možné obdělání přílohů v dostatečném rozsahu.

10.4.8 Vznik sociální krajiny

Vznik krajiny s relativně stabilním rozdělením sídel a polí, s vyznačeným a relativně trvalým pohřebištěm v rámci relativně stabilního sídelního areálu spadá ve střední Evropě teprve do eneolitu. V neolitu se vesnice a obdělávané plochy stěhovaly po smíšeném dubové lese, pohřebiště nebyla nijak vyznačena. Nejsou známy případy, že pohřebiště z různých období neolitu by na sebe prostorově navazovala, ačkoliv výjimečně se to stát může.

Formování krajiny souvisí se vznikem polí jako lidských artefaktů a se vznikem artefaktové paměti. V tomto smyslu k formování krajiny významně přispěla i tzv. opevnění.

Je možno studovat otázku, zda krajina začíná ve všech oblastech Evropy ve stejné době. Zdá se, že například na Balkáně se vytvořila již v neolitu, protože osady ve formě tellů svou existencí odkazovaly pole na jiné místo. O charakteru zemědělství v balkánském neolitu a eneolitu toho ovšem mnoho nevíme.

Krajina v tomto smyslu není sama artefaktovou entitou, je to prostý souhrn artefaktových entit. Je problematické, zda v současné době už je krajina artefaktem, zdá se, že v mnoha případech nikoliv.

10.4.9 Vznik výrobních zařízení

Výrobní zařízení nezemědělského účelu zaujímají dnes na zemském povrchu i pod ním obrovské plochy. V pravěku taková zařízení jako samostatné areály vznikala prokazatelně až v neolitu: byly to především těžní jámy a doly na kamennou surovinu (křemenec: Tušimice, Bečov a Krumlovský les, v zahraničí mnoho lokalit, zejména od eneolitu; kámen na výrobu sekerek: Vraný, Krzemionki; vápenec na výrobu náramků: Sázava). Do této kategorie spadá také těžební okrsek na horním toku Bakovského potoka, kde se získával sapropelit na výrobu náramků v době laténské. Rozsah těžebních okrsků byl často obrovský (např. těžba křemenců v Krumlovské lese: Oliva 2002 aj.).

Později, v době bronzové, pravděpodobně začínají sejpy na *rýžování cínu* (takové sejpy mohly zaujímat velké plochy v údolí některých potoků, ale žádný se zatím nepodařilo přesněji datovat) a v Alpách i celá důlní díla na *těžbu mědi*. Z pravěku nepochybně pocházejí také některé sejpy na *rýžování zlata*.

Vlastní výrobní zařízení sloužící k jiným účelům než těžba surovin jsou známa až z doby železné a není jisté, zda vždy tvořila zvláštní areály (jde o areály hutnické). Zdá se, že vlastní *„řemeslná" výroba* (kovolitectví, kovářství, výroba šperků, sklářská výroba apod.) se až do konce pravěku prováděla podomácku *v rezidenčních areálech* a nevytvářela vlastní samostatné areály.

Poznání základních chemických a fyzikálních procesů (*výroba kovů, zvláště mědi a bronzu, později železa*) bylo významným krokem v adaptaci přírody člověkem. Jde v podstatě o dva procesy: získávání kovů z rud a zpracování hotového kovu na artefakty. Zdá se, že tyto procesy byly v době bronzové odděleny: měď na výrobu bronzu se získávala hornickým způsobem na velmi omezeném počtu míst a tam také probíhalo tavení rud; kovolitecké zpracování hotového kovu se pak už provádělo ve velkém počtu areálů. Oproti tomu se železo získávalo na mnoha místech a už pravěcí hutníci byli často současně kováři.

Je pravděpodobné, že znalosti spojené se získáváním a zpracováním kovů byly tak specializované, že se staly prvními znalostmi, které už nebyly vlastní všem lidem, ale jen některým. Mohly být vlastnictvím jen určitých rodin, ale konkrétní poznatky o tom nemáme.

10.4.10 Vznik komunikací

Vznik komunikací (cest) jako výrazných artefaktů v krajině nelze zatím přesněji datovat. Jestliže vůbec mluvím o vzniku komunikací (cest), nemám tím na mysli jejich fyzickou existenci v nějaké formalizované podobě (srovnatelné s římskými vojenskými silnicemi), tj. nechci popřít existenci nějakých stezek mezi sousedními osadami, ale to že cesty (komunikace) neexistovaly jako artefakt s ustáleným společenským významem. Předběžně se zdá, že takové komunikace se stabilně vytvořily teprve v době bronzové v závislosti na složité síti směny bronzu.

10.4.11 Vznik metalurgie železa

Následující tabulka ukazuje následnost hlavních stupňů v adaptaci přírody a jejich korelaci se základní periodizací pravěku.

nejstarší paleolit	výroba nástrojů izolací a přizpůsobením
starší paleolit	výroba nástrojů formováním, oheň
mladší paleolit	vznik kombinovaných nástrojů, umění a rituálních objektů
neolit	vznik zemědělství, vznik domů a osad
eneolit	vznik krajiny (dlouhodobé osady, přílohy) zavedení oradla
doba bronzová	výroba kovů, zvláště mědi a bronzu, vznik komunikací
doba železná	vznik metalurgie železa

10.5 HRANICE VYSVĚTLENÍ ADAPTACÍ

Dřívější archeologická paradigmata nevytvářela prostředí, které by dovolovalo posoudit, za co je vlastně v lidském světě adaptace zodpovědná. *Procesualismus v podstatě všechno vysvětloval adaptací* ve smyslu přizpůsobení

přírodnímu nebo společenskému prostředí, a proto nezbývalo prakticky nic, co by adaptace nemohla vysvětlit. *Postprocesualismus naopak adaptaci ze svých úvah vyloučil,* a proto ani on nemohl uvažovat o tom, jaká je skutečná role adaptace. Zdá se, že mnoho archeologů úlohu adaptace stále ještě přeceňuje.

10.5.1 Potrava: příklad neadaptivního chování

V následujícím textu budu termín „adaptivní" používat občas ve starém slova smyslu (přizpůsobení lidského světa přírodě).

Jídla, která lidé konzumují, jsou *většinou jednoduchými artefakty*, které vznikají často takovými intencionálními procesy, jako je izolace (například sbírané ovoce) a přizpůsobení (například opékané maso). V pozdější době vznikají jídla formováním (zejména chléb a kaše, také pivo) a pak zřejmě i skládáním z dílů (ochucená kaše, polévky, složité pokrmy s ingrediencemi podle receptů). Artefaktový charakter lidské potravy nebyl dlouho rozpoznán, zřejmě proto, že jídla nejsou evidentně nástroji (pokud je nepovažujeme za nástroje „výroby" lidského těla) a byla vždy srovnávána s potravou zvířat, a tak vydávána za přírodninu, s jejíž pomocí člověk uspokojuje svoje přirozené potřeby. Zdálo se proto, že lidé si prostřednictvím potravy adaptují konkrétní přírodní prostředí, které poskytuje zdroje výživy.

Vývoj lidské stravy nebyl zatím sledován z hlediska stupňů intencionality, ale už dnes se zdá, že zde existují velmi výrazné směrované změny. Směrované změny existují nepochybně také v oblasti získávání potravy. To by podporovalo názor o adaptivní roli lidské potravy.

Pro větší část lidských dějin je charakteristické získávání potravy tzv. *kořistnickým způsobem* (už tento název naznačuje romantický přístup k problému). Kořistnictví spočívá v tom, že lidé si z přírody berou (vybírají) určité rostlinné a živočišné potraviny, aniž by se starali o jejich produkci (upozorňuji, že to není jen izolace). Často se tento způsob získávání potravy označuje jako *nevýrobní hospodaření* ; myslí se tím, že se nevyráběly potraviny, jiné artefakty se pochopitelně vyráběly. Je charakteristický zejména pro paleolit a mezolit.

Nevýrobní hospodářství neznamená nějakou zvýšenou závislost na přírodě. Pravěcí lidé už zřejmě ve starším paleolitu byli schopni si najít poměrně *hojné a trvalé zdroje potravy* – například maso tlustokožců, zejména těch, kteří žili ve skupinách (mamut), maso jiných *stádních zvířat* (sobi, koně) nebo maso ryb. Tyto zdroje byly místně koncentrované a bylo možno je čerpat ve velkém rozsahu. Při spojení s konzervací potravy (chladem nebo sušením) se mohla rozvíjet velká a trvalá soustředění obyvatelstva i v předzemědělském stadiu. Ta ovšem nevznikala všude, byla závislá na koncentraci zdrojů potravy. Typicky sem patří mladopaleolitické osídlení Evropy v tundře před čely ledovců.

Jinou výživovou strategií byl *lov drobnější zvěře* a sběr rostlinné potravy, kde zdroje nebyly tak hojné, ale svým poměrně hustým rozdělením v krajině poskytovaly dobrou obživu bez velké námahy, která nadto byla rozprostřena mnohem rovnoměrněji v průběhu roku. Tento způsob hospodaření vedl k rozptýlenému osídlení a často asi i k menší hustotě obyvatelstva, ale někde naopak docházelo k vysokým koncentracím obyvatelstva (západní pobřeží Spojených států a Kanady). Je to hospodaření typické pro evropský mezolit a další lidské skupiny, které se moderní doby dožily na úrovni mezolitu v nejrůznějším přírodním prostředí (například křováci, australští domorodci, eskymáci). Už to ukazuje, že závislost na přírodě je problematická.

Zřejmě se často stávalo, že zdroje potravy byly sezonní a bylo proto nutno v průběhu roku *měnit přírodní prostředí* dvakrát i vícekrát. V takové situaci nemohly být ovšem osady trvalé, ale lidé se zhruba na totéž místo vraceli opakovaně (u nás asi do osad v okolí Pavlova a Dolních Věstonic na jižní Moravě, v Malopolsku a v Pováží (Kozlowski 2000), podobná koncentrace je v některých regionech na Ukrajině nebo ve francouzských jeskyních v Dordogni).

Situace se radikálně změnila se *zavedením zemědělství* asi před deseti tisíciletími. Prostřednictvím pěstování kulturních plodin a chovem domácích zvířat lidé začali svou potravu „vyrábět": mluví se proto často o období *výrobního hospodářství*. Význam zemědělství pro lidstvo se namnoze přeceňoval (to bylo spojeno s teoriemi o hladu a nouzi v období loveckých společenství). Proto se mluvilo o *neolitické revoluci*; tento termín zavedl slavný anglický archeolog V. Gordon Childe.

Zemědělství umožnilo budovat relativně trvalá sídla a pravděpodobně zvýšilo jistotu v zásobování zdroji energie. Umožnilo také (a to byla pravděpodobně jeho hlavní přednost) podstatné *zvýšení hustoty obyvatelstva*. To byla jediná a velká výhoda zemědělství, a zdá se také příčina jeho rychlého rozšíření po Zemi. Zvýšení hustoty společenských vztahů (Neustupný 1983, 91) bylo typickou neadaptivní změnou; naopak člověk si zde přizpůsoboval přírodu k potřebám rozvoje své společnosti.

Také potrava založená na zemědělských produktech byla neadaptivní. Protože například obilniny bylo možno pěstovat téměř kdekoliv (snad s výjimkou tundry), člověk se mohl rozšířit na obrovské plochy Země. Výsledkem byla opět adaptace přírody člověkem.

Oproti všeobecné představě neznamenalo zemědělství zlepšení kvality lidské výživy. Výživa převážně cereáliemi je deficitní na celou řadu látek, především esenciálních aminokyselin a také na některé látky minerální (zejména železo) a vitaminy; kvalita výživy se proto v neolitu ve srovnání s obdobím nevýrobního hospodářství *často zhoršila* (Neustupný a Dvořák 1989). Jediná přednost cereálií je ve stabilním zásobení zdroji energie.

Na druhé straně je dnes zřejmé, že v mnoha obdobích pravěku potrava sloužila jako významný symbolický prostředek komunikace (pořádání hostin, slavností, intoxinace; Krištuf 2005a). Potravy, která se zkonzumovala v nějaké symbolické formě, mohlo být velké množství. Ve střední Evropě to od eneolitu bylo *pivo*, na jehož vaření se spotřebovalo obrovské množství obilí (pšenice, ječmene). Ve Středomoří se velké úsilí věnovalo pěstování *vína* už od období našeho eneolitu.

10.5.2 Adaptace v oblasti Bakovského potoka

Zjevným případem, kdy k adaptaci celého regionu pravěkými komunitami došlo z ideologicko-společenských, a nikoliv z praktických důvodů, je horní tok Bakovského potoka západně od Prahy. Tato oblast byla v předchozím pravěku neosídlena, nepochybně proto, že zde byl terén příliš svažitý. Plochy, kde svah byl skloněn méně než 3°, zde byly příliš malé, než aby mohly sloužit jako základna pro žárové zemědělství neolitických komunit; protože prvotní osídlení každého regionu i v pozdějším pravěku vždy začínalo vypalováním lesa (Boserup 1965), nebylo toto území příliš atraktivní ani později.

K prolomení této situace došlo až ve středním období kultury laténské. Tehdy se začaly vyrábět náramky ze sapropelitu (látky podobné hnědému uhlí), jehož bohaté výchozy jsou přítomny právě na horním toku Bakovského potoka (Venclová 2001). Kromě sapropelitu (švartny) se v tomto období používaly k výrobě náramků i další materiály a sapropelit nebyl proto z tohoto důvodu žádnou nezbytností. Laténští kolonisté nemohli mít z osídlení tohoto regionu ani jinak žádný velký hmotný prospěch, protože specializace v době laténské byla jen částečná a mohla být maximálně doplňkovým zdrojem příjmů; stejně tak výrobci náramků nemohli být k takovému posunu tlačeni nějakou nouzí.

Nezbývá tudíž než připustit, že komunity doby laténské osídlily horní tok Bakovského potoka proto, že výroba sapropelitových náramků je významným způsobem zapojovala do specializačních vztahů, které generovaly společenské vazby ve sféře jinosti.

To, co se na první pohled jeví jako typický případ socializace adaptací, je tedy ve skutečnosti příkladem specializace. Adaptace přírodního prostředí v regionu Bakovského potoka byla vyvolána společenskými faktory.

10.5.3 Racionalistické pojetí adaptace

V archeologii je ještě živé racionalistické vysvětlení celé řady jevů jako důsledků adaptace, ačkoliv je velmi pravděpodobné, že mají nějaký symbolický smysl a patří proto do oblasti komunikace nebo exprese.

Klasickým příkladem je vysvětlení, že Židé a Arabové nejedí vepřové proto, že na Předním Východě měla prasata cizopasníky přenosné na lidi; z takové

„praktické" normy se pak údajně vyvinul náboženský zákaz. Ve skutečnosti se jedná o nějakou rituální motivaci, jaké jsou běžné na celém světě. Jde o arbitrární kulturní rys, kde příslušný symbol (znak) může mít nějaký původ, ale to nic nemění na jeho arbitrárnosti. Egyptské hieroglyfy jsou vesměs zobrazením nějakého konkrétního předmětu (který lze snadno rozpoznat, například ruka, sluneční kotouč apod.), ale přesto to jsou znaky písma, které jsou plně arbitrární.

Sem patří velmi četné teorie o tom, jak stav společnosti jako formu adaptace lze vyložit symbolickými systémy (viz Cowgillův nadšený výklad o uměleckých stylech jako kognitivních mapách – Cowgill 1993). Podle těchto názorů je například pohřební rituál odrazem minulé společnosti, prostředkem přizpůsobení ke změnám této společnosti jakožto instituce.

Cowgill se domnívá, že sledování společenských vztahů na základě arbitrárních systémů už dlouho a skvěle dělají historici umění. Podle něj určité *vlastnosti stylu mohou být vztaženy ke společenským rysům,* jako je sociální stratifikace a vztahy mezi pohlavími (jednoduché/složité vzory, prezence/absence ohraničení, prázdný/zaplněný prostor, symetrické/ asymetrické vzory, přímé/ zakřivené vzory apod.). Existuje prý silný nenáhodný vztah mezi uměleckými styly, společenskou komplexitou, formami manželství a posňatkové rezidence.

Příkladem takových názorů z oblasti evropské archeologie je teorie, podle které se společnost kultury se šňůrovou keramikou a kultury nálevkovitých pohárů diametrálně odlišovaly, protože pohřbívání do mohyl s individuálními hroby (šňůrová) a pohřbívání v megalitických hrobech (nálevkovité poháry) bylo vzájemně nesrovnatelné.

Struktura těchto dvou pohřebních ritů je ale velmi podobná (Neustupný 2001d), když si uvědomíme, že platí:

megality	mohyly
megalitické hroby někdy obsahovaly *podrozdělení* (většinou charakteru příhrádek), do kterých se ukládali lidé, kteří byli z nějakých důvodů považováni za *blízké*	mohyly velmi často obsahovaly *sekundární pohřby* osob, které byly z nějakých důvodů považovány za *blízké*
megalitické hroby se často vyskytují v *malých skupinkách*, které (pokud nejsou následné) vyjadřují *ideu oddělení* některých skupin osob	mohyly se často vyskytují ve *skupinách*, které (pokud nejsou následné) vyjadřují *ideu oddělení* některých skupin osob

Takových možných typů korespondencí existuje celá řada (například celé mohylové pohřebiště může odpovídat jednomu megalitickému hrobu, který je

vnitřně členěn), ale je zřejmé, že oba způsoby pohřbívání, na první pohled velmi odlišné, jsou si *strukturálně blízké*. Oba vyjadřují myšlenku, že *někteří lidé patří k sobě* a musí být pohřbeni spolu *a někteří lidé jsou částečně odlišní* a musí být pohřbeni odděleně. Jde zde o arbitrární symbolismus, *dva rituální jazyky (jeden megalitický, druhý šňůrový), jejichž výrazy mohou být diametrálně odlišné, neboť jsou tvořeny arbitrárními symboly*. Jde o dvě sady rituálních pravidel, které si strukturálně odpovídají, neboť velmi pravděpodobně symbolizují jeden sociální systém; existuje mezi nimi vzájemný „překlad". Ani jeden z těchto jazykových systémů však nelze vysvětlit jako přímý odraz minulé společnosti.

Právě pohřební rituály evropských pravěkých kultur ukazují mimo jakoukoliv pochybnost, že způsob pohřbívání není adaptací na společenské prostředí lidí, nýbrž je formou komunikace nebo exprese. Mimo jiné proto, že pravěké zvyklosti v tomto směru jsou diferencovány do té míry, že odpovídající bohatou a rozsáhlou diferenciaci společnosti vůbec nemůžeme předpokládat. To tím spíše, že pohřební rituály se velmi rychle mění i v čase.

11.
ARTEFAKTY JAKO PROSTŘEDKY SPECIALIZACE

11.1 TRADIČNÍ POJETÍ SPECIALIZACE

11.1.1 Člověk jako sociální bytost

Člověk jako přírodní bytost je *jedním z primátů* a jeho *animální původ je nepochybný*. Při úvahách o abstraktním člověku odtrženém od jeho artefaktů je ovšem nutno si uvědomit, že dnešní člověk už primátem není: *prošel neobyčejně dlouhou cestu, kde ho na každém kroku provázely artefakty jako integrální část jeho jsoucna*. Dnešní člověk je přizpůsoben lidskému světu i svým mozkem, rukama a dalšími tělesnými orgány: není proto vhodným východiskem úvah o abstraktním člověku jako přírodní bytosti bez artefaktů. K takovým úvahám bychom se museli vrátit velmi daleko do minulosti, do období vznikání člověka.

Jestliže dnes *neexistuje abstraktní člověk*, kterého bychom si mohli představit odděleně od artefaktů, nemůže existovat ani abstraktní společnost. Nelze přijmout *materialistické výklady o tom, že lidská společnost je prodloužením nebo kopií jakýchsi společenství existujících ve zvířecím světě*. Chování dnešních primátů v tomto směru není rozhodující, protože analogie v chování zvířat mohou existovat maximálně pro nejjednodušší situace ve světě lidí. V žádném případě není u zvířat nic, co by poukazovalo na typicky lidské chování, spojené s artefakty.

Při předpokladu, že lidská společnost je vlastně nějaká zvířecí společnost, která začala používat artefakty, *se předpokládá, že člověk je přírodní bytost, kterou lze od užívání artefaktů oddělit a uvažovat ji samostatně*. Tak tomu ale není: člověk existuje a vždy existoval jen ve spojení s artefakty.

Tvorba artefaktů izolovaným individuem je nemyslitelná, neboť izolované individuum nemůže tvořit společensky uznané kategorie živé kultury, které dědí společenství nepříbuzných jedinců. Rámec rodiny je pro takové dědění příliš malý a zřejmě nepostačuje ani rozměr komunity: nový reprodukční celek, který produkuje artefakty, je nutně mnohem širší.

Nositelem artefaktů jako specifických struktur přenosných z individua na individuum je proto společnost. Tuto společnost strukturuje vztah specializace, který

je zase generován existencí (různých) artefaktů a podmínek tvorby. Lidská společnost a artefakty se tak dostávají do zpětných vazeb, které způsobují nemožnost návratu zpět: nelze opustit společnost, neboť pak by nebylo možno pokračovat v produkci artefaktů, a nelze opustit produkci artefaktů, neboť pak by nebylo možno reprodukovat společnost. Jakmile jednou lidská společnost vznikne, stává se trvalou entitou, kterou snad jen kosmická katastrofa může zničit.

Archeologické prameny prokazují, že už od staršího paleolitu existovala na Zemi jen jedna lidská společnost, vzájemně propojená výrobou těchže artefaktů. Nikde na světě nebyla objevena „konkurenční" společnost, odlišující se principiálně jinými artefakty odlišného původu. „Slepé větve" na cestě k současnému plnému lidství lze snad postulovat na základě nejistých přírodovědných dat, ale nikoliv na základě archeologie.

V kapitole 11.6.2 znázorníme dělbu činností maticí, která vyjadřuje spojení člověka s artefakty. Dělbu činností jsem zavedl jako generalizaci ekonomického pojmu dělba práce, která je vázána na nástroj (Neustupný 1967c). *Činnost* je obecnější, ale zase zde lze namítnout, že existují určité lidské činnosti (zejména z oblasti bazálních biologických potřeb člověka), které mohou probíhat bez zjevné účasti artefaktů. Některé takové činnosti jsou spojeny s izoláty, jinde intervenují artefakty (spánek); celkově by tyto případy bylo třeba blíže prozkoumat. Činnost, vzata všeobecně, ovšem může být odlišná od výrobní specializace, ačkoliv ji v sobě zahrnuje. Proto pochopitelně existuje i specializace lidí, kterou nelze označit jako výrobní (např. specializace některých osob na styk s bohy).

Je všeobecně rozšířen názor, že dělba činností je něco, co lidé zdědili po zvířatech a uvádí se zde nepochybný fakt, že zvířata nevykonávají všechna tytéž činnosti. Velmi častým případem je dělba činností podle pohlaví a věku: téměř všude se o mláďata starají samice atd. Pokusil jsem se ovšem ukázat, že v lidských podmínkách taková „zvířecí" dělba práce neplatí, už od pravěku je zde velmi mnoho určeno společenskými faktory. Dělba činností, spojená s artefakty, ze které vychází lidská společnost, je sociálním vztahem.

Názor, že je to dělba práce, která má určující význam pro každou společnost, je důsledkem představ 19. století, podle nichž lidé svou prací tvrdě bojují o holé přežití (ať už je to boj s přírodou nebo s jinými lidmi). Práce ve smyslu praktické výrobní činnosti byla v rámci takových názorů zcela logicky determinující společenskou činností. Dnes se stalo zřejmým, že *život v pravěku, jakkoliv byl v mnohém tvrdý, nebyl bojem o přežití, nýbrž daleko spíše tvořením (vytvářením) společenského světa ve všech jeho komponentách.* V souvislosti s tím se důraz kladený dříve na dělbu práce přesouvá na specializaci ve velmi širokém slova smyslu.

11.1.2 Principy tradičního pojetí

Vlastnímu výkladu předešlu stručný přehled tradičního pojetí specializace. Činím tak zejména proto, aby se stala zřejmou určitá myšlenková kontinuita a současně dosti podstatná odlišnost od úvah, které budou následovat v dalších částech výkladu. Domnívám se, že jsou zde podmínky pro reformulaci problému. Jak vyplyne z dalšího výkladu, nemyslím si, že dřívější pojetí je nutno zcela destruovat, aby se vytvořil prostor pro nové.

V následujících odstavcích načrtnu určitý přehled dosavadního, víceméně tradičního pojetí specializace. Jde v podstatě o názory založené na klasické politické ekonomii, zejména na pracech Karla Marxe (srov. Neustupný 1967c). Už z toho vyplývá, že specializace se zde chápe téměř výlučně jako dělba práce v rámci výrobního procesu. K tradičním tezím vždy připojím svoje kritické poznámky a pozitivně je rozvedu.

Nejjednodušším teoretickým řešením ekonomických vztahů v lidské společnosti by byl nepochybně stav, kdy každý člověk by vyráběl totéž. Nechci zde diskutovat otázku, zda tomu tak v dějinách lidstva vůbec někdy bylo. V období dějin, která prehistorie a historie už dostatečně prozkoumaly, však podle tradičního pojetí problému existuje *řada příčin, pro které všichni lidé nedělají stejnou práci*. Jsou to:

- Různé formy člověka, jeho biologická rozrůzněnost (zejména „protiklad" muži-ženy, rozdílnost věkových skupin).
- Prostorově nerovnoměrný výskyt zdrojů výrobní činnosti (materiály, energie, půda, voda, podnebí, pracovní síly apod.).
- Jako třetí příčina se zpravidla udává příliš velká komplikovanost výrobního procesu, potřeba speciálních znalostí, které nejsou všeobecným majetkem.

První dvě příčiny se zdají být na první pohled přírodní, avšak kromě velmi vzdáleného stadia vznikání člověka jsou i ony produktem lidské kultury: i „přirozená" dělba práce je nemyslitelná bez existence kultury. Některé čistě společenské vztahy jako je eneolitická dělba práce v rodině (Neustupný 1967c), založená na vývoji směrem k soukromému vlastnictví, a specializace směřující k omezenému využívání přírodních zdrojů (opět vývoj směrem k soukromému vlastnictví těchto zdrojů), mají jen formu „přirozených" specializací, ale jejich příčiny jsou společenské. Ve třetím případě je společenská podmíněnost zcela zjevná.

Základem specializace je vždy nějaká výlučnost. Jde buď o výlučnost přirozenou nebo regionální, nebo konečně o výlučnost znalostní. Tyto typy výlučnosti se objevují postupně (neexistují v celém pravěku), ale jakmile jednou vzniknou, udržují se dále až do současnosti.

11.1.3 Fáze výrobní specializace

(a) Specializace pohlavně-věková

Výrobní specializace podle pohlaví a věku (tzv. přirozená dělba práce) spočívá na tom, že lidé jsou „přirozeně" rozděleni do pohlavních a věkových skupin. Je to typicky specializace uvnitř jednotlivých rodinných společenství. Tato specializace má svoje podfáze:

1. Specializace racionálně zdůvodnitelná přírodními vlastnostmi pohlavních a věkových skupin (např. mateřská funkce ovlivňuje pohyblivost, muži jsou v průměru silnější, se stářím ubývá síly i obratnosti a rostou „zkušenosti"). Tato specializace připadá do úvahy v počátcích lidské kultury a snad hraje určitou roli až do neolitu, v ojedinělých aspektech i později.
2. Specializace odvozená působením společenských mechanizmů (tzv. eneolitická dělba práce; srov. Neustupný 1967c): hlavně eneolit a doba bronzová. Je zřejmé, že na jiné úrovni musela mít ve své „společenskosti" určité předchůdce od mladého paleolitu do neolitu, avšak zatím se o tom zřídka uvažovalo, protože určení čistě přírodními faktory se zpravidla považovalo za samozřejmé.
3. Specializace v tradičních a moderních společnostech, kde různé fyzické schopnosti mají už jen určitý limitující vliv, ale skutečné příčiny specializace jsou plně společenské. Tak například víme, že většina specializací podle znalostí byla současně specializací podle pohlaví: nejčastěji je však obtížné najít pro to racionální důvod.

Protože specializace podle pohlaví a věku probíhá uvnitř jednotlivých rodin a komunit, jednotlivé komunity se projevy takové specializace navzájem neodlišují. Dochází k tomu také proto, že specializace je vlastní jednotlivcům a s jejich smrtí mizí.

(b) Specializace podle přírodních zdrojů

Výrobní specializace založená na nerovnoměrném výskytu přírodních zdrojů spočívá na *vlastnostech přírodního prostředí*: výlučnost *je proto vlastností jednotlivých komunit nebo skupin komunit*. Je to typicky specializace mezi komunitami v širším vztahovém poli; poprvé vytváří systémové společenské vztahy ve světě jinosti, které zjevně přesahují hranice komunity. Jakmile se přírodní zdroje stávají soukromým vlastnictvím (k tomu pravidelně dochází po konci pravěku), pak se i tato specializace stává specializací mezi jednotlivci.

Rozmanitost přírodních zdrojů byla přítomna vždy a vedla k příležitostné nebo dokonce pravidelné směně už v paleolitu, ale ovšem i daleko později (např. dálkový obchod kamennými surovinami, švartna v době železné).

Zvláštního významu nabývá tato rozmanitost v okamžiku, kdy jde o zdroje suroviny řídce rozložené, ale svým významem nepominutelné, které nelze bez značných komplikací nahradit jinými (např. suroviny pro výrobu bronzu a železa).

Přírodní zdroj je zřídka bodový, zpravidla je to celá krajina nebo její rozsáhlejší úsek (příkladem jsou zdroje švartny, rýžoviště zlata nebo cínu, výskyty rud, kamenných surovin). Právě proto je tato specializace vlastní celým skupinám komunit a vytváří protiklad takových komunit proti všem ostatním. I v případě bodového zdroje jej mohou postupně využívat různé okolní komunity, takže specializace se bude jevit jako regionální (využívání některých dolů na kamennou surovinu?).

Zdroje některých surovin byly k dispozici velkému počtu komunit, nikoliv však všem; zdá se, že toto byl případ železa po většinu doby železné. Na tomto základě se mohly vytvořit *regiony s rozsáhlou specializací* na výrobu a zpracování železa, dále regiony, kde železo bylo získáváno jen v malé míře nebo jen občas; konečně mohly existovat i regiony, kde se železo nezískávalo vůbec.

Spojitost s nadkomunitními areály v krajině je tu očividná.

(c) Specializace podle znalostí

Výrobní specializace podle speciálních znalostí spočívá na naučených znalostech: *výlučnost je vlastností rodin a jednotlivců*. Typicky je to tedy specializace mezi rodinami a jednotlivci. Vzniká tam, kde je *vyššího stupně specializace zapotřebí, ale jen u omezeného počtu osob*. Souhrn všech speciálních výrobních znalostí a dovedností je tak rozsáhlý, že průměrný jednotlivec je už nemůže na stejné úrovni zvládnout všechny; to víceméně nutí k tomu, aby se jednotlivci specializovali jen na některé výrobní činnosti. V případech osvětlených jazykovými prostředky se velmi často setkáváme s *utajováním výrobních znalostí a dovedností uvnitř určitých rodin*; to ukazuje, že tato specializace není důsledkem nějakých mimořádných schopností osob, které ji provádějí.

V počátcích těchto specializovaných činností *prokazatelně nejde o řešení praktických potřeb* (metalurgie) a ani později nejde o nezbytné praktické potřeby (např. sklo, šperkařství). Lidi tudíž ke specializaci tohoto typu nehnala žádná „železná nutnost". Praktický význam má tato specializace teprve v případě pozdějších fází výroby bronzu a železa, nikoliv od počátku těchto výrob.

11.2 VZNIK ARTEFAKTŮ A SPOLEČNOSTI

11.2.1 Artefakty a společnost

Již jsem uvedl, že v určitém stadiu vývoje přírody došlo u vyšších opic k vývoji mimořádného významu: k oddělení určitých orgánů – artefaktů

– od zvířecích těl. Vznikající člověk získal pomocí artefaktů obrovskou výhodu ve srovnání s celou ostatní přírodou: v určitém slova smyslu zrušil omezení, daná živé přírodě (srov. část 4.1.2).

Vytváření a užití artefaktů jsou ovšem činnosti, které jsou vysloveně společenské, pro jednotlivce nemají principiální význam, pokud je nesdílí s jinými jednotlivci. Jde zejména o vlastnosti artefaktů, jako je jejich přenos na jiné osoby, který zaručuje jejich potenciální šíření prostorem a časem a jejich svobodné množení. Jednotlivec nemůže nikdy využít kumulativních výhod, které vyplývají z tvorby artefaktů, a které jim právě dodávají jejich význam jakožto faktoru obrovského zrychlování dějin. Současně se vznikem artefaktů vzniká tudíž i nutnost vytvoření mechanismu, jehož úkolem je právě zabezpečení podmínek produkce a reprodukce artefaktů a následně i textů a institucí; takovým mechanismem je právě lidská společnost. Ta je v tomto smyslu bezprostředním předpokladem i důsledkem artefaktů.

Sdílení i přenos artefaktů mezi osobami i mezi skupinami osob už v nejstarším období znamená, že všechny osoby neměly k těmto artefaktům stejný vztah, jinak by jejich sdílení nebo přenos neměly smysl. Musíme zde tedy předpokládat určitou specializaci a následující směnu (přenos), i když její formy se nám dnes jeví jako velmi abstraktní a je nepochybné, že v nejstarších obdobích vytvářely velmi slabé společenské vazby. Kdyby ovšem k takové specializaci nedocházelo, artefakty by se vlastně příliš nelišily od tělesných orgánů zvířat. Byla to právě tato specializace, která vytvářela lidskou společnost, protože strukturovala množinu jedinců, mezi nimiž dříve existovaly jen přírodní vazby.

11.2.2 Společenskost specializace

Lidskou společnost vytvořilo sdílení lidské kultury representované artefakty; byl to nový, specificky lidský vztah, něco, čím se člověk vymezil proti přírodě. *Lidská společnost tudíž není ani pokračováním zvířecích smeček, ani nutnou reakcí na nepřátelskost přírody, nýbrž logickým důsledkem produkce artefaktů*. Jakkoliv po formální stránce se může zdát, že lidská společnost je stejným jevem, jako je sdružování některých zvířecích druhů, je to zjevně produkt lidský, a nikoliv přírodní.

Kromě některých základních funkcí souvisejících s péčí o potomstvo je pro mne proto nepředstavitelné, že by přírodní faktory byly skutečnou příčinou specializace v období „opravdového člověka", tj. od počátku mladšího paleolitu (srov. Neustupný 1995b,16), ale ani v předcházejícím období vznikání člověka. Specializace je nejen nejvýznamnějším, nýbrž i *nejdynamičtějším aspektem společenských vztahů* v lidské společnosti; kdyby byla určena přírodou, pak bychom stěží chápali, proč se specializace mění, jestliže ke změnám v přírodě dochází

velmi pomalu nebo vůbec ne. Tak například pohlavní a věkové skupiny jsou dnes stejné jako před dvěma miliony lety, ale tzv. přirozená dělba činností je dnes zcela odlišná od paleolitické. Zdá se být evidentní, že specializace souvisí spíše se sociálním světem, který vznikající člověk tvoří nejprve v podobě artefaktů, a později „plný" člověk i v podobě institucí a „textů".

Nelze říci, že by zastánci tradičního pojetí specializace neviděli jinou než přírodní podmíněnost specializace. Jde spíše o pojetí skutečných příčin a „primárního hybatele", tj. mechanismu, který specializaci uvádí do pohybu. *V tradičním pojetí jsou příčinou pravěkých specializací přírodní odlišnosti jednotlivců a komunit a primárním hybatelem je rozvoj „výrobních sil" (v jejich rámci pak zejména postupné vynalézání stále dokonalejších nástrojů)*, které působí buď na specifické přírodní faktory nebo skrze ně. Společnost je následný jev, epifenomén, který je jen odrazem přírodních faktorů a/nebo výrobních sil.

V protikladu k tomu zdůrazňuji společenský rozměr lidské skutečnosti, který integruje tvorbu a užití artefaktů s jejich společenským prostředím. *Příčinou specializace je nutnost vytvořit síť vztahů potřebných pro reprodukci artefaktů a primárním hybatelem jsou problémy, které lidé sami svou kulturní činností vytvářejí* (srov. Neustupný 1995b, 25); nové artefakty a technologie jakož i nové formy specializace nutné k jejich realizaci jsou teprve důsledkem řešení takových problémů. Specializace je v této souvislosti mechanismem, který potenciálně generuje společnost tím, že rozděluje úlohy při vytváření artefaktů, institucí a „textů" a při jejich použití. Specializace tak lidským způsobem strukturuje lidské kolektivy. Reálně se ovšem společnost vytváří („realizuje") až při směně toho, co je výsledkem specializace.

11.2.3 Formy specializace

Když společně s produkcí a každou další reprodukcí artefaktů vznikne společenská potřeba specializace, vzniká i problém, jak za účelem specializace společnost rozdělit. Je pochopitelné, že *lidé k tomuto účelu použijí nejprve to dělení, které už existuje*, které je očividné a snadno aplikovatelné: „přírodní" *rozdělení do pohlavních a věkových skupin*. V důsledku toho měly nejstarší specializace formu pohlavně-věkové dělby práce. Použití takového schematu proto, že bylo po ruce, je velmi odlišné od příčiny, která se takovým schematem pojmenovává – touto *příčinou byla potřeba vytvořit a stále znovu obnovovat společnost jakožto instituci umožňující tvorbu artefaktů a symbolů*. Jakmile takové rozdělení vzniklo, vytvořilo klasifikaci společnosti do určitých tříd, jejichž specificita se už stala objektivním společenským faktem. Takové třídy pak začaly žít svůj vlastní život jakožto svébytné instituce. Pro tyto instituce bylo vždy významné to, co ve své době znamenaly, nikoliv jak vznikly.

Také vlastnosti přírodního prostředí komunit jsou takovým základem dělení společnosti, který nevyjadřuje podstatu společenských vztahů. Touto podstatou je vytvoření gradientu mezi komunitami, který vzhledem k určité komoditě nemá stejnou hodnotu. Proto probíhá směna i v oblastech, které jsou od přírodního výskytu surovin výrobku velmi vzdálené, protože dvě různé komunity mají stěží v každém konkrétním okamžiku tento gradient totožný.

Z hlediska svého vzniku vypadají pravěké *specializace často jako dílo náhody, nesouvisejí de facto příliš hluboce s praktickými aspekty* té sociální skutečnosti, kterou strukturují. To odpovídá jednak *slabým společenským vazbám* v nejstarších společnostech, jednak *malé významnosti výsledků* tehdejších specializací. Především ale je zde fakt, že primárním úkolem specializace je vytvořit, případně *reprodukovat společnost, nikoliv sloužit praktickým účelům.*

Zdá se například, že v nejstarších lidských komunitách byl výsledek lovu větších zvířat (prováděný obvykle v živých společnostech muži) z hlediska své výnosnosti zhruba ekvivalentní sběru a lovu menších zvířat (prováděných obvykle ženami); předpokládá se lov kolektivní, v němž asi pohlavní a věkové skupiny (děti, dospělí) hrály srovnatelnou roli. Některé *kamenné suroviny* byly ve střední Evropě tak běžně k dispozici, že nemusely být předmětem obchodu. *Měď* po velmi dlouhou dobu nehrála v eneolitu takovou roli, aby specializace spojená s jejím získáváním mohla mít společenský význam, kdyby šlo pouze o její praktickou funkci (Kuna 1981, 1989a). Ale i v pozdějších obdobích shledáváme specializace, které nemohly způsobit žádnou revoluci v důsledku své tehdejší funkce. Patří sem například všechny *šperkařské obory* doby železné: bez šperků bylo přece velmi snadné se obejít a neolit i eneolit se bez nich většinou obešly.

Jakmile sociální svět dosáhl určitého stupně diferenciace, stalo se neefektivním, symbolicky a společensky neúnosným, aby se všichni lidé snažili produkovat totéž. *Efektivností ve smyslu předchozí věty rozumím především míru užitných vlastností* vyráběných artefaktů i výroby samé, která nemůže být u každého výrobce stejná. Už proto, že specializovaný výrobce se soustřeďuje převážně na omezený okruh výrobků, produkuje efektivněji artefakty, které efektivněji slouží svému účelu; je tomu tak i tehdy, jestliže se nepřihlíží k vrozené šikovnosti různých lidí, tj. když *výrobci se ke specializaci vybírají podle jiných kritérií než podle „přirozených" vloh.* Zpravidla se soudí, že efektivnost produkce artefaktů je hlavní příčinou, proč vznikají výrobní specializace. Vzhledem ke skutečnostem uvedeným v předchozích odstavcích (malá praktická významnost celé řady pravěkých specializací) se to však zdá být velmi pochybné: *efektivnost specializace především posilovala strukturování společnosti.*

Symbolickou únosnost (nosnost) je možno pojímat jako *míru produkce a užívání symbolů akceptovaných společností.* Ty ovšem vytvářejí „texty", které mají

smysl; jsou někomu určeny a jsou tudíž prostředkem symbolické komunikace. *Toto svoje poslání by nemohly plnit, pokud by všichni lidé produkovali tytéž texty.* Specializace vytváří pro konkrétní „texty" jednak autory (*odesilatele*, specialisty v oboru vytváření a používání symbolů), jednak *příjemce*; symbolická únosnost je mírou toho, jak jsou vytvářené texty akceptovány (nebo obráceně mírou toho, jak jsou texty vytvářeny, protože se pociťuje jejich potřebnost).

Společenskou únosností rozumím to, že artefakty (včetně svého symbolického náboje) mají kromě své praktické funkce a symbolického smyslu i společenský význam: jsou nositelem vztahů v lidské společnosti, jejím významem. Je zřejmé, *že lidskou společnost zde chápu jako objektivní instituce a instituty, vyjadřující vztahy mezi lidmi, a nikoliv jako jejich symbolické vyjádření.* Skupina jednotlivců, kde všichni si všechno obstarávají sami, kde všichni produkují stejné artefakty a ideje, je sice teoreticky možná a funkčně může být i výhodná, ale není to společnost. *Společnost nepředstavuje prostý souhrn jednotlivců, nýbrž jejich strukturovanou množinu materiálně spojenou artefakty a nemateriálně propojenou symboly*; je to právě vztah specializace při tvorbě a rozdělování artefaktů v nejširším slova smyslu a ovšem při komunikaci prostřednictvím symbolů, který takovou strukturu primárně vytváří. Specializace je proto nejvýznamnějším socializačním faktorem.

Propojení lidí prostřednictvím artefaktů (jejich aspektu praktického i symbolického), textů a institucí tedy vytváří společnost. *Společnost, aby se mohla reprodukovat, potřebuje artefakty jako svůj věcný nosič.* Jakmile jednou artefakty vznikly (a později získaly svůj symbolický smysl), nebylo možno se bez jednoho či druhého obejít: společnosti i artefaktů by bylo třeba se vzdát zároveň, nelze rezignovat jen na jedno. Regres tohoto typu není ovšem v reálném světě možný: lidé, jakmile se z přírody vydělili, se nikdy nevracejí mezi živočichy.

11.2.4 Specializace a směna

Existuje nejen tendence lidí rozšířit specializaci a tím zpevnit společnost, nýbrž i opačná tendence zajistit si nezbytné potřeby vlastními prostředky. Je tomu tak proto, že v případě specializace se vytváří závislost na směně specializované práce, pokud tato uspokojuje potřeby, které se lidem jeví jako nezbytné. To vede k *závislosti na jiných lidech* nebo i na celých řetězcích jiných lidí (často i neznámých – směna bronzu), protože zakolísání těchto článků může mít za následek nemožnost potřebu uspokojit.

Lidská činnost, která je rozdělena specializací, se opět musí integrovat do celkové společenské činnosti, neboť lidé nepotřebují (ve smyslu nezbytné i zbytné potřeby) jen to, co sami vytvářejí, nýbrž i to, co vytvářejí jiní. Sdílení a přenos artefaktů a jejich produktů je představitelný buď v jednom směru (pak

se obvykle nazývá spolupráce, uvnitř komunity *asistence*), nebo v obou směrech zároveň, reciprocně (charakteristicky ve společnosti jako celku; pak se nazývá *směna)*. Směna je proto v určitém slova smyslu *dokonalejší formou* přenosu artefaktů, jejich produktů a služeb poskytovaných prostřednictvím artefaktů.

Směna se ovšem nevyčerpává aspektem praktické potřebnosti; kdekoliv probíhá směna zbytných produktů, je primárním zdrojem specializace socializační aspekt směny. Jinak řečeno, lidé potřebují specializaci a směnu, aby udrželi prostředí potřebné pro vytváření artefaktů a pro komunikaci prostřednictvím symbolů. *V průběhu směny činností a jejích produktů, které jsou nutným důsledkem specializace, se tak realisuje vytváření a znovuvytváření lidské společnosti.*

Lidé mají podobné potřeby; pokud se specializují, vyrábějí pro potřeby druhých, nikoliv však kvůli nim, nýbrž proto, aby uspokojili svoje vlastní potřeby (zajištění svých společenských vazeb), případně svoje socializační povinnosti (např. povinnosti vůči dětem, starým osobám). Směna tudíž není nějakým vnějším aktem, který by byl koneckonců vyvolán přírodními odlišnostmi lidí, růzností jejich přírodního prostředí nebo různou historií jejich rodin, nýbrž dynamickým procesem každodenního vytváření lidské společnosti. Lidská společnost je něco, co je produkováno specializací a směnou; tyto procesy je tudíž možno chápat jako význam společnosti.

Nepřímé uspokojování vlastních praktických potřeb (včetně potřeb vlastní rodiny) prostřednictvím specializace a následné směny nelze ovšem chápat jako moderní tržní hospodářství. Dokud specializace nemá velký rozsah (ke kritickému rozsahu došlo ve střední Evropě až v průběhu středověku), *lidé nespoléhali na to, že budou moci za svoje produkty nebo služby získat svou základní výživu.* Jsou závažné důvody předpokládat, že *zejména ve starším pravěku v podstatě nedocházelo ke směně nepotravinových výrobků za potraviny*, maximálně se mohl jeden druh potravin směnit za jiný. Lze sice předpokládat, že k omezené směně nepotravin za potraviny došlo už v pravěku, zatím však kromě nezdůvodněných názorů neexistuje testovatelná hypotéza, kdy se tak poprvé v nezanedbatelném měřítku stávalo. To je pochopitelné, jestliže uvážíme, že všechny potraviny patří do skupiny předmětů, které se v archeologických nálezech obtížně zachovávají.

Skutečnost, že směna se velmi dlouho omezovala na produkty, které nemůžeme označit jako nezbytné, znovu naznačuje, že *specializace nevznikla primárně kvůli uspokojení důležitých životních potřeb; nebyl to prostředek boje s přírodou.* Nelze se proto domnívat, že specializace a směna měly vždy a ve všech konkrétních podobách ekonomickou funkci v dnešním slova smyslu (ačkoliv nepochybně už v pravěku takovou funkci měly). *Značná část směny šla nepochybně na vrub uspokojení prestiže a jiných neekonomických hodnot posilujících společnost.* O skutečné motivaci směny v nejrůznějších konkrétních

situacích (a tím současně o motivaci specializace) existuje zatím jen málo netriviálních představ.

11.2.5 Specializace a společenské instituce

Z pravěku jsou známy četné doklady vzájemných vztahů komunit a jednotlivců, ekonomických, společenských i symbolických; šlo o vztahy v amorfním vztahovém poli nebo bylo toto pole strukturováno, tj. existovaly nějaké jednotky nebo jádra, ať uvědomované nebo neuvědomované? To souvisí nejen s *otázkou místních komunit, kmenů apod., ale i jiných jednotek nebo kondenzačních jader, které mohly působit v ekonomické, společenské nebo v symbolické sféře, přičemž vznikající instituce se v různých sférách nemusely nutně krýt.*

Tyto otázky evidentně souvisejí s tématem specializace. Jestliže totiž specializace generuje lidskou společnost, nutně to znamená, že má určující vliv i na podobu institucí, v nichž se tato společnost strukturuje. Jsou to totiž právě tyto instituce, které se stávají nositeli specializace. *Tradičně se uvažuje o jednotkách, jako je rodina, občina, rod, kmen apod.*, které se buď vzájemně vylučují, nebo jsou hierarchicky uspořádány. Jakmile však připustíme existenci institucí, které se překrývají, aniž by jedna byla beze zbytku obsažena v druhé, bude skutečná variabilita lidských institucí mnohem větší. K tomu *je ovšem třeba se zbavit představy, že instituce je určitou organizační jednotkou s vědomým členstvím.* Zjednodušené schéma jako rodina – komunita – kmen, založené na ztotožnění pojmu instituce a organizace, může sotva mnohostrannost pravěké skutečnosti vyčerpat.

Společenské instituty se často mylně ztotžňují s institucemi jakožto právními kategoriemi, které mají určitou dohodnutou nebo jinak vytvořenou organizaci (formulovaná pravidla) a funkci. Ve skutečnosti *v každé společnosti existují skupiny osob, které jsou spojeny objektivně „jen" určitou specializací, aniž by se vytvářela nějaká zvláštní organizace s nějakými pravidly.* Příkladem je skupina dětí, bojovníků, starých žen apod. Takové skupiny často dělají každá něco jiného, i když jenom v nějaké úzké oblasti své činnosti, a takovou specializací generují skutečnou, *mnohotvárnou strukturu společnosti.* Tyto skupiny (instituce, instituty) jsou objektivními, konkrétními a relativně trvalými vztahy mezi lidmi, a proto *jsou často podchytitelné na základě archeologických pramenů: na rozdíl od dosti abstraktních institucí s „právním" základem.*

V této souvislosti bych chtěl upozornit na to, že nové (neočekávané) instituce v evropském pravěku neobjevíme induktivním způsobem pozorováním stále nových archeologických faktů. Je zapotřebí teoretického posouzení možností a potřeb pravěkých lidí, a zde úvahy o specializaci mohou hrát velmi významnou roli. Ukazují na to např. práce N. Venclové o „*industriálních zónách*" doby laténské v Čechách (Venclová 1995a, 1995b).

Uvedu alespoň jeden další příklad archeologicky charakterizovaný *lokalitami typu Velim*, které representují opevněná místa s bohatou „rituální" aktivitou, a dále pravěkými „opevněními" všeobecně. Pokud všechna tato místa jakožto hotový artefakt neměla společenský význam ani praktickou funkci, nýbrž převážně symbolický smysl, jak jsem se pokusil doložit jinde (Neustupný 1995c), pak už jejich početní poměr k současným „otevřeným" osadám dává tušit, že nemohlo jít o atributy jednotlivých komunit. „Opevnění" je ve vztahu ke komunitám příliš málo; šlo nejspíše o místa obřadů, společných několika nebo mnoha komunitám (nadkomunitní areály).

Taková seskupení komunit musela tudíž existovat (i když nemusela vytvářet organizační jednotku), a je otázkou, zda je můžeme identifikovat s nějakými institucemi, které jsou již známy nebo předpokládány. Podle mého názoru pro to nejsou žádné indicie. Vzhledem k jejich excentrické poloze se lze snad domnívat, že komunity, které společně užívaly jedno „opevněné" místo, tvořily určitou společenskou instituci, pro kterou nemáme z historie ani z etnografie žádné vhodné označení.

Chtěl bych poznamenat, že v předchozích odstavcích opravdu předpokládám, že *pravěk nebyl pojmově stejný jako pozdější historická období, a pravěká Evropa nebyla stejná jako jiné oblasti Země*. Kdysi jsem to naznačil ve vztahu k tzv. eneolitické dělbě práce a „patriarchální" společnosti, která se také v té podobě nerozvinula jinde než v pravěké střední Evropě v eneolitu a době bronzové (Neustupný 1967b). Podobně o „prehistorii" uvažuje i M. Kuna (1995). Jde o to, připustit tento způsob myšlení v daleko širším měřítku. Pravěk prostě nevysvětlíme, pokud budeme trvat na stále stejných společenských kategoriích notoricky známých z psaných textů. Pravěké komunity nežily v amorfním nestrukturovaném prostředí, nýbrž byly strukturovány a samy se strukturovaly způsoby, které prehistorie prostřednictvím archeologické metody musí teprve definovat.

11.3 SPECIALIZACE JENOTLIVCE

11.3.1 Individualismus a kolektivismus

Při studiu jednotlivců na základě archeologických pramenů se projevují dvě tendence, které převážně vypovídají o ideologické orientaci archeologů.

První z nich je *individualizmus*, který vidí minulost jako důsledek aktivity jednotlivců. Proto se také snaží jednotlivce uchopit archeologickými prameny. Zatím byl tento směr neúspěšný, protože nepoužil žádný metodologický nebo teoretický princip, který by mohl jednotlivce na základě archeologie

identifikovat. Metoda vcítění (empatie) určitě vede k subjektivizmu, který o minulosti nic nevypovídá.

Rozpoznání specializace jednotlivců na základě význačných událostí, analogických dřívější událostní historii, například válečných výprav, také není uspokojivým řešením, protože jednotlivec sám nám ve své fyzické podobě uniká. Takový jednotlivec možná existoval; i kdybychom ho mohli v archeologických nálezech rozpoznat, vznikne zde otázka, do jaké míry je skutečně původcem význačné události.

Moje pojetí archeologických událostí jakožto artefaktů ovšem zaručuje, že naší pozornosti neuniknou alespoň ti jedinci, jejichž výtvory se zachovají. Individualita jednotlivých artefaktů je současně individualitou jejich tvůrců. Ani zde nemůžeme spatřit tvář tvůrců, ale vztah mezi artefaktem a jeho tvůrcem (tvůrci) je očividný. To platí bez ohledu na skutečnost, zda je jejich individualita a úloha tvůrců v rámci komunity nějak vyznačena (například příslušností ke skupině „bojovníků"), nebo nikoliv.

Archeologie tak získává metodu, s jejíž pomocí lze jednotlivce a jeho specializaci bezpečně identifikovat. Někteří archeologové mohou být zklamáni, protože se jim to bude zdát málo. Myslím si ale, že je to pevný základ pro studium individuality v minulosti.

Archeologické prameny mají ovšem hromadný charakter, a proto se zdá, že nahrávají *kolektivizmu*. U většiny nehrobových artefaktů lze spíše předpokládat jejich identifikaci s nějakou skupinou lidí než s jednotlivcem. To je základ mnoha směrů, zejména v rámci kulturního historizmu, které jako subjekty svých úvah uvádějí archeologické kultury nebo jejich podmnožiny či přímo nějaké etnické jednotky. I soubory artefaktů jako typy mají tento charakter. Všimněme si, že v dějinách disciplíny takový přístup vyznačoval především archeologické komunity, které si samy byly intenzivně vědomy své etnicity.

Jsem dalek toho, abych jednomu z těchto pojetí dával přednost. Na jiných místech této knihy vykládám, že archeologie přistupuje ke svým pramenům z dvojího úhlu pohledu. Jednak je vidí jako projev jednotlivých událostí a spojuje je s individui; jednak se na ně dívá jako na struktury a pak zdůrazňuje jejich pravidelnost generovanou společenskými kolektivy.

11.3.2 Seskupování jednotlivců

Už jsem mluvil o tom, jak je obtížné identifikovat jednotlivého výrobce artefaktů na základě formálních charakteristik jeho výtvorů, tj. jeho specializaci. V pravěku to prakticky není možné a později jen výjimečně. Musíme si být vždy vědomi toho, že archeologické struktury, získané syntézou hrobových kontextů,

mají především arbitrární symbolický smysl v rámci rituálních charakteristik a jen pak také společenský význam.

Lze snad rozpoznat *skupiny* uživatelů artefaktů – například „bojovníky" s mečem, případně tvůrce artefaktů – například kovotepce s kamennými nástroji (Moucha 1989), významné osobnosti (s „bohatou" výbavou) apod. Zde vesměs používáme popisné názvy, které jsou arbitrární – je problematické, zda muž pohřbený se zbraní byl bojovník, ale opakovaná kombinace určité „zbraně" třeba s určitým druhem nádoby indikuje, že nejde o náhodnou symboliku. Uvedené charakteristiky vyznačují pochopitelně i každého jednotlivce (subjekt) patřícího do určité skupiny. Takoví klasifikovatelní (identifikovatelní) jedinci umožňují strukturovat komunitu.

Některé pohřbené osoby však označit (klasifikovat) nemůžeme. Nevíme například, zda chybění kamenných hlazených nástrojů a zbraní v některých mužských hrobech kultury se šňůrovou keramikou něco znamená, takže takové hroby zapadnou do šedé zóny bez zlomku individuality. Musíme mít ovšem na paměti i možnost, že společenský význam nebo smysl některého aspektu pohřební výbavy nedovedeme rozpoznat nebo ho rozpoznáme později.

S problémem vyznačení individualit souvisí také problém osobních jmen a způsobu adresování kontaktovných osob. Na základě archeologických pramenů je nám sice tato oblast nepřístupná, ale etnografické příklady se zdají naznačovat, že osobní jména už v pravěku existovala, ale nebyla příliš používána. Lidé v tradičních společnostech preferovali klasifikační termíny jako bratranec, ujec, kmotr; je to další klasifikace do skupin.

11.3.3 Specializace mužů a žen

Práce mužů a žen je spojena s rozdílnými artefakty pravděpodobně už od velmi starých období pravěku. Od neolitu se prosazuje spojení mužů s nástroji a spojení žen s ozdobami, i když existují výjimky. Je to protiklad práce a krásy. Symbolický smysl byl v obou případech jistě přítomen a byl odlišný; bude třeba sledovat, jak se opozice nástrojů a ozdob vyvíjela v průběhu věků.

Druhý protiklad mužů a žen sledujeme pravidelně od eneolitu; souvisí s usmrcováním některých žen (případně i jiných osob) při pohřbu některých mužů. Argumentoval jsem (Neustupný 1967a), že jde o důsledek specializace žen na práci v domácnosti, zatímco „významné" činnosti v komunitě se staly specializací mužů. Takové vztahy vytvořily skutečnou nerovnost žen v rodině, která trvala až do moderní doby.

Třetí situace v opozici mužů a žen vznikla snad na konci doby bronzové, kdy ženy se začínají zdobit velmi nákladnými šperky (soubory náramků

apod.). Pokud se tato opozice zkombinuje s poznatky o tom, co se dělo od eneolitu, vzniká podezření, že „krása" žen byla vlastně prestiží mužů.

V některých kulturách byla opozice mužů a žen zdůrazňována tím, že do hrobu dostávali jiné artefakty a navíc byly jejich pozůstatky jinak uloženy (například v kultuře se šňůrovou keramikou).

11.3.4 Specializace věkových skupin

Úloha jednotlivců závisela na věku. První skupinou byly děti do tří let, které v celém pravěku a zřejmě i ve středověku byly považovány za kategorii na okraji lidství: nebyly ani pohřbívány s obvyklým rituálem. Nemají svoje hroby stejné jako dospělí. Příčinou těchto zvláštností byla asi skutečnost, že takové děti ještě nekomunikují s širším okolím, v podstatě nemluví, v časnějším věku jsou živeny kojením a vůbec žijí především se svou matkou (Neustupný 1983 a).

Další věkovou skupinu tvoří děti od 3 do 6/7 let, které už zvládají běžnou jazykovou komunikaci v rámci komunity a seznamují se s používáním atefaktů. Starší děti se už učí artefakty vytvářet. Od 3 let věku jsou zemřelé děti pohřbívány s víceméně stejným ritem jako dospělí, mají svoje vlastní hroby.

Věk kolem 18–20 let je hranicí dospělosti, kdy některé osoby v některých obdobích uzavírají manželství (z biologického hlediska to mohlo být i dříve). Nemusí to platit pro obě pohlaví stejně a z antropologie je známo, že věkem uzavírání sňatku lidé často manipulovali, aby ovlivnili přirozený přírůstek svých komunit. Jistě by bylo záhodno, kdyby se archeologové společně s biologickými antropology soustředili více na posouzení sociální dospělosti, spíše než aby dospělost chápali jako dosažení určitého biologického věku. Zde jsou artefakty v hrobech této věkové skupiny nejvýznamnější.

Produktivní věk znamenal vrchol ve vytváření artefaktů i v plození dětí. V tomto ohledu je ovšem třeba si uvědomit, že minulé komunity měly téměř vždy problémy s tím, že nijak neomezovaný přirozený přírůstek by rychle vedl k jejich rychlému přemnožení. Lidé proto museli aplikovat různé metody omezení porodnosti a v krajním případě přistupovat i k infanticidě.

Po produktivním věku, který byl mnohem kratší než v současnosti, už přicházelo stáří. Lidé se i v pravěku mohli ojediněle dožít vysokého věku, ale nebylo to pravděpodobné; po větší část tohoto období byla střední délka života novorozence kolem 30 let.

Často se uvádí, že starší osoby ve zvýšené míře vyráběly artefakty, a to zejména vzhledem ke své zkušenosti. Tu ale nelze přeceňovat, a to zejména při uvedené krátké střední délce života. Tento parametr také působil, že paměť průměrného individua byla poměrně krátká, a není proto pravděpodobné, že

by jednotlivci mohli chápat procesy probíhající za jejich života jako časové struktury (procesy); daleko spíše na ně působily jako náhodné epizody.

11.4 SPECIALIZACE V RODINĚ A DOMÁCNOSTI

Téma rodiny bylo v etnografii a sociální antropologii velmi živé ještě v první polovině 20. století. Antropologové studovali především různé *systémy příbuzenství*, které jsou ovšem archeologicky téměř neidentifikovatelné. V antropologickém materiálu je nějaká forma rodiny doložitelná vždy, i když místy je to instituce poměrně slabá (například u australských domorodců). Avšak na úrovni, která odpovídá evropskému neolitu a dobám pozdějším, je už rodina dobře a poměrně pevně zformována. Rodinu tu lze vymezit jako společenství muže a ženy, kteří spolu žijí a plodí děti.

11.4.1 Lidské příbuzenství

Příbuzenství a ekonomika jsou dva základní vztahy v lidském světě, které generují a udržují společnost. Příbuzenství přitom není v lidské společnosti biologický vztah mezi lidmi. Jeho systémy nejsou vyvolány potřebou hledat partnera pro sexuální život a rozmnožování, nýbrž hledat partnera, který zajistí rozšíření společenských vazeb. Vztahy se navazují nejen na individuální úrovni, nýbrž také (a možná především) na úrovni rodin a komunit. To bylo běžné ještě v první polovině 20. století a v některých zemích a některých společenských skupinách k tomu dochází i v současné době.

Základní společenskou jednotkou, jejímž prostřednictvím se příbuzenství realizuje, je rodina. Pokud je mi známo, nikdy a nikde nevzniklo něco jako příbuzenství budované na základě vztahů mezi osobami stejného pohlaví; je to nepochybně proto, že rodina v sobě zahrnuje nejen vztah mezi manželi, nýbrž také mezi rodiči a dětmi, mezi dětmi navzájem, vztahy k předchozí generaci, vztahy k členům téže komunity (reprezentované například členy domácnosti, kteří nepatří k rodině) a k předkům. Rodina je tudíž mnohostranný institut, který je pevně zakotven v lidském světě a který je institucionálním základem příbuzenství.

Antropologie a etnografie se velmi důkladně zabývaly systémy příbuzenství. Vztahy mezi lidmi, které tyto disciplíny studovaly a které se pak přenášely do archeologie jako modely, bylo dříve obtížné uvést do souladu s archeologickými prameny. Současná molekulární biologie otevírá nové perspektivy pro rozpoznání biologického příbuzenství prostřednictvím archeologických nálezů lidských koster nebo jiných částí lidských těl (viz Černý, Sieglová a Brdička 1997 aj.). Evidentně ještě není možné rutinně studovat genetické kódy, a tudíž

biologické příbuzenské vztahy na základě molekulárních informací z minulých koster, ale není zde principiální důvod, proč by tomu tak nemohlo být.

Již dříve se příbuzenství posuzovalo podle chrupu a jiných tělesných znaků, které jsou silně dědičné. Archeologie sama může k řešení tohoto problému přispět posuzováním pohřebních konstrukcí a hrobových skupin a studiem artefaktů všeobecně. Je totiž pravděpodobné, že lidé, kteří byli pro život na onom světě uloženi spolu, měli i na tomto světě něco společného. Příbuzenství je zde dost očekávaným vysvětlením, i když nikoliv vysvětlením jediným. Výhodou archeologických metod je, že se zde sledují přímo společenské vztahy, a ne vztahy biologické, které je třeba nejprve interpretovat v sociálních termínech.

11.4.2 Exogamie a endogamie

Již jsem se dotkl problému sňatků ve vztahu ke komunitám.

Kromě endogamie, která vytvářela určitou vnější hranici ve světě jinosti, existovala prakticky všude u těchže společenství i exogamie, tedy zásada uzavírání manželství mimo definovanou příbuzenskou skupinu. Exogamie se zpravidla vysvětluje jako „přírodní" princip: lidé si měli všimnout, že potomstvo blízce příbuzných párů je ohroženo dědičnými deformacemi a nemocemi. To se mi zdá být velmi násilné vysvětlení, protože tyto záporné jevy se objevují jen s určitou pravděpodobností (i když někdy velkou), a byly proto v malých komunitách, při malém počtu dětí a při krátké střední délce života lidí nepozorovatelné. Nemohly být odděleny od deformací a nemocí způsobených jinými faktory.

Vysvětlil jsem exogamii jako princip rozšíření společenských vazeb do oblasti společnosti (světa jinosti) mimo rodinu a komunitu (Neustupný 1967a). Kromě toho, že příbuzenství prostřednictvím manželských partnerů vyvolávalo zpravidla *solidaritu* a v důsledku toho pravděpodobnost *pomoci* (ekonomické, vojenské), byla exogamie a následné stěhování partnerů velmi významným faktorem pro *přenášení artefaktových algoritmů a vzorů* (norem) v rámci kulturní krajiny. Exogamie tak významně přispívala ke kulturní integraci archeologických kultur.

11.4.3 Matriarchát a patriarchát jako systém příbuzenství

Matriarchát je systém, v němž se příbuzenství odvozuje v ženské linii, není to tedy v našem pojetí ani matrilokace ani vláda žen. Podobně je tomu s patriarchátem jakožto pouhou formou rodiny, který není sám o sobě vládou mužů. Matriarchát a patriarchát tohoto typu zřejmě nevede k nerovnosti pohlaví, neboť rozhodnutí o způsobu odvozování příbuzenství je vzhledem k sociální struktuře arbitrární. Z tohoto důvodu ho označím jako *nediferencovanou společnost.*

V nediferencované společnosti je lhostejné, v jaké linii se odvozuje příbuzenství, takže si v ní dovedu představit mužské i ženské symboly a četné jiné projevy, které se obvykle vydávají za znak matriarchátu. Socialističtí ideologové, také archeologové, věnovali matriarchátu velkou pozornost, zřejmě proto, že podle H. L. Morgana o něm psal obsáhle F. Engels. Není mi ale jasné, jak tento problém souvisel se společenskými teoriemi Karla Marxe.

S matriarchátem v tomto slova smyslu byl rozvíjen ještě jeden pojem, frekventovaný zejména v bádání o neolitu. Je to pojem Velké matky, který souvisí zejména s plodností lidí a polí. Ale už jsem několikrát upozornil, že lidé měli spíše problém s omezením plodnosti (udržení stacionarity) a v normálních odobích pravěku netrpěli nedostatkem potravin. Velká matka jako pojem plodnosti v takových podmínkách ztrácí smysl. Jako arbitrární symbol by byla ovšem představitelná, kdyby pro ni byly nějaké závažné doklady jiné než vzdálené etnohistorické analogie (srov. J. Neustupný 1940, Podborský 2006).

11.4.4 Patriarchát jako společenský systém

S příbuzenstvím poměrně málo souvisí pojem patriarchátu jakožto společenského systému. V nové podobě jsem ho odvozoval v době, kdy bylo těžko myslitelné, že by se jmenoval jinak: jiný název by jen podtrhl, že v teorii lidské společnosti je něco významného, co klasikové marxismu-leninismu a ruští ideologové opomněli (Neustupný 1967a aj.).

Patriarchát v mém slova smyslu následuje po nediferencované společnosti. Jeho logické kořeny lze spatřovat v zavedení dřevěného oradla taženého párem dobytčat. Ve střední Evropě je obojí doložitelné v eneolitu a pak v době bronzové. Oradlo se zřejmě stalo nutností proto, že neolitické žárové zemědělství vyčerpalo vhodné plochy lesa do té míry, že jeho produktivita klesala. Cesta zpět, k mezolitu, nebyla představitelná; lidé museli proto svoje prostředí adaptovat svým potřebám jinak než dosud.

Oradlo tažené dobytčaty bylo novým kombinovaným artefaktem, mimochodem prvním artefaktem, který spojil „mrtvý" artefakt se silou jinou, než byla síla samotného člověka. Došlo tím také k výrazné inovaci v oblasti specializace, protože nový artefakt byl spojen s prací muže.

Muži tak ovládli všechny společensky významné činosti při získávání potravy a vytváření artefaktů (snad s výjimkou textilu a keramiky) a ženy byly svou specializací omezeny hlavně na sféru služeb (péče o děti, oděv a příprava potravy, jinde jen pomocné práce, například při sklizni). Významné bylo, že muži prohloubili svou kontrolu směny (zejména měď, pak bronz, drahé kovy, kamenné suroviny) a že ovládli styky se světem jinosti. Také některé nové rituály se dostaly mužům (styk s předky, styk se vznikajícími božstvy) a to znamenalo

upevnění jejich role v kultu. Jak se dá očekávat, hroby se zbraněni demonstrují, že rituální válečnictví bylo plně v rukou mužů.

V rámci nových specializací (i těch, které přežily z neolitu) získali muži takovou převahu v rodině, komunitě i ve společnosti, že společenský systém můžeme označit jako patriarchát. V některých eneolitických kulturách se projevil výraznou nerovností pohlavních a věkových skupin. V kultuře kulovitých amfor prakticky neznáme samostatné hroby žen a dětí; některé ženy a děti byly zřejmě usmrcovány při pohřbu mužů a přidávány do jejich hrobů.

Patriarchát v tomto slova smyslu byl založen na soukromém vlastnictví některých artefaktů skupinou patriarchů. „Eneolitické" vlastnictví oddělovalo od sebe pohlavní a věkové skupiny v rámci rodin a komunit, nikoliv společnosti. Tím byl také omezen jeho vliv na společnost. Patriarchát začal především v oblasti rodiny, ale posléze se rozšířil i do společnosti. V době bronzové se pro něj stala charakteristickou pevná síť obchodu s bronzem. S úpadkem významu této sítě na počátku doby železné také mnoho charakteristik patriarchátu jakožto společenského systému mizí.

11.4.5 Demografie rodiny

Nové konkrétní poznatky o struktuře pravěké rodiny přineslo studium demografie na základě Halleyovy metody; zásluhu o to mají zejména maďarští antropologové Acsádi a Nemeskéri (1960). Následující úvahy jsou založeny hlavně na mé práci z roku 1983, která uvedené metody dále rozvíjí prostředky demografických výpočtů.

Ukázalo se, že v důsledku vysoké úmrtnosti byla dřívější rodina velmi nestabilní: jeden z manželů zpravidla zemřel v době, kdy druhý byl ještě v biologicky produktivním věku. Překvapivé je zjištění, že dětí bylo v průměrné rodině málo. Sama rodina byla malá, v průměru méně než 4 osoby, protože si nemohla dovolit větší přirozený přírůstek, který by během krátké doby vedl k neúnosnému přelidnění. V důsledku vysoké úmrtnosti je také prakticky vyloučeno, aby existovaly tzv. velkorodiny, sestávající ze tří následných generací.

Velmi rozšířené teorie o kultu plodnosti v pravěku předpokládají, že v důsledku vysoké úmrtnosti měly pravěké komunity problémy s reprodukcí své početnosti, a snažily se ji proto ovlivňovat, mimo jiné i rituálně. Posouzení lidské plodnosti však ukazuje, že jedním z hlavních problémů bylo naopak to, jak dosáhnout stacionarity, tj. nepřemnožit se. Ovlivňovat úmrtnost nebylo prakticky možné (snad s výjimkou infanticity); jediná cesta ke stacionaritě vedla proto přes omezování porodnosti.

Úvahy na základě demografických výpočtů ukazují, že v pravěkých i pozdějších komunitách byl poměrně velký počet osob, které momentálně nepatřily

k žádné užší rodině: vdovců a vdov, kteří po posledním ovdovění neuzavřeli nový sňatek, sirotků, mladých lidí, kteří z nějakého důvodu žili mimo manželství. Tyto osoby se připojovaly k jednotlivým základním rodinám a tvořily s nimi *domácnosti*. Zdá se, že v eneolitu se tímto způsobem domácnost zvětšila oproti základní rodině asi o jednu osobu.

11.4.6 Manželství

Příbuzenství bylo uvnitř komunit sociálním vztahem velkého významu. Můžeme se domnívat, že jednotlivé komunity byly v podstatě exogamní bez ohledu na pravidla uzavírání manželství, neboť lidé téže generace žijící v téže vesnici byli pravděpodobně z více než jedné poloviny vzájemně pokrevně příbuzní, zatímco vně vlastní komunity byla široká sféra méně příbuzných partnerů. V patrilokální komunitě patřili do jedné příbuzenské linie muži a jejich děti (případně i některé členky domácností), do jiných linií manželky mužů. Komunitní svět neposkytoval manželské partnery, na rozdíl od mnoha částí světa jinosti.

Rodina vzniká uzavřením manželství. Archeologicky je svatba nepostižitelná, možná proto, že v mnoha případech byla málo formalizovaným obřadem (například na rozdíl od pohřbu některých osob). Je však nepochybné, že manželství bylo uzavíráno podle nějakého exogamního principu tak jako prakticky všude, kde o tom v živých společnostech máme nějaké doklady. Zmínil jsem se, že k exogamii nemohly vést úvahy založené na pozorování genetických důsledků manželství mezi příbuznými, nýbrž snaha vytvořit silné společenské vazby v prostoru jinosti.

Zatímco pro uzavírání manželství nemáme archeologické doklady jiné než potencionální postavení nového domu, nechybí svědectví o jeho formách. Je to hlavně tam, kde zavládl fundamentalistický pohřební ritus, který dočasně zobrazoval společenské poměry spíše než jejich arbitrární symboliku. Bylo tomu tak například v kultuře kulovitých amfor, zejména v její východní skupině (srov. Neustupný 1967a). Zde byly velmi často pohřbívány ženy a děti společně se zemřelým mužem a zdá se, že máme doloženu i polygamii. Na druhé straně chybí samostatné pohřby žen a dětí, kteří – pokud nebyli usmrceni a uloženi se zemřelým mužem – museli být ukládáni s jiným (nám neznámým) ritem.

Vícečetné pohřby se vyskytují téměř v celém pravěku, ale nemusí to být vždy dospělí muži s dospělými ženami. Jsou to také hroby dospělých s dítětem, hroby dvou mužů nebo dvou dětí (někdy různého pohlaví). Jejich malá četnost v pramenech zabraňuje zatím zjistit nějaké pravidelnosti. Jsou to projevy pohřebního ritu, tedy arbitrární symboly. Můžeme se domnívat, že lidé, kteří byli pohřbeni spolu, měli něco společného v náboženských představách pravěkých

lidí, ale nemusí to být nutně výraz společenských vztahů platných v tehdejší rodině. Přesto je studium takových případů perspektivní a může pomoci odhalit ty aspekty manželství, které byly arbitrární.

11.4.7 Archeologické doklady rodiny

Rodina a domácnost mají dobře pozorovatelné koreláty v archeologických pramenech. Je to především dům a hrobová skupina na pohřebišti.

Ve středoevropském pravěku i středověku odpovídá v prokazatelných případech *jeden (obytný) dům jedné rodině*. Je otázkou dalších úvah, zda členové domácnosti, přidružení k rodině, s ní sdíleli i její obydlí. Jakmile přijmeme nějaké řešení této otázky, získáme cenný pramen k výzkumu rodiny.

Můžeme například sledovat velikost domu a technologii stavby, porovnávat různé vzájemně současné domy a odtud usuzovat na strukturu komunity. Myslím, že z velikosti domu nemůžeme usuzovat na počet jeho obyvatel (jak se to kdysi předpokládalo), protože tento parametr domu je spíše ovlivněn jeho symbolikou a expresí. Dnes předpokládáme, že neolitický dům kultury s volutovou keramikou široký 6–8 m a dlouhý až 20 m (i více) byl obýván jednou základní rodinou, zatímco dům o rozměrech 4 x 4 m obývala v kultuře řivnáčské stejně velká rodina.

Praktické funkční rozdíly nebyly zřejmě mezi domy nadzemními a zahloubenými. Zdá se tudíž, že architektura domu závisela spíše na symbolických a expresivních aspektech obývání a praktická funkce domu zde hrála jen malou roli. To určitě vypovídá i o rodinách, které dům obývaly.

Nelze také soudit, že počet domů na některé lokalitě odpovídá počtu rodin, které tam sídlily. Zde musíme počítat s tím, že jednotlivé domy měly životnost menší než osada jako celek a v průběhu sídlení jedné rodiny se jich nahromadilo několik. Je to důsledek kumulativní transformace (Neustupný 1993a, 2007a).

Pohřebiště eneolitu a doby bronzové se nápadně často skládají z *menších skupinek hrobů*. Ve Vikleticích se v případě kultury se šňůrovou keramikou podařilo prokázat, že v těchto skupinkách bylo na 100 let trvání uloženo asi 10 zemřelých osob starších 3 let, tedy tolik, kolik odpovídá přibližně počtu zemřelých v jedné rodině za tutéž dobu. Přitom lidé pohřbení v takových skupinkách mají očekávanou demografickou skladbu (Neustupný 1983a). Zdá se, že skupinky na pohřebištích odpovídají obvykle jedné rodině.

Naznačená hypotéza může být testována na jiných pohřebištích. Už dnes je pravděpodobné, že malé skupinky několika málo hrobů na okrajích pohřebišť svědčí o rodinách, které v důsledku demografické nestability neměly dlouhého trvání.

11.5 SPECIALIZACE V KOMUNITĚ

11.5.1 Pojem komunity a komunitního areálu

Pravěké komunity byly skupiny jednotlivců, rodin a (nebo) domácností, žijící pohromadě v omezeném prostoru, který označujeme jako komunitní areál. Charakteristickým způsobem obživy rodin v komunitách bylo zemědělství.

„Žít pohromadě" evidentně znamená mnohem více než přebývat v prostorové agregaci. Komplikovaná síť sociálních vztahů, mezi nimi vlastnictví půdy, vytvořilo pozoruhodnou stabilitu komunitních areálů, tak jak jsou dokumentovány v archeologických pramenech. V limitním případě se některé komunity mohly skládat z jednotlivé rodiny nebo jednotlivé domácnosti.

Existenci komunit v pravěku prokazují *zbytky vesnic* opakovaně stavěných na tomtéž místě nebo na místech vzájemně blízkých (Neustupný 1991d). Také strukturu pravěkých pohřebišť lze smysluplně vysvětlit pouze existencí komunit, které sestávaly z několika (obvykle z několika málo) rodin (Neustupný 1983a, b). To nevylučuje výskyt komunit, které tvořila jedna domácnost, nebo smíšený případ, kdy omezené množství vesnic bylo doplněno izolovanými domácnostmi (v archeologii se zde někdy mluví o dvorcích, je ale otázkou, zda tento termín nemáme rezervovat pro vyvinutější sídelní formy).

Z hlediska specializace existuje závažný problém: můžeme předpokládat specializaci jednotlivých rodin v rámci komunity? Určitá variabilita ve vztahu individuí k artefaktům zde mohla existovat, protože komunity byly malé a všechno podléhalo náhodným variacím: jednotlivci z různých rodin mohli stát v opozici. Nevěřím však, že by v této oblasti existovaly *systematické specializační vztahy mezi rodinami* (domácnostmi). V tom případě by totiž už nešlo o komunitu ve smyslu teorie sídelních areálů. Existence vládce, řemeslníků, „vojenské družiny" apod. je už s pojmem komunity neslučitelná (např. Pohansko: Macháček 2007, ale srov. už demografickou strukturu obyvatelstva z Mikulčic: Stloukal a Vyhnánek 1976, Neustupný 1983, 136-141). Jiným příkladem areálu obsazeného jinou společenskou jednotkou, než je komunita v našem slova smyslu, je středověký hrad, klášter nebo město. Otázka je, kdy takové poměry začínají. Archeologové tomu zatím nevěnovali pozornost.

11.5.2 Velikost komunit

Většinou se předpokládá, že velikost komunit závisí na velikosti výrobních areálů, poskytujících potravu, tomu ale protiřečí případy, kdy rozšiřování takových areálů by bylo dobře možné, ale velikost komunit se nemění.

V relativně dobře prozkoumaných regionech, mezi něž patří střední Evropa, však lze alespoň v některých případech velikost komunit zachytit. Počínaje neolitem se jedna komunita sestávala typicky z 1 až 3 rodin nebo domácností (výjimečně z poněkud většího počtu), tedy asi do 30 osob všech věkových skupin. Takové malé komunity sídlily ve vzájemné vzdálenosti asi 1 až 3 kilometry (Neustupný 2001f).

Svědčí o tom nejen osady (jejichž skutečnou velikost je třeba posoudit s ohledem na kumulační transformaci), nýbrž také pohřebiště, která mají do 200 hrobů. Tam, kde se na jednom místě pohřbívalo delší dobu, jsou ovšem pohřebiště větší.

11.5.3 Ekonomie v komunitním světě

Období pravěku, kdy se lidé živili zemědělstvím, je charakterizováno vysokým stupněm *soběstačnosti* jednotlivých komunit. Převážná část potravy jak pro lidi, tak pro domácí zvířata, a většina surovin pro nespecializovanou výrobu se zajišťovala v komunitních areálech. Důležitou výjimku představovaly nástroje, zbraně, osobní ozdoby a všeobecně kovy, ale také určité druhy kamene, které byly importovány.

Zatímco vysoký stupeň soběstačnosti komunitní areály stabilizoval, potřeba surovin z jiných oblastí pomáhala vytvářet širší strukturální spojitosti a skutečné ekonomické vztahy (srov. Venclová 1995a, b). Tyto spojitosti, které postupně zahrnuly i výrobky z běžných surovin (např. keramiku), velice zintenzivněly během doby železné, a je nutno předpokládat, že oslabovaly komunitní areály jako ekonomické instituce a vyzvedávaly význam nadkomunitní úrovně. Podle mého názoru mohou být tyto mimokomunitní vztahy nejlépe pochopeny pomocí pojmu jinosti (Neustupný 1998f).

Mnoho společenských vědců dosud zastává názor, že ekonomie (zejména pravěká) byla bojem s přírodou o přežití, v nejlepším případě produkcí životních potřebností. Poslední desítiletí však přesvědčily mnoho archeologů o tom, že pravěký život byl víceméně snadný, ačkoliv ne vždy komfortní, neboť lidé získávali svou obživu bez velkého úsilí; žili v tzv. společnosti hojnosti (affluent society) antropologické literatury (Sahlins 1974). Tyto myšlenky zjevně nepodporují materialistické vysvětlení téměř všech aspektů lidské kultury.

Chápání historie jako neustálého boje proti něčemu, někomu, za něco atd. představuje revoluční pohled na minulost. Nezbytně vede ke Karlu Marxovi a jeho třídnímu boji. Určitou míru bojování v procesu lidských dějin nelze popřít: čas od času a na určitých místech mělo nepochybně své místo. Ten aspekt revolucionistických společenských teorií, o kterém bych chtěl pochybovat, je otázka, jak typické bylo toto bojování a jak bylo nutné. Zatímco Marx věřil, že historie

byla dějinami třídních bojů (Marx a Engels 1955 [1848], 34; srov. Engelsovu poznámku z r. 1888 na téže stránce). chtěl bych vyzvednout myšlenku, že historie je příběhem lidského tvoření, tj. vytvářením (tvořením) artefaktového světa samotnými lidmi. Moje stanovisko je zřejmě odpovědí na poněkud jinou otázku: podle mého názoru je historie o tvoření, nikoliv o bojování o moc. Lidé bojují s jinými lidmi proto, aby generovali lidskou společnost, neboť společnost potřebují, aby mohli tvořit.

Jestliže ekonomie není zápasem o náš chléb vezdejší, co pak vlastně je? Budeme potřebovat alespoň nějakou aproximaci k pojmu ekonomie, něco, co je obtížné získat v atmosféře evropské kultury, kde tvoření je prací Boha a lidská práce je trest za prvotní hřích.

11.5.4 Asistence

Lidské výrobky, o něž se zajímá ekonomie, spadají do dvou kategorií: užitečnosti a zboží. *Užitečnosti* jsou artefakty vyráběné pro použití konkrétní osobou, jejíž potřeby a tvář jsou obvykle výrobci známy. Osoby, pro něž jsou užitečnosti vyráběny, jsou často členové vlastní rodiny a většinou členové vlastní komunity. Užitečnosti se tudíž vyrábějí v souladu s potřebami, které jsou známy předem. Nejsou vyráběny pro trh: výrobce zná poptávku a nevyrábí více, než kolik je zapotřebí. Produkty jsou jednoduše rozdělovány, nejsou prodávány. Užitečnosti představují kategorii, kterou moderní ekonomie nediskutuje, protože nehraje žádnou větší roli na současných trzích.

Zboží, na rozdíl od užitečností, se vyrábí pro neznámé osoby, pro „abstraktní" lidi, kteří nemají žádnou tvář a v důsledku toho žádné zvláštní potřeby. Vytvářejí proto abstraktní společnost ve světě jinosti.

Rozdělení užitečností vede k nesymetrickému vztahu asistence (podpory), nikoliv ke skutečné reciprocitě. *Asistence* v produkci a distribuci užitečností, založená na specializaci, je vztahem, který komunity generuje; současně s tím je základním socializačním vztahem uvnitř komunity. Asistence se v komunitě nedotýká všech druhů produktů, ale určitá asistence zde vždy musí být, aby udržovala komunitu pohromadě; jinak by komunita byla zbytečná. Potrava, přístřeší a základní služby tvoří typický okruh toho, co se rozděluje na základě asistence.

Asistence je základním vztahem i v moderních rodinách, domácnostech, a dokonce i v malých komunitách tvořených sousedy. Manžel a manželka, rodiče a děti, blízcí sousedé neočekávají reciprocitu; ideálně se předpokládá, že pro zbytek rodiny udělají to, co mohou. Tato zásada nefungovala vždy hladce, zejména nikoliv v eneolitu a době bronzové (Neustupný 1967), ale nikdy se z ní nevyvinula reciproční směna práce nebo zboží uvnitř rodin nebo domácností.

Rozsah asistence nemusí být vždy stejný ani v případě společenství, která jsou si jinak podobná. Předpokládám například, že velikost průměrné komunity a její variabilita závisí hlavně na rozsahu obvyklé asistence. Velké komunity demonstrují vysoký stupeň asistence (komplikovaná síť pro distribuci užitečností), zatímco malé komunity indikují nízký stupeň výměny užitečností.

Existence komunit se často vysvětluje principem *pomoci*. Zatímco asistence je trvalý, nikdy nekončící vztah, pomoc se víceméně omezuje na případy nouze (pomoc přichází, jestliže nějaká osoba nestačí něčeho dosáhnout sama). Pochybuji, že pomoc v tomto slova smyslu, která rovněž působí přes hranice komunity, je schopna plně vysvětlit fakt, že lidé žijí ve skupinách, a nikoliv individuálně. Vztah asistence založený na produkci a distribuci užitečností může podle mého názoru poskytnout klíč k tomuto tématu. Pojem pomoci implikuje pomoc v případě nouze, zatímco řada užitečností nemusí být potřebná, a určitě už nikoliv z důvodu přežití. Užitečnosti jsou prostě jakékoliv artefakty, včetně těch, které se mohou zdát některým archeologům iracionální.

Areály komunit především reprezentují prostor, v jehož rámci působil vztah asistence mezi individui, rodinami a domácnostmi. Taková asistence pravděpodobně pokrývala všechny aspekty života, nejen ekonomiku, a v některých svých projevech nezbytně přesahovala meze komunitních areálů. Studium komunitních areálů a možných vyšších celků se může stát prostředkem, s jehož pomocí lze identifikovat překračování komunitních hranic do světa jinosti. Vnitřní diferenciace komunit na úrovni individuí a různých seskupení se musela rovněž odehrávat uvnitř komunitních areálů. Komunitní areály a areály aktivit se z tohoto hlediska často nestudovaly.

11.5.5 Praktická dimenze komunitních areálů

Každý komunitní areál má určitou (praktickou) funkci, která odpovídá praktickým potřebám komunity, která v něm sídlí. Slovem „praktický" označuji aktivity, které lidé směrují k materiálním předmětům okolního světa bez ohledu na to, zda jeho charakter je čistě přírodní, nebo artefaktový. Důležitou kategorií praktické aktivity je vytváření a následné užívání artefaktů, ať už jako nástrojů v ekonomickém životě nebo jako nosičů společenského významu a symbolického smyslu nebo pro jiné účely. Jakákoliv lidská aktivita, která se neomezuje vnitřní reflexí, má svůj praktický aspekt, neboť lidé se nemohou vyhnout tomu, aby žili ve vnějším světě. To je natolik zřejmé, že mnoho teoretiků tuto nutnost zaměnilo za faktor, který určuje lidskou společnost. V této souvislosti chci zdůraznit, že přírodní dimenze komunitních areálů se stává rozměrem, v němž komunity hrají své role, nic více. Areály komunit nemohou existovat mimo to, co je jim dáno přírodou, ale představují mnohem více než součet environmentálních faktorů.

V období procesuální archeologie se usilovně hledaly environmentální faktory, které určovaly nebo omezovaly rozhodování o lidských osidlovacích procesech (např. Rulf 1979, 1981, 1983 s bibliografií). Současné studie, které používají metody GIS (Neustupný ed. 2003) ukazují, že výběr životního prostoru byl v pravěku ovlivněn zejména následujícími praktickými úvahami: blízkostí zdroje vody, nepříliš skloněným terénem pro pole a přijatelnými vegetačními podmínkami vyznačenými rostlinnými indikátory (tyto podmínky byly ovlivněny zvláště nadmořskou výškou a charakterem půd). Zdá se, že cokoliv jiného mělo v pravěké střední Evropě vedlejší význam. To má ovšem bezprostřední důsledek pro predikci archeologických nalezišť.

Zatímco interakce mezi člověkem a přírodou se chápala jako dopad přírody na člověka, výzkum posledních desítiletí ukazuje, že opačný proces byl mnohem významnější: pylové diagramy dosvědčují mnohem aktivnější přístup pravěkých lidí k přírodě, spíše transformaci povrchu Země než pasivní přístup charakterizovaný adaptací k přírodnímu prostředí (Neustupný 1985). Tímto názorem se úplně převrací způsob přemýšlení o vztahu člověka k přírodě: je to aktivní vliv člověka na přírodu, který se zdá být mnohem důležitější než pouhá adaptace člověka k přírodě. Teorie komunitních areálů by ovšem měla jít ještě dále: jejím předmětem by neměl být vzájemný vztah lidského a přírodního elementu, nýbrž tvoření specificky lidského světa, v němž člověk je tvůrcem něčeho, co překračuje meze přírody.

Praktická aktivita komunity v mezích komunitního areálu musela často přesáhnout samoregulující schopnosti přírodních zdrojů a v důsledku toho musela vést k destrukci určitých zdrojů v areálu (Neustupný and Venclová 1996, cf. Dreslerová 1995 s opačným názorem), která mohla vést k jeho opuštění. Jako nejčastější faktor se někdy uvádí degradace půd vyčerpaných opakovaným obdělávánim. K takovému vyčerpání snad mohlo opravdu docházet v malých areálech, a to zejména v podmínkách žárového zemědělství, ale přinejmenším od počátku eneolitu to mohlo stěží hrát větší úlohu (Peške 1987). Jestliže komunita musela opustit svůj areál, bylo to asi spíše z jiných důvodů, např. kvůli vyčerpání palivového dříví, nedostatečným pastvištím, nedostatku zimní píce pro dobytek, nebo možná kvůli zlým duchům. Závislost přírody na pravěkých lidech lze demonstrovat na vztahu lesů a pravěkého zemědělství (Neustupný 1985) a na půdní erozi (Neustupný 1987a, Smrž 1994a,b, Beneš 1995).

Dokud se rozsah pravěkého osídlení určoval v termínech nalezišť a mimonalezištních nálezů založených na keramice a/nebo podzemních objektech (bez ohledu na to, zda byly vymezeny povrchovými sběry nebo destruktivními výzkumy), zdálo se, že archeologové musí počítat s rozsáhlými „prázdnými komponentami", z nichž každá odráží jednu nebo několik zvláštních aktivit (Neustupný 1987b). Výzkum N. Venclové v povodí potoka Loděnice

(Neustupný a Venclová 1996) však přinesl bohatý materiál, který úplně změnil pohled na tuto otázku: po zohlednění ekofaktů s absolutními četnostmi jako je železná struska a sapropelit, se stalo zřejmým, že většina ploch v rámci komunitních areálů byla využívána v jednom nebo druhém období, neboť prázdných míst bylo málo. To ovšem znamená, že tatáž místa sloužila v téže sídelní fázi různým účelům. Areál polí nemohl například tvořit permanentní komponentu a musel být často situován do míst, kde se buď předtím nebo potom vyrábělo železo nebo zpracovával sapropelit. V případě Loděnického potoka jsme ve šťastné situaci, že máme k dispozici fakty s absolutními četnostmi. Tam, kde je převážně nebo výlučně k dispozici keramika, mizí možnost přesvědčivě dokumentovat takovou variabilitu.

Současně s tím se stává zřejmým, že velké plochy komunitních areálů musely být odlesněny s tím, že menší množství stromů asi přežilo v izolovaných skupinách. Všeobecně se přijímá, že území obytných komponent bylo odlesněno, a totéž muselo platit o některých výrobních areálech. Případ míst, kde se vyráběly sapropelitové náramky, se zdá být jasný, protože část této výroby probíhala ve vesnicích, a korelace mezi železnou struskou a keramikou ukazuje stejným směrem (srov. Neustupný 2000a, b)

11.5.6 Symboly v komunitách

Struktura každého komunitního areálu může mít nějaký smysl formulovatelný v termínech ideologických textů té komunity, která osídlila dané území. Tento smysl je souborem idejí, které se vztahují ke všem možným sférám lidské aktivity.

Lze se domnívat, že umístění obytného areálu uvnitř celkového komunitního areálu mělo určitou praktickou funkci (která se např. odrazila ve výběru suchého plochého místa v blízkosti dostačujícího zdroje vody), určitý společenský význam (např. vytvoření společenských vazeb umožňujících působení vztahu asistence mezi členy komunity), a také určitý symbolický smysl, např. soubor sociálně uznaných idejí, které doprovázejí výběr určitého zvláštního místa mezi řadou možných míst, které jsou víceméně ekvivalentní z hlediska jejich praktické funkce a společenského významu.

Většina dosavadních archeologických studií výslovně nebo mlčky předpokládala, že výběr místa pro založení vesnice podobně jako její vnitřní struktura byly prvotně určeny její praktickou funkcí, tj. víceméně praktickými úvahami. Avšak často existuje více než jedno možné řešení mnoha „praktických" problémů, a je obtížné (někdy i nemožné) najít „racionální" důvody pro ten výběr, který provedli pravěcí lidé (srov. případ zemnicových obydlí apod. – Neustupný 1991b, 1995a). Lidé ovšem byli vždy schopni najít takové důvody ve své ideologii: věděli, jak přiřadit *smysl* svému chování.

Kdyby při výběru umístění osady v homogenním prostředí převážily „praktické" úvahy, rozptyl obytných komponent v krajině by byl mnohem menší (protože počet funkčně optimálních míst je omezen) a osady všech lidských skupin se stejným nebo podobným typem zemědělství (např. z období od eneolitu do začátku doby železné) by všechny byly rozmístěny ve víceméně stejné poloze. Empirická pozorování ovšem prokazují značnou variabilitu, kterou nelze vysvětlit pouze funkčním principem.

Jestliže by o umístění vesnice bylo rozhodnuto na základě praktických úvah o okolní přírodě v bohatě strukturovaném přírodním prostředí, bylo by nutno očekávat mnohem větší variabilitu tohoto parametru přinejmenším na území, kde přírodní podmínky jsou proměnlivé. Nic takového nelze pozorovat v archeologických pramenech: struktura komunitních arcálů se zdá být víceméně shodná bez ohledu na variabilitu přírodního prostředí.

Toto všechno naznačuje, že umístění a struktura komunitních areálů byly do velké míry určeny jinými faktory než praktickými, a to činí výzkum možností jejich symbolických příčin hodný úvahy.

Jiným odrazem rozsáhlého pravěkého symbolismu je pohřební ritus produkující areály aktivit (např. pohřební komponenty), které vykazují tendenci k prostorovému shlukování, a to zejména od eneolitu do pozdní doby halštatské. Výsledkem jsou rozsáhlé pohřební areály, původně sestávající hlavně z mohyl, které musely mít velký význam pro vnitřní členění sídelních areálů, protože v pravěku měly evidentně symbolický smysl. Je velmi pravděpodobné, že symbolické aspekty budou objeveny i v jiných vlastnostech sídelních areálů, a tak obohatí jejich interpretační potenciál.

11.6 SPOLEČNOST

11.6.1 Protiklad komunity a společnosti

Komunita, kterou jsem diskutoval v předchozích kapitolách, je určitým protikladem ke společnosti. Vyplývá to z teorie jinosti, kde komunitní svět a svět jinosti (krajina) tvoří základní opozici. Pojem komunity tak, jak je užíván v předchozím textu, není jednoduchým podrozdělením společnosti v tom smyslu, že by obojí plnily, byť v různých měřítcích, stejné účely. Zdá se tomu tak být na základě moderní situace, v níž komunity jsou slabé a společnosti všemocné. V pravěku ovšem společnosti teprve vznikaly, a tento proces nebyl ještě dokončen ani v raných státech, a dokonce ani ve středověku. Ve své opozici ke světu jinosti je *komunitní svět* specifickou entitou obrovského významu pro pravěké a často i pro pozdější historické situace. Chtěl bych zopakovat, že

lidské vztahy uvnitř komunit se podstatně odlišují od vztahů mimo komunity, a to jak vztahy mezi jednotlivci, tak mezi institucemi (viz zejména 11.5.3).

Společnost ve smyslu těchto paragrafů není striktně vázána k organizacím s vědomým členstvím, do nichž je lidstvo rozděleno. Spíše je to síť nespočetných vztahů, generovaných jednotlivci a skupinami ve světě jinosti v průběhu jejich sociálního života, ať vědomě nebo nevědomky. Archeologové často hledají „organizace s členstvím", neboť jejich modelem se stávají národy, státy, časně středověké kmeny, jejich moderní nebo historická zkušenost, etnografické analogie (tlupy, rody, jednoduché kmeny, konfederace kmenů apod.). Historická a etnologická literatura je plná takových organizací, zřejmě proto, že jsou viditelné na povrchu společnosti; jsou ale velmi obtížně odhalitelné na základě archeologických pramenů.

Většinou je pochybné specifikovat skutečně významnou společenskou síť na základě nearcheologických analogií, neboť zprávy, které se takových sítí týkají, jsou často skoupé, neúplné (zejména z kvantitativního hlediska), a náhodně rozložené v prostoru; zřetelně jsou obtížně specifikovatelné na základě tradičních pozorování. Archeologie daleko spíše rozpoznává vztahy vytvářené dělbou aktivit uvnitř komunit (role pohlaví a věkových tříd, válečníků, kněží, specialistů produkujících železo nebo šperky atd.) a specializaci vně komunit ve světě jinosti (obchod, válčení apod.). Nejsou mi známy archeologické prameny, které by podávaly nějakou informaci o pravěkém kmeni, avšak – kupodivu – možnost poučit se na tomtéž základě o neorganizované sociální síti se zdá být mnohem slibnější. Hroby často obsahují informaci o vztahu mezi muži a ženami, lze specifikovat charakter válečnictví, lze diskutovat některé aspekty pravěkého obchodu atd. Všechno toto, a hlavně *toto jsou sociální vztahy*.

Už při formulaci teorie komunitních areálů se stalo zřejmým, že musely existovat sociální vztahy, které sahaly daleko za hranice jednotlivých komunit. Jejich archeologické protějšky přitom nelze identifikovat s tzv. mikroregiony nebo regiony, protože to jsou geografické, a nikoliv společenské pojmy. Zřejmě lze definovat jiné sociální instituce než mikroregiony. Tak například většina tzv. opevněných míst evropského pravěku má výlučný charakter, který jen stěží může být vměstnán do pojmu sídelního areálu: zdá se, že jednotlivé fortifikace nemohou reprezentovat jedinou pravěkou komunitu už proto, že počet empiricky zjištěných komunit v každém regionu daleko přesahuje počet fortifikací. I kdyby patřily pouze jedné komunitě, zase by to naznačovalo komplikovanou síť sociálních vztahů.

Někdy se předpokládá, že vztahy regulující kontakty mezi komunitami nebo mezi jednotlivci z různých komunit byly víceméně stejné jako ty, jimiž se řídili jednotlivci uvnitř komunit. V následujících odstavcích poukážu na to, že takový

názor nelze hájit. To, co následuje, není proto jednoduché rozšíření teorie komunitních (sídelních) areálů na rozsáhlejší území; svět jinosti generuje sociální vztahy, které se liší od těch, jaké fungují uvnitř komunit.

11.6.2 Společnost jako relace a struktura (pokus o formalizaci)

K pochopení lidské společnosti je třeba si uvědomit, že *kromě entit existují v lidském světě vztahy*, které nemají věcný charakter: jsou to relace mezi entitami. Základní relací, která lidskou společnost strukturuje (uspořádává), je specializace. *Specializace je určitá výlučnost, kontrast při vytváření a užívání artefaktů.* Spočívá v tom, že role lidských individuí při vytváření a užívání (spotřebovávání) artefaktů není stejná u všech individuí a skupin individuí.

Představu o lidské společnosti si můžeme přiblížit následujícím způsobem, který velmi jednoduchými formálními prostředky modeluje jednoduchou společnost. Představme si, že na určitém omezeném území žije skupina osob, které vytvářejí určitý soubor artefaktů. Mezi množinou osob a množinou artefaktů existuje *karteziánský součin*, který obsahuje všechny možné uspořádané dvojice, jejichž prvním prvkem je osoba a druhým prvkem je artefakt, který tato osoba vytváří nebo používá. Jestliže z tohoto součinu vybereme určitou podmnožinu prvků, dostaneme relaci, kterou můžeme nazvat společnost. Taková společnost je na událostní úrovni, jestliže relace není nijak nenáhodně určena (neprojevuje se v ní pravidelnost); jestliže ji lze jako pravidelnost definovat, je strukturou.

Kartézský součin lze chápat jako matici, v jejíchž řádcích jsou jednotlivá lidská individua (jichž je v našem případě m) a ve sloupcích jsou jednotlivé artefakty (jichž je v našem případě n). Prvky matice jsou pak dvojice (individuum 1, artefakt 1), ... (individuum 2, artefakt 3) ... (individuum i, artefakt j) ... (individuum m, artefakt n). Jestliže individuum označíme jako I a artefakt jako A, dostáváme následující tabulku:

(I_1,A_1)	(I_1,A_2)	...	(I_1,A_j)	...	(I_1,A_n)
(I_2,A_2)	(I_2,A_2)	...	(I_2,A_j)	...	(I_2,A_n)
...	...	...	...	...	
(I_i,A_2)	(I_i,A_2)	...	(I_i,A_j)	...	(I_i,A_n)
...	...	...	...	...	
(I_m,A_1)	(I_m,A_2)	...	(I_m,A_j)	...	(I_m,A_n)

V případě *relace tvoření* položíme prvek (I_i,A_j) roven 1 k označení, že individuum i vytváří artefakt j, jinak bude tento prvek tabulky (matice) roven nule

(místo binárních hodnot 0 a 1 můžeme použít jiné hodnoty, například logické „F" a „T" nebo reálná čísla). Lze také uvažovat případ, že prvkem tabulky bude určitá míra tvoření, například počet artefaktů druhu *j*, které individuum *i* vytvoří ve stanoveném intervalu. Tabulku (tabulky) vyjadřující relaci tvoření můžeme nazvat *specializační maticí*.

Kromě relace tvoření existuje totiž například také relace užívání, relace spotřebování (užívání, jehož výsledkem je neexistence artefaktu). Tato relace bude opět vyjádřena určitou podmnožinou uspořádaných dvojic, vybraných z kartézského součinu (s uvedeným rozšířením). Specializačních matic bude tedy pro jeden kontext (jednu společnost) několik.

Je zřejmé, že hledání struktury v takové matici je poměrně snadnou záležitostí, pokud tabulka bude dvourozměrná a bude obsahovat reálná čísla (binární hodnoty lze pro takový účel za reálná čísla považovat). V rámci lineární algebry totiž taková úloha vede na *ortogonalizaci* nějaké symetrické matice výpočtem jejích vlastních čísel a vlastních vektorů a nalezením *duálního řešení* (Neustupný 2007). Problém se ovšem komplikuje tím, že konkrétní lidskou společnost vytváří celá řada relačních matic tohoto druhu a tyto matice jsou mnohorozměrné.

Ani po ortogonalizaci a výpočtu faktorů (struktur) nebude výsledná matice bidimenzionální; to odpovídá skutečnosti, že sociální svět je uspořádán do mnoha rozměrů. Kromě toho bude v dynamické minulosti (živé společnosti) takových tabulek tolik, kolik bude časových okamžiků (každý časový okamžik bude mít „svoji" tabulku). V „mrtvé" (archeologické) společnosti bude ovšem taková tabulka zpravidla jen jediná a bude v ní integrována (kumulována) celá řada časových okamžiků.

Společnost je tedy komplikovaná struktura lidí a artefaktů (zároveň), není to samostatná entita na úrovni artefaktů nebo symbolů. Jde o vztahy mezi lidmi, které jsou primárně odvozeny z tvoření artefaktů a jejich užívání.

Formalizace, kterou zde navrhuji, má tu výhodu, že viditelným způsobem sbližuje mrtvý a živý svět. Její nevýhodou je pochopitelně to, že reprezentace společnosti empiricky zjištěnou maticí nebere ohled na transformaci živé kultury do archeologických pramenů a také neodděluje od sebe automaticky (vektorovou syntézou) vztahy, které jsou způsobeny specializací od těch, které jsou způsobeny například komunikací. To je pochopitelně úloha interpretace v rámci archeologické metody.

Chci upozornit, že navrhovaná formalizace není omezena na deskriptivní systémy, jejichž objekty jsou hroby. Právě v důsledku mého chápání artefaktů jako událostí se stává zřejmým, že každý artefakt byl vytvořen a užíván nějakým individuem nebo skupinou individuí, které jeho deskriptivní systém reprezentuje podobně, jako popis výbavy hrobu reprezentuje mrtvého v hrobě.

11.6.3 Jiné teorie společnosti

Teorie, která vidí lidskou společnost jako relace tvoření a spotřeby artefaktů, je v určitém protikladu k teoriím, které společnost odvozuje z různých ideologických textů. Rozšířený je názor, že společnosti vytvářejí různé právní regulace, které se zakládají na etických principech. Pokud etiku neodvozujeme od Boha (a pak se dostáváme mimo vědu), je však *nepochopitelné, odkud se tato etika bere*.

Podle mého názoru je etika ideovým textem, který symbolickými prostředky popisuje lidskou společnost, která už tady je. Etika je tudíž ideace, která je produktem společnosti, tj. koneckonců je produktem relací tvorby a spotřeby. Podobně je tomu s jinými možnými ideacemi, které by měly produkovat lidskou společnost.

Teorie lidské společnosti jako společenské smlouvy, ať už založené na jakémkoliv principu, předpokládá, že tato smlouva reguluje nějaké vztahy mezi individui, které zde existují. Jaké vztahy to však mají být? Pokud jsou to vztahy při tvorbě a užití artefaktů, situace konverguje k našemu pojetí. Zdánlivě nezávislé jsou rodinné vztahy, viděli jsme však, že rodiny jsou ve skutečnosti v lidské společnosti kolektivy, které obhospodařují artefakty.

Snad jediné vysvětlení, které nesouvisí s artefakty, je *regulace lidské agresivity*, které někteří sociologové a psychologové přičítají velkou důležitost. V souvislosti s pravěkým válečnictvím však vidíme, že agresivita je psychologický faktor, který ve společnosti nehraje velkou roli. Pravěké válečnictví bylo pozitivním vztahem, který lidi spojoval, a byl tudíž důsledkem vznikající společnosti ve světě jinosti.

Na první pohled by se mohlo zdát, že má teorie společnosti je podobná *teorii Karla Marxe*, který viděl původ lidské společnosti ve výrobních vztazích. Určitá podobnost zde opravdu je. Hlavní rozdíl oproti Marxovi je v případě mé teorie v tom, že uvažuji o tvorbě artefaktů všeobecně (tedy včetně jejich symbolických aspektů), nikoliv pouze o *výrobě výrobních prostředků*. V pozadí (nebo spíše v popředí) Marxových teorií je výroba z nouze, směřující k udržení života – tak je tomu přinejmenším z hlediska „dělnické třídy". V popředí mých teorií je tvorba artefaktů jakožto realizace lidství. Proto také moje teorie specializace nevedou k nutnosti předpokládat společnost rozdělenou do protikladných tříd, k třídnímu boji atd.

Společenský význam archeologických artefaktů se často směšuje s jejich symbolickým smyslem. Rozdíl mezi těmito dvěma kategoriemi účelu však nepochybně existuje: zatímco symbolický smysl artefaktů zachycuje vztah artefaktů k minulým ideologickým systémům, jejich společenský význam reprezentuje objektivní vztahy mezi lidmi, a nemá proto sám o sobě symbolický

charakter. V živé kultuře souvisí společenský význam nejhlouběji se specializací a směnou, pokud ovšem tyto pojmy vezmeme v dostatečné obecnosti. Hlavní tezí této úvahy je právě to, že specializace a směna vytvářejí lidskou společnost, protože jsou základním, nejabstraktnějším *významem* (živých) lidských artefaktů, textů a institucí.

11.6.4 Pohřební ritus a společnost (smysl a význam pohřbívání)

V archeologii je velmi široce přijímán názor, že v rituálních zvyklostech pohřbívání se odráží struktura pravěké společnosti. Podle těchto názorů přísný (fundamentalistický) ritus kultury se šňůrovou keramikou odrážel přísné dělení společnosti a zejména znamenal význam mužského a ženského principu (striktní pravidla pro odlišnení mužů a žen). Oproti tomu ritus kultury únětické, kde se muži a ženy tak přísně neoddělují, má naznačovat, že došlo ke zmírnění strohosti společenské stratifikace. „Germánské" hroby kultury stěhování národů ukazují podle takového hodnocení značné bohatství společnosti, zatímco „slovanské" hroby pražského typu prokazují společnost jednoduchou (až primitivní) a chudobnou.

Takový výklad archeologických pramenů byl snad možný v kulturně historické archeologii, kde jednotlivé kulturní skupiny byly vytvořeny různými, často diametrálně odlišnými etniky, a proto měly různé pohřební rituály. Jestliže však akceptujeme tezi, že většina kulturních skupin reprezentuje totéž nebo příbuzné etnikum v různých časových okamžicích a různých podmínkách, museli bychom se domnívat, že každých několik staletí se pravěká společnost radikálně měnila, neboť se radikálně změnil pohřební ritus. To je myslím nepřijatelné.

Naštěstí dnes víme, že pohřební ritus se skládá ze strukturovaných symbolických systémů, které jsou arbitrární. To znamená, že dvě naprosto odlišné formy pohřebního ritu mohou symbolizovat tutéž společnost a kromě toho ke změnám takových symbolických systémů může docházet velmi rychle. To jsou dvě teze o pravěkém pohřebním ritu, které vysvětlují fakt velmi rychlého střídání pohřebních rituálů v čase.

Toto pojetí pohřebního ritu je špatným východiskem pro optimistické archeology, kteří se vždycky snažili odvodit společenský systém z pohřebního ritu. Stává se však zřejmým, že pohřební ritus odráží maximálně to, *co si lidé o sobě mysleli*, nikoliv to, co skutečně byli. Prostřednictvím artefaktů (movitých i nemovitých), jimiž ritus realizovali, komunikovali kromě toho s nadpřirozenem, v něž věřili. Pohřební ritus je proto do značné míry svědectvím o pravěkém náboženství, a nikoliv o společnosti té doby.

Musíme se proto rozloučit s názorem, že kultura se šňůrovou keramikou byla válečnická: její muži spíše jen chtěli jako válečníci vypadat, a proto zřejmě chodili se sekeromlaty a mlaty, které byly vyrobeny z měkkých hornin a jako zbraně byly nepoužitelné. Jejich výbava mohla také souviset s nějakými symboly s náboženským smyslem, jak to lze očekávat v ovzduší rozsáhlého symbolického fundamentalizmu. „Chudobnost" kultury pražského typu ve srovnání se staršími kulturami „germánskými" je evidentně způsobena náboženskými a obecně symbolickými faktory (to platí nejen o pohřbívání, nýbrž i o výrobě keramiky apod.).

11.7 ROLE EKONOMIKY V LIDSKÉM SVĚTĚ

11.7.1 Pojem ekonomiky

V průběhu svého života lidé vytvářejí artefakty a symboly. Činí tak v rámci své specializace – sdruženi do institucí. Zatímco (zhruba řečeno) produkce symbolů patří do sféry ideologických disciplin, výrobou artefaktů a jejich rozdělováním se zabývá obor nazývaný ekonomie. Ve skutečnosti takové dělení není jednoduše aplikovatelné ani v moderní společnosti, a tím spíše je problematické v případě společnosti pravěké: je obtížné vyrobit artefakty tak, aby neměly symbolický náboj, a symboly musí mít zase nějaký hmotný nosič, který je zpravidla artefaktového původu.

Moderní ekonomie vznikla v období rozvoje kapitalismu, tedy v podmínkách maximálního odtržení tvůrčí činnosti materiální a duchovní; právě proto se dokázala tak dobře definovat. Stupně odtržení materiálna a duchovna, které charakterizuje toto období, nedosáhly dějiny ani nikdy předtím, ani potom. Zdálo se, že lidský duch se osvobozuje od mrzké hmoty. Kupodivu, a za protestů „opravdových intelektuálů", další vývoj moderního tržního hospodářství vrátil symbolické systémy do sféry ekonomiky, ovšem ekonomiky, která by si daleko spíše zasloužila názvu „lidská tvůrčí činnost". Netvrdím, že dnešní forma tzv. komercializace „všeho" je konečný a ideální stav: další vývoj lidstva bude nepochybně korigovat dnešní nedokonalost tohoto spojení. Naším zájmem ovšem bude, co z těchto posunů v lidském světě vyplývá pro studium minulosti.

Jak už jsem zdůraznil, mezikomunitní kontakty postupovaly po několika liniích:

1. ekonomické vztahy prostřednictvím specializace, směny zboží nebo práce,
2. sociální vztahy prostřednictvím sňatků a válek (vedoucích k tomu, že lidé se stávají příbuznými, spojenci nebo nepřáteli),
3. vztahy s oním světem prostřednictvím rituálu.

V těchto odstavcích předkládám myšlenky o sociálním a ideologickém rozměru ekonomických vztahů ve společnosti (ve světě jinosti) v protikladu ke komunitě. Za hlavní funkci ekonomiky mimo komunální svět považuji generování společnosti, a nikoliv primárně obstarávání životních potřeb. Jelikož většina pravěkých komunit byla (nebo mohla být) soběstačná v obstarávání základních potřebností života, většina ekonomických vztahů s jinými komunitami byla zbytná. Potřebnosti života mohly být snadno opatřeny na komunitní úrovni a rozděleny asistencí; „jiné" komunity nebyly pro tento účel životně nezbytné. Lze argumentovat, že pravěcí lidé, o nichž zde teoretizuji, měli velmi produktivní, spolehlivou a stabilní ekonomiku, která dokázala vyprodukovat hojnost ve většině specifických situací. Ekonomické vztahy s „jinými" komunitami byly proto zaměřeny na vytváření sociálních vazeb; jejich motivací nebyla materiální potřebnost.

Výroba uvnitř komunity generovala užitečnosti, jak jsem o tom pojednal v předchozích částech této kapitoly. V takových případech byla aktivita výrobce konkrétní, často byla prováděna k uspokojení materiálních potřeb jiných konkrétních osob; produkovala proto konkrétní společnost, vlastní komunitu.

Ekonomické vztahy ve světě jinosti byly ovšem odlišné. Tvář potenciálního spotřebitele nebyla výrobci známa; ten nebyl proto zainteresován na materiálních potřebách nějaké konkrétní osoby: pracoval pro uspokojení potřeb své vlastní socializace. Jeho aktivita byla abstraktní a, v důsledku toho, generovala abstraktní společnost ve světě jinosti. Tímto způsobem ekonomické vztahy se světem jinosti vytvářely společnost v podstatě jinou, než byla vlastní komunita.

11.7.2 Sociální rozměr pravěké ekonomiky

V období, kdy se zdálo, že hlavním lidským problémem je přežití, vznikl názor o roli ekonomiky jakožto nástroje biologického zachování života, jako hlavní sféry, v níž probíhá lidský „boj s přírodou". Tímto obdobím bylo především 19.století, ale na rozsáhlém území Země ještě i první polovina století dvacátého; ve „třetím světě" trvá takový stav namnoze dodnes. Zatím je obtížné říci, kdy se problém „přežití" dostal do popředí lidského zájmu. Nebylo totiž tomu tak vždy, například v pravěku měli lidé hlavní problémy jiné.

Lidská bída vystupovala ještě v relativně nedávné době viditelně na povrch. Už to nebyla jen pravěká bída „hubených let", způsobená nekontrolovatelnými okolnostmi, lidé (někteří lidé) měli hlad každodenně, trvale chodili oblečeni v hadrech, byli nacpáni v nedůstojných prostorách, a i tak se museli bát počasí.

Nemoci byly fatální i v mladém věku. Svoje postavení si ještě lidé zhoršovali přemnožováním a válčením. Tato situace se netýkala všech, ale přesto charakterizovala dostatečně velký segment společnosti, takže byla nepřehlédnutelná; jejím ideologickým produktem byly různé – a často hrůzné – formy socialismu (národní socialismus v Německu, komunismus v Rusku).

Takový stav světa vytvořil i „historický" materialismus v oblasti sociální vědy a v ekonomii vedl k Marxovi: hlavní problém lidstva byl totiž pro současníky takového světa ve sféře materiální, v „boji o přežití". Další vývoj společnosti tak, jak probíhal především v druhé polovině 20. století, však ukázal, že problém materiálního zabezpečení lze, alespoň pro část lidských společenství, v krátkodobém horizontu relativně úspěšně vyřešit. Je zajímavé, že teprve v tomto období si vědci začali uvědomovat, že ani mnoho lidských skupin žijících na úrovni pravěku nemělo vlastně své základní problémy ve sféře materiální existence (teorie o „affluent society").

Už jsem poznamenal, že tento nedávný vývoj lidstva nedovoluje pokračovat v myšlení, které determinující roli v dějinách přičítalo ekonomice pojaté tradičním způsobem, tj. jako systému tzv. výrobních sil a výrobních vztahů. I v moderní společnosti je ovšem ekonomika významnou sférou lidské činnosti. Ve vyspělých zemích se však už nevyrábí *především* pro zachování lidské existence (výroba potravin, oděvů, domů, tepla apod.), nýbrž *především* pro vytváření lidských vztahů a pro zpřístupnění artefaktů, jimiž se vztahy uvnitř společnosti vytvářejí. Vznikla tzv. konzumní společnost, kterou intelektuálové odsuzují, která však člověka osvobozuje od přízemního materialismu (boje o přežití). Výrobou a konzumací artefaktů lidé manifestují, že jsou lidskými bytostmi; je samozřejmé, že lidé ani dnes (ale ani v kterékoliv budoucnosti) nemohou manifestovat něco dokonalejšího, než co ve skutečnosti jsou. *Konzumní společnost* je však přesto pokrokem, je to nepominutelný stupeň k lidskému osvobození.

Samozřejmě, že i v 19. století (a dříve) výroba generovala lidské vztahy a vytvářela konzumní předměty nejrůznějšího určení. Co odlišovalo tehdejší dobu od konce 20. století je *hlavní problém*, který lidstvo pociťovalo: tehdy to bylo fyzické přežití konzumací předmětů uspokojujících základní biologické potřeby (zdá se, že dosud je tomu tak i v některých zemích třetího světa), dnes je to konzum artefaktů jako symbolů. Změnil se důraz, preference.

Minulé století je ukázkou toho, jak doba, v níž určité jevy nejsou doposud dostatečně vyvinuty, může zastřít teoretické vidění i těch největších teoretiků. Karel Marx byl nepochybně upřímně přesvědčen o svém pohledu na ekonomiku ze strany lidské bídy. Tento aspekt promítl do celé ekonomiky,

celé společenské teorie, a to nejen do své vize budoucnosti, nýbrž dokonce i do vzdálené minulosti. Byl tak úspěšný, že jeho názory se v podstatě udržují až dodnes, a to i mezi lidmi, kteří by se za marxisty nikdy neoznačili. Při diskusi o obsahu těchto řádků se svými přáteli jsem se o tom opakovaně přesvědčoval.

Ve své práci o specializaci v pravěku (Neustupný 1995d) jsem se přiklonil k názoru, že socializační faktor specializace je nesmírně významný. Další sledování této myšlenky nás však nutně přivede k názoru, že základní role ekonomiky není jen ve vztahu k přírodě, ale také ve vztahu k lidem, a že tato její role je „nejlidštější", neboť vytváří specifiku lidského světa.

Také Marxova ekonomika měla ovšem svůj sociální rozměr v teorii výrobních vztahů; ty však byly odvozeny z „výrobních sil". Nechtěl bych se nyní dopustit takového omylu, že bych zase některý aspekt skutečnosti prohlašoval za primární a jiné za odvozené (tentokrát se například podsouvá řešení prohlásit za sekundární „výrobní síly").

Domnívám se, že v celém světě existuje *rozsáhlý izomorfismus*, jehož důsledkem je určitý paralelismus všech oblastí skutečnosti (srov. paralelismus světa archeologických pojmů a světa materiálních struktur obsažených v archeologických pramenech, viz část 1.2.5). Tento isomorfismus se nezdá být lidského původu, ale bylo by myslím přehnané prohlásit ho za „přírodní" základ světa: v tomto slova smyslu bychom nejasným slovem „příroda" označovali celé jsoucno. V současné době musíme poctivě přiznat, že původ (příčinu) rozsáhlých izomorfismů neznáme; nevidím cestu, jak by se ho dnešní doba mohla dobrat.

Lidská tvůrčí činnost má tedy dva základní aspekty, které jsou v reálném životě úzce propojeny. Jde o aspekt ekonomický (tvoření je zde pojímáno jako výroba užitečností a výroba zboží) a o aspekt symbolický (tvoření je produkce symbolických systémů).

11.7.3 Výroba a spotřeba

Výroba se zpravidla chápe jako výroba „užitečných" hmotných statků, nikoliv jako tvorba artefaktů a symbolů.

Marxova ekonomie předpokládala, že v životě společnosti je primární výroba hmotných statků; vztahy, které mezi lidmi vznikají ve výrobě (výrobní vztahy), jsou pak základem všech ostatních společenských vztahů. V pozdějším vývoji ekonomie došlo ke zdůraznění vztahu mezi výrobou a spotřebou prostřednictvím nabídky a poptávky. Zde se udělal určitý, ale nedostatečný krok k osvobození ekonomiky od výroby.

V podmínkách společnosti hojnosti (affluent society: Sahlins 1974) mohli lidé ve většině výrobních oborů vyrobit daleko více, než mohli zkonzumovat. V loveckých a sběračských společnostech tráví lidé jen o něco více než 2 hodiny denně prací, která směřuje k zabezpečení jejich základní spotřeby; vyrábět více by bylo zbytečné (už pro nemožnost konzervace potravin, která charakterizuje větší část zemského povrchu, a obtížnost směnit cokoliv ve větším rozsahu). V zemědělských společnostech, které praktikují žárové zemědělství, jsou lidé schopni vyrobit tak velké množství obilí, že ho nejsou schopni zkonzumovat (Boserup 1965; množství potravy, které může zkonzumovat jeden člověk denně, je striktně omezeno: Neustupný a Dvořák 1983).

V těchto podmínkách byla ekonomika určena spotřebou (možnostmi spotřeby), nikoliv výrobou (možnostmi výroby), jak se vždy předpokládalo v rámci teorií o boji s přírodou. Za těchto podmínek je ovšem zřejmé, že se vyrábí z jiných důvodů než pro udržení života.

Materialisté a racionalisté vycházející z teorií 19. století se domnívali, že lidské chování (a zejména chování ekonomické) se řídí principem nejmenšího úsilí (least effort); tento princip se pochopitelně aplikuje na výrobu (Trigger 1990). Jestliže ale výroba, obecně vzato, není v ekonomii určující, pak vláda takového principu nemá smysl.

Ve společnosti hojnosti je ekonomika určena spotřebou, výroba je svobodnou tvůrčí činností. Důležitým pojmem je zde *„nápadná spotřeba"*, termín, který oživil Bruce Trigger (1990: ‚conspicuous consumption'). Jde o spotřebu, která je v rozporu s principem nejmenšího úsilí; rozpoznal to i Trigger, ale současně se pokusil nejmenší úsilí s nápadnou spotřebou smířit. Příkladem jsou známé potlachy, monumentální architektura, luxusní předměty všeho druhu. To vše je z hlediska potřeb společnosti „nepotřebné", to všechno by bylo možno obstarat s mnohem menším úsilím. Z jiného pohledu by to bylo možno prohlásit za dalekosáhlé plýtvání.

Z hlediska archeologie je důležité konstatovat, že *nápadná spotřeba je relativně snadno zjistitelná na základě archeologických pramenů.* Nápadná spotřeba nezačíná až v době státu monumentální architekturou, nýbrž jejím projevem jsou stejně tak neolitické dlouhé domy, stavěné pro jednu rodinu na dobu několika let, dále pravěká monumentální architektura (například megalitické nebo předmegalitické hroby), budování pravěkých ohrazení, ale nepochybně i spotřeba „luxusních" předmětů v mnohem starších obdobích. Nápadná spotřeba je vyvolána potřebou symbolických systémů, nikoliv praktických předmětů.

Nápadná spotřeba produkuje artefakty především jako symboly, a lidská vynalézavost nezná v tomto směru mezí. Takto lidé vynalezli celou řadu věcí, které původně sloužily jen jako symboly společenských vztahů, a teprve později

byly aplikovány k „praktickým" účelům. Mezi nimi jmenujme měděné a bronzové předměty (Kuna 1981,1989b), většinu pravěkých zbraní, pravěká ohrazení apod.

V lidské ekologii a všech ekologických teoriích je vztah mezi člověkem a „přírodou" považován za základní vztah. Odtud zase vyplývá primárnost výroby, která bezprostředně na přírodu působí. Možnosti výroby určovaly jeden ze základních parametrů lidské ekologie, hustotu obyvatelstva. Čím je však určena hustota obyvatelstva, jestliže výroba je irelevantní?

V roce 1983 jsem vyslovil názor, že hustota obyvatelstva, která vedla k prostorovému rozdělení pravěkých komunit, byla určena tím, co jsem nazval hustotou mezilidských vztahů (Neustupný 1983). Zdůvodnění tohoto pojmu (hustoty mezilidských vztahů) jsem tehdy nemohl plně rozvinout; teorie zůstala na půl cesty.

11.7.4 Potřebnost a nezbytnost

Specializace souvisí s pojmem potřebnosti, zbytnosti a nezbytnosti. Uvažuje se, že některá spotřeba je zbytná – vzniká jako potřeba předmětů a služeb, které nemají základní význam pro fungování dané společnosti. V rámci těchto názorů se předpokládá, že taková potřeba, i když k jejímu uspokojování obvykle dochází na základě směny, je nahraditelná ze zdrojů v komunitě. Jiná potřeba se považuje za nezbytnou – jde o potřebu předmětů a služeb, které se staly pro fungování dané společnosti nenahraditelné. Při úvahách tohoto typu musíme brát zřetel na to, že *potřeby jsou praktické, společenské a ideologické: i potřeba ideologická může být nezbytná.* Je snad možno určit praktickou potřebnost, ale je obtížné určit potřebnost všeobecně.

Potřebnost a nezbytnost kromě toho *souvisí s pojmem nouze a hojnosti.* Potřebnost předpokládá, že něčeho nezbytného nemají lidé dostatek, a že nedostatek v tomto směru může mít nepříznivé až fatální důsledky pro přežití dané společnosti. Ačkoliv je nepochybné, že *nouze v každé lidské společnosti občas existuje*, její nepravidelný výskyt doprovázený nepředvídatelnou intenzitou nouze nemůže sloužit jako stimul společenského pohybu. *Nouze má spíše zničující než stimulující účinky.*

Hojnost rozdělovaná prostřednictvím nápadné spotřeby je jenom jednou z ekonomických kategorií, jakkoliv pro většinu lidských dějin kategorií určující, protože vytváří nápadnou spotřebu. Druhou, do určité míry opačnou kategorií, je *potřebnost*, která se projevuje v určitých uzlových bodech. V těchto bodech se zdá, že hojnost je omezena, protože nějaká potřeba není dostatečně zajištěna.

Jinak řečeno, uzlový bod nastává tehdy, jestliže *nápadná spotřeba je ohrožena, protože výroba vykazuje známky nedostatečnosti*: uzlový bod je rozpor mezi spotřebou a výrobou, mezi hojností a potřebností (nikoliv však nouzí).

Tento rozpor, ohrožení nápadné spotřeby, řeší lidé přestavbou své tvůrčí činnosti (ekonomiky) a tím i lidských vztahů. V uzlových bodech se proto mění specializace, často radikálně.

Uzlový bod není ekologická krize. Zpravidla v něm *nedochází ke skutečnému nedostatku, ale jen k potřebnosti*. V uzlovém bodě se řeší nějaký problém, který společnost má, ale toto řešení není návratem k nějakému rovnovážnému stavu (tedy k nalezení toho, co už tady bylo), ale nalezení něčeho, co potřebnost překonává lidským tvořením, tedy specificky lidskou metodou.

Zatímco hojnost vytváří symboly, potřebnost vytváří artefakty s praktickou funkcí. V uzlovém bodě se artefakty přeměňují na symboly. Není to ovšem žádná materiální transformace, ale jen projev dvou vždypřítomných aspektů artefaktů: symbolického a praktického.

Příkladem uzlových bodů je např. potřebnost primárního lesa na konci neolitu, nebo potřebnost kovu na konci doby bronzové. Zde mají uzlové body formu okamžiku nebo omezeného úseku času. Zmínil jsem potřebu zvýšit hustotu mezilidských vztahů, která souvisela s migrací rodin a komunit do jiných krajin. Některé takové potřeby se projevovaly kontinuálně.

Specifikaci uzlových bodů bylo zatím věnováno málo pozornosti, ačkoliv je to perspektivní téma studia minulé ekonomiky.

11.7.5 Směna: užitečnosti a zboží

Specializace při vytváření artefaktů se *realizuje* prostřednictvím směny. Znamená to, že vytvoření artefaktu v rámci specializace je jen dílčí akt, který potřebuje završení. Dříve se rozeznávaly výměna, směna, obchod jako různé formy rozdělování, ale myslím, že tyto rozdíly byly poplatné ideologickým názorům o neexistenci trhu v pravěku.

Už jsem vysvětlil rozdíl mezi užitečnostmi a zbožím a v důsledku toho mezi asistencí a směnou; není to klasifikace vývojová, ale institucionální: asistence převládá v komunitním světě, směna ve světě jinosti, tj. ve společnosti. Směna zboží (obchod) tedy existovala už v paleolitu bez ohledu na formu ekvivalentu, který při směně působil. Rozhodující je, zda produkt specializace byl vytvářen (získáván) pro konkrétního, nebo pro abstraktního uživatele. Nedovedu si například představit, že určitý druh kamenné suroviny by byl v paleolitu nebo v mezolitu získáván pro konkrétní osobu, která sídlila ve vzdálenosti mnoha desítek kilometrů.

Neekvivalentní směna užitečností a služeb v rámci asistence v rodině nebo komunitě je v archeologických pracech zřídka diskutována. Je to mimo jiné způsobeno tím, že je velmi obtížné přistoupit k tomuto tématu na základě archeologických nálezů. Nemyslím si ale, že by to bylo téma beznadějné. Například v hrobech lze najít informace o asistenci formou služeb i formou rozdělování

artefaktů: lze jen obtížně připustit, že například keramiku by si do svého hrobu vyráběl každý sám.

Na rozdíl od asistence užitečnostmi je obchod zbožím (směna artefaktů a surovin) tradičním tématem archeologie. Je to proto, že už záhy v 19. století si archeologové všimli, že některé předměty a materiály působí ve svém prostředí cize a mají proto svůj původ jinde, kde lze předpokládat jejich domácí vznik. Šlo zejména o kovové předměty i jiné „importované" ze Středomoří nebo případně až z Egypta (některé typy bronzových jehlic, fajánsové perly atd.). Ještě markantnější to bylo například u kamenných surovin pro výrobu štípaných nástrojů, u jantaru, u surovin pro výrobu kovů apod.

Začaly vznikat mapy rozšíření takových nálezů, které dosvědčovaly směnu, pokud nebyly dokladem migrací. U hotových artefaktů se kromě toho muselo předpokládat, že nebyly vyrobeny lokálně. Tyto mapy zobrazovaly jednotlivé *archeologické události*, a to bylo plně v logice kulturně historického paradigmatu: byla to dobrá analogie případu, kdy „langobardská" nádoba na mapě střední Evropy znamenala pohyb nějakého Langobarda (tedy historickou událost). Poměrně malá pozornost se věnovala *strukturálním otázkám* obchodu: zejména mechanizmům přenosu směňovaných předmětů prostorem: jací lidé, jakým způsobem a kde směnu realizovali.

V literatuře kulturně historického období (ale i později) nacházíme v tomto směru jen určité náměty, které se nepovažovaly za důležité: pojmy potulných kovolitců, obchodníků, realizujících dálkový obchod, obchodu na hradištích jako ekonomických centrech pod. To všechno se zakládalo na jednoduchých etnohistorických analogiích a zřídka nacházíme něco, co bychom mohli označit za testování takových hypotéz nebo modelů.

V tomto směru má moderní archeologie určitý dluh: musí zkoumat, jak se projevuje obchod na krátkou a střední vzdálenost, jak vypadají archeologické důsledky dálkového obchodu, odkdy můžeme předpokládat obchodní výpravy, kdy a jak doložit potulné řemeslníky, jak se projevovala tržní místa, jaké mohly být protihodnoty (ekvivalenty) při obchodování, jaké vůbec byly fyzické možnosti cestování s objemnějším a těžším zbožím atd. (částečně viz Salač 2006).

11.7.6 Vlastnictví artefaktů

Dynamika artefaktů má dva rozdílné aspekty: jejich vytváření a jejich užívání. Tyto dva aspekty bývají časově a prostorově odděleny a často jsou také spojeny s rozdílnými osobami: už v pravěku lidé jen zřídka užívali artefakty, které si sami vytvořili.

Vlastnictví artefaktu je relativně trvalý vztah mezi konkrétním člověkem nebo skupinou lidí) a konkrétním artefaktem nebo potencionálním artefaktem

(zdrojem artefaktu). Toto vymezení objímá nejen movité artefakty, nýbrž i artefakty nemovité (pole, části lesa vymezené pro sběr dříví apod.). Růst vlastnictví je směrovaná změna: stále větší část vnějšího světa je někým vlastněna.

Ten, kdo artefakt vytvořil (v jakémkoliv slova smyslu), se stává jeho prvním přirozeným vlastníkem. Znamená to, že artefaktem disponuje a má možnost ho užívat. V okamžiku, kdy ho užívat nechce, může ho odložit nebo přenést užívání na jinou osobu. V takovém případě na tuto osobu přechází i vlastnictví, pokud nejde o zápůjčku.

Dispozice artefaktem neznamená tedy jen možnost ho užívat a odložit, nýbrž také možnost přenést tato práva na jinou osobu.

Soukromé vlastnictví se chápe jako vlastnictví omezeně dostupných artefaktů; vlastnictví jedním subjektem vylučuje vlastnictví stejného druhu artefaktu subjektem jiným. Typickým příkladem je soukromé vlastnictví půdy v nějaké vymezené oblasti.

Soukromé vlastnictví nějakého artefaktu tedy rozděluje společnost na jeho vlastníky a jeho nevlastníky. Je to společenský protiklad, který přenosem vlastnictví generuje společenské vztahy. Existují dva základní mechanizmy takového přenosu: krádež nebo loupež a směna. Je zřejmé, že krádež nebo loupež není mechanizmem určujícím, zbývá tedy směna.

Zatímco směna, respektive její výsledky, méně už její procesy, je archeologicky celkem dobře podchytitelná, metody pro posuzování vlastnictví na základě archeologických pramenů jsou nejasné. Bude zřejmě třeba prohloubeného teoretického zájmu o tuto tématiku, abychom v ní dále pokročili.

Vlastnictví i soukromé vlastnictví vyplývá ze specializace, není tomu naopak. Proto je absurdní se domnívat, že změnou vlastnictví nějakým revolučním aktem (například v oblasti legislativy) se změní vztahy ve společnosti, které vyplývají ze specializace.

Přesto vlastnictví (a zejména vlastnictví soukromé) má velmi pozitivní vliv na společenské vztahy, které podporuje. Vytváří totiž zpravidla vědomý vztah vlastníka k jeho vlastnictví. Prostřednictvím pojmu vlastnictví si lidé uvědomují rozsah své specializace ve společnosti. Vědomí vlastnictví proto může stimulovat iniciativu lidí k rozšíření vlastnictví a urychlit tak běh dějin. Domnívám se, že jejich malá rychlost souvisela právě s nerozvinutostí pojmu vlastnictví.

Problémy vlastnictví a jeho vzniku zajímaly nejen právníky 19. století a mnoha dekád století 20., nýbrž také ekonomy a další společenské vědce tohoto období. Šlo o otázky s velkým ideologickým nábojem a dopady v politice. Ukazuje na to fakt, že v době komunistické diktatury nebylo možno se těmto otázkám vyjadřovat jinak než dogmatickou interpretací Marxe a Engelse, prováděnou sovětskými ideology.

12.
KOMUNIKACE ARTEFAKTY

12.1 VÝZNAM KOMUNIKACE

12.1.1 Vymezení komunikace

Komunikací ve společnosti budeme rozumět intencionální produkci nějaké informace, její přenos informačním kanálem a recepci jinou osobou.

V tomto smyslu nepovažuji v archeologii za přijatelné jednoduché vymezení, že komunikace je *přenos informace* nějakým informačním kanálem. Na druhé straně lze akceptovat názor, že komunikace je *přenos zpráv*, pokud zprávu chápeme jakožto informační produkt nějakého individua určený pro jiné individuum.

Na obou stranách komunikačního vztahu musí být fyzické osoby (lidé). Za komunikaci nepovažuji produkci symbolů, které pouze vyjadřují nějakou skupinovou identitu (jde o *expresi*), pokud symboly nemají za účel informovat nějakého konkrétního příjemce informace.

Slovo komunikace pochází z latinského „communicatio", které samo je odvozeno od „communicare" a souvisí s adjektivem „communis". Základním významem je tudíž „činit něco obecným" nebo „sdělovat". Také odtud vyplývá, že *komunikace se odehrává mezi lidmi* (lidé nebo souřadné bytosti jsou na obou stranách), a tak ji také budu chápat v dalším textu. Kromě toho se budu přidržovat teze, že skutečná lidská komunikace probíhá především *na základě symbolů a znaků*. To má ovšem zajímavé důsledky pro posuzování komunikace v období vznikání člověka.

Někdy se mluví o *komunikaci v živočišných společenstvích* a z toho se pak vyvozuje, že lidská komunikace není vlastně nic nového, je „přírodního" původu. Určité formy kontaktů, k nímž dochází i v nelidské přírodě, musíme ovšem jasně oddělit od skutečné lidské komunikace prostřednictvím symbolů a znaků. „Přirozenými" kontakty v předlidské přírodě je například předávání potravy rodiči potomkům, součinnost při ochraně před nebezpečím nebo při získávání potravy, pohlavní styk apod. V některých z uvedených příkladů dochází k signalizaci, ale nikde se zde neobjevují celé systémy arbitrárních znaků nebo symbolů, za nimiž stojí pojmy.

Je nutno také *oddělit tzv. komunikaci mezi lidmi na jedné straně a přírodou na straně druhé*, kterou někteří autoři považují za rovnocennou komunikaci mezi lidmi navzájem. Jde vlastně o určitý úskok: napřed se rozšíří význam pojmu komunikace a pak se z toho dělají další závěry zpravidla v tom smyslu, že lidská komunikace je přírodního, předlidského původu.

Z pojmu komunikace vyřazuji i případy, kdy informace vzniká sice činností nějakého lidského agenta, avšak neintencionálně; komunikací není proto dešifrování „zpráv" o minulosti, obsažené v archeologických pramenech, protože subjekty vytvářející takovou informaci neměly v úmyslu nás o něčem informovat.

Naopak je nutno pojem komunikace *rozšířit i na komunikaci s nadpřirozeným světem a se světem omylů*, o němž minulí lidé předpokládali, že regulérně existuje. Lidé (tj. „úplní" lidé počínaje mladším paleolitem) vždycky komunikovali s nadpřirozenými bytostmi a silami, a tato komunikace měla pro jejich život velký význam. Z hlediska archeologie má tato téze principiální důležitost, neboť velká část archeologických pramenů odpovídá takové komunikaci.

12.1.2 Komunikace jako společenský jev

Artefakty by se vůbec nemohly stát elementy lidského světa, kdyby lidé v průběhu jejich tvoření a užívání nevstupovali do komunikačních vztahů. Lidé by si sice mohli předávat hotové artefakty i bez vzájemné symbolické komunikace, ale nemohli by si předávat schopnosti k jejich produkci: *nová forma „dědičnosti" spojená s artefakty by bez symbolické komunikace fungovala jen omezeně*. Bez plné komunikace by proto nevznikla ani lidská společnost.

V předchozím odstavci používám možná pleonasticky termín *„symbolická komunikace"*, ale činím tak záměrně z následujících důvodů. Především *komunikaci nelze směšovat se vztahy ve společnosti*, které jsem v minulé kapitole označil jako specializaci. *Specializace je objektivním vztahem, který je nezávislý na jakémkoliv symbolickém vyjádření* (i když takto samozřejmě bývá ztvárněna). Komunikace, o které budu mluvit v této kapitole, je úzce vázána na nějaký symbolický (případně znakový) systém a mimo něj (tj. mimo komunikační akt) neexistuje.

Artefaktový algoritmus lze ovšem předat také příkladem a napodobováním a bude třeba teoreticky prozkoumat tezi, že ve starším a středním paleolitu hrálo takové předávání významnější roli.

12.1.3 Struktury, kategorie a pojmy

Jak už jsem vícekrát uvedl, artefakt chápu jako fakt (entitu), která souvisí se dvěma procesy: jeho stvořením (vytvořením) a jeho použitím (účelem). Stvoření je událostí (analogie jazykové promluvy), zatímco účel je projevem struktury.

Artefakty nelze srovnávat jednoduše se slovy, protože ta mají pouze komunikační roli, zatímco artefakty mají jednak roli komunikační, jednak adaptační (adaptují přírodu k potřebám člověka) a specializační. To je principiální rozdíl, který například nevidí postprocesualisté, kteří si myslí, že lidská kultura je jednoduše druh jazyka.

Moje základní myšlenka je, že komunikační roli v lidském světě mají dva základní systémy: přirozený jazyk a artefaktová kultura (artefakty prostřednictvím svého smyslu). Nezdá se mi být možné, že by tyto dva systémy rozsáhle nekorelovaly. Zatím téměř každý hledal korelaci v termínech etnické historie, ale musí existovat i korelace v oblasti účelu a na základě této korelace je možno všelicost usoudit i o jazycích.

Při určování vztahu mezi slovy a pojmy nevycházím z tradičního pojetí slovo – význam, nýbrž z obecnějšího vymezení lidské tvůrčí činnosti pomocí tzv. *kategorie živé kultury* (Neustupný 1993a). Primární lidské tvůrčí akty (tj. artefakty) mají v současném lidském světě věcnou strukturu, pojem a označení v přirozeném jazyce. Sekundární pojmy jsou odvozeny z primárních (většinou jako jejich relace) a jejich věcná struktura je teprve věcí dalšího výzkumu.

Moje východisko je odlišné od tracionalistického, které o významu artefaktu pro posouzení těchto problémů neuvažovalo. Přitom celá lidská kultura i lidská společnost vznikla i vzniká tvořením artefaktů. Pojetí, podle něhož má slovo „významy", je typický mechanistický pohled na věc, kde všechno se skládá ze součástek, jejichž kombinací v rámci tradiční logiky lze význam slova odvodit.

12.2 FORMY KOMUNIKACE

12.2.1 Vznik komunikace

Vznik komunikace je vázán na symbolické systémy, takže je možno oprávněně soudit, že komunikace mezi lidskými bytostmi ve větší míře neprobíhala v moderní formě před počátkem mladšího paleolitu (asi 40 000 let), kdy se symboly poprvé masově objevují.

Rozměr a konkrétní podoba *komunikace ve starším a středním paleolitu* jsou velmi nejasné. Je těžké připustit, že komunikace by byla nulová, ale jistě měla velmi omezený rozsah a podobu nepodobnou pozdější symbolické a znakové komunikaci. Můžeme se domnívat, že *ji generovaly ty artefakty, které v té době už existovaly jako prototypy archeologických struktur, a proto i norem* (zejména pěstní klíny, levalloiské úštěpy a další úštěpy formované, přizpůsobené nebo izolované, v neandertálské fázi dále drasadla, hroty, čepele atd.). K tomuto problému se vrátíme v souvislosti s tzv. expresí.

Existují dva základní proudy komunikace v lidském světě: komunikace *prostřednictvím přirozeného jazyka* a komunikace *prostřednictvím artefaktových symbolismů*. Mezi těmito dvěma druhy komunikace nepochybně existovala už v pravěku určitá korelace. Tak například už v eneolitu měla střední Evropa a jižní Skandinávie některé druhy artefaktů stejné, odlišné od artefaktů západní a východní Evropy. To je velmi markantní v případě keramiky. Výrazné druhy keramických struktur, vyjádřené ve střední Evropě eneoliticko-bronzovým keramickým komplexem (Neustupný 1991b, 2008a), nepochybně odpovídaly určitým pojmům, které naopak neexistovaly v západní a východní Evropě. Je tudíž velmi pravděpodobné, že mezi těmito oblastmi Evropy byla už od eneolitu (a pravděpodobně už od mladšího neolitu) pojmová odlišnost, která se mohla odrazit i v tehdejších jazycích. Je to ukázka skutečnosti, jak na základě archeologických pramenů můžeme usuzovat i na jazykovou komunikaci v tak vzdálených obdobích.

12.2.2 Symbolické systémy v artefaktové kultuře

Celá lidská kultura, od mladého paleolitu až dodnes, spočívá na symbolech. Především náš přirozený jazyk je systémem arbitrárních zvukových symbolů (znaků) vázaných určitými pravidly. Kromě toho *téměř všechno, co lidé vytvářejí, má symbolický smysl*. To platí nejen pro minulost, nýbrž i pro dnešní dobu. Tak např. oděv není jen prostředek ochrany proti chladu, nýbrž současně symbolizuje i naše ekonomické postavení a postavení ve společnosti. Drahý kožich symbolizuje bohatství jeho majitele. Někdo se snaží vyjádřit svoji příslušnost k mladé generaci sportovním oblečením. Úředník v bance dává najevo (komunikuje) své společenské postavení oblekem s kravatou atd.

Vztah mezi lidmi a přírodou je možný na základě pouhých nástrojů, jejichž symbolický náboj není podstatný. Komunikace mezi plně vyvinutými lidmi navzájem však bez symbolů možná není, protože lidé si své myšlenky sdělují na základě abstraktních pojmů, které nejsou vyjádřitelné jinak než symboly (bez symbolů lze vyjádřit formu nástroje na úrovni „archeologické struktury", ale nelze už tak vyjádřit její účel).

Bez symbolů nejen není možný společenský a duchovní život, ale není možná ani jakákoliv trochu vyvinutější ekonomika. *Přirozený jazyk* zde ovšem má nejvýraznější úlohu, protože dovoluje dorozumívání lidí ve všech oblastech lidského života. Jak uvidíme později, přirozený jazyk je systém znaků, které jsou uspořádány v čase, což o artefaktových symbolech *obecně neplatí*. Kromě toho je přirozený jazyk velmi úzce vázán na myšlení. Podobně je tomu ovšem s *uměním a náboženstvím*: představme si jen, co by zbylo z křesťanství, kdyby odpadly jeho symboly (kříž jako symbol obětování, kostel jako symbol božího domu atd.) a kdyby nadto odpadl přirozený jazyk (celá věrouka, modlitby, podstatná část obřadů atd.).

12.2.3 Přirozený jazyk

Přívlastkem „přirozený" se zdůrazňuje, že nejde o nějaký umělý nebo formalizovaný jazyk. Je to prostředek každodenní komunikace mezi lidmi.

Téma jazyka bylo vždy v archeologii známé a často diskutované: *téměř vždy se jím však rozumělo studium historie konkrétních mluvených nebo psaných jazyků* (i když často vymřelých nebo jen předpokládaných), o nichž se věřilo, že jsou hlavními charakteristikami etnických skupin. Proto také do archeologie v podstatě neproniklo strukturalistické pojetí jazyka (srov. J. V. Neustupný 1958). Jazykem *obecně* jako prostředkem komunikace pravěkých lidí se málokdo zabýval, protože se věřilo, že k tomuto tématu není žádný empirický základ.

Podstatou jazyka je *vyjadřování, sdělování (komunikace) pojmů a relací mezi nimi a zároveň postojů komunikujících stran*. Externalizace tohoto procesu se uskutečňuje prostřednictvím zvukových signálů, kterými jsou jazykové znaky uspořádány v čase (sekundárně jsou tyto znaky nějak prostorově uspořádány v písmu). Jazykové znaky jsou arbitrární, tj. jejich zvuková (a pochopitelně ani psaná) forma nemá žádný vztah k pojmům a vztahům, které označují. To, co se u jazykových znaků považuje za významné, je pouze jejich opozice k jiným znakům, která umožňuje, aby znaky nesly nějakou informaci.

Důležité však je, že *jazyk není jednoduchým souhrnem jazykových znaků, nýbrž jejich složitým systémem*, který má svoji vnitřní strukturu (ta se právě označuje jako *jazyk*). Je zásluhou strukturalizmu Ferdinanda de Saussura, že zdůraznil tento fakt. To ovšem znamená, že *jednotlivé jazykové prostředky nejsou plně autonomní*, nýbrž změna v jedné části jazyka může vyvolat změny v jeho jiných částech. To představuje *určité omezení arbitrárnosti* jazykových znaků, podobně jako skutečnost, že jazykové znaky jsou uspořádány do shluků, které mají *tendenci* reprodukovat shluky pojmů a relací (tato vlastnost je v různých přirozených jazycích realizována v různé míře).

To, že znaky jsou v přirozeném jazyce uspořádány v čase a vytvářejí systémy, v nichž jednotlivé prvky mají velmi silné vzájemné vztahy, má principiální význam pro stabilitu jazyků. V jazykových systémech není snadné změnit některý prvek nebo skupinu prvků, protože ty mají pevné systémové vazby mezi sebou navzájem a/nebo na prvky jiné. Oproti tomu *u artefaktových systémů jsou vazby mezi prvky (symboly) velmi volné* a to umožňuje jejich rychlou změnu. Celé kulturní systémy složené ze symbolů se proto mohou změnit během velmi krátké doby, aniž by současně došlo k obdobné transformaci přirozeného jazyka komunit, jehož kultura se mění.

Přirozený jazyk, podobně jako kultura, má hierarchicky uspořádané struktury: foném, morfém, slovo, věta, text. Čistě formálně odpovídá v artefaktové

kultuře této hierarchii řetězec, jako je artefakt, komplex, komponenta, sídelní areál.

Jazykovědný strukturalismus rozlišoval mezi jazykem a mluvou nebo promluvou (někdy se používá termínu „řeč"). Jazyk je systém pravidel, podle nichž se vytváří jednotlivé konkrétní promluvy. Jazyk je proto struktura, zatímco promluva tento charakter nemá: je to konkrétní projev jazykových struktur na úrovni archeologických událostí.

Tak jako artefakty, má i jazyk trojí účel: praktickou funkci, společenský význam a symbolický smysl. Kromě toho slouží k expresi identity. Ačkoliv analyticky můžeme tyto účely vyčlenit, v praxi dochází k jevu obdobnému případu artefaktů: každý prvek jazyka může mít význam, funkci i smysl zároveň.

Praktickou funkcí jazyka je vyjadřování, které souvisí s přírodní (nespolečenskou) podmíněnosti individuí (přijímání potravy apod.) a dalšími praktickými úlohami jako je sdělování „technických" norem, artefaktových algoritmů apod. *Společenským významem* jazyka je komunikace v užším slova smyslu, tj. kontakt s jinými lidmi, zejména vyjařování příkazů, zákazů, přání, postojů mluvících a vyjadřování sociálních norem a vyprávění příběhů. Patří sem mimo jiné velká část folklóru nesená jazykem. *Symbolický smysl* jazyka při sdělování textů je de facto jeho sekundárním užitím: jde o vyjádření ideové sféry, a kulturních norem v užším slova smyslu. Jazyk je zde často nástrojem irreálna, vytvářejí se reálně neexistující entity a kvality, například v oblasti náboženských představ. Také část folklóru vyjadřuje smysl.

12.2.4 Vznik a vývoj jazyka

Protože jazyk úzce souvisí s myšlením, které se vyvíjelo stupňovitě, je zřejmé, že nemohl vzniknout naráz a musíme tedy předpokládat řadu postupných kroků. Všechny jazyky, kterými se dnes mluví na Zemi, odpovídají už jazykům plně vyvinutého typu, charakterizujícím současné lidstvo. Jediným zdrojem poznání vzniku lidského jazyka je tudíž *předpoklad, že jazyk se vyvíjel paralelně ke komunikační funkci artefaktů.* Tento předpoklad považuji za oprávněný, protože varianta, že by existovalo období, charakterizované výlučně přirozeným jazykem nebo výlučně symboly kultury, je nepravděpodobná.

Již jsem uvedl, že plný rozvoj symbolických systémů (umění a náboženství) souvisí v artefaktovém světě až se stupněm intencionality, který jsem nazval *spojování dílů a/nebo součástí*; došlo k němu na počátku mladšího paleolitu. Teprve od tohoto bodu můžeme počítat se skutečnými jazyky současného typu. Je velmi obtížné si představit, co předcházelo.

Lze uvažovat, že v období *staršího paleolitu* (pěstní klíny) a pak častěji *ve středním paleolitu* existovaly nějaké zvukové signály (slova), asi málo

početné, a jejich jednoduché relace, které navazovaly na jednoduchou produkci artefaktů. Protože šlo o prosté bezdílné (resp. jednodílné) artefakty, a nadto jich byl velmi omezený počet, nedostala se asi komunikace prostřednictvím takových prostředků příliš daleko; v žádném případě nemohlo jít o jazyk srovnatelný se současnými. Lze se domnívat, že *na tomto základě (a tedy nikoliv na základě zvířecích varovných signálů nebo signálů o potravě apod.) vznikly i základy jazyka*, ovšem stejně jednoduché jako lidský svět, který je obklopoval. Zde už jsme ovšem natolik vzdáleni od empiricky pozorovatelné skutečnosti, že se pohybujeme na velmi nejisté půdě.

Je pravděpodobné, že účelem takového jazyka, pokud tak toto stadium nazveme, byla *praktická funkce*. Kdyby totiž takový jazyk byl základem vyvinutějšího myšlení a stal se základem pro tvorbu nějakých symbolických textů, ty by se velmi pravděpodobně externizovaly v podobě umění nebo náboženství. Tak tomu ale nebylo. Přesto zde bude třeba prozkoumat souvislost s expresí.

12.3 KULTURA JAKO KOMUNIKAČNÍ SYSTÉM

12.3.1 Obsah artefaktové komunikace

Komunikace mezi lidmi spočívá v tom, že si lidé jednosměrně nebo mnohosměrně podávají informace o svém světě a svých postojích k tomuto světu. Tyto informace a postoje se mohou týkat jejich

- minulého a budoucího jednání jednotlivců a skupin,
- správného nebo očekávaného jednání (norem, přání a příkazů); normy mohou být praktické (technické), sociální (zeména se týkají příslušnosti jednotlivců k určitým sociálním skupinám) i ideologické,
- stavu okolního světa.

Je na první pohled patrné, že tyto obsahy komunikace jsou spojeny s určitými jazykovými formami. Je méně známo (respektive archeologové si to zřídka uvědomují), že taková komunikace může často probíhat prostřednictvím symbolů a znaků artefaktového charakteru.

Minulé jednání lidí je symbolizováno artefaktovou pamětí (megalitické hroby, mohyly atd.); ve folklóru může na konkrétní instance artefaktové paměti navazovat vyprávění celých dějů. Takové vyprávění archeologické prameny symbolizovat nemohou, protože nevyjadřují čas. Archeologové poměrně často koketovali s myšlenkou, že některé skupiny entit (zejména lidí) v pravěkém umění symbolizují scény a tudíž nějaký děj, který se odehrává v čase (paleolitické malby v jeskyních, mezolitické a neolitické malby a rytiny na skalách,

skytský pohár z Kul-Oby). Snad s výjimkou posledního případu je vždy vážné podezření, že se jedná o náhodné konfigurace obrazů jednotlivých entit.

Normy (zejména společenské normy) jsou velmi často komunikovány prostřednictvím artefaktů: svobodné ženy mají jiný oděv než ženy provdané, muži nosí zbraně. Určité práce jsou prováděny určitými nástroji, půda se obdělává stanoveným způsobem a ve stanovenou dobu. Pohřbení v hrobech komunikují i po smrti prostřednictvím své hrobové výbavy, která se kromě toho ještě odlišuje podle toho, jaké společenské skupině patří pohřbený. Pozůstalí a potomci mohou komunikovat se zemřelými prostřednictvím zvláštních rituálů.

Informace o stavu okolního světa se často považují za velmi významné, zejména v počátcích člověka. Dávají se za příklady taková sdělení, jako je varování před šelmami, upozornění na zdroj potravy, všeobecně varování před nebezpečím apod. Frekvence a skutečný význam jednotlivých informačních obsahů nebyl dosud dostatečně studován, ale zdá se mi, že informace o stavu okolního světa nejsou základní funkcí lidské komunikace.

12.3.2 Arbitrárnost

V průběhu adaptace se část lidského světa utváří tak, aby svou fyzickou formou mohla působit na vstupy toho, co adaptuje (část přírody, jiná část sociálního světa). *Vztah adaptujícího a adaptovaného je fyzický*, je to vztah, který probíhá bezprostředně, i když za účasti člověka. Adaptace je spojena s přenosem energie.

Oproti tomu při symbolizaci nedochází k fyzickému (formálnímu) přizpůsobení symbolu a symbolizovaného a zpravidla ani nedochází k jejich bezprostřednímu fyzickému kontaktu; spojení mezi symbolizujícím a symbolizovaným probíhá přes mozek člověka, je to přenos informace, nikoliv přenos energie. Z tohoto důvodu je lhostejné (arbitrární), jakou má symbol formu.

Ideová reprodukce skutečnosti v průběhu symbolizace se může realizovat trojím odlišným způsobem: obrazem, symbolem (v užším slova smyslu) a znakem.

- Při *zobrazení* se vytváří podstatně a principiálně zjednodušený *duplikát* existujícího prvku (zobrazení nemůže být ve skutečnosti nikdy zcela přesné). Výsledkem může být trojrozměrný duplikát (např. neolitická hliněná plastika člověka – vzniká trojrozměrný obraz) nebo dvojrozměrný duplikát (principiálně vždy nepřesný, např. technický výkres). Je zřejmé, že už duplikát, vytvářený zobrazením, má nutně arbitrární rysy.
- Při zobrazení *symbolem* se nevytváří duplikát, nýbrž *signál*, který je symbolem v užším slova smyslu. Tento symbol je nějak fyzicky podobný nějakému předmětu, ale nikoliv nutně signalizovanému; lze to vyjádřit slovy, že je poloarbitrární.

- Konečně při zastoupení *znakem* dochází k plné arbitrárnosti, protože signál (znak) je fyzicky nepodobný signalizovanému (respektive o podobnosti mezi znakem a signalizovaným objektem nemá smysl mluvit).

Znaky jsou arbitrární a symboly buď arbitrární, nebo poloarbitrární. To znamená, že zpravidla nereprezentují cokoliv podobného své materiální formě: znamenají něco jiného. To je důležité si uvědomit, neboť jednoduché formy sémantické analýzy nás nemohou spolehlivě dovést ke smyslu symbolů. Arbitrární vztah mezi symbolem a jeho formou je hlavní překážkou, která leží na cestě k dešifrování někdejších symbolů.

Na rozdíl od adaptací nemají symbolické procesy (kódovací a dekódovací procesy) jasný směr, někdy dokonce probíhají v kruhu (srov. Neustupný 1958). Je to způsobeno právě tím, že symboly mají arbitrární charakter a nelze tvrdit, že jeden symbol má ve srovnání s jiným symbolem nějakou adaptační výhodu (ačkoliv se to mnoho vědců snaží tvrdit). Symbolické procesy, například „vývoj" ornamentu, proto nevytvářejí žádnou evoluci a nerealizují nic, co by se třeba vzdáleně dalo označit jako pokrok. Když se vytváří *arbitrární znak*, jeho různé variantní formy nerozlišuje jejich rozdílná účelnost. Znak nemusí mít *určitou* formu, stačí, když jeho forma je *v opozici* k formám jiných znaků.

Většina archeologů se shoduje v tom, že poznat symbolický smysl artefaktových struktur je velmi obtížné, pokud ne nemožné. Je to nepochybně způsobeno faktem, že symboly mají arbitrární vztah k tomu, co označují, a z jejich formy (tvaru apod.) nelze proto na jejich smysl usoudit. Představa, že zde může pomoci kontext (Hodder 1991) se mi zdá být obtížně přijatelná: to by bylo možné jedině tehdy, kdybychom znali smysl tohoto kontextu, ale to není možné, pokud se jedná o kontext archeologický, protože všechny jeho prvky jsou na tom v principu stejně.

Existují dva hlavní problémy, které je třeba vyřešit, jestliže se máme přiblížit k symbolickému smyslu starých (mrtvých) artefaktů.

První z nich znamená uvědomit si, že *artefakt byl užit jako symbol* pro komunikaci. Je to snazší ze zmíněné dvojice problémů, zejména pokud lze předpokládat, že určité vlastnosti artefaktu nelze vysvětlit (nebo plně vysvětlit) jejich praktickou funkcí a/nebo společenským významem.

První krok k rozpoznání smyslu nějakého artefaktu je určení skutečnosti, že struktura artefaktu má vůbec nějaký smysl, třebaže tento smysl zůstává formální, neinterpretovanou strukturou, abstraktní normou. Takové poznání je principiálně možné tzv. *eliminační metodou* (Neustupný 1995a, 198). Spočívá v pokusu o oddělení toho, co je určeno praktickou funkcí a společenským významem; to, co pak zbyde, je *s jistou pravděpodobností* určeno symbolickým smyslem.

Velmi často zde pomůže sledování časové a prostorové trajektorie jevu. Zdá se, že tato fáze interpretace je poměrně méně obtížná.

Druhým problémem je *určení obsahu komunikovaného sdělení*. Zjistit toto sdělení je jedním z nejobtížnějších poslání archeologie, tak obtížným, že mnoho archeologů se ho pokoušelo překonat na základě úplně neadekvátních postupů a subjektivních domněnek, zejména na základě empatie nebo etnografických analogií.

Druhá fáze je tudíž *specifikace smyslu*. Domnívám se, že zde nejčastěji bude archeologie zůstávat na velmi abstraktní úrovni; zdá se mi, že mnoho interpretací symbolických systémů, které byly doposud podány, je velmi subjektivních. Vyššího stupně konkrétnosti bude zřejmě možno dosáhnout jen s mnohem větším úsilím, než jaké jsou zatím archeologové zvyklí vyvinout.

V principu jsou obtíže způsobeny arbitrárním charakterem znaků a symbolů, z nichž sestává komunikace. Cesta z těchto nesnází možná spočívá v tzv. *omezení arbitrárnosti* a v rekonstrukci *možných témat komunikace* (minulých pojmů; viz výše).

Tak například budování zahloubených domů se od eneolitu v různých oblastech střídá se stavbou domů nadzemních tak, že nelze usoudit na závislost obou stavebních technik na přírodních faktorech. Podobně nelze stanovit žádnou závislost na společenských institucích. Lze se tudíž pokusit tyto techniky interpretovat v termínech symbolických systémů. Navrhl jsem spojit tyto techniky se základním vztahem pravěkých lidí k pohybu vertikálním směrem a spojením takového pohybu se symbolickými smysly (Neustupný 1995a). Zdá se, že tato obecná interpretace je dobrým základem pro pochopení řady aktivit pravěkých lidí.

Další komplikace, kterou jsem doposud neuváděl, spočívá v tom, že symbolická norma může být jednoduše prostředkem exprese (vyjádřením něčeho obvyklého, patřičného atd.), aniž by zde byla potřeba komunikace, tj. sdělování nějakých specifických myšlenek jiným subjektům. Oddělení komunikace od exprese je často v konkrétních případech delikátním úkolem. Musíme připustit, že často měly symboly za účel jak komunikaci, tak i expresi.

12.3.3 Principy omezení arbitrárnosti

Arbitrárnost v lidské kultuře nelze chápat jako úplnou libovolnost symbolů a znaků; je omezena několikerým způsobem:

1. Znaky či symboly se sdružují do systémů (jazyků), které mají svoje pravidla. Každý symbol nebo znak patří nějakému systému (jazyku) a jeho forma je proto podřízena strukturám tohoto systému, striktním nebo volným. Složené symboly nebo znaky musí odpovídat nějakým *pravidlům vytváření*; libovolná kombinace není možná (*princip setrvání v systému*).

2. Existuje tendence, aby znak označující nějaký prvek skutečnosti byl nějak podobný znakům označujícím další prvky skutečnosti, které s ním souvisejí (*princip shlukování znaků*).
3. Existuje tendence, aby se znaky, označující tytéž entity skutečnosti, během času příliš neměnily (*princip kontinuity*).
4. Existuje tendence, aby znaky, označující nově vzniklé entity skutečnosti, byly odlišné od dosavadních, pokud se pociťuje protikladnost těchto entit k dosavadním (*princip opozice*).

Omezení arbitrárnosti tedy znamená, že znaky musí mít souvislost s nějakými jinými znaky, tj. mimo jiné musí to být prvky téhož jazyka (tento vztah je volnější u symbolů). Jinak řečeno, každý znak je prvkem nějakého znakového systému (nějakého jazyka), který má svoje pravidla vytváření a používání. Počet znaků musí být omezený, aby byl jazyk zapamatovatelný. Každý znakový systém má proto v každém okamžiku jen konečný počet prvků, z nichž lze odvozovat nové prvky.

Omezení arbitrárnosti uvedeným způsobem má za následek daleko větší stabilitu komunikačních systémů, než bychom očekávali na základě jejich principiální (absolutní) arbitrárnosti. Protože každý prvek komunikačního systému souvisí s tolika jinými (a to ještě mnoha vzájemně odlišnými vazbami), není snadné ho změnit. To platí zejména pro přirozené jazyky, které mají velmi vysoký stupeň stability, evidentně proto, že prvky přirozených jazyků jsou uspořádány v čase a mají proto vysoký stupeň organizovanosti.

Menší míru stability mají systémy, které sestávají z neuspořádaných nebo slabě uspořádaných symbolů, a to zřejmě proto, že mají nižší stupeň uspořádání (nejsou uspořádány v čase). Jakmile se několik „klíčových" prvků změní, může to rozkolísat celý komunikační systém natolik, že velmi rychle dojde k jeho totální změně (vznik kultury se šňůrovou keramikou?).

Omezení arbirtárnosti uvedeným způsobem má principiální význam teoretický i metodologický; kdyby neexistovalo, symbolické systémy minulosti by byly archeologickými prostředky téměř nepoznatelné.

12.3.4 Metodologie hledání smyslu znaků a symbolů

Tradiční archeologie zpravidla považovala hledání smyslu znaků a symbolů za beznadějné; maximálně se připouštěly nějaké etnohistorické analogie nebo postprocesuální metoda „vcítění". G. Cowgill (1993) ukázal, že *některé symboly* (zobrazení slunce, úsměvu apod.) *mají prakticky všelidskou platnost* a jsme proto skutečně oprávněni jejich smysl přenášet i mezi různými kulturami. Takové případy jsou však *málo početné a prakticky málo přínosné*.

Protože účelem tohoto textu je archeologická teorie, nikoliv metodologie, omezím se jen na náčrt problematiky. To také proto, že k pochopení problému je zapotřebí výkladu o arbitrárnosti, který předchází. Pro hledání smyslu znaků a symbolů mrtvé kultury (archeologických pramenů) platí několik hlavních zásad.

- Musí být oprávněný předpoklad, že v daném prostředí, odpovídajícím danému kontextu (archeologické kultuře), existoval pojem, jehož označení nějakým znakem nebo symbolem bylo žádoucí. Odtud vyplývá, že znak se může vztahovat pouze ke kognitivní struktuře typu B (behaviourální) a nemůže se např. vztahovat ke struktuře typu T (transformační) nebo D (deskriptivní). Pojmy se odvozují z modelu (případně z hypotézy), který je adekvátní danému kontextu. Vztah mezi pojmy a věcmi je objasněn v Neustupný 1998e a 2007a, 168–175, zde v části 1.2.
- V daném archeologickém kontextu musí existovat archeologická struktura, která může být znakem nebo symbolem. V praxi je někdy postup opačný: v kontextu najdeme archeologickou strukturu, u které máme podezření, že byla znakem nebo symbolem, a jejíž smysl neznáme; v teoretickém modelu kontextu hledáme pojem, který by archeologická struktura mohla symbolizovat.
- Je pravděpodobné, že symboly nebo znaky, které označují pojmy nějak spojené s hledaným pojmem, budou mít podobné formy (princip shlukování znaků do „hnízd" podle významu pojmů). Čím více je arbitrárnost symbolů omezena (viz výše), tím pravděpodobnější bude náš úspěch při hledání jejich smyslu.
- Je pravděpodobné, že symboly nebo znaky budou vytvářet arbitrární symbolické systémy, tj. znaky se budou uspořádávat do hierarchických struktur a bude možno rozpoznat jejich pravidelné kombinace (jazyk artefaktů s jeho „gramatikou" apod.). Jde zřejmě o studium struktury kontextů v mrtvé, archeologické kultuře.

K tomu, abychom rozpoznali smysl znaků a symbolů, je tedy třeba, aby pojmy (kategorie) v našich modelech tvořily systémy, a stejně tak aby i archeologické struktury tvořily systémy a aby symboly (znaky) se shlukovaly do hnízd, v jejichž rámci mají podobné formy.

Kdyby arbitrárnost znaků byla neomezená (tj. kdyby znak použitý pro jeden pojem mohl nabývat se stejnou pravděpodobností jakoukoliv formu), bylo by poznání smyslu znaků a symbolů v archeologii neřešitelným úkolem. To, že arbitrárnost omezena je, nám dává určitou naději, protože kombinací dvojic *{pojem, symbol}* je *silně redukovaný počet*, a jsou známy principy, podle nichž se přiřazování provádí (princip významových hnízd, princip strukturálního „gramatického" uspořádání).

Příklad:

1. *Z* modelu pravěké společnosti se odvodí *pojem pohybu ve vertikálním rozměru* jakožto něčeho, co muselo být v pravěké společnosti významné.
2. Z archeologických kontextů se odvodí *struktury, které jsou potencionálními znaky* pohybu ve vertikálním rozměru.
3. Některé pojmy v modelu se logicky shlukují (tvoří *logické hnízdo*), *související s pohybem ve vertikálním rozměru*: navršení náspu mohyly, vyhloubení jámy nebo vybudování nadzemní domové konstrukce, hloubení příkopů a sypání valů, využívání kopců a hor atd.
4. V některých archeologických kontextech se vytvářejí *„gramatická" spojení archeologických struktur*, která nemají nutnou logickou souvislost s pohybem ve vertikálním rozměru, která však vytvářejí struktury vyššího typu mezi jednotlivými dílčími strukturami: spojení domu a megalitického hrobu, spojení příkopovitých jam a domů ve středním neolitu (kultura s volutovou kramikou), spojení příkopovitých jam a megalitických hrobů apod.

Všimněme si, že jednotlivé prvky logického hnízda mají velmi různé symboly, jejichž společnou strukturální vlastností je právě porušení vertikálního rozměru.

13.
ARTEFAKTY JAKO PROSTŘEDKY EXPRESE

13.1 ZÁKLADNÍ POJMY

13.1.1 Pojem exprese

Jak už jsem zmínil, lidské tvůrčí akty mohou mít dva důvody: dosáhnout *účelu* – ať už praktického, sociálního nebo komunikativního, v němž artefakty působí jako *instrumenty*, nebo jednoduše něco *vyjádřit* a dosáhnout tak *exprese*. Hlavním důvodem takové exprese není sdělení zprávy, může to být jednoduše obvyklý způsob vytvoření artefaktu „správným způsobem". Ani v případě, že artefakty vyjadřují nějakou zprávu, nelze předpokládat, že každá část artefaktu (každý jeho detail) má symbolický smysl nebo nějaký jiný typ účelu. Výzdobné motivy na keramice mohou něco komunikovat, ale použité příměsi v téže keramice mohou vyjadřovat jen technologickou obvyklost její praktické funkce.

Mnoho z toho, co se dělá v rámci tzv. artefaktových algoritmů, jsou exprese. Artefakty vyjadřují *umělecké styly* období, včetně toho, co se nazývá „*móda*", a to také v případě moderního umění (přesněji jeho stylistických příznaků). Expresivní příznaky artefaktů jsou poměrně stabilní v čase a mění se postupně; často proto představují paměť artefaktů, zatímco účel odpovídá potřebám, které se mění méně pravidelně. Není ovšem důvodu, proč by se exprese nemohly měnit náhle.

Expresivní atributy artefaktů, pokud jsou to symboly, hrají tudíž v lidském světě dvojí roli. Jednak jsou prostředkem komunikace, jednak něco *vyjadřují*, aniž by nesly nějakou informaci ke konkrétnímu adresátovi. Domnívám se, že tyto dvě role artefaktů je třeba od sebe oddělit.

Exprese vyjadřuje obvyklost: něco, co je běžné, patřičné, vhodné, „normální". Symboly exprese vznikají při aplikaci artefaktového algoritmu, který v okamžiku tvorby artefaktu, zaměřené na konkrétní účel, nemá žádné alternativy; nevyjadřují proto ve svém minulém prostředí žádné opozice a nemohou tudíž ani nést informaci. Opozice se vynořují teprve tam, kde se expresivní

symboly a další atributy dostávají do kontaktu s nějakými jinými symboly a atributy, například na kulturní hranici, při pohybech nějakého etnika prostorem, při diskontinuitních časových změnách apod. Pak mohou expresivní symboly sloužit ke komunikaci. Opozice expresivních vlastností vzniká také při *našem*, archeologickém, posuzování a srovnávání různých archeologických kultur.

Exprese tedy není součástí „jejich" (minulé) kultury, ale má velký význam pro archeology: tak například do míst, kde dochází k opozici symbolů, mohou klást kulturní hranice a mnohdy také hranice etnik. Pokud expresivní symboly a další atributy zůstávají stejné (ať v čase nebo v prostoru), můžeme mluvit o téže *archeologické kultuře*.

Exprese prostřednictvím artefaktů není racionálním vědomím skutečnosti. Je výrazem přináležitosti k nějakému širšímu společenství, pociťovanému, ale obvykle nijak definovatelnému; vytváří *skupinovou* identitu. Nějaké jednání nebo jeho produkt je expresí, jestliže lidé pociťují, že je to něco patřičného, vhodného, nebo dokonce nutného; to neznamená, že by zde existovalo nějaké racionální zdůvodnění pro toto jednání nebo jeho výsledek.

V mnoha případech může mít takové zdůvodnění zdánlivě racionální *formu*, ale ve skutečnosti je podmíněno zvyklostmi s arbitrárním pozadím. Příkladem takových pseudoracionálních vysvětlení expresí jsou (potencionální) tvrzení jako „vyrýváme do povrchu nádob spirálu, abychom uchránili obsah před zkažením"; „nejíme vnitřnosti, protože si to bůh nepřeje"; „zahlubujeme stěny domů pod zem, aby domy byly teplejší".

To, co označuji jako exprese, se dosud v archeologii ve větší míře neuvažovalo. Je to pojem, který nám umožňuje přemýšlet o celé řadě archeologických problémů na novém základě. Překonává nejen prakticizmus tradiční archeologie, která ve všem viděla jen praktický nebo náboženský účel, ale i archeologii postprocesuální, která přeceňovala kognitivitu.

13.1.2 Artefakty jako výrazy (exprese)

Prakticky každý artefakt může vyjadřovat nějakou skupinovou identitu (být její expresí). Platí to bez ohledu na skutečnost, že současně má schopnost sloužit nějaké praktické funkci (v průběhu adaptace), společenskému významu (v průběhu specializace) a/nebo symbolickému smyslu (v průběhu komunikace).

Obvykle se na expresi usuzuje u celých skupin artefaktů (kultury, fáze atd.), ale může se to předpokládat i o jednotlivých artefaktech. Tím proslula zejména Kossinnova kulturně historická archeologie, která často podle jednotlivých artefaktových typů (například spon) rekonstruovala pohyby germánských kmenů v první polovině prvního tisíciletí před Kristem. Dnes většina archeologů zaujímá k takovým pokusům kritické stanovisko, ale obecně je nutno uznat, že to

není tak pošetilé. Čeští archeologové například uznávají prakticky bez výjimky, že hrnce pražského typu reprezentují Slovany (především) v 6. století po Kr.

V romantické atmosféře moderní doby se tvůrčí exprese individua pojímala jako něco absolutně individuálního, jako emanace spirituálnosti, jíž se jednotlivci odlišují od zbytku společnosti. To je zjevně romantický přístup, který nepodporuje cokoliv v archeologii. Je nepochybné, že ani exprese (podobně jako účel) nemůže vyčerpat variabilitu artefaktů, ale příklad stylu nebo módy ukazuje, že pole pro „skutečnou" individualitu zůstává nevýznamné.

Chci upozornit, že exprese není shodná s lokální variabilitou artefaktů, maximálně tvoří její část. Lokální variabilita je způsobena také přírodními podmínkami tvorby artefaktů. Tak například příměs opukové drti jakožto ostřidla v keramice doby bronzové závisí na dostupnosti nebo převaze opuky v okolí, kombinace určitých stopových prvků v bronzové surovině závisí na zdrojích této suroviny a směnných sítích apod. Jestliže však kultura se šňůrovou keramikou v Čechách používá notoricky severský pazourek, je to spíše exprese než regionální variabilita.

Mnohokrát jsem zdůraznil, že bezprostřední předchůdci moderního člověka ve starším a středním paleolitu neznali účelné chování kromě praktického; v souvislosti s tím neměli ani náboženství ani umění, které se objevuje až v mladším paleolitu. Znamená to však, že neznali vůbec jiné než praktické chování? Jiří Neustupný (1949, 222) byl toho názoru, že už pěstní klíny staršího paleolitu mají ve svém tvaru něco, co není čistě účelové a znamená snad nějaký estetický vztah k tvorbě. Projevuje se to tím, že existuje několik typů pěstních klínů, u nichž praktický rozdíl se nezdá plně vysvětlovat jejich formální ztvárnění. Ačkoliv tato otázka nebyla dostatečně probádána, zdá se, že v těch obdobích, která předcházejí vznik člověka dnešního typu, mohl už existovat expresivní přístup k tvorbě artefaktů, který přesahoval praktický účel.

13.2 TEORIE ARCHEOLOGICKÉ KULTURY

13.2.1 Archeologická kultura – vývoj pojmu

Archeologické kultury byly v tradiční (kulturně historické) archeologii považovány za základ celé disciplíny, protože se o nich věřilo, že reprezentují národy nebo alespoň nějaké jiné etnické celky, tedy *to, co se historizující archeologie snažila v pravěku najít.*

Protože bylo vždy zřejmé, že „kultury" zaujímají příliš rozsáhlá území, než aby se mohlo jednat o doklady kmenů, vznikl názor, že reprezentují pravěké „národy" nebo alespoň „etnické celky". Gustav Kossinna byl toho názoru, že

ostře ohraničené archeologické kultury představují národy nebo kmeny *(Völker oder Völkerstämme*). Hnací silou této formulace byla nacionalistická až rasistická ideologie, dnes nepřijatelná v jakékoliv formě. To vedlo nejen k nesmyslným ahistorickým důsledkům, nýbrž i k ideologizovanému průmětu moderní doby do pravěku. Celou problematikou proniká přesvědčení některých archeologů, že v pravěku neexistovaly jiné společenské jednotky než ty, které jsou známy z povrchní analýzy moderní doby, a které popsala historie nebo etnografie zejména pro první tisíciletí po Kristu v Evropě.

Evolucionistická archeologie, předcházející kulturně historickou, pojem kultury neznala (srov. například Niederlovo Lidstvo v době předhistorické z r. 1893). Evolucionisté přemýšleli v termínech typů a period; lokální variabilitu sice vnímali, ale pojímali ji podobně jako regionální variabilitu v přírodě.

Rozpracování pojmu archeologická kultura je zásluhou středoevropských archeologů v období počínajícího *kulturního historizmu*, tedy na konci 19. a na počátku 20. století. Rozpoznali, že v téže „periodě" může na tomtéž území existovat několik skupin památek (archeologických kultur) a že je to spíše pravidlo než výjimka. To evolucionisté vysvětlit nemohli; kulturní historici předložili vysvětlení, že kultury jsou odrazem různých etnických skupin, které na tomtéž území žily v téže době. V mnoha případech totiž předpokládali, že kultury jsou na tomtéž území současné. Hypertrofních forem nabyly tyto teorie v ohledu středoevropských kultur eneolitu (Kossinna, Kostrzewski, Niederle, Stocký a všichni jeho žáci) a také u kultur doby římské. Archeologické kultury (někdy i jejich části – skupiny typů) byly ztotožněny s etnickými jednotkami, kmeny nebo národy.

Vznikající *procesuální paradigma* ve střední Evropě se proto obrátilo především proti tezi o jejich vzájemné současnosti (Neustupný 1956b a další). Napadalo argumenty kulturních historiků a postupně – po dlouhém boji – dosáhlo všeobecného souhlasu (J.Neustupný 1956, E. a J. Neustupný 1960, Neustupný 1965, Neustupný 2008a aj.). K důrazu na toto téma mne nevedla snaha po návrtau k evolucionizmu, nýbrž úsilí o lepší vystižení středoevropského a severoevropského pravěku v rámci nového paradigmatu. Pojem archeologické kultury jsem ponechal a později jsem ho chápal jako jednu z hlavních *struktur archeologických pramenů*.

Špatné zkušenosti s ideologickým zneužitím pojmu kultura vedly některé západoevropské archeology k pokusu vůbec tento pojem zpochybnit. Popírali objektivní existenci archeologických kultur a viděli jenom jedno kulturní kontinuum. Tento směr šel tak daleko, že například u šíření Indoevropanů v neolitu Evropy a v pozdějších obdobích de facto popíral roli sekundárních přemístění (*replacements*) a domníval se, že všechny indoevropské skupiny se vyvinuly

víceméně na tom území, na které se dostaly při neoliticko-eneolitické kolonizaci. C. Renfrew (1987) v tom byl utvrzován svými protivníky, kteří rozvíjeli poněkud modernizované Kossinnovské představy.

Kromě ideologických implikací je popírání existence kulturních skupin pravděpodobně důsledkem nedostatečné nálezové základny na územích, kde někteří archeologové tradičně pracovali (severozápadní Evropa, Středomoří).

13.2.2 Pojem archeologické kultury

Ekonomické, společenské a symbolické systémy, které lze rekonstruovat na základě pravěkých artefaktů, hrají v lidské kultuře obrovskou roli. Jak vyplývá z předchozích odstavců, kromě účelu však existuje ještě jeden rozměr minulosti, kterým je exprese. Ta se nezabývá funkcí, významem a smyslem artefaktů, nýbrž jejich obvyklostí. To přesto, že artefakty pochopitelně v jednotlivých rozměrech účelu rovněž existují. Systémem, který archeologie vyčleňuje v oblasti obvyklosti, je *archeologická kultura* (*kulturní skupina*), která je konstituována strukturami mobilních artefaktů, komplexů, komponent a sídlištních areálů. Od jejich účelu v této souvislosti abstrahujeme.

Archeologická kultura je ta část archeologických památek, která vytváří v určité (vymezené) krajině homogenní archeologickou strukturu v oblasti všech archeologických komponent. Archeologická kultura je určitou jednotkou exprese; je to specificky archeologický pojem, kterým archeologie obohacuje vědu o člověku.

Je důležité zdůraznit, že v tomto smyslu se do archeologické kultury zahrnuje celá „pozůstalost" minulých lidí, pokud je to možné. Musíme uvažovat všechny podsvěty a *všechny komponenty*, a nejen jejich výběr nebo komponentu jedinou, například pohřební. Někdy je to obtížné, jestliže třebas z rezidenční komponenty neznáme z principiálních důvodů téměř nic, jak je tomu u mnoha skupin kultury se šňůrovou keramikou.

Je zřejmé, že expresivní atributy se na artefaktech neobjevují jako jejich výlučné vlastnosti; jsou smíšeny s těmi, které generuje praktická funkce, společenský význam a symbolický smysl. Nemají svoji vlastní existenci, jsou reálné, ale přístupné pouze prostřednictvím archeologické analýzy. V tradičním pojetí vytváří archeologickou kulturu všechny podsvěty lidského světa: praktický, společenský a symbolický. V tomto smyslu patří do archeologické kultury typy nástrojů, sídelních struktur, zbraní, keramiky, ozdob, typy pohřebního ritu atd. tak, jak to chápala už tradiční archeologie.

Specifičnost archeologické kultury v nějakém prostoru vytváří nepochybně také její symbolická složka. Symboly jsou arbitrární a jejich použití v dané lokalitě závisí jen na pociťování skupinové identity a potřebách komunikace.

Archeologové tudíž mají tendenci považovat za archeologickou kulturu pouze její symbolický aspekt.

Toto pojetí mění v praxi na podobě archeologických kultur velmi málo, protože archeologové je stejně charakterizovali převážně symbolickými atributy nebo takovými, které se při důkladném posouzení objevují jako symbolické. Na „zbraních", jako je eneolitický sekeromlat, archeologové hodnotili tvar a zpracování (případně výzdobu), u keramiky druh nádoby, zpracování formy, výzdobu atd.

13.2.3 Vznik archeologických kultur

Jednotlivé prvky archeologické kultury jsou arbitrární nebo praktické, avšak současně tvoří uzavřený systém s více nebo méně pevnou strukturou. Nelze se proto domnívat, že se mohou měnit zcela nezávisle jeden na druhém.

Změna jednotlivých kulturních prvků bez souběžné změny v jiných částech kultury je ovšem možná a závisí jednak na celkové koherenci prvků v dané kultuře, jednak na síle vazeb, které má jednotlivý konkrétní prvek k jiným. Teoreticky mohou existovat archeologické kultury, které ochotně připustí ojedinělé změny, a tak umožní postupnou přeměnu kultury do jiné, zatímco jiné kulturní skupiny budou „fundamentalisticky" trvat na dodržení svých norem.

Zdá se, že kulturním komplexem, který ochotně připouštěl změny jednotlivých prvků, byly neolitické kultury s volutovou a vypíchanou keramikou, které se měnily postupně jedna v druhou, a kde také docházelo v mladší fázi kultury s vypíchanou keramikou ke změnám směrem ke kultuře lengyelské.

Může se stát, že ve „fundamentalistických" skupinách dojde posléze k náhlé změně celého systému a *během velmi krátké doby několika desítiletí se objeví úplně nová archeologická kultura, která má se starou velmi málo podobného.* Zdá se, že to je případ kultury se šňůrovou keramikou a celé řady dalších pravěkých skupin. Tradiční vysvětlení pro takovou změnu je migrace, kterou však nelze dokumentovat ničím jiným než právě uvedenou náhlou změnou.

Nedokončené studie těchto případů naznačují, že v různých oblastech rozšíření budoucí kultury, někdy i v jejím okolí, dojde ke vzniku některých typů, které se pak rozšíří na celé území a částečně se pozmění. V případě kultury se šňůrovou keramikou se zdá, že šňůrový pohár vzniká na základě východní skupiny kultury kulovitých amfor a amfora na badenském základě zprostředkovaném kulturou złotskou (Neustupný 1972a). Typický pohřební ritus vznikl v další oblasti. Vše zřejmě proběhlo v průběhu několika málo desítiletí, takže archeologickou chronologií je tento pohyb nepostižitelný.

Takový proces je v archeologických systémech možný, protože vazby mezi symboly i dalšími prvky jsou „slabé", neboť nejsou v systému pevně uspořádány.

Přirozené jazyky, kde znaky jsou uspořádány „pevně", se mění jiným způsobem; celkově jsou mnohem stabilnější. Je pro ně charakteristická diferenciace rozvětvováním, která je naopak v případě archeologických kultur netypická: takto diferencuje například kultura s volutovou keramikou a její následníci (zejména kultura s vypíchanou keramikou).

13.2.4 Kulturní hranice

Téma vzniku archeologických kultur řeší jejich hranice v čase; tomu odpovítá téma hranic kultur v prostoru.

V období kulturně historického paradigmatu měl v mnoha případech malý smysl výzkum hranic mezi kulturami, které se považovaly za současné. Tak například hranice mezi kulturou se šňůrovou keramikou a kteroukoliv jinou „současnou" eneolitickou kulturní skupinou bylo problematické definovat. Přesto existovaly případy, kdy se existence nějaké hranice všeobecně předpokládala, jak tomu bylo v případě knovízské a lužické kultury.

Teprve procesuální teze, že každé území bylo vždy (nebo téměř vždy) osídleno pouze jednou kulturní skupinou (Neustupný 1972a aj.), přineslo v tomto směru změnu. Svůj podíl sehrálo také podstatné rozšíření nálezové základny v poslední čtvrtině 20. století, vyvolané zintenzivněním výzkumu ohrožených lokalit. K lužické a knovízské kultuře (Bouzek a Koutecký 2000) přibyl případ „moravských" eneolitických skupin ve východních regionech Čech: boleráz-ské (Zápotocký 2000a) a bošácké (Vokolek a Zápotocký 1990). Okamžitě se stalo zřejmým, že tyto kulturní skupiny musela oddělovat nějaká kulturní hranice od středočeských skupin pramenících v okruhu nálevkovitých pohárů (Neustupný 2008a). Zdá se, že v tomto případě vznikla hranice posunem moravské populace směrem do Čech; tím se přerušila prostorová kontinuita dřívějších kultur.

Můžeme vyslovovat hypotézy o charakteru takové hranice: o šířce hraničního pruhu, o míšení nebo nemíšení artefaktových kultur na této hranici, o vztahu obou etnik na hranici atd. Nemyslím si, že bychom měli v dohledné době empirický materiál pro řešení takových otázek. Podobně je tomu i v jiných případech, ale na jejich řešení musíme být teoreticky připraveni.

13.3 KULTURA A JAZYK

13.3.1 Vznik dnešních jazyků

Skutečnost, že *všechny známé jazyky světa jsou stejného druhu*, mluví velmi silně ve prospěch hypotézy, že lidé současného typu, jejich kultura i jejich jazyky,

vznikali na celé Zemi asi před 40 tisíci lety *jediným procesem* (tj. na jednom logickém základě). Již *před tímto obdobím* mohly existovat rudimentární jazyky, je však obtížné přijmout, že se tehdy vytvořilo tolik jazyků pozdějšího období vzájemně strukturálně podobných. Musel zde být nějaký jednotící faktor, který působil konvergenci jazyků i kultur.

Vzhledem k tomu, že doba před 40 000 lety byla revolucí, která teprve přinesla plné lidské myšlení, není snadné předpokládat, že to byl lidský jazyk, který tuto konvergenci způsobil. Právě to, co vytváří onu jednotnou logickou strukturu všech lidských jazyků, předpokládá plně vyvinuté myšlení.

Lze ovšem dokázat, že lidé (respektive předkové lidí) se začali po Zemi šířit už ve starším paleolitu a směrem k neandertálské fázi se už jejich kultura vyvíjela na mnoha místech Země paralelně. Nelze tudíž předpokládat, že další vývoj směrem k současnému lidstvu, jehož jevištěm bylo ještě širší území, by vycházel z jediného centra. Ačkoliv se zdá, že proces vzniku mladopaleolitických kultur byl jediný *co do své logiky*, nelze se asi domnívat, že by byl všude identický: měl už svoje *„historické" kořeny*. Pokud vznik jazyka „kopíroval" vznik mladopaleolitické kultury, mohl být *už při svém vzniku na počátku mladšího paleolitu formálně diferencován*.

Dnes je jasné, že *diferenciace velkých jazykových skupin* (jako je například skupina indoevropská) *započala až v neolitu*, tedy řádově před tisícovkami let (J.Neustupný 1976, Renfrew 1987). Skupina nostratická, pokud její existenci uznáme, by se mohla diferencovat už v průběhu mladšího paleolitu nebo mezolitu. To znamená, že jazyky, které spolu nemají vůbec nic společného (například baskičtina a jazyky indoevropské) se určitě „rozešly" v časnějších fázích mladšího paleolitu nebo o něco dříve.

13.3.2 Formální diferenciace jazyků

Hlavním a jediným dobře doloženým procesem, jímž vznikají jazyky, je *diferenciace neboli rozpad jazyků*, která je bezpečně zachycena v mnoha případech doložených psanými prameny. Tento proces se zdá být dostatečně jasný: ve všech sférách jazyka (fonetice, gramatice, slovníku atd.) vzniká na širším území náhodná variabilita, která se v některých případech přenáší z jedné generace mluvčích na další, a tak se fixuje jako územní odlišnost. V průběhu času tyto odlišnosti narůstají, vytváří se z nich dialekty a nakonec odlišné jazyky.

„Rozpad" jazyků závisí na jednom velmi významném předpokladu, který má přímý dopad na archeologii; je to předpoklad rozesídlení určité jazykové skupiny na nějaké větší území, na němž už nedochází k pravidelnému styku všech mluvčích jazyka. Předpokládá se tedy nějaká forma *migrace*. Jazyk, který se má diferencovat, musel na počátku představovat jeden nediferencovaný celek, tedy

jeden dialekt. Takový dialekt se však po delší dobu nemohl používat na rozsáhlejším území, neboť by nutně došlo k jeho diferenciaci. A protože dostatečně homogenní dialekt je vždy vázán na jednu celkem homogenní populaci, jeho rozšíření je vázáno na rozšíření této populace migrací.

Na předpokladu „rozpadu" jazyků spočívá tzv. glottochronologie. Její zakladatel M. Swadesh předpokládal, že určité jádro slovníku (100 až 200 nejzákladnějších slov, u nichž se nepředpokádá ovlivnění kulturou) se mění jen v důsledku náhody a tudíž určitou konstatní rychlostí (mění se víceméně konstantní počet slov za století, ale matematický model je poněkud složitější). Pokud tuto rychlost odhadneme a zjistíme, kolik slov z nějakého základního seznamu mají dva jazyky „ještě" společné, můžeme odhadnout dobu, kdy se rozešly (srov. J. Neustupný et al. 1960). Původně optimistické předpoklady glottochronologů byly později zpochybněny, ale základ této discipliny se mi zdá být nepopiratelný. Stačí zmínit fakt, že vzájemná glottochronologická vzdálenost slovanských jazyků je menší než vzájemná vzdálenost jazyků germánských, a to odpovídá historickým a archeologickým poznatkům.

Proces opačný diferenciaci jazyků je jejich *konvergence*. Někdy se předpokládá jako „doplněk" k diferenciaci, ale není dobře doložena ani na základě moderních jazyků, ani na základě psaných historických pramenů.

Určité konvergenční prvky lze rozhodně pozorovat prostřednictvím tzv. *jazykových svazů*. Jde o skupiny jazyků, zpravidla prostorově blízkých, ale vzájemně nepříbuzných, které mají určité společné rysy takového charakteru, že o jejich souvislosti není pochyb. Tak např. tzv. balkánský jazykový svaz, který tvoří turečtina, bulharština a rumunština, má postpozitivní určitý člen. Svaz, který tvoří němčina a západoslovanské jazyky, se vyznačuje velmi bohatými předponami sloves atd. Za vysvětlení těchto nápadných shod se zpravidla považuje „vliv" některého ze zúčastněných jazyků. Tak např. v němčině se zdají být slovesné předpony ovlivněním ze strany jazyků slovanských, které tento rys mají všeobecně (i ve své východní a jižní verzi), zatímco jiné germánské jazyky, které se slovanskými nepřišly do kontaktu, tento rys nemají. Není jasné, zda to lze přičíst faktu, že právě ta populace, která dnes mluví německy, absorbovala ve středověku velmi početná společenství, která původně mluvila slovanskými jazyky (od Rakouska přes východní Bavorsko a odtud na sever do Lüneburska). Z uvedených příkladů ovšem vyplývá, že jazykové svazy jsou založeny víceméně na zvláštnostech a sotva mohou zamezit rozpadu jazykových celků (to znamená, že nemohou reintegrovat vzdalující se dialekty).

Míšení jazyků a jejich vzájemné „ovlivňování" jsou další prostředky, které mohou přivést k určité míře konvergence. Hlavní ovlivnění postihuje slovník, zatímco fonetika a gramatika bývají ovlivněny málo, takže strukturálně a typově

se jazyk zpravidla nemění. V žádném případě, které uvedu, nelze mluvit o vzniku nového jazyka. Všechny příklady, které znám, jsou hlavně z druhého tisíciletí po Kristu a týkají se vyvinutých společností. Nejčastěji uváděným příkladem je angličtina, ale podobných případů je mnoho. Slovník rumunštiny a částečně i maďarštiny obsahuje obrovské množství slovanských slov, a někdy se soudí, že podobnost baltských a slovanských jazyků je ve skutečnosti dána ovlivněním, nikoliv nějakými mimořádně úzkými genetickými vztahy. Na druhé straně se zdá, že baskičtina (euskara), nepochybný potomek jazyků, jimiž mluvilo evropské paleolitické lidstvo, odolala dobře obklíčení indoevropskými jazyky.

13.3.3 Artefaktová kultura a jazyk

Paralela mezi archeologickou kulturou a jazykem je velmi výrazná: archeologická kultura je opět symbolický systém, který slouží jak k identifikaci, tak i ke komunikaci jak v komunitách, tak i ve společnosti za jejich hranicemi.

Zdá se, že archeologické kultury a jazyk jsou společným odrazem komunit, které ve světě jinosti spojovaly stejné nebo podobné symbolické systémy. Toto vysvětlení, které v konkrétním případě (ve vztahu k laténské kultuře) naznačil J. V. S. Megaw (1995), objasňuje, proč v mnoha případech lze u nositelů archeologických kultur předpokládat stejný nebo příbuzný jazyk: je to evidentně proto, že jazyk je opravdu jedním z nejvýznamnějších symbolických systémů. Na druhé straně jazyk není jediným symbolickým systémem, a pravěcí lidé ho ani nemuseli před jinými symbolickými systémy upřednostňovat; docházelo k situaci, že archeologická kultura se s rozšířením jazyků nemusela krýt.

Artefaktová kultura je ve svých symbolických aspektech především paralelou jazyka v tom smyslu, že má komunikační funkci. Některé symboly a znaky však slouží v kultuře i v jazyce k expresi, protože nemají žádné opozice. Striktně vzato, takové prvky vlastně do jazyka nepatří, jsou s ním ale nerozlučně spojeny.

Znaky bez opozice jsou třebas hlásky, které jsou fonetickými variantami nějakého fonému. Nevytvářejí opozice a nenesou proto jazykový význam, ale mohou *vyjadřovat* identitu mluvčích. Na tomto základě lze poznat mluvčí z Moravy nebo západních Čech, aniž by to byla komunikace (na straně uživatelů jazyka chybí záměr něco sdělovat). Moraváci říkají „pěkný den" místo „pěknej den", což je běžná forma v Čechách. Vzbuzují často mínění, že chtějí mluvit spisovně, ale pro ně je to jen vhodná, patřičná hovorová forma, které se ani dlouhým pobytem v Čechách nemohou snadno zbavit. Podobné projevy exprese jsou i v gramatice. Protože moji oba rodiče pocházeli ze západních Čech, používal jsem zcela nevědomky v hovoru přídavná jména přivlastňovací v nesklonné podobě (tátovo boty, tátovo bot atd.). Upozornili mne na to teprve studenti češtiny, když mi bylo přes dvacet let. Vůbec nic jsem se tím nesnažil komunikovat.

Již jsem upozornil, že *některé výzdobné prvky* lze paralelizovat s jazykovými fonémy. V jazyce se fonémy vyčleňují studiem jednotlivých hlásek podle toho, zda mají schopnost vytvářet opozice, které odlišují význam. Je to snadné proto, že „význam" je v živém jazyce automaticky znám – situaci, že by znám nebyl, jazykovědci zpravidla ani neuvažují (ačkoliv v některých vymřelých jazycích „význam" opravdu znám není nebo je znám jen přibližně). V archeologii smysl výzdobného prvku z principiálních důvodů neznáme bez pracné interpretace a úsudek o jeho opozicích je proto často problematický.

Zobecněním pojmu *výzdobných motivů* dojdeme k paralele morfémů. Morfémům odpovídají například motivy na keramice (Nováček 2010), které mohou být složeny z různých prvků provedených různými technikami. Pokud jsou výzdobné motivy ve vzájemné opozici, lze soudit, že měly nějaký smysl (v jazyce význam). Není tomu tak ale vždy: tak například vlnice na keramice v některých obdobích středověku zřejmě dobrou opozici nemá a lze tudíž uvažovat maximálně o tom, že sloužila k expresi.

Je zřejmé, že artefaktová kultura má dosti přesné paralelizmy s jazykem. Oproti přísně pojatému strukturalizmu, který v jazyce viděl jen jeho symbolický (znakový) aspekt, rozpoznáváme v jazyce stejnou škálu účelů jako v jiných částech lidského světa. Tak například v jeho schopnosti vyjadřovat vztahy mezi lidmi a lidskými skupinami se obráží jeho společenský význam, který studuje sociolingvistika (J. V. Neustupný 1978, 1993); jde o význam v našem slova smyslu, jazykovědný „význam" odpovídá do značné míry našemu „smyslu").

Základní společnou vlastností kultury a jazyka jsou v tom, že symboly kultury a znaky jazyka jsou omezeně arbitrární.

Současně s paralelami vykazuje artefaktová kultura vzhledem k přirozenému jazyku řadu odlišností, které ovlivňují i její komunikační funkci. Jde především o skutečnost, že *symboly na archeologických artefaktech nejsou nijak přirozeným způsobem uspořádány*. To jednak znemožňuje „čtení" archeologických pramenů po vzoru postprocesualizmu, jednak to ovlivňuje rozdíly ve stabilitě symbolových a znakových systémů v jazyce a v artefaktech. Vztahy jazykových symbolů jsou pevné (silné) a jazyky jsou proto jedny z nejstabilnějších společenských struktur, zatímco vztahy artefaktových symbolů jsou volné (slabé), což vede k nestabilitě artefaktových kultur.

13.3.4 Filologické rekonstrukce

Skutečnosti, že kategorie živé kultury mají současně věcnou strukturu i jazykový název, využívali již dávno někteří filologové k rekonstrukci artefaktové kultury minulosti na základě slov. Jednoduché usuzování na artefakty ze slov se však ukázalo být velmi problematické.

Tak například „slovanské" slovo pro *chléb* je pravděpodobně germánského původu, ale usuzovat odtud, že populace mluvící slovanskými dialekty se naučily péci chléb od „Germánů" je evidentní nesmysl: v Evropě (na jih od středního Švédska a Pobaltí) znaly chléb všechny kultury už od neolitu/eneolitu, tedy i ty kultury, jejichž příslušníci mluvili slovanskými jazyky. Jak se dostalo germánské slovo ke „Slovanům" je jistě zajímavá otázka (s nějakým speciálním druhem chleba a pak rozšířením tohoto slova na chléb vůbec, nebo nejspíše bez jakéhokoliv racionálního argumentu?), ale určitě ne převzetím chleba jako artefaktu od skupin mluvících germánskými jazyky.

Podobný případ je rumunské *oglinda* (zrcadlo), které je slovanského původu (vytvořené z 3. osoby singuláru slovesa, česky *ohlédá*, v rumunštině zachována nosovka). Myšlenka, že románské obyvatelstvo s pozadím antické kultury neznalo pojem zrcadla, je opět absurdní. Podobně je tvořeno slovo slovanského původu *zapada* (sníh – od slovesa *zapadá* nebo *napadá*), kde snad nikdo nebude hledat nějaké věcné vysvětlení: i románské obyvatelstvo Středomoří znalo sníh. Nelze také jednoduše racionalisticky zdůvodnit, proč maďarské *patak* (tok, potok) a *ablak* (okno) byla převzata ze slovanských jazyků. V mnoha z těchto případů je zřejmé, že slova jsou arbitrární znaky pro pojmy, které prostě nějak musely být označeny.

Přes tyto evidentní neúspěchy rekonstrukce minulé kultury ze slov (a mnoho jiných podobných případů) se stále takové pokusy opakují. Pořád ještě potkáváme teorie o šíření Indoevropanů, založené na filologických argumentech; prokazuje se jimi indoevropské pastevectví, patriarchální systém apod.

Vzhledem k principům omezení arbitrárnosti symbolických a znakových systémů není ovšem vyloučeno, že budoucnost odhalí i v této oblasti vědění něco pozitivního, ale dnešní rekonstrukce jsou vesměs nepřesvědčivé.

13.3.5 Etnická historie

Etnicita je komplikovaný pojem; vysvětlím jen, jak souvisí s problémy, diskutovanými v této práci, a další aspekty ponechám stranou. Z hlediska archeologie lze specifičnost etnické skupiny vysvětlit především jednotnými expresivními prvky v nějaké sféře jinosti. V tomto smyslu byla etnicita obvykle výrazem neuvědomované identity: navenek se projevovala artefaktovými systémy a přirozeným jazykem.

Ve století 19. se etnicita definovala téměř výlučně jazykem a produkty nesenými jazykem. Jen jako pomocné znaky se udávala hudba, tanec, lidové kroje. Význam artefaktů se nebral do úvahy: romantičtí archeologové často považovali svoje prameny jen za ilustrace etnických poměrů známých z historických zpráv. Na četné příklady z přítomnosti, kde různá etnika mluvila stejným jazykem (např. Bosna), se nebral zřetel.

Když kulturní historikové ztotožnili archeologickou kulturu s etnikem, zdálo se být zjevné, že archeologové získávají významný nástroj pro studium etnické historie svých území. Každá změna artefaktů se začala vykládat jako migrace nějakého etnika. Ku podivu, archeologům se nezdálo být divné, že archeologické kultury se střídaly tak často (nejpozději každých několik staletí), zatímco etnik, charakterizovaných relativně stabilními jazyky, bylo tak málo. A to nezmiňuji fakt, že každý region měl svoji archeologickou sekvenci, a v důsledku toho také svoji etnickou historii, zpravidla odlišnou od jiných regionů. Pokud vím, této diskrepance si všiml jen Stanisław Tabyczyński. Jestliže platí argumentace předchozích kapitol, vyplývá tento protiklad z rozdílné *síly vazeb* mezi uspořádanými jazykovými a neuspořádanými artefaktovými symboly, která vedla k rozdílné stabilitě obou symbolických systémů.

Kdyby kulturní historie nevymyslela teorii míšení etnik / archeologických kultur a teorii ovlivňování kultur (která patří do difuzionistické větve kulturního historizmu), nemohla by vlastně dovést žádné pravěké etnikum až do doby historické a tam je pojmenovat; každá další kultura by musela být považována za doklad migrace nového etnika. Bylo by zajímavé konfrontovat etnické rekonstrukce třicátých a čtyřicátých let 20. století s dnešním archeologickým poznáním; myslím, že bychom objevili v tehdy předpokládaných filiacích kulturní diskontinuity. V mnoha případech ani dnes nemáme dostatek nálezů, abychom takové otázky řešili s velkou pravděpodobností.

Colin Renfrew (1987 a další práce) se pokusil překonat tyto problémy ve své knize o etnické historii Evropy a okolí tak, že vyšel z empiricky dobře uchopitelného bodu – osídlení jednotlivých regionů prvními zemědělci, které považoval za první Indoevropany. V podstatě odmítl použít svědectví jakýchkoliv artefaktů. Předpokládal, že jednotlivé indoevropské větve vznikly z tohoto základu víceméně tam, kam přišli první zemědělci. Další etnickou historií se už nezabýval, protože tady by musel nutně navázat na kulturně historické úvahy nebo by alespoň narazil na roli artefaktů.

Již dříve se původem Indoevropanů zabýval můj otec (1960 a 1968, Neustupný a Neustupný 1960) a došel pro střední Evropu k podobným závěrům jako později Colin Renfrew. Jeho metodologické východisko však bylo jiné: svoje úvahy založil na *kontinuitě kultur v širokém regionu* střední Evropy. V tomto měřítku bylo totiž možno kontinuitu prokázat i tehdy, kdy archeologie tehdejší doby byla na vahách v případě jednotlivých subregionů. V kultuře se šňůrovou keramikou je dosud obtížné prokázat její kontinuitu se středním eneolitem v Čechách, ale návaznost na předcházející období v rámci celé střední Evropy je nepochybná (Neustupný 1972a). Kromě toho metodologii sledování kontinuity lze použít i pro zkoumání, jak se etnika rozmisťovala v dobách pozdějších, než je neolit/eneolit.

Všimněme si, že zatímco prakticky všichni starší etničtí archeologové postupovali od nejstarších písemných pramenů zpět do pravěku, Neustupní a Renfrew vyšli od určitého bodu v pravěku a odtud se pohybovali v čase kupředu až do doby, kdy etnická příslušnost se jim zdála nepochybná.

Kossinna a jeho kulturně historičtí následovníci v Německu i v jiných evropských zemích nikdy neuvažovali o demografických podmínkách migrací, které předpokládali. Domnívali se jednoduše, že pravěké migrace vypadaly jako ty, které popsali (nebo lépe řečeno zmínili) někteří antičtí autoři v první polovině prvního tisíciletí po Kristu: nějaký kmen se rozhodl, že se přestěhuje, shromáždil proto své obyvatelstvo a přestěhovali se. Přitom často museli překonat odpor domácích populací v zemi, kde se chtěli usídlit. To je velmi *zjednodušený pohled na lidskou mobilitu.*

Teprve současná archeologie dospívá k poznání, jak problematická byla každá pravěká migrace, protože jí v cestě stálo mnoho praktických, společenských i symbolických problémů (Neustupný 1972a, 1981b, 1983a aj.), a kromě toho existovalo mnoho modelů mobility. Demografický výzkum ukazuje, že například existovala neolitická kolonizace (několik možných modelů), možná existovala invaze (model nejbližší Kossinnovskému pohledu), migrace infiltrací, expanze vojenských družin atd. Tyto formy mobility vypadaly z hlediska demografie každá jinak a měly rozdílné příčiny.

13.3.6 Perspektiva etnické historie

Dosavadní text této kapitoly myslím naznačuje, že se stavím pozitivně k možnosti rekonstruovat etnickou historii na základě archeologie. Zárukou úspěchu je paralelizmus mezi jazyky a symbolickými systémy artefaktů.

Při těchto rekonstrukcích mne nezneposkojuje občasný nesoulad mezi jazykem a artefaktovou kulturou, empiricky pozorovaný, na který se odvolávali kritici kulturní historie. Problém je spíše v některých odlišnostech jazykových znaků a artefaktových symbolů. Jde zejména o velké rozdíly v síle uspořádání jazykových znaků (které vede ke stabilitě) ve srovnání se slabým uspořádáním artefaktových symbolů (které vede k častému rozkolísání systému).

Vytváří to nutnost sledovat kontinuitu artefaktové kultury *rozsáhlých regionů* a nespokojovat se s lokálními výzkumy, jakkoliv detailními.

SUMMARY

THEORY OF ARCHAEOLOGY

While archaeological method studies „dead" artefacts contained in the archaeologica record, the living human world, including ancient artefacts, becomes the object of archeological theory. The paradigmatic root of my theory is *artefact*, which forms an unseparable companion to man. Artefacts are human creations that display practical function, social meaning, symbolic significance and express identity; they are not primarily tools used to fight with nature and/or with human enemies. Artefacts are not only generated by people living in various groupings, they also generate human mind and social institutions. On the one hand human artifacts express *order* in the social world (called its structure), on the other hand they tell *stories* composed of events; archaeological events can be equated with individual artefacts (their creation, exit from the living world etc.). Both these aspects of the past, strucures and events, are interdependent and their study cannot be divided into different paradigms.

The individual chapters of the book are as follows:

(1) Introduction to the theory of theoretical models. (2) The basis of artefact archaeology. (3) The social world (basic elements, its system, socialization processes, history and regularity of the social world). (4) Artefacts in the social world (principles, properties of artefacts, degrees of intentionality, artefacts and humans, ecofacts as negatives of artefacts). (5) Purpose and the expressing capacity of artefacts. (6) Structures and events in the human world (the order of elements, structures, events). (7) The form of (mobile) artefacts (formal structures, events in the world of forms). (8) The space of artefacts (basic concepts,settlement area theory, theory of otherness, events in space). (9) Artefacts in time (time in archaeology, awarenes of the past). (10) Artefacts as means of adaptation (the concept of creation, adaptation of the outer world by people, progress and the directional changes, principal steps in the adaptation of nature in prehistoric times, the limits of explanation by adaptation). (11) Artefacts as means of specialization (the traditional concept of specialization, the origin of artefacts and society, specialization of individuals, specialization in the family and household, specialization in the community, in the society, the role of economics, warfare). (12) Comunication by means of artefacts (the concept of communication, forms of communication, culture as a communicaton system). (13) Artefacts as means of expression (basic concepts, the theory of archeological culture, culture and language).

Seznam literatury

Acsádi, Gy. a J. Nemeskéri 1960: History of Human Life Span and Mortality. Budapest.

Balík, M. 2003: Využití prostředků GIS a statistiky v archeologii. In: E. Neustupný (ed.), Příspěvky k prostorové archeologii 1, 11-32. Plzeň: Aleš Čeněk.

Bareš, M. a M. Lička 1976: K exaktnímu studiu staré keramiky. Sborník Národního muzea v Praze A 30, 3-4, 137-244. Praha: Národní muzeum.

Bárta, M. 1995. Archaeology and Iconography: bd3 and prt bread mould and „Speisetischszene" development in the Old Kingdom. Studien zur altägyptischen Kultur (München-Hamburg) 22, 21-35.

Bárta, M. 2003: K ekonomice primárních státních útvarů: Egypt doby Staré říše (2600-2200 př. Kr). In: L. Šmejda a P. Vařeka (eds), Sedmdesát neustupných let, 29-47. Plzeň: Aleš Čeněk.

Beneš, J. 1993: Ke koncepci krajinné archeologie. Archeologické rozhledy 45 [3], 404-416.

Beneš, J. 1995: Erosion and accumulation processes in the late Holocene of Bohemia, in relation to prehistoric and mediaeval landscape occupation. In: M. Kuna, M. a N. Venclová (eds.), Whither Archaeology. Papers in honour of Evžen Neustupný, 133-144. Prague: Institute of Archaeology.

Beneš, J., M. Kuna, L. Peške a M. Zvelebil 1992: Rekonstrukce staré kulturní krajiny v severní části Čech: československo-britský projekt po první sezóně výzkumu. Archeologické rozhledy 46, 337-342.

Binford, L. R. 1968: Archaeological Perspectives. In: S. R. Binford, a L. R. Binford (eds.), New Perspectives in Archaeology, 5-32. Chicago: Aldine.

Binford, L. R. 1977: General introduction. In: L. R. Binford, (ed.), For Theory Building in Archaeology, 1-10. New York: Academic press.

Binford, L. R. 1982: Comment. Current anthropology 23[2], 177-181. (–Some Thoughts on the Middle to Upper Palaeolithic Transition. In: L. R. Binford (ed), Working at Archaeology. NY: Academic Press: 1983, 423-433).

Binford, L. R. 1968: Archaeological Perspectives. In: S. R. Binford a L. R. Binford (eds.), New Perspectives in Archaeology, 5-32. Chicago: Aldine.

Binford, L. R. 1983: Middle-range Research and the Role of Actualistic Studies. In: L.R. Binford, Working at Archaeology, 411-422. New York: Academic Press (=L. R. Binford, Bones: Ancient Man and Modern Myths. New York: Academic Press, 1981).

Binford, L. R. 1987: Researching ambiguity: frames of reference and site structure. In: S. Kent (ed.). Method and theory for activity area research, 449-512. New York.

Binford, L. R. and S.R. Binford 1966: A preliminary analysis of functional variability in the Mousterian of Levallois facies. American Anthropologist 68; 238-295.

Bordes, F. 1961: Typologie du paléolithique ancien et moyen. Bordeaux.

Boserup, E. 1965: Conditions of Agricultural Growth. Chicago: Allen and Unwin.

Bouzek, J. a D. Koutecký 1980: Mohylové a knovízské kostrové „pohřby" v jamách ze severozápadních Čech. Památky archeologické 71: 360-432.

Bouzek, J. a D. Koutecký 2000: The Lusation culture in Norhtwest Bohemia. Most: Ústav archeologické památkové péče.

Bouzek, J., D. Koutecký a E. Neustupný 1966: The Knovíz settlement of North-West Bohemia - Knovízské osídlení severozápadních Čech (Fontes Archaeologici Pragenses 10). Praha:Národní muzeum.

Buchvaldek, M. 1986: Kultura se šňůrovou keramikou ve střední Evropě. I. skupiny a mezi Harzem Bílými Karpatami (Praehistorica 7). Praha: KU

Clarke, D. 1968: Analytical Archaeology. London: Methuen.

Cowgill, G. 1993: Distinguished lecture in archaeology: Beyond criticizing New Archaeology. American Anthropologist 95, 511-573.

Cvrková, M., D. Koutecký a Z. Brus 1991: Pohřebiště se šňůrovou keramikou v Ústí n.L.-Trmicích a Stadicích (Praehistorica 17) , 9-38. Praha: Univerzita Karlova.

Černý, V., Z. Sieglová a R. Brdička 1997: „Molekulární archeologie"- aplikace molekulárně biologických metod v archeologii a jejich využití při studiu pravěkých populací. Archeologické rozhledy 49, 526-543.

David, N. a H. David-Henning 1971: Zur Herstellung und Lebensdauer von Keramik. Untersuchungen zu den sozialen, kulturellen und ökonomischen Strukturen am Beispiel der Ful aus der Sicht des Prähistorikers. Bayerische Vorgeschichtsblätter 36[2], 289-317.

de Saussure, F. 1996: Kurs obecné linguistiky (=Cours de linguistique générale. Édition critique préparée par T. de Mauro. Paris: 1972). Praha: Academia.

Dočekalová, M. 1990: Characteristics of the Bronze Age osteological finds from the locality Velim near Kolín. Anthropologie (Brno) 28: 197-202.

Dreslerová, D. 1995a: A settlement-economic model for a prehistoric microregion: settlement activities in the Vinoř-stream basin during the Hallstatt period. In: M. Kuna a N. Venclová (eds.), Whither Archaeology. Papers in honour of Evžen Neustupný, 145-160. Praha: Institute of Archaeology.

Dreslerová, D. 1996: Modelování přírodních podmínek mikroregionu na základě archeologických dat – Modelling environmental conditions of microregion based on archaeological data. Archeologické rozhledy 48, 605-614 a 709-712.

Dreslerová, D. 1998: The Říčany area: field walking and GIS in the study of settlement history. In: E. Neustupný, Space in prehistoric Bohemia. 116-128. Praha: Archeologický ústav.

Dreslerová-Turková, D. 1989: Možnost využití shlukové analýzy při zkoumání struktury sídlišť mladší a pozdní doby bronzové. Archeologické rozhledy 41, 414-431.

*Eggers, H. J. 1959:*Einführung in die Vorgeschichte. München: Piper und Co.

Fridrich, J. 1993: Comments about the problem of spatial archaeology. Památky archeologické 84, 155-156.

Gojda, M. 2000: Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny. Praha: Academia.

Gosden, Ch. 1987: The production and exchange of La Tène wheel-turned pottery in Bohemia. Archeologické rozhledy 39, 290-316.

Harding, A., R. Šumberová, Ch. Knüsel, a A. Outram 2007: Velim. Violence and Death in Bronze Age Bohemia. Praha: Archeologický ústav.

Hašek, V. a J. Kovárník 1996: Letecká a geofyzikální prospekce při výzkumu pravěkých kruhových příkopů na Moravě. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university M1, 57-79. Brno: MU.

Hegel, G. W. F. 1961: Logika. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

Herbich, I. and M. Dietler 1991: Aspects of the Ceramic System of the Luo of Kenya. In: H. Lüdke and R.Vossen, Töpfereiforschung - archäologisch, ethnologisch, volkskundlich (Töpferei- und Keramikforschung, Bd.2) , 105-135. Bonn: R. Habelt.

Hodder, I. a C. Orton 1976: Spatial analysis in archaeology. Cambridge: Cambridge University Press.

Hodder, I. 1982: Symbols in action. Cambridge: Cambridge University Press.

Hodder, I. 1990: The Domestication of Europe. Structure and Contingency in Neolithic Societies. Oxford: Basil Blackwell.

Hodder, I. 1991: Reading the Past. Current approaches to interpretation in archaeology. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.

Hodder, I. 1993: Post-processual archaeology. Archeologické rozhledy 45, 367-374.

Holodňák, P. 1987a: Methodische Probleme bei der Bestimmung von Populationsgrösse in der Latènezeit. Anthropologie (Brno) 25, 143-154.

Holodňák, P. 1987b: Die Struktur der keltischen Besiedlung im Erzgebirgsvorland vom Standpunkt der Prospektion in der gefährderten Gebieten. In: E.Černá (ed.), Archäologische Rettungstättigkeit in den Braunkohlengebieten und die Problematik der siedlungsgeschichtlichen Forschung. Praha: Institute of Archaeology.

Holodňák, P. a J. Waldhauser 1984: Keltské sídliště a pohřebiště z Bíliny o. Teplice. Památky archeologické 75, 181-216.

Horáčková, A. 2000: Pravěká komunikace mezi Pražskou a Plzeňskou kotlinou. Nepublikovaný rukopis diplomové práce. Plzeň: ZČU.

Hrala, J., R. Šumberová a M. Vávra 2000: Velim. A Bronze Age fortified site in Bohemia. Praha: Archeologický ústav.

Hrala, J., Z. Sedláček a M. Vávra 1992: Velim: a hilltop site of the Middle Bronze Age in Bohemia. Památky archeologické 83, 88-308.

Chang, K. C. 1967: Rethinking Archaeology. New York: Random House.

Childe, V. G. 1956: Piecing Together the Past. The interpretation of Archaeological Data. London: Routledge et Kegan Paul.

Chroustovský, L. 2006: Posvátné hory českého pravěku. Diplomová práce na Katedře archeologie ZČU v Plzni, rukopis.

Jechort, P. 2003: Pravěké osídlení Brd. In: E. Neustupný (ed.), Příspěvky k prostorové archeologii 1, 33-71. Plzeň: Aleš Čeněk.

Jiráň, L. 2002: Knovízská kultura další příklad kultury s chybějící komponentou v Čechách. In: E. Neustupný (ed.), Archeologie nenalézaného, 52-62. Plzeň: Aleš Čeněk.

Jiráň, L. et al. 2008: Archeologie pravěkých Čech 5. Doba bronzová. Praha: Archeologický ústav.

John, J. 2003: Spony, náramky, hradiště a mohyly. Příklad materiální paměti komunit doby laténské. In: L. Šmejda a P. Vařeka, Sedmdesát neustupných let, 79-84. Plzeň: Aleš Čeněk.

John, J. 2005: Příspěvek ke struktuře pohřební výbavy v kultuře s volutovou keramikou. In: E. Neustupný a J. John, Příspěvky k archeologii 2, 11-19. Plzeň: Aleš Čeněk.

Kaczanowska, M. 1971: Krzemienne materiały kultur neolitycznych pochodzenia południowego z terenu Nowej Huty. In: Z badań nad krzemieniarstwem neolitycznym i eneolitycznym, Kraków-Nowa Huta 10-11 maja 1971, 10-24. Kraków: Polskie Towarzystwo Archeologiczne.

Kazdová, E. 1998: Poznámky k intruzím keramiky v neolitických sídlištních objektech. In: Otázky neolitu a eneolitu našich zemí, 60-70. Turnov.

Koutecký, D. (ed.) 1980: Archeologické výzkumy v Čechách v letech 1953-1972. Archeologické studijní materiály 13, 1-2.

Koutecký, D. 1990: Skeletal „burials" in the pits of Knovíz settlements in Bohemia. Anthropologie (Brno) 28, 175-188.

Koutecký, D. a J. Muška 1979: Šňůrové hroby z okolí Mostu. Archeologické rozhledy 31, 3-23.

Kovářová, T. 2005: Štípaná industrie kultury se šňůrovou keamikou. In: E. Neustupný a J. John (eds), Příspěvky k archeologii 2, 20-67. Plzeň: Aleš Čeněk.

Kozłowski, J. K. 1971: Uwagi o znaczeniu i metodach badań nad neolitycznymi inwentarzami krzemiennymi. In: Z badań nad krzemieniarstwem neolitycznym

i eneolitycznym. Kraków-Nowa Huta 10-11 maja 1971, 139-146. Kraków: Polskie Towarzystwo Archeologiczne.

Kozłowski, J. K. 2000: Dwa mikroregiony osadnictwa późnograweckiego: dolina Wisły pod Krakowiem oraz dolina Wagu pod Piešťanami. In: J. K. Kozłowski a E. Neustupný (eds), Archeologia przestrzeni, 95-110. Kraków: PAU.

Králová, A. 2003: Kvantita sídelních arcálů v eneolitu západních a severozápadních Čech. In: E. Neustupný, Příspěvky k prostorové archeologii 1, 92-120. Plzeň: Aleš Čeněk.

Krištuf, P. 2005: Džbány v českém eneolitu. In: E. Neustupný a J. John, Příspěvky k archeologii 2, 68-125. Plzeň: Aleš Čeněk.

Kruk, J. 1973: Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych.W-W-K-G: Ossolineum.

Kruk, J. 1980: Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V-III tysiącleciu p.n.e. W-W-K-G: Ossolineum.

Kruťová, M. 2001: Intruze v pravěku. Nepublikovaná diplomová práce. Západočeská univerzita v Plzni.

Kruťová, M. 2002: Kulturní vrstva a stopy nenalezené minulosti. In: E. Neustupný (ed), Archeologie nenalézaného, 108-118. Plzeň: Katedra archeologie.

Kruťová, M. 2003: Transformační procesy a problém intruzí v archeologii. In: Šmejda, L. a P. Vařeka (eds), Sedmdesát neustupných let, 99-120. Plzeň: Katedra archeologie.

Kubica, J. 2003: Pravěké lokality mezi Plzní a Domažlicemi. In: E. Neustupný (ed.), Příspěvky k prostorové archeologii 1,121-154. Plzeň: Aleš Čeněk.

Kuna, M. (ed.) 2007: Pravěký svět a jeho poznání (Archeologie pravěkých Čech 1). Praha: Archeologický ústav AV ČR.

Kuna, M. 1981: Zur neolithischen und äneolithischen Kupferverarbeitung im Gebiet Jugoslawiens, Godišnjak XIX, 13-91. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja.

Kuna, M. 1989a: In: M. Kuna (ed.), Brandýsko v proměnách času (průvodce expozicí OM v Brandýse n.L.) , 17-57. Brandýs n.L.

Kuna, M. 1989b: Soziale und ökonomische Faktoren der Kupfermetallurgie in Südost- und Mitteleuropa. Praehistorica 15-16, 33-38. Praha: UK.

Kuna, M. 1991: The structuring of prehistoric landscape. Antiquity 65, 247, 332-347.

Kuna, M. 1994: Archeologický průzkum povrchovými sběry (Zprávy české archeologické společnosti - Supplementa 23). Praha.

Kuna, M. 1996: GIS v archeologickém výzkumu regionu: vývoj pravěké sídelní oblasti středních Čech. Archeologické rozhledy 48, 580-604.

Kuna, M. 1997a: Archaický čas. Archeologické rozhledy 49, 209-216.

Kuna, M. 1998a: Keramika, povrchový sběr a kontinuita pravěké krajiny. Archeologické rozhledy 50, 192-223.

*Kuna, M. 1998b:*The memory of landscapes. In: Neustupný, E. (ed.), Space in Prehistoric Bohemia, 106- 115. Praha: Institute of Archaeology.
Kuna, M. 2002a: O věcech praktických a nepraktických. Archeologické rozhledy LIV-2, 437-438.
Kuna, M. 2002b: Intruze jako doklad „nenalezených" fází pravěkého osídlení. In: E. Neustupný (ed.), Archeologie nenalézaného, 119-132. Plzeň: Katedra archeologie.
Kuna, M. a D. Adelsbergerová, 1995: Prehistoric location preferences: an application of GIS to the Vinořský potok project, Bohemia, the Czech Republic. In: G. Lock a Z. Stančič (eds), Archaeology and geographical information systems: A European perspective, 117-131. London: Taylor & Francis.
*Kuna, M. a J. Klápště 1990:*Poznámky ke koncepci terénní archeologické práce. Archeologické rozhledy 42, 435-445
Kuna, M. and D. Turková , 1987: Zur Mikrostruktur der bronzezeitlichen Siedlungen. In: Plesl, E. (ed.), Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice 21.-25. 10. 1985, Praha : Institute of Archaeology, 217-229.
Kuna, M. a M. Slabina, 1987: Zur Problematik der Siedlungsareale (in der Bronzezeit). In: E. Černá, (ed.), Archäologische Rettungstätigkeit in den Braunkohlengebieten und die Problematik der siedlungs-geschichtlichen Forschung, 263-278. Praha: Archeologický ústav.
Kuna, M. et al. 2004: Nedestruktivní archeologie. Praha: Academia
Lička, M. a M. Bareš 1979: Antropomorfní nádoba z objektu VI/30 z Buštěhradu. Sborník Národního muzea v Praze A 33 (2-3), 69-172.
Lutovský, M. et al. 1992: Odraz českých kmenů v archeologických pramenech. Archeologické fórum 3, 56-66.
Macháček, J. 2008: Raně středověké Pohansko u Břeclavi: munitio, palatium, nebo emporium moravských panovníků? Archeologické rozhledy LVII, 1, 100-138
Macháček, J. 2001: Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy a syntézy, modely. Brno: Masarykova univerzita,.
Macháček, J. 2002: Břeclav-Pohansko V. Sídlištní aglomerace v Lesní školce. Digitální katalog archeologických pramenů. Brno.
Macháček, J. 2003: Archelogie, historie a teorie systémů. In: L.Šmejda a P.Vařeka (eds), Sedmdesát neustupných let, 121-130. Plzeň: Aleš Čeněk.
Macháček, J. 2007: Pohansko bei Břeclav. Ein frühmittelalterliches Zentrum als sozialwirtschaftliches System (Studien zur Archäologie Europas 5). Bonn : Habelt
*Malmer, M. 1962:*Jungneolithische Studien. Lund.
Marx, K. a F. Engels 1955: Selected Works, Vol. I. Moscow: Foreign Languages Publishing House.

Matoušek, V. a J. Turek, 1998: Nález nádoby sídlištního typu šňůrové keramiky z vrchu Bacína (k.ú. Vinařice). Archeologické rozhledy 50, 1998, 359-374.
Meduna, P. 1998: K chronologii raně středověké keramiky. Archeologické rozhledy 50, 116-122.
Megaw, V. a R. Megaw 1995: The prehistoric Celts: Identity and contextuality. In: M. Kuna and N. Venclová, Whither archaeology? Papers in honour of Evžen Neustupný, 230-245. Praha: Archeologický ústav.
Milt, J. 2006: Fragmentarizace keramiky kultury s volutovou keramikou a kultury knovízské. Diplomová práce na katedře archeologie Západočeské univerzity v Plzni.
Mizoguchi, K. 1993: Time in the reproduction of mortuary practices. World Archaeology 25-2. 223-235.
Modderman, P. J. R.1986: On the typology of the houseplans and their European setting. In: Pavlů, Rulf a Zápotocká, Theses on the neolithic site of Bylany. Památky archeologické 77, 383-394.
Moucha, V. 1989: Böhmen am Ausklang des Äneolithikums und am Anfang der Bronzezeit. In: M.Buchvaldek a E.Pleslová-Štiková, Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C14 3000 – 2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen (Praehistorica XV). 213-218. Praha: Univerzita Karlova.
Neustupný E. (ed.) 2003: Příspěvky k prostorové archeologii 1. Plzeň: Aleš Čeněk.
Neustupný, E. (ed.) 1998a: Space in Prehistoric Bohemia. Praha: Archeologický ústav.
Neustupný, E. (ed.)2008: Eneolit (Archeologie pravěkých Čech 4). Praha: Archeologický ústav AV ČR.
Neustupný, E. 1956: Die chronologischen Beziehungen des Äneolithikums. In: J.Neustupný (ed.), Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie, 66-69. Praha: Národní muzeum.
Neustupný, E. 1958a: Evolution in archaeology. In: Epitymbion Roman Haken, 4-8. Praga.
Neustupný, E. 1959b: K otázkám naší eneolitické plastiky. In: Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica 3, 47-52. Praha.
Neustupný, E. 1964c: Společnost kultury kulovitých amfor ve středoevropském eneolitu. Most AÚ ČSAV (rukopis kandidátské disertační práce).
Neustupný, E. 1965a: Hrob z Tušimic a některé problémy kultur se šňůrovou keramikou. Památky archeologické 56, 392-456.
Neustupný, E. 1965b: Hromadný nález bronzových předmětů v Záluží u Roudnice. Památky archeologické 56, 97-114.
Neustupný, E. 1967c: K počátkům patriarchátu ve střední Evropě (Rozpravy ČSAV 77/2). Praha.

Neustupný, E. 1967d: Základní prehistorické modely. Dějiny a současnost 9, 32-34.

Neustupný, E. 1969b: Economy of the Corded Ware cultures - Hospodářství kultur se šňůrovou keramikou. Archeologické rozhledy 21, 43-68.

Neustupný, E. 1969c: Nové směry v archeologii. Dějiny a současnost 11, 38-42.

Neustupný, E. 1970a: Radiocarbon chronology of Central Europe from c. 6450 B. P. to c. 3750 B. P. In: I. U. Olsson (ed.): Nobel Symposium 12, 105-108. Stockholm.

Neustupný, E. 1970b: The accuracy of radiocarbon dating. In: I. U. Olsson (ed.): Nobel Symposium 12, 23-34. Stockholm.

Neustupný, E. 1970d: New aspects of the Battle Axe problem. In: Actes du VIIe Congres International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques 1966, 494-499. Praha.

Neustupný, E. 1971: Whither archaeology? Antiquity 45, 34-39.

Neustupný, E. 1972a: Das jüngere Äneolithikum in Mitteleuropa . Musaica (Zborník filozofickej fakulty univerzity Komenského) 12, 91-120.

Neustupný, E. 1973a: Factors determining the variability of the Corded Ware Culture. In: C. Renfrew (ed.): The explanation of culture change, 725-730. London.

Neustupný, E. 1973e: Sekvenční metoda vedení archeologických výzkumů. Archeologické rozhledy 25, 300-328

Neustupný, E. (ed.) 1976a: Paradigmata ve středoevropském neolitu a eneolitu. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 20-21, 125-132.

Neustupný, E. 1976b: Paradigm Lost. In: Glockenbechersymposium Oberried 1974, 241-248. Bussum-Haarlem.

Neustupný, E. 1981a: Das Äneolithikum Mitteleuropas. Jahresschrift Halle 63, 177-187.

Neustupný, E. 1981b: Mobilität der Äneolithischen Populationen . Slovenská archeológia 29, 111-119.

Neustupný, E. 1981d: K matematické analýze pravěkých pohřebišť. In: Současné úkoly československé archeologie (Valtice 1978) , 190-193. Praha.

Neustupný, E. 1982a: Prehistoric migrations by infiltration. Archeologické rozhledy 34, 278-293.

Neustupný, E. 1983a: Demografie pravěkých pohřebišť. Praha: Archeologický ústav.

Neustupný, E. 1983b: The demography of prehistoric cemeteries. Památky archeologické 74, 7-34

Neustupný, E. 1984a: Archeologická prospekce s využitím pravděpodobnostních metod. In: Nové prospekční metody v archeologii (Výzkumy v Čechách, Supplementum 1984) , 105-130. Praha.

Neustupný, E. 1984c: Poznámky k astronomické orientaci pravěkých staveb. Archeologické rozhledy 36, 59-66.

Neustupný, E. 1985: K holocénu Komořanského jezera. Památky archeologické 76, 9-70.

Neustupný, E. 1986a: Nástin archeologické metody. Archeologické rozhledy 38, 525-549.

Neustupný, E. 1986b: Sídelní areály pravěkých zemědělců. Památky archeologické 77, 226-234.

Neustupný, E. 1987a: Pravěká eroze a akumulace v oblasti Lužického potoka. Archeologické rozhledy 39, 629-643.

Neustupný, E. 1987b: Theoretisches zur Erforschung archäologischer Mikroregionen. In: E. Černá (ed.), Archäologische Rettungstätigkeit in den Braunkohlengebieten und die Problematik der siedlungsgeschichtlichen Forschung, 299-301. Praha.

Neustupný, E. 1988c: Comment on C. Renfrew: Archaeology and Language. Current Anthropology 29, 456-458.

Neustupný, E. 1989a: Die Besiedlung Böhmens im Äneolithikum. In: Das Aeneolithikum und die früheste Bronzezeit (C14 3000-2000 b.c.) in Mitteleuropa (Praehistorica 15) , 81-84. Praha.

Neustupný, E. 1991a: Recent theoretical achievements in prehistoric archaeology in Czechoslovakia. In: I. Hodder (ed.): Archaeological theory in Europe. The last three decades, 248-271. London.

Neustupný, E. 1991b: Zum Begriff des mitteleuropäischen Äneolithikums. In: J. Lichardus (ed.): Die Kupferzeit als historische Epoche, 747-752. Bonn.

Neustupný, E. 1991c: Kam česká archeologie? Archeologické rozhledy 43, 361-370.

Neustupný, E. 1991d: Community areas of prehistoric farmers in Bohemia. Antiquity 65, 326-331.

Neustupný, E. 1991e: Archeologie a společnost: Na okraj textu M. Shankse a Ch. Tilleyho. Archeologické fórum 2, 21-22.

Neustupný, E. 1993a: Archaeological Method. Cambridge: CUP.

Neustupný, E. 1993c: Continuity or Discontinuity? Archeologické rozhledy 45, 30-34.

Neustupný, E. 1994a: Settlement area theory in Bohemian archaeology. Památky archeologické - Supplementum 1, 248-258.

Neustupný, E. 1994c: Předvídání minulosti. Technický magazín 11, 58-60.

Neustupný, E. 1995a: The significance of facts. Journal of European Archaeology 3.1, 189-212.

Neustupný, E. 1995b: Pravěk. Praha: Fortuna.

Neustupný, E. 1995c: K teorii terénního výzkumu v archeologii. Archeologické fórum 4, 85-94.

Neustupný, E. 1995d: Úvaha o specializaci v pravěku. Archeologické rozhledy XLVII-4, 641-650.

Neustupný, E. 1996a: Polygons in archaelogy. Památky archaeologické LXXXVII, 112-136.

Neustupný, E. 1996c: Téze o pravěku a učebnice pravěku. Archeologické rozhledy XLVIII, 311-322.

Neustupný, E. 1996d: On prehistoric warfare. Journal of European Archaeology 4, 367-373.

Neustupný, E. 1996e: Poznámky k pravěké sídlištní keramice. Archeologické rozhledy 48, 490-509

Neustupný, E. 1996g: O teorii, empirii a elitě. Archeologické rozhledy XLVIII, 142-144.

Neustupný, E. 1997a: Uvědomování minulosti. Archeologické rozhledy 49, 217-230.

Neustupný, E. 1997b: Šňůrová sídliště, kulturní normy a symboly. Archeologické rozhledy 49, 304-322.

Neustupný, E. 1997c: Syntéza struktur formalizovanými metodami (vektorová syntéza). In: J. Macháček, Počítačová podpora v archeologii, 237-258. Brno: Ústav archeologie a muzeologie.

Neustupný, E. 1998a: Structures and events: the theoretical basis of spatial archaeology. In: E. Neustupný 1998, Space in prehistoric Bohemia, 9-44. Praha: Archeologický ústav.

Neustupný, E. 1998b: The transformation of community areas into settlement areas. In: Neustupný E. 1998, Space in prehistoric Bohemia,45-61. Praha: Archeologický ústav.

Neustupný, E. 1998c: The search for events and structures in prehistoric landscapes. In: Neustupný E., Space in prehistoric Bohemia. Praha: Archeologický ústav, 62-76.

Neustupný, E. 1998d: Some results. In: Neustupný E., Space in prehistotic Bohemia. Praha: Archeologický ústav, 129-133.

Neustupný, E. 1998e: Concept building in archaeology. In: W. Hensel, S. Tabaczyński and P. Urbańczyk, Theory and Practice of Archaeological Research, Vol.III Dialogue with the Data, 21-31. Warszawa.

Neustupný, E. 1998f: Otherness in prehistoric times. In: L. Larsson, The World View of Prehistoric Man. Lund: The University.

Neustupný, E. 1998i: Mainstreams and minorities in archaeology. Archaeologia Polona 35-36, 13-23.

Neustupný, E. 2000a: The measure of deforestation in prehistoric Central Europe. In: A. Buko and P. Urbańczyk, Archeologia w teorii i praktyce, 345-352. Warszawa.

Neustupný, E. 2000b: Die Gewinnung von Rohstoffen und ihr Beitrag zur Kenntnis von Entwaldung und Bevölkerungsdichte. In: Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen - Archeologická pracovní skupina východní Bavorsko/západní a jižní Čechy, 9, 178-182.

Neustupný, E. 2000c: Archeologie ve třetím tisíciletí. Archeologické rozhledy 52, 412-416.

Neustupný, E. 2000d: Dvě archeologie. Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis5/2000. Opava: Slezská univerzita.

Neustupný, E. 2001a: Hlavní problémy prostorové archeologie. In: J. Kozłowski i E. Neustupný (eds.). Archeologia przestrzeni - Metody i wyniki studiow osadniczych w dorzeczach górnej Laby i Wisły, 7-26.

Neustupný, E. 2001b: The Origin of Megalithic Architecture in Bohemia and Moravia. In: P. Biehl, F. Bertemes and H. Müller, The Archaeology of Cult and Religion, 203-207. Budapest: Archaeolingua.

Neustupný, E. 2001e: The cognitive role of archaeology. In: Z. Kobyliński (ed.), Quo vadis archaeologia? (Whither European Archaeology in the 21st century?) , 30-37.

Neustupný, E. 2001f. : Grundzüge der Bevölkerungsgeschichte Böhmens im Äneolithikum. In: Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleurope, 99-125. Wien: Marie Leidorf.

Neustupný, E. 2002a: Archeologie a historie - Archaeology and history. In: E.Neustupný (ed.), Archeologie nenalézaného, 141-152. Plzeň: Aleš Čenčk).

Neustupný, E. 2003a: The Non-Practical Dimensions of Prehistoric Landscapes. In: Kunow,J. und J.Müller (eds), Archäoprognose Brandenburg I (Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 8), 291-296

Neustupný, E. 2006: Enclosures and fortifications in Central Europe. In: A. Harding, S. Sievers a N. Venclová (eds): Enclosing the past. Inside and outside in prehistory. Sheffield (J.R.Collis Publications).

Neustupný, E. 2007a: Metoda archeologie. Plzeň: Aleš Čeněk.

Neustupný, E. 2007b: Vymezení archeologie. In: M. Kuna (ed.), Pravěký svět a jeho poznání (Archeologie pravěkých Čech 1), 11-22. Praha: Archeologický ústav AV ČR.

Neustupný, E. 2008a: Všeobecný přehled eneolitu. In: E. Neustupný (ed.) 2008: Eneolit (Archeologie pravěkých Čech 4), 11-37. Praha: Archeologický ústav AV ČR.

Neustupný, E. 2008b: Časný eneolit. In: E. Neustupný (ed.) 2008: Eneolit (Archeologie pravěkých Čech 4), 38-59. Praha: Archeologický ústav AV ČR.

Neustupný, E. 2008g: Kultura se šňůrovou keramikou. In: E. Neustupný (ed.) 2008: Eneolit (Archeologie pravěkých Čech 4), 124-147. Praha: Archeologický ústav AV ČR.

Neustupný, E. a J. John (eds) 2005:, Příspěvky k archeologii 2, 7-10. Plzeň: Aleš Čeněk.

Neustupný, E. a J. Neustupný 1960: Nástin pravěkých dějin Československa. Sborník Národního Muzea v Praze, A-Historie 14, 95-221.

Neustupný, E. a M. Zápotocký 2008: Badenská kultura ve středním eneolitu. In: Neustupný E. (ed.)2008: Eneolit (Archeologie pravěkých Čech 4), 89-95. Praha: Archeologický ústav AV ČR.

Neustupný, E. a N. Venclová 1996: Využití prostoru v laténu: region Loděnice. Archeologické rozhledy 48: 615-42, 713-24.

Neustupný, E. a N. Venclová 1998: The Loděnice region in prehistoric times. In: E. Neustupný (ed.), Space in prehistoric Bohemia, 84-105. Praha: Archeologický ústav.

Neustupný, E. a N. Venclová 2000a: Surveying Prehistoric Industrial Activities: The Case of Iron Production. In: J. L. Bintliff, M. Kuna a A.Venclová (eds.), The Future of Surface Artifact Survey in Europe (Sheffield Archaeological Monographs 13) , 93-104. Sheffield.

Neustupný, E. a Z. Dvořák 1983: Výživa pravěkých zemědělců: model. Památky archeologické 74, 224-257.

Neustupný, E. a Z. Smrž 1989: Čachovice - pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů. Památky archeologické 80, 282-383.

Neustupný, E. a J. Neustupný 1961: Czechoslovakia before the Slavs. London.

Neustupný, E. a J. Neustupný 1963: La Ceccoslovachia prima degli Slavi. Milano.

Neustupný, E. S.Vencl 1995: Formal methods at Hostim. In:S. Vencl, Hostim - Magdalenian in Bohemia, Památky archeologické - Supplementum 4, 205-224.

Neustupný, E. a N. Venclová 2000b: Posouzení analytických sběrů matematickými metodami a geografickými informačními systémy. In: N. Venclová, Výroba a sídla v době laténské, 189-05.

Neustupný, J. 1940: Náboženství pravěkého lidstva v Čechách a na Moravě. Praha.

Neustupný, J. 1949: Vítězství a pád pravěkého naturalismu. Blok III/6-10, 221-248.

*Neustupný, J. 1956:*A la chronologie de l´énéolithique. In: J. Neustupný (ed.), Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie, 47-57. Prague: Musée National.

Neustupný, J. 1957: K metodám archeologické práce. Časopis Národního muzea, odd. v. s., 126, 48-75.

Neustupný, J. 1958: Concrete and Abstract Typological Series. In: Epitymbion Roman Haken, 9-11. Praha: ČSSA.

Neustupný, J. 1968: Otázky pravěkého osídlení československého území. Sborník Národního muzea v Praze - Acta Musei Nationalis Pragae, řada A - historie XXII/2: 61-119.

Neustupný, J. 1976: Archaeological comments on the Indo-European Problem. „Origini" (Preistoria e Protostoria delle Civilta antiche) 10, 7-18.
Neustupný, J., I. Hásek, J. Hralová, J.Břeň and R.Turek 1960: Pravěk Československa. Praha: Orbis.
Neustupný, J. V. 1958: Prehistory and linguistics. In: J. Frel (ed.), Epitymbion Roman Haken, 12-14. Praha: ČSSA.
Neustupný, J. V. 1978: Post-structural Approaches to Language. Tokyo: The University.
Neustupný, J. V. 1993: Poststrukturalizmus a Pražská škola. Slovo a slovesnost 54, 1-7.
Nováček, K. 1999: Keramická grafologie Petra Meduny. Archeologické rozhledy 51, 564.
*Nováček, K. 2003:*Rezidualita v městských souvrstvích. In: L. Šmejda a P. Vařeka: Semdesát neustupných let. 131-146. Plzeň: Katedra archeologie.
Nováček, K. 2010: My things changed things. In: J. Mynářová (ed.), Papers in honour of Petr Charvát. Praha – Plzeň (v tisku).
Novák, R. 2005: Kontinuita pohřbívání na pravěkých pohřebištích. In: E. Neustupný, a J. John, Příspěvky k archeologii 2, 153-200. Plzeň: Aleš Čeněk.
Oliva, M. 1982: Variabilita paleolitických industrií a lidské chování. Archeologické rozhledy 34, 622-647.
Oliva, M.1985: Úvahy o pracovních a sociálních aspektech pravěké broušené industrie. Acta Musei Moraviae, sci. soc. 70, 17-36.
Oliva, P. 2002: Těžební jámy, rondely, hradiska – jak se to rýmuje? In: E. Neustupný, Archeologie nenalézaného, 153-186. Plzeň: Aleš Čeněk.
Oliva, P. 2007: Proměny praktických, sociálních a duchovních dimenzí pravěké těžební krajiny Krumlovského lesa. In: E. Kazdová a V. Podborský (eds), Studium sociálních a duchovních struktur v pravěku, 117-135. Brno: Masarykova univerzita.
Ovsjannikov, M. F. 1962: Hegelova filosofie. Praha: SNPL.
Pavelka, J. a L. Šmejda 2007: Archeogenetika domestikovaných zvířat. Archeologické rozhledy 59/2, 315-335.
Pavlů, I. 1978: Společnost a její nadstavba ve středním eneolitu. In: Pleiner, R. a A. Rybová, Pravěké dějiny Čech,187-204. Praha: Academia.
Pavlů, I. 1982. Die neolithischen Kreisgrabenanlagen in Böhmen. Archeologické rozhledy 34, 176-189.
Pavlů, I. 1984. Neolithische Grabenanlagen in Böhmen anhand neuerer Forschungen. Mitteilungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 33-34, 73-88.
Pavlů, I. 2000: Life on a Neolithic Site. Praha: Archeologický ústav.

Pavlů, I., J. Rulf and M. Zápotocká 1986. Theses on the neolithic site of Bylany, Památky archeologické 77, 288-412.
Pavlů, I., J. Rulf and M. Zápotocká 1995. Bylany rondel. Model of the Neolithic site. Památky archeologické-Supplementum 3, 7-123.
Peške, L. 1987. Žárové zemědělství z hlediska koloběhu dusíku, fosforu a draslíku v půdě a rychlosti jejich vyčerpání. Archeologické rozhledy 39, 317-333.
Pleinerová, I. 1975: Březno. Vesnice prvních Slovanů v severozápadních Čechách. Praha: Academia.
Pleinerová, I. a E. Neustupný 1987: K otázce stravy ve staroslovanském období (Experiment v Březně). Archeologické rozhledy 39, 117-119
Pleslová, E., F. Marek a Z. Horský 1980: A square enclosure of the Funnel Beaker Culture (3500 B.C) at Makotřasy (Central Bohemia): A Palaeoastronomic Structure. Archeologické rozhledy 32, 3-35.
Podborský, V. a J. Kovárník 2006: Neolithic and post-Neolithic enclosures in Moravia in their central European context . In: A. Harding, S. Sievers a N. Venclová (eds.), Enclosing the past: inside and outside in prehistory. (Archaeological Monographs 15), 44-68. Sheffield: J. R. Collis Publications.
Podborský, V. 1988: Těšetice-Kyjovice IV. Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou. Brno: Universita J. E. Purkyně.
Podborský, V. 1992: Poznámky ke kruhovým architekturám pravěké a raně historické Evropy. Pravěk n. ř. 1: 90-148.
Podborský, V. 2003: „Duch doby" a prehistorie. In: L. Šmejda a P. Vařeka, Sedmdesát neustupných let, 155-164. Plzeň: Aleš Čeněk.
Podborský, V. 2006: Náboženství pravěkých Evropanů. Brno: MU.
Rehman, F., V. J. Robinson a S. J. Shennan 1992: A neutron activation study of Bell Beakers and associated pottery from Czechoslovakia and Hungary. Památky archeologické 83[2], 197-211.
Renfrew, C. 1973: Before civilization: the radiocarbon revolution and prehistoric Europe. London: Jonathan Cape.
Renfrew, C. 1987: Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins. London: Jonathan Cape.
Rulf, J. 1979: K relativní hustotě osídlení Čech v neolitu a eneolitu. Archeologické rozhledy 31, 196-191.
Rulf, J. 1981: K sídelní kontinuitě v neolitu a eneolitu Čech (Praehistorica 8), 55-58. Praha: Univerzita Karlova.
Rulf, J. 1983: Přírodní prostředí a kultury českého neolitu a eneolitu. Památky archeologické 74, 35-95.
Rulf, J. 1993: The structure of Neolithic pottery finds in Bohemia: the Bylany example. Památky archeologické 84, 9-20.

Rulf, J. 1997: Intruze keramiky. Příspěvek ke kritice pramenů. Archeologické rozhledy 49, 439-461.
Sahlins, M. 1974: Stone Age Economics. London: Tavistock.
Salač, V. 1993a: Production and exchange during the La Tène period in Bohemia. Jourrnal of European Archaeology 1.2, 73-99.
Salač, V. 1993b: Seriation of Iron Age settlement sites in NW Bohemia - system of databases, CAAFprogram. In: Computing the Past, CAA 92, 343-348. Aarhus: University Press.
Salač, V. 1997: K využití seriace při datování sídlištní keramiky. In: J. Macháček (ed.), Počítačová podpora v archeologii, 215-236. Brno: Ústav Archeologie a muzeologie.
Salač, V. 2006: O obchodu v pravěku a době laténské především. Archeologické rozhledy 58, 33-58.
Salaš, M. 1990: To the problem of human skeletal remains from the Late Bronze Age in Cézavy near Blučina. Anthropologie (Brno) 28, 221-229.
Shanks, M. a C. Tilley 1987: Social Theory and Archaeology. Cambridge: Polity Press.
Shanks, M. a Chr. Tilley 1989: Archaeology into the 1990s. Norvegian Archaeological Review 22, 1-12.
Shennan, S. 2002: Genes, Memes and Human History. Darwinian Archaeology and Cultural Evolution. London: Thames and Hudson.
Shnirelman, V. 1994: Voyna i mir v ranney istorii chelovechestva. Moskva: Institut etnologii i antropologii.
Schiffer, M. B. 1976: Behavioural Archaeology. New York: Academic Press.
Schiffer, M.B. 1987: Formation processes of the archaeological record. New Mexico: University.
Skalička, V. 1960: Vývoj jazyka. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
Smrž, Z. 1987: Vývoj a struktura osídlení v mikroregionu Lužického potoka na Kadaňsku. Archeologické rozhledy 39, 601-621.
Smrž, Z. 1994a: Výsledky studia pravěkého přírodního prostředí v mikroregionu Lužického potoka na Kadaňsku. In: J. Beneš a V. Brůna (eds.), Archeologie a krajinná ekologie, 84-93. Most: Nadace Projekt Sever.
Snítilý, P. 2005: Laténská zahloubená obydlí. In: E. Neustupný. a J. John, Příspěvky k archeologii 2, 201-239. Plzeň: Aleš Čeněk.
Soudský, B. 1966: Bylany. osada nejstarších zemědělců z mladší doby kamenné. Prague: Academia.
Spaulding, A.C. 1960: The dimensions of archaeology. In: J. E. Dole a R. L. Carneiro (eds.), Essays in the Science of Culture: In Honor of Leslie A. White, 437-456. New York: Crowell.
Spindler, K. 1998: Muž z ledovce. Praha: Mladá fronta.

Šimůnek, R. 2003: Archeologické nálezy západních svahů Českomoravské vrchoviny. In: E. Neustupný, Příspěvky k prostorové archeologii 1, 172-229. Plzeň: Aleš Čeněk.

Šmejda, L. 2003: Hlavní osy variability pohřebního ritu na lokalitě z mladšího eneolitu a starší doby bronzové u Holešova, okr. Kroměříž. In L. Šmejda a P. Vařeka (eds), Sedmdesát neustupných let, 179-198. Plzeň: Aleš Čeněk.

Šmejda, L. 2003a: Možnosti využití techniky „Multi-Criteria Evaluation" v prostorové archeologii. In: E. Neustupný (ed.), Příspěvky k prostorové archeologii 1, 230-247. Plzeň: Katedra archeologie.

Šmejda, L. 2004: Continuity of funerary areas. In: M. Gojda, (ed.), Ancient landscape, settlement dynamics and non-destructive archaeology: Czech research project 1997-2002, 305-316. Praha: Academia.

Šmejda, L. 2004: Potential of GIS for analysis of funerary areas: prehistoric cemetery at Holešov, distr. Kroměříž, Czech Republic. In: Spatial analysis of funerary areas, 57-68. Plzeň: Západočeská univerzita, 2004.

Šmejda, L. 2008: Expanding scales in GIS analysis. In: Layers of Perception: Advanced Technological Means to Illuminate our Past. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology CAA 2007, Berlin.

Šmejda, L. 2008: Expanding scales in GIS analysis. In: A. Posluschny, K. Lambers, I. Herzog (eds.), Layers of Perception: Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA) Berlin, Germany, April 2–6, 2007, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Vol. 10, 283. Bonn: Rudolf Habelt, full text on CD.

Šmejda, L. a J. Turek (eds) 2004: Spatial analysis of funerary areas. Plzeň. Západočeská univerzita.

Šmejda, L. v tisku: Time as a Hidden Dimension in Archaeological Information Systems: Spatial Analysis Within and Without the Geographic Framework. In Making History Interactive. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology 2008, Williamsburg.

Tarski, A. 1965: Introduction to Logic and to the Methodology of Deductive Sciences. New York: Oxford University Press.

Topolski, J. 1983: Teoria wiedzy historycznej. Poznań: Wydawnictwo poznańskie.

Trigger, B. 1990:Monumental architecture: a thermodynamic explanation of symbolic behaviour. World Archaeology 22-2, 119-132.

Turek, J. 1995: Sídlištní nálezy kultury se šňůrovou keramikou v Čechách. Otázka charakteru hospodářství v závěru eneolitu. Archeologické rozhledy 47, 91-101.

Turek, J. 1997: Nález misky typu „Lublaňských blat" z Prahy-Šárky. Úvahy o významu eneolitických opevněných výšinných sídlišť. Archaeologica Pragensia 13, 29-37.

Turek, J. 2003: Řemeslná symbolika v pohřebním ritu období zvoncovitých pohárů. In: L. Šmejda a P. Vařeka (eds), Sedmdesát neustupných let, 199-217. Plzeň: Aleš Čeněk.

Vařeka, P. 1994: Význam obřadů a zvyklostí spojených se stavbou vesnického domu pro poznání archaických představ o krajině a prostoru. In: J. Beneš a V. Brůna, Archeologie a krajinná ekologie, 126-138. Most.

Vařeka, P. et al. 2003: Struktura sídlištního areálu z mladší doby bronzové. http://www.kar.zcu.cz/vyzkum/Hostivar2/index.htm

Vencl, S. 1970: Das Silexgerät. In: M. Buchvaldek a D. Koutecký, Vikletice (Praehistorica III), 236-256. Praha: Karlova univerzita.

Vencl, S. 1984. Otázky poznání vojenství v archeologii (Archeologické studijní materiály 14). Praha: Archeologický ústav ČSAV.

Vencl, S. 1994a: K problému sídlišť kultur s keramikou šňůrovou . Archeologické rozhledy 46, 3-24.

Vencl, S. 1994b: The archaeology of thirst. Journal of European Archaeology 2[2], 299-326.

Vencl, S. 1994c: Nádoby z organických hmot v archeologických nálezech. Archeologické rozhledy 46, 527-532.

Vencl, S. 2000: Povzdech nad diskusí o sídlištích kultury se šňůrovou keramikou. Archeologické rozhledy 25,131-133.

Vencl, S. 2002: Poznámky k interpretaci ohrazení v Klech okr. Mělník. Archeologické rozhledy LIV-2, 431-436.

Venclová, N. et al. 1998: Mšecké Žehrovice in Bohemia. Archaeological background to a Celtic hero. Sceaux: Cronos Editions.

Venclová, N. 1995a: Specializovaná výroba: teorie a modely. Archeologické rozhledy 48, 541-564.

Venclová, N. 1995b: Settlement area, production area and industrial zone, in: M. Kuna a N. Venclová (eds.): Whither archaeology? Papers in honour of Evžen Neustupný, 161-169. Praha: Institute of Archaeology.

Venclová, N. 2001: Výroba a sídla v době laténské. Projekt Lodčnice. Praha: Archeologický ústav.

Vokolek, V. a M. Zápotocký, 1990: Východní Čechy ve středním eneolitu (otázka zásahu bošácké skupiny). Památky archeologické 81, 28–58.

Waldhauser, J. 1981: Strategie der gemeinsamen anthropologischen und archäologischen Forschung der Latènezeit in Böhmen. Anthropologie (Brno) 19, 115-120.

Waldhauser, J. 1993: Die hallstatt- und latènezeitliche Siedlung und Gräberfeld bei Radovesice in Böhmen. Prag.

Webster, G. S. 1996: Social Archaeology and the Irrational. Current Anthropology 37[4]: 609-627.

White, L. A. 1959: The Evolution of Culture. New York: McGraw-Hill.

Zápotocká, M. 1967: Das Skelettgrab aus Praha-Dejvice. Beitrag zum chronologischen Verhältniss der Stichbandkeramik zu der Lengyel-Kultur. Archeologické rozhledy 19, 64-87.

Zápotocká, M. 1998: Bestattungsritus des böhmischen Neolithikums. Praha: Archeologický ústav AV.

Zápotocký, M. 1992: Streitäxte des mitteleuropäischen Äneolithikums (Quellen und Forschungen zur prähistorischen und provizialrömischen Archäologie, Acta humaniora 16). Weinheim:VCH.

Zápotocký, M. 2000a: Cimburk und die Höhensiedlungen des frühen und älteren Äneolithikums in Böhmen. Památky archeologické – Supplementum 12. Praha.

Zvelebil, M. 1994: Koncept krajiny, šance archeologie. In: J. Beneš a V. Brůna (eds.), Archeologie a krajinná ekologie, 20-36, Most: Nadace Projekt Sever.

O autorovi

Autor se narodil v rodině archeologa Národního muzea v Praze a pozdějšího profesora archeologie na Karlově univerzitě. Po studiu egyptologie a archeologie na KU v Praze pracoval 40 let v Archeologickém ústavu ČSAV v Mostě a v Praze; prováděl výzkumy ohrožených lokalit, při nichž objevil například neolitické a eneolitické nálezy v rašelině bývalého Komořanského jezera, doly na křemenec v Tušimicích atd. Rozsáhle se věnoval studiu ekofaktů a získal světovou prioritu v kalibraci radiokarbonových dat. Navrhoval formalizované metody studia archeologických pramenů a realizoval je na počítačích prostřednictvím vlastních programů.

V létech 1990-1993 byl ředitelem Archeologického ústavu ČSAV v Praze a členem prezidia ČSAV. V r. 1998 odešel na Západočeskou univerzitu v Plzni, kde založil novou katedru archeologie. Zde přednáší teoretické a metodologické předměty, dějiny oboru, kurzy o neolitu a eneolitu a vede doktorská studia.

Je autorem mnoha českých i cizojazyčných studií a řady knížek, které vyšly u nás i v prestižních zahraničních nakladatelstvích.

Věcný rejstřík

A

adaptace · 42, 44, 54, 55, 82, 94, 125, 203n, 210, 212, 214, 219n, 250, 274, 281
affluent society · 247, 260, 262
akce · 110, 115, 179, 184, 186, 190,
akceptace (akceptování) · 32, 41, 47, 52, 53, 77, 105
analogie · 21, 23, 24, 26, 29, 91, 99, 104, 112, 127, 129, 136, 163, 165, 195,225, 242, 253, 265, 268, 276, 277
analýza · 24, 28, 53, 66, 81, 94, 95, 101, 119, 125, 134, 154, 156, 158, 159, 165, 166, 186, 190, 275, 283, 284
arbitrární · 33, 43, 44, 48, 51, 63, 64, 69-71, 84, 85, 91, 105, 108, 122, 128, 159, 171, 188, 207, 209, 223, 224, 238, 241, 242, 244, 245, 257, 267, 270, 271, 274, 275, 281, 284, 285, 290, 291
arbitrárnost · 64, 67, 91, 105, 223, 271, 274n, 291
artefakt jednoduchý · 62, 72, 73, 208, 220
artefakt kombinovaný · 62, 72, 73, 211, 215, 217
artefakt složený · 62, 72, 73, 215, 216
artefaktová paměť · 132, 156, 157, 194-198, 218, 273
artefaktový algoritmus · 48, 50, 76, 102-104, 126, 129, 268
asistence · 142, 152, 153, 163, 180, 234, 248, 249, 251, 259, 264, 265

B

boj s přírodou · 31, 41, 121, 204, 226, 234, 247, 259, 262

Č

čas gramatický (čas struktur) · 26, 30, 96, 99, 103, 156, 157, 186, 187, 191-193, 196
čas kalendářní · 26, 96, 116, 186, 187, 189, 190-192

D

dědičnost · 42, 55, 60, 61, 75, 268
demografický růst · 118, 183
deskripce · 29, 67, 68, 115, 165
difúze · 82, 111, 113-115, 118, 119, 126-128-130, 182
díly · 62, 72, 73, 96, 177, 214, 215
diskontinuita · 40, 85, 96, 97, 107, 108, 130, 131, 163, 179, 292
domácnost · 121, 151, 152, 238, 140, 144-149

E

ekofakt · 15, 38, 39, 45, 46, 48, 57, 59, 60, 65, 69, 77-82, 88, 95, 110, 114, 115, 120, 125, 156, 160, 205, 213, 216, 251, 313
endogamie · 168, 241
epizody · 53, 111, 114, 119, 169, 188, 195, 197, 240
etnicita · 20, 64, 237, 291
etnikum · 31, 32, 69, 97, 125, 127, 128, 130, 137, 142, 204, 257, 281, 286, 291, 292
exogamie · 182, 141, 144

exprese · 19, 32, 43, 56, 62, 68, 83, 91, 92, 94, 106, 122-124, 133, 161, 203, 204, 222, 224, 245, 267, 269, 272, 273, 276, 280-282, 284, 289, 290
externalizace · 41, 50, 51-53, 271

F

folklór · 49, 50, 104, 106, 132, 147, 179, 195, 272, 273
formování · 32, 45, 51, 68, 70, 72, 73, 76, 120-122, 214, 218-220

H

hermeneutika · 53, 122, 124
hnízdo · 91, 278, 279
hojnost · 247, 259, 262-264
hranice · 96, 97, 108, 148, 151, 163, 180, 219, 228, 241, 249, 253, 281, 286, 289
hustota sociálních vztahů · 74, 178, 221, 263, 264
hypotéza · 27, 89, 157, 174, 234, 245, 265, 278, 286

Ch

chaos · 53, 126,

I

identita · 56, 69, 70, 92, 94, 129, 198, 267, 272, 281, 284, 289, 291
individuum · 31-33, 38, 39, 41-41, 46, 47, 52-54, 56, 63, 77, 82, 92, 105, 106, 111, 117, 133, 135, 147, 182, 183, 195, 225, 237, 239, 246, 249, 254-256, 267, 272, 282,
instituce · 39, 41, 43, 45-47, 51, 52, 55, 61, 104, 105, 107, 110, 143, 148, 160, 161, 184, 188, 192, 207, 223, 230, 231, 233, 235, 236, 240, 247, 253, 257, 258, 276
intelektuálské opovržení · 37
intencionalita · 45, 51, 54, 71-74, 122, 208, 214, 220, 272
interpretace · 26, 29, 67, 76, 101, 111, 113, 118, 123, 133, 152, 165, 191, 196, 252, 255, 266, 276, 290
izolace · 66, 71, 72, 75, 76, 121, 214, 219, 220
izolát · 61, 69, 71, 87, 120, 121, 212, 213, 226

J

jinost · 23, 71, 109, 127, 143-147, 149, 150, 152, 160-164, 166-169, 171-176, 178, 181, 192, 193, 195-199, 122, 128, 141, 142, 144, 147-149, 152-154, 156, 159, 164, 189, 191

K

kategorie živé kultury · 22, 26, 56, 225, 269, 290
kauzalita · 32, 76, 99, 102
keramický komplex · 67, 108, 270
komunikace · 32, 42, 48, 51, 54, 56, 60, 62, 84, 85, 89, 90, 92, 94, 122, 123, 125, 126, 146147, 203, 219, 222, 224, 322 234,239, 255, 267-277, 280, 281, 284, 285, 290
kontext · 24, 26-29, 33, 66, 100, 101, 138, 152, 155, 156, 165, 178, 237, 255, 275, 278
kontinuita · 43, 46, 47, 106, 108, 126, 130, 131, 152, 156-158, 180, 186, 227, 286, 292, 293
konzumní společnost · 31, 37, 260
kultura, archeologická · 108, 169, 189, 204, 282-286, 289, 292

L
lidský svět, individuální · 42, 49, 52, 53, 56, 105

M
materiální kultura · 57, 63, 168,
migrace · 57, 66, 69, 82, 107, 108, 111, 113, 114, 118, 119, 125, 127-130, 137, 167, 175, 176, 182, 183, 206, 264, 265, 287, 288, 292, 293
modely · 21-29, 33, 66, 67, 76, 81, 88, 90, 101, 126, 129, 145, 148, 150, 153, 155, 162, 165, 168, 168, 175, 180, 186, 195, 240, 253, 256, 278, 279, 288, 293
molekulární biologie · 79, 240,
myšlení · 31, 37, 38, 40, 49, 51, 73-76, 236, 260, 270, 272, 273, 287

N
náboženství · 21, 39, 40, 43, 49, 50, 64, 7684, 85, 147, 171-173, 203, 212, 257, 270, 272, 273, 282
narace · 111, 112, 115
norma · 50, 65, 77, 92, 102, 104-107, 122, 123, 126, 127, 136, 123, 173-176
nouze · 33, 209, 213, 221, 222, 249, 256, 263

O
obraz · 25, 26, 28, (40, 45, 48, 209, 215)
omezení arbitrárnosti · 91, 271, 276, 277, 291
opozice · 90, 91, 93, 123, 142, 152, 157, 161, 184, 192, 238, 239, 246, 252, 271, 275, 277, 280, 281, 289

P
paradigma · 19-21, 27, 30, 33, 44, 65-68, 81, 82, 93, 107, 108, 111, 113, 114, 117-118, 125, 127, 137, 141, 144, 153, 154, 169, 293, 219, 265, 283, 286
pokrok · 72, 76, 103, 132, 171, 180, 208-211, 213, 260, 275
polygon · 26, 115, 116, 154, 191
postprocesuální · 25, 41, 48, 53, 56, 82, 99, 111-114, 119, 206, 277, 281
potřebnost · 56, 167, 168, 233, 234, 247, 259, 263, 264
pravidelnost · 25, 32, 53, 57, 64, 93, 94, 100, 102, 103, 107, 111, 113, 114, 117-119, 122, 125, 126, 133, 134, 154, 166, 176, 237, 244, 254
procesuální · 15, 19, 20, 25, 33, 41, 44, 46, 49, 55, 66, 82, 97, 98, 103, 111, 113, 114, 119, 121, 125, 127, 144, 204-206, 250, 283, 286
promluva · 93, 110, 186, 268, 272
prostorová archeologie · 69, 141-144, 146, 149, 153, 158, 176, 216
předkové · 62, 71, 75, 84, 99, 157, 173, 174, 192, 195, 196-198, 203, 211, 240, 242, 287
přežití · 31, 61, 89, 162, 204-206, 213, 226, 247, 249, 259, 260, 263
příběhy · 21, 112, 113, 272
přirozený jazyk · 22, 26, 50, 51, 65, 94, 99, 103, 111, 125, 209, 169-172, 277, 286, 291
přizpůsobení · 42, 45, 50, 55, 72, 76, 120, 121, 124, 125, 206, 208, 214, 216, 219, 220, 223, 264
pseudoobraz · 25, 26, 28

R
racionalismus · 208
rodina · 32, 45, 47, 83, 84, 87, 94, 142, 151, 152, 156, 175, 179, 183, 207, 219, 225, 227-229, 234, 235, 328, 240, 241, 243-249, 256, 262, 264
rukopis · 135
růst populací · 178, 179

S
sféra jinosti · 127, 146, 149, 162, 167, 168, 171, 173, 181, 198, 222, 291
shluk · 69, 271
směna · 55, 88, 142, 143, 146, 149, 152, 163, 164, 167, 177, 180, 182-184, 197, 198, 219, 228, 230-234, 242, 248, 257-259, 262-266
směrované změny · 71, 74, 103, 112, 132, 162, 179, 208, 210, 220, 266
sňatek · 129, 163, 168, 175, 177, 182, 239, 241, 244, 259
socializace · 54-56, 71, 199, 203, 222, 259
specializace · 43, 54-56, 74, 77, 83, 84, 86, 142, 146, 152, 161-163, 197, 198, 203, 210, 211, 222, 225-240, 242, 243, 246, 248, 253-259, 261, 263, 264, 266, 268, 269, 281
společenský význam · 32, 45, 48, 50-52, 54, 62, 68, 83-87, 89, 90, 100, 122, 133, 171, 191, 203, 204, 207, 219, 232, 234, 236, 238, 249, 251, 256-257, 272, 275, 281, 290
strukturalismus · 93, 103, 272
subjekt struktury · 33, 110, 115, 117, 189-191
svět přírodní · 42, 49
svobodná vůle · 39, 41, 104-107, 111, 133
symbolický smysl · 32, 45, 48, 50, 52, 54, 62, 67, 68, 70, 83-85, 87, 89, 90, 100, 109, 122, 124, 148, 191, 187, 203, 204, 206, 215, 216, 222, 233, 236, 238, 249, 251, 252, 256, 270, 272, 275, 276, 280, 281, 284
syntéza · 29, 64, 65, 66, 94-96, 100-102, 104, 112, 122.125, 159, 165, 170, 191, 237, 255

T
teorie jinosti · 23, 144-146, 160, 175, 176, 252
teorie moci · 31, 204
teorie odpadních areálů · 23
teorie sídelních areálů · 23, 69, 142, 144, 145, 150, 152-154, 176, 192, 246, 254
teorie systémů · 98
text · 42, 43, 45, 47, 48, 50-52, 56, 61, 84, 99, 105, 106, 110, 160, 161, 230-233, 236, 251, 256, 257, 271-273
třídní boj · 31, 56, 118, 153, 247, 248, 256
typ artefaktu · 70, 76, 92, 100, 102, 108, 109, 111, 117-119, 122-125, 127, 135, 166, 232, 281, 283-285

U
účel artefaktu · 19, 31, 32, 42, 45, 47, 48, 50, 57, 61, 62, 68, 69, 71, 79, 83, 85-92, 96, 115, 122, 124, 146, 154, 185, 192, 195, 203, 204, 212, 256, 268, 272, 280, 282

událost · 19, 23-26, 30, 33, 39, 40, 43, 44, 53, 57, 58, 60s, 77, 86, 93, 96, 98, 100, 103, 108-119, 125, 126, 129, 134-137, 141, 142, 144, 147, 156, 165, 167, 169, 174-181, 184-197, 199, 237, 255, 265, 268, 272
umění · 21, 39, 40, 43, 48, 52, 76, 209, 210, 212, 215,216, 219, 270, 272, 273, 280, 282
užití · 30, 49, 70, 86, 88, 115, 230, 231, 256, 272

V

válečnictví · 83, 86, 87, 89, 132, 142, 143, 146, 148, 149, 168-173, 180, 183, 198, 243, 253, 256
vcítění · 53, 237, 277
vědomí · 31, 41, 42, 49, 50, 52-54, 56, 64, 68, 73, 83, 133, 134, 184, 192, 193, 195-199, 213, 266, 281
vertikální dimenze · 90, 148, 279
vynález · 62, 131, 193, 210-213
vzestup od abstraktního ke konkrétnímu · 27, 90
vzor · 20, 64, 104, 107, 123, 126, 127, 129, 131, 135, 136, 182, 186, 188, 223, 241

Ž

živá kultura · 22, 56, 68, 98, 101, 102, 104, 145, 154, 155, 225, 255, 257, 269, 290

Distribuci a prodej zajišťuje:

PRAHA

prodejna a velkoobchod
Prvního pluku 17, 180 00 Praha 8 – Karlín
tel./fax: 222 311 629
distribuce@alescenek.cz

budova Policejní akademie ČR
Lhotecká 559/7, 143 01 Praha 4
tel./fax: 241 721 585
praha.pa@alescenek.cz

PLZEŇ

budova Právnické fakulty
Sady Pětatřicátníků 27, 301 17 Plzeň
tel.: 603 435 777
plzen.fpr@alescenek.cz

budova finančního úřadu
náměstí Českých bratří 8, 301 00 Plzeň
tel./fax: 377 446 742
plzen.fu@alescenek.cz

BRNO

IBC Brno, sekce B
obchodní galerie
Příkop 6, 602 00 Brno
tel.: 545 175 080
brno.ibc@alescenek.cz

BRATISLAVA

budova SAK
Kolárska 4, 813 42 Bratislava
tel.: +421 944 216 830
sprinton.ba@gmail.com

TRNAVA

budova Právnické fakulty
Kollárova 10, 917 01 Trnava
tel.: +421 944 167 678
sprinton.tt@gmail.com

www.alescenek.cz

Studenti a pravidelní odběratelé mohou uplatnit 10–20% slevu!

Teorie archeologie

© prof. PhDr. Evžen Neustupný, CSc., 2010

Recenze: prof. Mgr. Miroslav Bárta, Dr.
prof. Mgr. Jiří Macháček, Ph.D.

© Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o.,
Kardinála Berana 1157/32, 301 00 Plzeň, www.alescenek.cz, 2010

ISBN 978-80-7380-244-8

Teorie archeologie

Evžen Neustupný

Kniha se zabývá významnou částí teorie artefaktů, které jsou spolu s člověkem nedělitelným základem lidského světa. Pojem artefaktu je logicky rozvíjen a v souladu s archeologickým poznáním je odvozován jeho význam pro adaptaci přírody člověkem, pro vytváření lidské společnosti, pro neverbální komunikaci a pro vyjadřování osobní i skupinové identity. Jedna kapitola je věnována novému paradigmatickému pohledu na archeologii jakožto teorii minulého lidského světa, v němž rozhodující lidskou činností je vytváření artefaktů, nikoliv boj o přežití. Úlohou archeologie je jak sledování minulých pravidelností (struktur), tak vyprávění událostí (historie) na základě archeologických pramenů. Na několika místech se práce staví kriticky k vyvyšování přírody nad lidský svět.

Kniha je určena zájemcům o pochopení artefaktové reality, která moderní lidstvo téměř beze zbytku obklopuje, a rovněž vysokoškolským studentům jako učebnice.

www.alescenek.cz

ISBN 978-80-7380-244-8

9 788073 802448